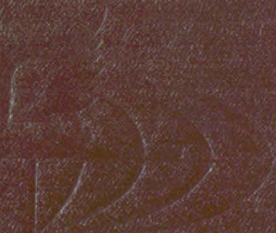

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Հ. ՌԻ. ՄԵԼԻՔՍԵՆՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌԻ
ԱՌՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հ. ՈՒ. ՄԵԼԻՔՍԵՆԹՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌԻ
ԱՌՆՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1920—1980 թթ.)

Ծրագրա՝ Հայկ. ՍՍՀ ԳՊ պատմության ինստիտուտի
Հայ գաղթագիրների պատմության բաժնի

Մեկիհանրյան 2. ՌԲ.

Մ511 Հայրենիք—ափյուզք անշուքյունները և Հայրենա-
գարծությունը (1920—1980 թթ.).— Ծր.՝ Երևանի
Համալս. հրատ., 1985.—476 էջ.

Վերնախորհրդ.՝ Երևանի, պետ. համալս.

Աշխատության մեջ լուսարձևում են Քուրդական կոաուարտ-
թյան կազմակերպած Հայոց եղանի ողբերգական իրադարձու-
թյունները և Հայկական ափյուզքի կազմավորման Հարցերը: Ճույց
է արժում սովետական իշխանության մասնագետները Հայ
գաղթականների նակատարով և Երանց սրտը մատ Հայրենա-
գարծության իրադրումը: Ինչպես նաև զրա նկատմամբ քա-
ղական տարրեր հասանքների վերաբերմանը: Այդ կապակցու-
թյանը ընկազմում է նաև արևմտյան անթրոպոլոգների և Ազգե-
րի լիգայի քաղաքականությունը: Միամասնակ շարադրում է
Հայրենիք—ափյուզք անշուքյունների պատմությունը:

0505040000—33
Մ 704(02)—85 64—85

9ԿԳ 63.3(22) + 63.3(22Մ)

МЕЛИКСЕТИЯ ОВИК УХТАНЕСОВИЧ ВЗАИМОСВЯЗЬ РОДИНА—СПЮРК И РЕПАТРИАЦИЯ

(1920—1980 гг.)

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1985

ՆԵՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանը գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանա-
գծում՝ վաղուց ի վեր եղել է բազում զավթիչների ավերիչ աս-
պատակությունների անդառազմադաշտ: Քեպես էայ ժողովր-
դի պատմությունը հարուստ է օտար նվաճողների դեմ մղված
հերոսական պայքարի բազմաթիվ դրվագներով, սակայն երկար
ժամանակ զբիված լինելով սեփական պետականությունից, ան-
խրեա երի ու սրի է մտնովել հայոց աշխարհը, կոտորվել է
բնակչությունը, բալանվել նա ունեցվածքը, ամայացվել եր-
կիրը:

Այդպիսի դժեղակ պայմաններում հայ ժողովրդի որոշ մա-
սը հանախ հարկադրված է եղել բռնի կամ կամովին հեռանալ
հարազատ երկրից, գաղթել զեպի օտար հողերներ: Ժամա-
նակի ընթացքում այդպես են հիմնադրվել հայկական գաղթ-
օջախներն աշխարհի տարբեր անկյուններում, մինչդեռ հայկա-
կան լեռնաշխարհում աստիճանաբար նաստատվել են ման-
մեղական ցեղերը:

Երկրի ավերումներն ու ժողովրդի արտագաղթը պարբեա-
կան բնույթ ստացան հատկապես XVI դարից սկսած. երբ
Հայաստանը կովախնձոր դարձավ երկու զիլատիչ հարևանների՝
Օսմանյան Թուրքիայի և Սեփյան Պարսկաստանի միջև: Մոտ
մեկուկես դար երթարկվելով նրանց կործանաբար ասպատա-
կումներին՝ 1639 թվականին Հայաստանը բաժանվեց երկու մա-
սի: Նա մեծազույն՝ արևմտյան մասն անցավ թուրքալիս, իսկ
արևելյանը՝ Պարսկաստանին:

1828 թ. Արևելյան Հայաստանը մտավ Ռուսաստանի տի-
բապետության տակ և հայություն այդ հատվածը, իր բախտ
ընդմիջա կապելով ռուս ժողովրդի հետ, Հոկտեմբերյան սոցիա-
լիստական մեծ հեղափոխության ընդհիվ ձեռք բերեց ազգա-
լիս ու սոցիալական վերածննդի լայն հնարավորություններ:

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը մնաց բուրժուական բանակալության նրաճեցում և շարունակում էր ներքալվել դաժան հալածանքների: Քուրհակն չովիքստները, հետևողականորեն կենսագործելով համարարական-համաժամանակական ֆազիսական որչափի ծագրը, պարբերաբար կազմակերպվող կուսարածներով, կրճափոխությամբ ու բանագործեցումներով աստիճանաբար նվազեցնում էին հայության թիվը նա իսկ պատմական հայրենիքում:

Բայց այն, ինչ կատարվեց առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնաբռնի օրերին, իր նախընթացը չունի համաշխարհային պատմության մեջ: Օգտվելով պատերազմի խառնակ իրադրությունից՝ երիտարական բարբառներն իրականացրին անվճար ցեղասպանություն՝ ուղղակի հայազրկելով Արևմտահայաստանը: Չանգվածային բուժագործի միջոցով նրանք դեպի արաբական անապատներն արտախցրին հայ ժողովրդի աւելորդան հատվածին և այդ ընթացքում ոչնչացրին մեկուկես միլիոն հայերի:

Իրենց հայրենի օջախներեց բնությանը զրկված հայուհու հարցափոխ հայ մանուկներ, կանայք ու ծերունիներ, անցնելով մարդկության պատմության մեջ իր նախընթացը չունեցած զոհ-զոքայով և արաբական անապատներում հազարավոր նոր զոհեր տալով՝ ցրվեցին դեպի արաբեր երկրներ, բազմապատկելով ու սովորացնելով հայկական նախնիների գաղթօջախները: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո այդպես կազմավորվեց հայկական «Յրոնիք» կամ «Միջուկը»: Այսօրնեռն մեր լեզվի մեջ մտավ մի անբմիկ, որը մեզ համար ունի աշխարհագրական և ֆազակական որչափի իմաստ, արտահայտում է հայ ժողովրդի աշխարհասփյուռ միջակը:

Այսպիսով, ժամանակակից հայկական սփյուռքը, կազմավորվելով առաջին համաշխարհային պատերազմից անմիջապես հետո, արդեն 20-ական թվականներին ստացավ որչափի դիմազդծ: Մակայն, բնականաբար, այն անփոփոխ և անբացած վիճակում չի մնացել: Տարբեր երևույթներ, իրադրություններ և պատճառների հետևանքով սփյուռքը անընդհատ ենթարկվել է փոփոխությունների, այսպես ասած՝ մակերեսացությունների և սեղանավորությունների: Ժամանակի հոլովությունով նվազել ու խամսել են որոշ գաղթօջախներ, զոյացել ու աշխուժացել են նորեր: Այսպես, վերջին տասնամյակներում աստիճանաբար

ձևակործվեցին ու սովորացան կանաչայի, Ավստրալիայի, Բուլղարիայի և այլ հայկական համայնքները: 60—70-ական թվականներին նոր վերածնունդ ապրեցին Անգլիայի, Յուճահայի, ԱՄՆ-ի հայկական գաղթավայրեր՝ հատկապես ի հաշիվ ազգային դիմացրի համեմատաբար լավ պահպանած Մերձավոր արևելյի հայությանը դեպի այդ երկրները կատարած գաղթերը:

20-ական թվականների սկզբին արեմտահայության տարագրի բեկուցներ, որոնք հայրենագուրի ղեկավար էին օտար ու անհյուրընկալ հորիզոններում, միամտորեն կարծում էին, թե պատերազմից հետո, մեծ տերություններ, որոնք շագատության ու նեկախությանն վերաբերյալ բազում խոստումներ էին շտալել նրանց, հաշիվ կառնեն հայերի ժողովուրդներն ու առաջապանները և հետագադարձում կտոկոզեն վերագառնալու հայրենիք: Մակայն դրանք սին պատահներ էին, քանի որ իմպերիալիստական տերությունների հետաճեցում էր ոչ թե նեղված ու իրավազրկված ժողովուրդների հակառակորդ, այլ իրենց շահեր: Հայ գաղթականության վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր ու անուրաշ: Մի շարք երկրներից հայ տարագրիներն ուղղակի զանգվածաբար դուրս էին մղվում և ոչ մի անը հաստատուն ապրելակենտրոնություն չէին կարգանում գտնել: Այդ պայմաններում բոլոր բարեկամներից խարկված ու լքված սփյուռմանայի համար հուսալի ապավեն դարձավ 1920 թ. յուլյաներին Արևելյան Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը:

Հայաստանի սովետական կառավարությունը, որպես աշխատավոր զանգվածների շահերի իսկական պաշտպան, իր գոյության հենց սկզբից երբևէ անտարբեր չմնաց ղեկավար պայմաններում գտնվող և օգնություն հայցող պանդրախտ հայերի դառն հակառակորդ հանդեպ: Սովետական կառավարությունը կենում էր այն պարզ փաստից, որ այն ժամանակ Հայաստանի սամաններից դուրս գտնվում էր ավելի մեծ թվով հայություն, քան ներսում, և որի հենյոգ մեծամասնությունը կազմում էին աշխատավորական տարերը:

Ի դեպ, անհրաժեշտ են համարում շեշտել, որ, ցավոք, միևնույն ալմ էլ կան մարդիկ, ովքեր անտեղյակ լինելով հայ ժողովրդի պատմությանը, սփյուռմանայի ենամարում են ֆազակական վտարանդիներ: Միևնույն հանրահայտ է, որ վտարանդիները նրանք են, ովքեր բյւնամի լինելով տվյալ երկրում հաս-

առաված սոցիալ-հաղափական կարգին, հետևում են հայրենիք, անցնում արտասահման և շարունակում տարբեր միջոցներով պայքարել նրա դեմ: Հայ ժողովրդի 1/3-ից ավելին հանդիսացող սփյուռփանայ ավելի քան երկու միլիոնանոց զանգվածը կազմված է ոչ թե հաղափական վարսահղիներից, թեպետ նրանում կան նաև աննշան թվով իսկապես վարսահղիներ, այլ պատմական անավար անադարության երթուրուրների կուսակցության ու կառավարության, իսկ այգա նաև հեմալականների կազմակերպած ցեղասպանության քաննող զոներից: Նրանք, զբիկվելով հայրենի օջախներից, բունգաղթի միջոցով սովվել են աշխարհով մեր, բայց շարունակում են իրենց ամենակիրակալ իղծը համարել հայրենի վերադարձը, մայր հայրենիքում համախմբումը: Հետևապես նրանց չի կարելի նույնացնել հաղափական վարսահղիների հետ:

Սփյուռփանայությունը, իր բացարձակ մեծամասնությամբ, հակառակ հայրենի նողից բնույթությամբ կարգված լինելուն, հակառակ այն բանին, որ բաժան-բաժան է, ցրված աշխարհի տարբեր կողմերում և ներքակ զանազան ազդեցությունների, այնուամենայնիվ շարունակում է մնալ որպես հայ ժողովրդի անկապտելի մասը: Կերմարդկային նիգելը զնով հա ձգտում է պալապանել իր ազգային դիմագիծը, մշտապես լինել հայրենիքի հետ, զորավից նրան, հպարտ նրանով:

Իրենց հայրենիքի մի մասում սովետական իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո, հայրենարարած սփյուռփանայ աշխատավորները դասակարգային հատակ արամարանությամբ վեռականորեն դիմուղվվեցին դեպի Սովետական Հայաստան: Հենց սկզբից նրանք Սովետական Հայաստանը համաբեցին իրենց հուսալի հանգրվանը, անկերպանորեն կանգնեցին նրա պաշտպանության դիրհերում և ցանկություն հայտնեցին ներգաղթելու հայության ազատագրված ու սոցիալիզմի ուղին քնակիսած կայրենիք:

Անա այդ ամերը հաշի անելով, Հայաստանի կամուրխտական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը հենց սկզբից լուրեն մտահոգվեցին արեմասնայության տարագիր բեկումների հակառակգրով, հետևողականորեն անդրադառնալով այն հարցին, թե դեպի ո՞ր են բեկվում սփյուռփանայ զանգվածները մահերն ու հայացները, ի՞նչ անցուդարձը են կատարվում նրանց մեջ և ինչպե՞ս կարելի է քերակցել նրանց վի-

հարի՝ հետադարձության սահմաններում կազմակերպելով նաև նրանց հայրենեղարձությունը:

Սփյուռփանայերի մեջ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու ձգտումը առավել հրամայական դարձավ 1922—1923 թթ. տեղի ունեցած լոզանի կոնֆերանսից հետո, որ արևմտյան տերություններն ու հեմալական Քուրիան փորձեցին վերհեակապես գերեզմանել իրենց կողմից ներգաղթված հայկական հարցը՝ այն ձևակաերեն կաակելով Ազգերի լիգայի ստորնությունը:

Ինչ խոսք, որ սփյուռփանայերի դեպի հայրենիք բեկվելու գործում հակայական դեր ու նշանակություն ունեցան նաև Սովետական Հայաստանում կուտակված տասնյակ հարադավու արեմտահայ գաղթականների, որք ու անապատան երեխաների նկատմամբ սովետական կառավարության ցուցաբերած բերմ հոգատարությունը, նրանց հարցի արմատական լուծման և սփյուռփանայերի հետ սերտ կապեր հաստատելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները:

Սովետական Հայաստանի գոյությունը արմատական բեկում մտցրց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Այն ոչ միայն ազատաբար նշանակություն ունեցավ Ֆիզիկական բնաշնչման անմիջական սպառնալիքից փրկված արեկամայության կյանքում, այլև լուսառու վարուս դարձավ դաման հակատագրի բերումով աշխարհով մեկ սփրված գաղթարևայ աշխատավորության համար: Սովետական Հայաստանը հենց սկզբից ոչ միայն իր հեմարավորությունների սահմաններում իրականացրեց սփյուռփանայ աշխատավորների առավել դժվարին կացության մեջ զոնվողների հայրենեղարձությունը, այլև բազմաթիվ միջոցներով, ու հենց իր գոյության փաստով, օգնեց գաղթաշխարհում ազգայանպանության դժվարին գործին, զորավից եղավ ազգազայնցման դեմ սփյուռփանայ զանգվածների մղած պայքարին:

Հայ ժողովուրդը, որը դարեւ շարունակ տեսել ու զգացել էր միայն կոտորածներ և բռնագաղթերի արազակներն ու դատությունները, սովետական կարգի շնորհիվ, եղբայրական սովետական մյուս ժողովուրդների, առաջին հերթին ռուս մեծ ժողովրդի բազմակողմանի օգնության շնորհիվ, հեմարավորություն ստացավ հավաքվելու իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքում: Դրանում ակնառու կերպով դրսևորվեցին սոցիալիստական սիս-

տնի մեծ առավելությունները, նախկինում ամեն կողմից հալածված ու բզկոտված հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության լեհիստյան ազգային հաղահաղաների և կենսագործման փայլուն վկայությունն ու Նաստատումը:

Պատմության դասերն ու փոփոք միջոց էլ խորմատա են և ուսանելի: Հայ գաղթականության հարյուրամյակների պատմության փորձն ու դասեր վկայում են, որ վերջվեբու, վաղ քն ուշ, սփյուռնաճյուրյունը, որհան էլ էայրենասեր ու ավանդապան լինի, դատապարտված է անխուսափելի ուժացման և անհետացման: Հայկական գաղթօջախները, ցրված լինելով աշխարհի բոլոր կողմերում, ենթակա են երանց ընդգրկված երկրների անխուսափելի ազդեցություններին, որոնք ամեն ժամ, ամեն օր երանց տանում են դեպի ձուլում: Ուստի գաղթարձայության փրկության միակ ու իրական ուղին հայրենադարձությունն է, մայր հայրենիքում ապրող հայության նեղ վերամիավորումը, ազգանավանումը:

Յշակոթով, գաղթարձայ ազգային կյանքի վրա որոշակի դեր ու ազդեցություն ունի Մովսեսյան Հայաստանը, հայրենի հողի վրա ապրող ժողովուրդը: Որքան մեծ լինի մայր հայրենիքում ապրող հայոց թիվը, որքան զարգացած ու զորեղ լինի նրա տնտեսությունը, ծաղկուն մշակույթը, այնքան ավելի կծավալվեն գաղթյունների կապերը հայրենի երկրի հետ, այնքան ավելի կհարստանա ու բովանդակալից կդառնա նրանց ազգային հասարակական և մշակութային կյանքը, ուստի և այնքան ուշ կկատարվի ձուլումը:

Մեծ քն ինչու, ինչպես սովետական կառավարությունը, այնպես էլ սփյուռնահայ բոլոր առաջադիմական, հայրենասեր ուժերը ամեն կերպ շահագրգռված են մայր հայրենիքի և քափռափ միջև սերտ կապերի հաստատմամբ ու զարգացմամբ, անվերապահորեն պաշտպանում են հայրենադարձության գաղափարը, աշխատում որքան կարելի է ավելի շատ տարագիրների ներգաղթի միջոցով փոխադրել հայրենիք: Սփյուռնում ներգաղթի դեմ հանդես են գալիս դաշակապետները և նրա նեղ կապով նեոտախտիկական խավերը, դրա մեջ տեսնելով իրենց վերջնական մահավեժը:

Յշարհով մեկ սփռված տարագիր հայության հայրենադարձությունը, որն սկսվել է դեռևս սովետական իշխանության արշալույսին և շարունակվում է մինչև օրս, սցփալիզմի շնորհիվ

մեր ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն կենսունենից մեկն է, պատմական բազմաշենակալից մի իրադարձություն ենք բազմադարյան պատմության մեջ: Հայրենադարձությունը մեր ժողովրդի ազգանավանման, ազգային կոնսոլիդացիայի ու նեոտազգաբազման կարևոր գործոններից մեկն է:

Մակայն պետ է խոստովանել, որ ինչպես ընդամենապես սփյուռնահայության պատմությունը, այնպես էլ մասնավորապես հայրենիք—սփյուռն առեւտրյունների և սփյուռնահայերի հայրենադարձության պատմությունը մինչև այժմ բավարար սուսունափրություն չեն ենթարկվել և ցիտակաւորեն լուսարբովի: Սցովկով այդ հանգամանից, բուրձուա-ազգայնական, Լվրուպական, ամերիկյան և բուրհական պատմագրությունը և պետական գործիչները հանախ միտումնավոր կերպով խեղաբյուր են էարցրել, շարախուսել սովետական իշխանության նացիոն, զրպարուել նրան: Հայ գործուն հետևողապես սկսիվորեն են հանդես գալիս Այլաստանից բնգմիշա վասովկամ բուրձուա-ազգայնական դաշակապետության կուսակցության զրակները: նրանք, կամայականորեն կեղծելով փաստերը, փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը սփյուռնահայության նկատմամբ անտարբերության ու անհետաաւարության մեջ:

Հայրենիք—սփյուռն առեւտրյունների և հայրենադարձության պատմության լուսարբումը ոչ միայն բացանաշտում է կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության հոգատարությունը հայ տարագիրների նկատմամբ, այլև մերկացնում է դաշակները և նրանց օտարերկրյա հովանավորների լաւախազացությունների էությունն ու նպատակը:

Յլատելից էլ բխում է վերսինիշալ պրոբլեմների հաղախան և պատմագիտական կարևոր նշանակությունը, դրանց լուսարբման խիտա անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը:

Երբ սփյուռնահայերի հայրենադարձության պատմությունը, մասնավորապես 1920—1940 թվականների ժամանակահատվածը, ինչ-որ չափով լուսարբվել է, ապա 1946—1948 թվականների և հետագա տարիների հայրենադարձության պատմությունը միայն բուսիցի կերպով է շոշափվել 2002 ՊՊ պատմության ինտիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 8-րդ հատորում, «244 պատ-

1 «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5, 8, «Հայ ժողովուրդը Հայրենիքն

մուրյան ուրվագծերում»² և որոշ մենագրություններում ու հոգ-վածներում³։ Սառեց սխալվելու կարելի է ասել, որ ուղղակի բն. է մնացել հայրենիք—սփյուռք առնչությունների ավելի քան 19-ամյա պատմությունը՝ գրեթե երբևէ չդառնալով հասուկ ուսումնասիրության նյութ։

Փողովորդական տնտեսության վերականգնման տարիներին տեղի ունեցած սփյուռման այլատարերների հայրենադարձու-թյունը որոշ չափով յուսարանվել է ՄԽԷ կենտգործկոմի և Փողկոմխանի կողմից հատարակված «Խորհրդային Հայաս-տան—1920—1925» ժողովածուի մեջ⁴, Հովհ. Հակոբյանի «Խորհրդային Հայաստան» գրում⁵, Ս. Խուզբաջյանի «Ենե-զգալը և զարթակնորայան բնակեցումը Հայաստանում» հոդվածում⁶, ինչպես նաև այդ ժամանակաշրջանի պատմությա-նը նվիրված մի շարք այլ մենագրություններում և սովետահայ ու սփյուռման այլ պարբերական մամուլում, գիտական հանդես-ներում⁷։

Մեծ պատերազմի և Խաղաղության կոմունիստական շինարարության տա-րիներին (1941—1965)», 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1970։

² «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվա-գծեր», «Հայաստան» Տրատ., Երևան, 1967։

³ Պ. Ե. Ավագյան, Հայիական ՍՍՀ բնակչությանը, Երևանի Համալսա-րանի Տրատ., Երևան, 1975, Կ. Սարգսյան, 294 և կառավարության միջ-դաստիակները սփյուռարածային Հայրենադարձությանը նախադասարանի ուղղությամբ (1946—1948 թթ.), տե՛ս «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», Երևան, 1953 թ., № 1, էջ 152—158, Եսայի՝ «ԷԿԿ գործունեությունը սփյուռ-արածային Հայրենադարձության կազմակերպման և նրանց սոցիալիստական շինարարության մեջ ներգրավելու ուղղությամբ (1946—1948)», տե՛ս 2002 ՊԱ «Երկրի Հասարակական գիտություններ», ամսագիր, 1953 թ., № 8, էջ 13—19։

⁴ «Խորհրդային Հայաստան—հինգ տարի՝ 1920—1925», Հորվածների ժողովում, Տրատ. Մեծ Կենտգործկոմի և Փողկոմխանի, Երևան, 1926։

⁵ Հովհ. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան (ուղղվարություններ և ու-սումնասիրություններ), Փարիզ, 1929։

⁶ Ս. Խուզբաջյան, Ենեզգալը և զարթակնորայան բնակեցումը Հայաս-տանում, տե՛ս «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան, 1929 թ., № 6, էջ 122—131։

⁷ Խ. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսու-թյան վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), 2002 ՊԱ, ամսա-գիր, Երևան, 1955, էջ 315—317։ Ս. Վ. Խարմանյան, Армянская ССР в пер-вых год новой экономической политики, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1955, стр. 144—151. Վ. Ե. Անդրեասյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան Երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակա-շրջանում, Հայաստան, Երևան, 1956, էջ 279—284։ Հ. Մ. Էլիբեկյան, Վա-

Նախապատերազմյան հնգամյակների տարիներին կառա-ված հայրենադարձությունը շրջափակ է նաև «Ուրվագծեր Սո-վետական Հայաստանի պատմության» պրակներում⁸, «Հայ Ժո-ղովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 7-րդ հատում⁹ և «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր»¹⁰ կոլեկտիվ աշխատություններում։ Սակայն վեր-հիշյալ աշխատություններից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել ամ-բողջական ձևով ներկայացնել սփյուռմանային հայրենադար-ձության պատմությունը և միայն կողմնակի ու հույանցիկ կեր-պով է անդրադարձնել դրան։

Այդ ժամանակակիցների հայրենադարձության և նրան ա-րնչվող հարակից այլ հարցերի ամբողջական պատմությունը շահագրելու առաջին փորձը կատարվել է մեր կողմից նույնա-րակված մի շարք հոդվածներում¹¹ և «Արևմտահայերի բնագաղ-

պարական հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաս-տան, տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1949 թ., № 2, էջ 17—26 և այլն։

⁸ Հ. Մ. Էլիբեկյան, Ս. Մ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաս-տանի պատմության, պրակ 1-ին, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1954, Վ. Պ. Միխայիլով, Հ. Ս. Խուզբաջյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ 2-րդ, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1958, Մ. Պ. Ավագյան, Խ. Մ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության, պրակ 3-րդ, 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1960։

⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», 5, 7, «Սովետական Ինյանություն» հայ-թանակը Հայաստանում, 2002 սոցիալիստական շինարարության ժամանա-կաշրջանում (1917—1941)», 2002 ՊԱ Տրատ., Երևան, 1967։

¹⁰ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվա-գծեր», «Հայաստան» Տրատ., Երևան, 1967։

¹¹ Հ. Ա. Միխայիլով, 204-րդ և 5րդ դերը Հայրենիքի հետ սփյուռարած այլ տնտեսավորների կապերի ամրապնդման գործում, տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկա-գիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1959 թ., № 8, էջ 31—48, Եսայի՝ «Սո-վետական Ինյանություն» ամսա- թերթը Հայ գաղթականության հարցի լուծ-ման ուղղությամբ (1921—1922)», տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1960 թ., № 3, էջ 3—20, Եսայի՝ «Հայ գաղթականության հարցը Ազգերի լիգայում», տե՛ս 2002 ՊԱ «Տեղեկագիր» (Տաս. գիտ. սերիա), Երևան, 1961 թ., № 9, էջ 43—60, Եսայի՝ «Սփյուռարածային Հայրենադար-ձությունը Սովետական Հայաստան 1921—1925 թթ.», տե՛ս 2002 ՊԱ «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1961 թ., № 2, էջ 142—149։

քը և սփյուռֆանայերի հայրենազարծուրյունը Յովետական Հայաստան (1915—1940 թթ.)» մենագրության մեջ¹²:

Ուզգալի պետ է խստաովանել, որ ոչ միայն էայրենիք—սփյուռ անելուրյուններ է հայրենազարծուրյուն պատմուրյուն լուարանուր, այլ ընդհանրապես սփյուռֆանայուրյուն պատմուրյուն ոսումնասիրուրյունը դեռես գոնեցուցիչ վիճակի շի հասցված: ՅովետաՆայ պատմարանները միայն վերջին քաննմայակում են ձեռնամուխ եղել այդ պորըլմենների արմատական հետազոտմանը, սակայն մինչև այժմ արվածը դեռես բավարար համարել չի կարելի: Ենկալումս հայ ժողովրդի մի զգալի հատվածը շարունակում է մնալ գաղթաշարհում, իր հայրենիքից դուրս: Մաս հինգ տասնյակ երկրներում կան հայկական համայնքներ, որոնք ունեն որոշակի կազմակերպչական, քաղաքական կուսակցուրյուններ, կրթական հաստատուրյուններ, մշակութային, բարեգործական, հայրենակցական, Երիտասարդական, մարզական և այլ բնուրյի կազմակերպուրյուններ ու միուրյուններ, պատկառելի քանակ կազմող պարբերական մամուլ և այլ նրատարակուրյուններ, որոնց գործունեուրյուն լուարանումն ու զննատուրը պետ է լինի սովետաՆայ պատմագիտուրյուն կարևոր խնդիրներից մեկը:

Սյա ամենը նկատի ունենալով, կարելի է վճռականորեն պնդել, որ բնավ հնարավոր չէ ենրկայացնել հայ ժողովրդի ամբողջական ու գիտական պատմուրյունը առանց սփյուռֆանայուրյուն բազմաբովանդակ կյանքի ու անցած ուղու ընդգրկման, որքան էլ դա կապված լինի գործնական դժվարուրյունների հետ:

Այժմ Յովետական Հայաստանի տարբեր գիտական կենտրոններ և զգալի բվով գիտնականներ ձեռնամուխ են եղել սփյուռֆանայուրյուն պատմուրյուն առանձին հարցերի ոսումնասիրուրյունը: ՀՍՍՀ ԳՊ Եպիսկոպոսուրյունն տարբեր ստեղծվել է սփյուռֆանայ համայնքների և մշակուրյի պատմուրյուն բաժին, որն անմիջականորեն զբաղված է հայկական գաղթուրյունների պատմուրյուն ու մշակուրյի ոսումնասիրուրյունը: Այդ պորըլմով են զբաղվում նաև ՀՍՍՀ ԳՊ պատմուրյուն և

արենկագիտուրյուն ինստիտուտների մի խումը պատմարաններ, ոստի պետ է հուալ, որ առաջիկայում սփյուռֆանայուրյուն պատմուրյուն վերաբրյալ հնարարակ կան գիտական լուրջ հետազոտուրյուններ:

Սփյուռֆ—հայրենիք անելուրյունների լուարանման ուղղուրյունը մինչև այժմ մեզանում հրատարակված գործերից պետ է նշել սկանավոր կուսակցական և պետական գործիչներ Ալ. Մյանեկյանի (Մարտունի) և Աշ. Հովհաննիսյանի մի շարք աշխատուրյունները, որոնք գործնական կարևոր նշանակուրյուն ունենալուց բաց, որոշակի դեր խաղացին Լաև սփյուռֆագիտուրյուն գաղթացման ուղղուրյունը¹³:

«Կուսակցուրյունները գաղութանայուրյուն մեջ» խորագրեր կրող աշխատուրյուն մեջ Ալ. Մյանեկյանը, իրեն հատուկ քաղաքական նպատակապագուրյունը և գիտական խորուրյունը, վերլուծելով սփյուռֆանայ կուսակցուրյունների գործունեուրյունը, անդրադառնում է նաև գաղութանայուրյուն սոցիալ—տնտեսական կյանքին, ցույց տալիս Լաև հետագա պայքարի նշանքա ուղին:

Աշ. Հովհաննիսյանը «Գաղութանայ խնդիրներ» գրքուրյունը անդրադառնալով սփյուռֆանայուրյուն նկատմամը տարվող քաղաքականուրյունը և նշելով այդ բնագավառում եղած որոշակի բերուրյունները, ցույց է տալիս գաղութանայ աշխատավորուրյուն ինքնակազմակերպման, հայրենիք—սփյուռֆ կապերի գաղթացման գործնական ուղիները:

Ականավոր մարգիտ—լեռնականներ Ալ. Մյանեկյանի և Աշ. Հովհաննիսյանի վերահիշյալ գործերից հետո, գրքեր չուրս տասնամյակ, հատկապես անհատի պաշտամունքի տարիներին, սովետաՆայ պատմագրուրյունը սփյուռֆի վերաբրյալ որևի լուրջ գործ չովցեց: Միայն ՍՄԿԻ XX համագումարից հետո սովետաՆայ պատմարանները ձեռնարկեցին սփյուռֆի հարցերի ոսումնասիրուրյունը գործը: Այդ բնագավառում երևած կնած առաջին ոսումնասիրուրյուններից մեկը եղավ Ս. Գապարյանի «Սփյուռֆանայ գաղթուրյուններն այսօր» խորագրով աշխատուրյունը:

¹² Հ. Ո. Մելիքսյան, *Արևմտահայերի բնագաղթը և սփյուռֆանայի ճարտարագիտուրյունը Յովետական Հայաստան (1915—1940 թթ.)*, Երևանի Համալսարանի Հրատ., Երևան, 1975:

¹³ Ալ. Մյանեկյան (Մարտունի), *Կուսակցուրյունները գաղթանայուրյուն մեջ*, Գեորգիա, Քիբիշի, 1924, Եսյեի՝ Գաղթանայ աշխատավորուրյունը, Նյու Յորք, 1923, Աշ. Հովհաննիսյան, *Գաղթանայ խնդիրներ*, Երևան, 1925:

բյուրեր¹⁴, որք, քեպես համառոտ, այնուամենայնիվ ամփոփ ավյայներ է պարունակում հիմնական հայկական գաղթօջախներին հասարակական-ֆազաֆական կյանքի, կրթական օջախների և այլ հարցերի մասին: Ժամանակին այն լավ ընդունելություն գտավ, սակայն իր պարունակած ավյայներով ներկայումս բավականին հեացած է:

Սփյուռում գործող հայկական ֆազաֆական կուսակցությունների, մասնավորապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմից մինչև 60-ական թվականների կեսերն ընկած ժամանակաշրջանի գործունեության վերլուծությանն է նվիրված Լ. Խուշուդյանի «Սփյուռահայ կուսակցությունները ժամանակակից Հոսպում»¹⁵ շանկան, փաստական հարուստ նյութերով հագեցած և միանգամայն նշմարտացի Եզրահանգումներ պարունակող մենագրությունը: Ի դեպ, վերջապես ներդեակը համառոտակի անդրադարձել է նախ սփյուռահայերի 1946—1948 թվականների զանգվածային հայրենադարձությանը և դրան կատամար գաղութահայ կուսակցությունների դերհուշումներ:

Հայ գաղթավյայերի մինչև հիտեմբերյան ժամանակաշրջանի պատմությունը շարգրելու հետ մեկտեղ Ա. Գ. Աբրահամյանը «Համառոտ ուրգրգիծ հայ գաղթավյայերի պատմության» երկրորդ հատորի վերում¹⁶ թուուցիկ ակնարկով անդրադարձել է Սովետական Հայաստանի և սփյուռահայության փոխհարաբերություններին, շոջաֆիլով նաև սովետական իշխանության տարիներին՝ մինչև 1948 թվականը, կատարված հայրենադարձությունը:

Սուպատերազմյան տարիներին հանուն խաղաղության, դեմոկրատիայի և սոցիալական արդարության սփյուռահայության մյգած պայտարք իր արտացոլումն է գտել Հր. Սիմոնյանի «Սփյուռահայությունը սոցիալ-ֆազաֆական պայտարի ևղի-

ներում» ծալալուն մենագրության մեջ¹⁷: Որդես այդ գրքի կարևոր արժանիք պետք է նշել այն հանգամանքը, որ հեղինակն աշխատել է սփյուռահայ առաջադիմական ուժերի գործունեությունը բնահարկել տեղարքակ ժողովուրդների և նրանց ֆազաֆական կազմակերպությունների հետ սերտ անըղության մեջ:

Սովետահայ պատմագրության մեջ որոշ ֆայլեր են կատարվել նաև սփյուռահայ առանձին գաղթօջախների ու նրանց հասարակական-ֆազաֆական կյանքի ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Սփյուռահայության ժամանակակից պատմության տարբեր կազմներ իրենց լուսարևությունն են գտել Կ. Գալլալյանի երկու աշխատություններում՝ «Սփյուռահայ առաջադիմական կազմակերպությունները խաղաղության և դեմոկրատիայի համար մղվող պայտարում և Վերջանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից»¹⁸: Գիտական որոշակի հետաբերություն է ներկայացնում հատկապես նա վերջին մենագրությունը, որտեղ հեղինակը բնության երբաբիկով լիբահանահայ «ժողովուրդի ձայն» և ՄԵԻ նշանաբանն է հառաջ կոմունիստական րերերի գործունեությունը, նրանց միջոցով ցույց է տալիս լիբահանահայության տնտեսական, հասարակական-ֆազաֆական ու մյակությանից կյանքը:

Սիչագրվ գործ է նաև Ռ. Խաչատրյանի «Արտասանմանից հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից» մենագրությունը¹⁹: Երանում հեղինակը Բուլղարիայի կոմկուսի կենտրոնական կուսակցական արիֆիում հայտաբերած նոր վավերագրերի և «Կարմիր լուրեր» արտասանմանյան առաջին կոմունիստական հայ թերթի նյութերով ցույց է տալիս խոլղարահայ աշխատավորության մասնակցությունը երկրի 1919—1923 թվականների հեղափոխական շարժումներին: Այդ իմաստով, կարելի է տեսլ, որ Ռ. Խաչատրյանի ավյայ աշխատությունը փաս-

¹⁴ Ա. Գաղալյան, *Սփյուռահայ գաղթօջախներն այտար, Հայկահրտար, Երևան, 1962*:

¹⁵ Լ. Ա. Խուշուդյան, *Սփյուռահայ կուսակցությունները ժամանակակից Հոսպում, 2002 ԳԱ Հրտար, Երևան, 1964*:

¹⁶ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Համառոտ ուրգրգիծ հայ գաղթավյայերի պատմության, 5, Ա, Հայկահրտար, Երևան, 1964, 5, Բ, «Հայաստան» Հրտար, Երևան, 1967*:

¹⁷ Հր. Սիմոնյան, *Սփյուռահայությունը սոցիալ-ֆազաֆական պայտարի ուղիներում, «Հայաստան» Հրտար, Երևան, 1965*:

¹⁸ Կ. Գալլալյան, *Սփյուռահայ առաջադիմական կազմակերպությունները խոլղարիայի և դեմոկրատիայի համար մղվող պայտարում, 2002 «Գիտակից» րեկիրության Հրտար, Երևան, 1962, Եղյիլի՝ «Երևանահայ դեմոկրատական մամուլի պատմությունից», «Հայաստան» Հրտար, Երևան, 1964*:

¹⁹ Ռ. Հ. Խաչատրյան, *Արտասանմանից հայ կոմունիստական մամուլի պատմությունից, 2002 ԳԱ Հրտար, Երևան, 1969*:

տունն մեզանում հիմք դեց սփյուռֆանայ կոմունիստական շարժման պատմության գիտական ուսումնասիրությանը:

Սովետաճայ պատմաբանների հաստի հետախուզությանն են արժանացել արարական արևելի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարին սփյուռֆանայի մասնակցության հարցերը: Արարական արևելի երկրներում ապրող հայության սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի, մշակութային ու կրթական կյանքի մասին բավականին լանգամանայից տեղեկություններ է տալիս Լ. Տեր-Միլոշյանի «Հայերը արարական արևելի երկրներում» գիրքը²⁰:

Սփյուռֆանայ առաջադիմական ուժերին հակադիր գործում են էակ հետադիմական, արևմտախի իմպերիալիստական տերությունների նեա գործակցող ուժեր, որոնց գործունեության մեկացմանն են նվիրված սովետաճայ հեղինակների մի շարք աշխատություններ: Գրանցից պետ է նշել հատկապես Ջ. Կիրակոսյանի և Հ. Հակոբյանի «Կաշակներն իմպերիալիզմի գործակցներն են Մերձավոր արևելի երկրներում»²¹ և Ա. Փաղտյանի «Կամակասյան դատավարության հետեբում»²² գրքերը: Այդ աշխատություններում մեկացված է Մերձավոր արևելում դաշնակիցի օտարերկրյա իմպերիալիստական նախադրական գործակցությունների մատուցած ծառայությունը, որոնց հակահեղափոխական գործունեությունը, որն զգալի վնաս է պատճառում էակ մերձավորարևելյան ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական ազգային-ազատագրական պայքարին:

Իրանեճայն և սիրիական ժողովուրդների ազգային-ազատագրական պայքարի և դեռնում հայության մասնակցության հարցերն են լուսարանված էակ Ե. Հովհաննիսյանի և Հ. Քոփուշյանի մենագրություններում²³:

Եզրգոտնայ գաղութի ներխն կյանքը, սոցիալ-տնտեսական

ու արգանական դրությունը և հայ-եզիպական հարաբերությունների պատմությունը է հետազոտված Հ. Քոփուշյանի «Տեղիպոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952)» ծավալուն և փառապից մենագրության մեջ²⁴:

Հունաստանի հայ գաղութի 20-ական րվակների պատմությանը է նվիրված Պ. Կոկինոսի «Հունաստանի գաղութի պատմությունից (1918—1927)» աշխատությունը²⁵: Գրքում հեղինակը մանրամասնորեն շարադրել է սովյա ժամանակաշրջանում հունաստանյա աշխատավորության սոցիալ-տնտեսական վիճակը, ինչպես էակ առաջադիմական ուժերի, մասնավորապես հայ կոմունիստների ծավալած բազմակողմանի գործունեությունը հայ աշխատավորությանը երկրի հասարակական-արգանական կյանքի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ:

Բալգար և հայ ժողովուրդների բարեկամության, օտմանյան լծի դեմ համատեղ պայքարի և հատկապես համաշխարհային երկրորդ պատերազմի տարիներին ֆաշիզմի դեմ ախտիվորեն մարտնչած բալգարահայության ներուսական սխաղգործություններն են լուսարանված Ջ. Գառայանի «Հայ-բալգարական բարեկամության պատմությունից» գրքուկում²⁶:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ֆաշիզմի դեմ ֆրանսահայության մղած պայքարին են նվիրված Տ. Գրամբյանի «Ֆրանսահայ կոմունիստները դիմադրության տարիներին (1941—1944)» և «Նրանք մարտնչել են հանուն Ֆրանսիայի» գրքերը²⁷, որոնցում ախտիվային վաստարգների, պարտիական մամուլի և դիմադրության շարժման մասնակիցների հուշերի միջոցով հեղինակը ցույց է տվել Ֆրանսիայում ապրող հայերի անճանազոն պայքարը ֆաշիստական զավթիչների և նրանց վիշակական դրածոների լծից երկիրն ազատագրելու գործում:

²⁰ Л. X. Тер-Мкртчян, Армяне в странах арабского востока, изд. «Наука», М., 1965.

²¹ Ջ. Կիրակոսյան, Հ. Հակոբյան, Գաշակներն իմպերիալիզմի գործակցներն են Մերձավոր արևելի երկրներում, Լուսարան, Երևան, 1960:

²² Ա. Փաղտյան, Գամակասյան դատավարության հետեբում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1968:

²³ Ե. Հ. Հովհաննիսյան, Ազգային-ազատագրական պայքարը Կիրանեում (1939—1955), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1967, և Ա. Քոփուշյան, Հայերի ժամանակաշրջանը Սիրիայի և Կիրանեի ազգային-ազատագրական շարժումներին, 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1968:

²⁴ Հ. Քոփուշյան, Եզրգոտի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1978:

²⁵ Պ. Կոկինոս, Հունաստանյա գաղութի պատմությունից (1918—1927), 2002 ԳԱ հրատ., Երևան, 1965:

²⁶ Ջ. Գ. Գառայան, Հայ-բալգարական բարեկամության պատմությունից, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1978:

²⁷ Տ. Ս. Վ. Գրամբյան, Ֆրանսահայ կոմունիստները դիմադրության տարիներին (1941—1944), «Միտք» հրատ., Երևան, 1967, հայերեն՝ «Они сражались за Францию», изд. Ереванского университета, Ереван, 1981.

Սփյուռֆանյա բուժուական փիլիսոփայության, հասարակական-հազարական մտքի ուսումնասիրության ուղղությամբ որոշ գործ է կատարել Հ. Գաբրիելյանը «Ժամանակակից սփյուռֆանյա բուժուական ռեակցիան փիլիսոփայությունը» մեկնագրության մեջ²²: Սակայն հարկ է նշել, որ հեղինակը համախառնում է սովյեթական-սոցիալիզմի և սփյուռֆանյա բուժական-հազարական կուսակցություններն ու հոսանքները, ահապա, բացառյալ կոմունիստներին, մտցվել են միևնույն կազմադրի մեջ: Ձև է առնում հայացքների եկամտամար տարբերակված մտնեցում, մեկ, իհարկե, երկու չէ:

Սփյուռֆանյայության սոցիալ-հազարական պատմության մի շարք հարցեր են շոշափված նաև Գ. Գալոյանի «Անդրկովկասում սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարության դեմ» աշխատության մեջ²³: Մեկնագրության մեջ հեղինակը փաստական հարուստ էյուրեթով մերկացրել է սոցիալիստական հեղափոխության և սովետական իշխանության հասցեին բուժուական պատմագրության օրգանաբանությունը, անդրադարձել է դեպի հայրենիք սփյուռֆանյա առաջադիմական ուժերի ունեցած դրական վերաբերմունքին:

Սփյուռֆանյայության պատմության և սփյուռ-հայրենիք առնչությունների վերաբերյալ ուշագրավ մի շարք հոդվածներ են լույս տեսել նաև գիտական հանդեսներում ու պարբերական մամուլում, մասնավորապես Սփյուռֆանյայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի օրգաններ «Սովետական Հայաստան» ամսագրում և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաբերում: Դրանցից կարելի է հիշատակել հատկապես Ս. Գապպարյանի «Սփյուռֆանյա հայրենիքի կողմին» և Գ. Խրյուսյանի «Սփյուռֆի մի ֆանի էթնական խնդիրների մասին» հոդվածները²⁴:

²² Հ. Գաբրիելյան, *Ժամանակակից սփյուռֆանյա բուժուական ռեակցիան փիլիսոփայությունը*, Երևանի Համալս. հրատ., Երևան, 1968:

²³ Գ. Գալոյան, *Անդրկովկասում սոցիալիստական հեղափոխության և կոմունիստական շինարարության պատմության կեղծարարությունը դեմ*, Հայպետհրատ., Երևան, 1961:

²⁴ Ս. Գապպարյան, *Սփյուռֆանյա հայրենիքի կողմին*, տե՛ս «Անկերպ ուղիով», ամսագիր, 1963 թ., № 5, էջ 44—52, և Գ. Խրյուսյան, *Սփյուռֆանյա մի քանի էթնական խնդիրների մասին*, տե՛ս 2002 ՂԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտ. սերիա), 1963 թ., № 8, էջ 62—76:

Սփյուռֆանյա գաղթաբանները կառավարել են երկու ուղևորություններից ստացած անմիջական տարավորություններ է հաղորդել սովետական բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանը «Քարավանները դեռ բայում են» և «Ժնանկար հոգու և ֆուտեղի գույներին» գրքերում²⁵: Դրանցից առաջինը նվիրված է Մեծնախար արևելի երկրների՝ մասնավորապես Լիբանոսի, Սիրիայի և Եգիպտոսի, իսկ երկրորդը՝ ԱՄՆ-ի և Կանադայի հայկական գաղթաբանների կյանքին ու ազգապանպանման համար մղվող պայքարին:

Մեծ հայրենադարձության տարիներին Սովետական Հայաստան եկած և հայրենիքում իրենց նոր կյանքն ստեղծած բազմաթիվ բանվորների, գյուղացիների, բժիշկների, գիտնականների ու արվեստագետների մասին է պատմում գրող Ստեփան Կուստիկյանի «Հայրենի հողի վրա» վավերագրական սկեյտիկների ժողովածուն²⁶:

Քեյքեա հարևանցիարեն, այնուամենայնիվ, սփյուռֆանյայության կյանքի, սփյուռֆան-հայրենիք կապերի հարցերին են ահադարձել նաև Մանվել Բարդյանը²⁷ և Գեղամ Սևանը²⁸ քաղաքային առաջին և գրականությանը վերաբերող իրենց ուսումնասիրություններում:

Հայկական գաղթաբանների պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ որոշակի աշխատանք է կատարվել նաև սփյուռֆանյա մտավորականների կողմից: Սփյուռֆում գործող հայրենակցական միությունները, հատկապես վերջին երեսնամյակում, լույս են բնծայել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր զավատների ու ֆազիլների, ինչպես նաև առանձին գաղթաբանների պատմությունը լուսաբանող բազմաթիվ սովորածավա հատուներ, որոնց մեջ զգալի տեղ է հատկացված նաև այդ ֆազիլների ու զավատների վերապրող սերունդների ժամանակակից

²⁵ Ս. Կապուտիկյան, *Քարավանները դեռ բայում են*, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1964, «Ժնանկար հոգու և ֆուտեղի գույներին», «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1976:

²⁶ Ստ. Կուստիկյան, *Հայրենի հողի վրա*, Հայպետհրատ., Երևան, 1960:

²⁷ Մ. Բարդյան, *Սփյուռֆանյա մամուլի պատմությունը*, «ԱՆԻ» (1946—1956), 2002 ՂԱ հրատ., Երևան, 1965:

²⁸ Գեղամ Սևան, *Սփյուռֆանյա գրականության պատմության ուղիվներ* (1920—1945), 2002 ՂԱ հրատ., Երևան, 1980:

գործունեությունը թե՛ սփյուռում և թե՛ հայրենիքում³⁵:

Հայ գաղթականության և գաղթաշինների պատմության ուսումնասիրության³⁶ բնագավառում մեծ աշխատանք է կատարել հատկապես սփյուռմանյա բազմակազմակ պատմաբան Ա. Ալպոյանյանը: Առանձնապես մեծաժանակ փաստական նյութ է պատրաստում նա «Պատմություն հայ գաղթականության» եռատետր աշխատությունը³⁷: Արժեքավոր է նաև նույն հեղինակի «Արարական Միացյալ Հանրապետության ներկայումսի նախնային և հայերը» մենագրությունը³⁸:

Սփյուռմանայության պատմության և սփյուռն—հայրենիք փոխադարձությունների յուսարանման իմաստով ուշագրավ աշխատություն է Ա. Անդրեասյանի «Սփյուռն և հայրենիքը» գիրքը³⁹, որտեղ հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է սփյուռմանայության արժանազությունները, նոր սերնդի հոգեբանական դիմափոխությունը և այլ երևույթներ: Հեղինակը իրավացիորեն ընդգծում է սփյուռն—հայրենիք կապերի ամապրոնդման կենսական կարևորությունը ազգայնագնացման դժվարին

պայմանում, բնադեկելով նաև հայրենադարձության նկատմամբ վրդ մի շարք հարցեր: Այդ նույն ոգով է շարադրված նաև Գ. Անտոնյանի «Մեծ երազը համփնե վրա» գիրքը⁴⁰, որտեղ հեղինակը, սրբափ կերպով վերլուծելով հայ ժողովրդի վերջին հարյուրամյակի պատմությունը, ռեալիստորեն գնահատում է իրադարձությունները և հիմնականում հանգում էրևա եզրակացությունների: Սակայն հարկ է նշել, որ վերջին երկու հեղինակները, լինելով ուսմակվար—ագաստական կասակցության ներկայացուցիչներ, երբևեկ փաստերը վերլուծում և գնահատում են գուտ ուսմակվարական պատմագրության զիբբերից, ուստի նրանց եզրահանգումները ոչ միշտ են նամագնացիչ և ընդունելի:

Հայրենիք—սփյուռն առնչությունների և հայրենադարձության պատմության որոշ բարցեր շոշափվել են նաև Ա. Մատուկյանի⁴¹, Հարություն (Աբրու) Նելվեյանի⁴², Զ. Մարյանի⁴³ և ուրիշների աշխատություններում:

Վերոշարադրյալ ակերխարեն վկայում է, որ սփյուռմանայության պատմության և հայրենիք—սփյուռն առնչությունների ուսումնասիրության բնագավառում, հատկապես վերջին ևանմայակում, որոշակի աշխատանք է կատարված: Սակայն արվածը զենեա թավաբար չէ: Այսօրվա դրությամբ շատ անելիքներ կան մեր ժողովրդի սփյուռմանյա էատվածի պատմության ուսումնասիրման և զիստական իմաստավորման ուղղությամբ: Այդ նպատակ է նետակելում կան մեր սույն աշխատությունը, որը մի փորձ է յուսարանելու առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում կազմակերպված հայկական ցեղապանությունից փրկված և թունգազրի միջոցով արարական անպատաները բշված ու աշխարհով մեկ սփոլված տարագիր հայությունը ու Սովետական Հայաստանի փոխադարձությունների և սփյուռմանայելի հայրենադարձության իրականացման պատմությունը: Այդ առնչությամբ մենք աշխատել ենք մերկացնել նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ արևմտյան տերությունների իմպերիալիստական ևաղահանությունը, հայ գաղթականության

³⁵ Ա. Ալպոյանյան, *Պատմություն նդդդդի Հայոց: Տեղագրական և ազգագրական տեղեկություններով:* Հրատ. Նյու Յորքի նդդդդի կրթադրոցի միություն, Գահիրե, 1952; *Խայնի՝ Պատմության Մայաթի Հայոց: Տեղագրական, պատմական և ազգագրական տեղեկություններով:* Պեյրոթ, 1961: «Պատմություն Արևիկի Հայոց», աշխատությունը և ինքնադրոցը Կարո Ա. Մատուկյան, Տ. Ա.—Բ., Լոս Անջելես—Գալիֆորնիա, 1955: *Հուշարան հողագրաբնիկներ (նազվաթի), աշխատակցությանը սփի. Նուրիցա Մ. Փիլիպոսյանի և Ավետիս Կարսեղյանի (Ա. Կարսեղ), խմբ. Կանն Հայի, Յրեզե, 1955: Կանն Հայի, Կարսեղյանի և անոր տեղեկեն զուշար: Հուշարաններ ազգային, պատմական, լեզուկաբանական և ազգագրական, Յրեզե, ԱՄՆ, 1957: Պատմություն Տարեթի աշխարհի, Պեյրոթ, 1957, Գ. Նեանյան, Պատմություն Տարեթեանի Հայոց, Պեյրոթ, 1956: Պատմություն Հայոց Արարիկի, կազմիչ և կրթադրոցի Ա. Փալապոյան, Նյու Յորք, 1969: Ա. Գ. Փալապոյան, *Հուշարանային Ողղատույի Հայրենիք (1906—1922)*, Պեյրոթ, 1971: Ա. Զ. Կազմակոչյան, *Հայրիկ Արարիկի մեջ, Հ. 1*, Պեյրոթ, 1957, Հ. 2—3, Պեյրոթ, 1980: Անն Նուրիսյան, *Համաթապատկիր արևմտահայոց մեկ զուրու պատմության, Հ. Ա—Ե, Հ. Գ*, Հայ սփյուռքը, գիրք Ա. Յրեսանաշինու պատմությունը, Պեյրոթ, 1975, և այլն:*

³⁶ Ա. Ալպոյանյան, *Պատմություն Հայ գաղթականության, Հայերու ցրումը աշխարհի զանազան մասերը, Հ. Ա*, Գահիրե, 1941, Հ. Բ, Գահիրե, 1955, Հ. Գ, Գահիրե, 1961:

³⁷ Ա. Ալպոյանյան, *Արարական Միացյալ Հանրապետության ներկայումսի նախնային և հայերը*, Գահիրե, 1960:

³⁸ Ա. Անդրեասյան, *Սփյուռքը և հայրենիքը*, Հրատ. Ղարաբնիկը արարիքի, Պեյրոթ, 1962:

³⁹ Գ. Անտոնյան, *Մեծ երազի համփնե վրա*, Պեյրոթ, 1964:

⁴⁰ Ա. Մատուկյան, *Նոր Հայաստան, նոր Հայեր*, Պեյրոթ, 1981:

⁴¹ Վեր. Հեր. Նելվեյան, *Մեր աշխարհեն*, Պեյրոթ, 1966:

⁴² Զ. Մարյան, *Միտիչ Մարրիանի ազգային-թաղարական գործունեությունը*, Պեյրոթ, 1981:

Եւրցում Ազգերի լիցայի երկդմի խաղերը: Միամամանակ ցույց է տրված օտարերկրյա բարեգործական մի շարք հաստատությունների, Հայաստանի օգնության կոմիտեի, հայրենակցական, վերաշինաց և այլ անուններով սփյուռում գործող միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը, մեծ հումանիստ Յո. Նանենի շաները հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ⁶⁵: Աշխատության մեջ առանձին զուգս է հատկացված հայրենիք—սփյուռ առևտրությունների և հայրենադարձության նկատմամբ սփյուռում գործող բազմազան կուսակցությունների վերաբերմունքի բացահայտմանը, սփյուռահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեության և հարակից այլ հարցերի լուսարանմանը:

Ներկա ուսումնասիրության համար որպես հիմնական աղբյուր են ծառայել Հայկական ՍՍՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շինարարության արխիվի, ՍՄԿԿ Կենտկոմի արքրեր մարտիզով—լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի կուսակցական արխիվի և Հայկական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի մի շարք ֆոնդերում եղած նյութերը, սովետահայ և սփյուռահայ պարբերական մամուլը, քննարկի փոփոխ շրջան Կոնզիդո գրականությունը: Աշխատության մեջ օգտագործված են հուկակցական ու պետական բազմաթիվ որոշումներ, հրատարակված սկզբնաղբյուրներ և այլ նյութեր: Սակայն հիմնական աղբյուրներ են ծառայել արխիվային վավերագրերը և պարբերական մամուլից բաղված նյութերը, որոնց ենչող մեծամասնությունը առաջին անգամ բարձրացվում և գիտական շրջանառության մեջ է դրվում մեր կողմից:

Անհրժեշտ են համարում նշել, որ տվյալ քննարկի լուսարանում կապված է մի շարք դժվարությունների և բարդությունների հետ, որոնք, անշուշտ, իրենց կնիքն են քոզնում հետազոտության ընդհանուր ընթացքի վրա: Ամենից առաջ խիստ պակասում են սփյուռահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բնութագրող նյութերը՝ անգամ հիմնական գաղթաշխատեի վերաբերյալ: Սովետահայ պատմաբանների համար սփյուռահայության պատմության ուսումնասիրության կարևոր աղբյու-

ր սփյուռահայ պարբերական մամուլն է: Սակայն հատկապես Երևանի պարբերական շրջանում խիստ անկանոն է եղել մեզ մոտ սփյուռահայ մամուլի ստացումը, որը հնարավորություն էր բնձնում վեր նշված հարցերի մասին գտնել անհրժեշտ նյութեր: Խիստ անբավարար են պահպանվել և մշակվել նաև արխիվային նյութերը, հասնալ, միևնույն հարցի շուրջը եղած տարբեր փաստաթղթերում, Կենդիպում են միանգամայն հակասական տվյալներ: Չեն պահպանվել և մեզ չեն հասել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոշումներ և այլ նյութեր, հանրապետությունում կուսակցված արևմտահայ գաղթականության էւրցի լուծման և սփյուռահայերի էւրցիենադարձության իրականացման վերաբերյալ:

Հատկապես սկզբնական շրջանում դա նետեաեք էր այլ աշխատանքների էւագենեց կառարման, սովետական պետական ապարատի էւր կազմակերպվածության, էւամապատասխան կազերի: ու անհրժեշտ միջոցների բացակայության և այլ գործոնների:

Պետ է նշել, որ 70-ական քվականների կեսերից սկսած, որոշ հիմնադրությունների ու կազմակերպությունների գործերը դեռես շեն մշակված ու պետական արխիվների հանձնված, որը, ինչ խոսք, նույնպես որոշակի դժվարություններ ու բարդություններ է առաջ բերում հետազոտողի համար: Մեր կարծիքով ՀՍՍՀ Միխատների խորհրդին առերևր արխիվային վարչությունը պետ է խտտորեն նետել հատկապես պատմագիտական մեծ կարևորություն ու արժեք ներկայացնող նյութեր ժամանակին մշակելու և համապատասխան արխիվների հանձնելու անամանված կարգին, որը մեծապես կնպաստի ավելի հարուստ սկզբնաղբյուրների օգտագործմամբ գիտական ուսումնասիրությունների ստեղծման գործին:

Հարկ է եղել կատարել հիրադի տեղաշան ու բազմակողմանի պրադումներ, որպեսզի հնարավորին շափ նշարտացիորեն վերականգնվի գերագույն շաներ կլանած անձնուրաց ու հայրենակերի աշխատանքի այն պատկերը, որն ակնհայտ կերպով ցուցաբերում է հայ ժողովրդի, մասնավորապես էւր սփյուռահայ հասըածի, հակատարի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության շերմ հոգատարությունն ու ուղարդությունը:

Սփյուռահայերի հայրենադարձությունը մենք բաժանել ենք

⁶⁵ Պեց մասին տե՛ս Նուկ Մ. Արզումանյան, Նանենք և Հայաստանը, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1977:

երև հիմնական փուլերի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1921—1936 թթ., երբ տարբեր երկրներից հայրենիք եկան մոտավոր ավյալներով 42286 ատաղաբներ: Երկրորդ փուլն ընդգրկում է հիմնականում 1946—1948/49 թթ.: Այդ ատարներին տեղի ունեցավ սփյուռֆանայերի ամենամեծ ու զանգվածային ներգաղթը, որը հայտնի է մեծ հայրենադարձություն անունով: Կարճ ժամանակամիջոցում արտասամանյան 12 երկրից Սովետական Հայաստան եկավ 20646 ընտանիք (89750 մարդ): 1950-ական թվականներին անհատական կարգով հայրենիք են ներգաղթել ավելի քան 4000 սփյուռֆանայեր:

Հայրենադարձության երրորդ փուլն սկսվել է 1962 թ. և շարունակվում է առ այսօր: 1962—1982 թթ. ընթացքում աշխարհի 30 երկրից հայրենադարձվել է 6795 ընտանիք (31920 մարդ):

Հայրենիք—սփյուռք անընդուններ և սփյուռֆանայ աշխատավորների հայրենադարձությունը, որոնք ծայր առանց սովետական իշխանության հաստատման ենթյակվել են շարունակվում ու ծավալվում են մինչև օրս: Ազգայնականման ու ազգաբաժանման հայրենասիրական այդ իրադարձությունների վերաբերյալ դեռ շատ ասելիք ունի սովետական պատմագիտությունը, ուստի սույն աշխատությունը մենք դիտում ենք միայն որպես այդ ուղղությամբ զգված առաջին հիմնավոր ակտներից մեկը: Լինելով սփյուռֆանայերի հայրենադարձության և հայրենիք—սփյուռք անընդունների 60-ամյա ծավալում ժամանակաշրջանի պատմության և ստանմասբության ատաղին փորձը, մեր աշխատությունը բնավ հավակնություն չունի ներկայացնելու այդ կենտոս պարբերների հետ աղերսովոզ բոլոր հարցերի սպասիչ ու անբերի լուսաբանումը:

Գ Լ Ո Ւ Ե Ա Ռ Ա Ջ Յ Ի Ն

ՃԱՄԱՆԱՍԿԻՆ ՍՓՅՈՒՌԻ ԱՌԱՋԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՎՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԳԵՊԻ ՍՈՎՆՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածը, որը երկար ժամանակ ճեծում էր Թուրքական վայրագ տիրապետության տակ, XIX դարի վերջին բառորդից սկսած պարբերաբար ենթարկվում էր բնաչեղման ու իր բնօրրանից արտաքսման: Դա ուղղակի հարցականի տակ էր դնում նրա ֆիզիկական գոյությունը:

Արդուհամիդյան արյունոտ ռեժիմին փոխարինած երիտ-թուրքական կառավարությունը ոչ մի դրական բայլ չկատարեց ազգային հարցում և Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճված ժողովուրդները, այդ թվում նաև Հայերը, շարունակում էին ենթարկվել վայրենի ճեղման ու հայաժանրերին:

Երիտթուրքերը, որոնք որոշել էին ազգային հարցը լուծել այլազգիների ասիմիլացման ու ֆիզիկական բնաչեղման եղանակով, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմը հաղթող պահ համարեցին իրենց հայաչեղ ծրագրին իրականացնելու համար: Պատերազմին մասնակցելու Թուրքական ռազմական պլանի բաղկացուցիչ մասն էր կազմում իր պատմական հայրենիքից հայության զանգվածային տեղահանումն ու ողնացումը, որը պետք է հիմնականում կատարվեր հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց դժոխային տարագրության ընթացքում:

Նվայն, ինչ տեղի ունեցավ պատերազմի ժամանակ Փուրքիայում Հայ ժողովրդի նկատմամբ, իր չափերով ու վայրագություններով միանգամայն բացառիկ ու աննախադեպ երևույթ էր ընդհանրապես համաշխարհային պատմության մեջ: Դա փաստորեն XX դարի առաջին համար ջեղասպանությունն էր (զենեցիդ), որն իրականացվեց ամբողջ բազարակիթթ մարդկության աչքի առաջ:

Հայ ժողովրդի երկարատև ու դժաման մարտիրոսագրությունը Թուրքական բռնակալության ճիրաններում լեցուն է հոգեկարգի ու մահվան օրհասական բազում էնիգերով: Բայց այն, ինչ կատարվեց համաշխարհային պատերազմի թռուտուրի օրերին, երբ ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայություն և կորսվեց մատուցվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված անտեսական ու մշակութային բազմաթիվ գանձեր, իր նախնիները շունչը նույնիսկ սպվածների երկրի, մեծատաղանջ բանաստեղծ Պարույր Սեբեկի խոսքերով ասած՝ և մինչև անգամ իրենց՝ Թուրքերի արյունով հունցված սև պատմության մեջ:

Պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը նախապես մանրամասն քննարկվել էր «Միութուն» և առաջադիմություն» (Եթիբիհատ վե Թերաբբը) կուսակցության ղեկավար օրգաններում, Թուրքական կառավարական շրջաններում և մտել Թուրքիայի ռազմական շտաբի պլանների մեջ: Ինչպես ծրագրվել էր, հայերի կոտորածները հիմնականում իրականացվելու էին սկզբում երկրի ներսում տղամարդկանց ոչնչացմամբ, իսկ ապա մնացած բնակչությանը իր պատմական դարավոր հայրենիքից զանցվածորեն դեպի արաբական անապատներն արտաբերելու ժամանակ: Այդ բարբարոսական ծրագրի կենսագործումը բազմակողմանիորեն նախապատրաստվում էր ոչ միայն Թուրքական շովինիստների, այլև գերմանական կառավարող շրջանների կողմից: Անհերքելի ու հանրահայտ փաստ է այն իրողությունը, որ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի ապրած սոսկիայ՝ ռդբերությունը կազմակերպման ու իրականացման գործում որոշակի դեր են խաղացել գերմանական իմպերիալիստները և վիլհելմյան կառավարությունը¹:

Երիտթուրքական շովինիստները, հետևելով գերմանական իմպերիալիստներին խորհուրդներին, որոշեցին դժամ տարագրության միջոցով հայերին ոչ թե սոսկ արտաբերել արաբական անապատների խորքերը, այլև, այդ պատրվակի տակ բողոքելով, ֆիզիկական ոչնչացնել նրանց և հայկական լահաններին:

րում բնակեցնել մահմեդականներին, որպեսզի իրենց համար մեկընդմիջտ ապահով թիկունք ստեղծեն Կովկասից սպառնացող ռուսական վտանգից²:

Դեռևս պատերազմի սկզբից առաջ, ռուսական և եվրոպական մամուլն ահաբանելով էր հայության նկատմամբ Թուրքիայում նախապատրաստվող շարագործությունների՝ սպասվող կոտորածների և խաղաղ բնակչության՝ կանանց, երեխաների ու ձկերի զանգվածային տարագրության դիվային ծրագրի զուլության մասին: Սակայն Թուրքական մամուլն ու պաշտոնական շրջանները խորամանկ շողորթություններ փորձում էին հերքել հայաչեղ ծրագրի առկալությունը վկայող հաղորդագրությունները:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա զեպերը, օտարերկրյա մամուլը մյանգամայն իրավացի էր այդ հարցում, քանի որ պատերազմի մեջ մտնելու առաջին իսկ օրվանց Թուրքական կառավարությունն անցավ հայ ժողովրդի բնաշնչման իր նողկալ ծրագրի իրականացմանը: 1914 թվականի նոյեմբերից Թուրքական իշխանությունները Թուրք-ռուսական և Թուրք-պարսկական սահմանների մոտ սկսեցին բռնություններ ամայացնել հայրուստի հայկական բնակավայրեր: Գաժառներն օւղարկվեց հայերի կոտորածների ու տարագրության վերաբերյալ երիտթուրքական շարդարարների նախօրոք մշակած բարբարոսական հրամանը, որն ամփոփված էր շուրջ տասը կետերում և մանրամասնորեն նախատեսվում էր, թե որտեղ և ինչ եղանակներով պետք է իրականացվեր հայկական եղեռնը³:

Հայ ժողովրդի տարագրությունն ու բնաշնչումը կազմակերպելու ուղղությունը Թուրքական կառավարության ու Եթիբիհատ վե Թերաբբը կուսակցության գործունեության բացահայտման իմաստով խիստ կարևոր է ներքին գործերի մինիստր Բալեթթի, ռազմական մինիստր Էնվերի և Իթիբահատի կենսկոմի գլխավոր քարտուղար դոկտոր Նազրմի ստորագրություններով հաստատված ու 1915 թ. ապրիլի 15-ին

¹ Տե՛ս Պարույր Սեբեկ, Անլուելի զանգվածում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1966, էջ 195:

² Տե՛ս Հանսի Պաոլի (Հանսի Բաբբի), Սարափի երկրի մեջ, Կ. Պոլս, 1919, էջ 10:

³ Տե՛ս Ան. Թուրքահայ Հեղափոխության զգալիարձանությունը, հ. Բ. Փարիզ, 1935, էջ 82:

⁴ Տե՛ս «Հուլիսյան սպրիլի տանջմանի», հավաքել և խմբագրել Թևադիկ Կ. Պոլս, 1919, էջ 96:

⁵ Տե՛ս Ան. Եվլ. աշխ., էջ 153—154:

որպէս կառավարական խտազույն զազանի դիրեկտով բոլոր նահանգապետներին, զավտապետներին և այլ պաշտոնյաներին ուղարկված հրամանը: Այդ փաստաթղթում հրամայված էր՝ օգտվելով պատերազմական իրազրութայն ընձեռած հնարավորութիւններէջ, վերջնականապէս հաշվհարգարի ննթարկել հայութեանը բերնաշնչելով այդ անհարազատ տարրը, ըշելով դանոնք զնպի Արարտ անապատները, համաձայն տրված մեր զազանի հրահանգին: Այդ հրամանում այնուհետև ստոված էր՝ Արար, կառավարութիւնն ու իթթիհատի մեծ կոմիտեն, կոչ կրենէր ձեզ և ձեր հայրենասիրութեան և կհրամայենք, որ ձեր բոլոր տրամադրելի ուժերով աշակցեք իթթիհատի տեղական մարմիններուն, որոնք 24 ապրիլի արևածագն սկսյալ, զազանի ծրագրի մը համաձայն, զործադրութեան պիտի զնեն այս հրամանը:

Որեւ պաշտոնատար ու անհատ, որ կհակառակի այս սրբազան ու հայրենասիրական գործին ու չի տրամադրիր իրեն հանձնված պարտականութեան, և որեւ ձեռով այս կամ այն հայր պաշտպանելու կամ պահելու փորձը կրեն, հայրենիքին ու կրոնքին թըշնամի կնկատվի և ըստ այնմ ալ կպատժի⁶: Այստեղ ամեն ինչ պարզ ու որոշակի է ազոված, ուստի բնով կառկած չի թողնում, որ նրիտատարը թուրքիի կուսակցութիւնն ու կառավարութիւնը հայութեան բնաշնչման գործը զարծել էին իրենց պետական զազարականութեան կարեւր խնդիրներէջ մեկը: Գեռես թուրքիայի պատեհագրի մեջ մտնելուց առաջ իթթիհատի կնկտողմը մանրամասնորեն մշակել և նախապատրաստել էր հայերի շարդի ու բռնազգթի ծրագիրը: Այդ ծրագրէլ իրականացնելու համար հայկական նահանգներում ստեղծվել էին հատուկ զազանի կոմիտեններ, որոնց մեջ մտնում էին նահանգապետները, ոստիկանապետները և այլալ նահանգի զինվորական միավորման հրամանատարները: Այդ կոմիտենների անմիջական տրամադրութեան տակ էին զրվում ոստիկանական ու կանոնավոր զորամասեր, զանազան ոճրագործներէջ բաղկացած այսպես կոչված «հատուկ կազմակերպութեան» ուժեր, թուրքական ու բրգական հրոսակախմբեր, անսահմանափակ քանակութեամբ զինք և այլ միջոցներ:

Ինչպես վկայում է հայկական եղեռնի կազմակերպմանը լավատեղյակ Մեկլան Ջաղի Ռիֆարը, մարտապան ոճրագործների գործունեութեան անմիջականորեն զնկավարում էր երեք հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտեն, որի մեջ մտնում էին իթթիհատի կնկտողի զխավոր քարտուղար զոկտոր Նազըմ Շուրի, զոհտ. Բեհանգին Շարիր և կրթական նախարար Միգհատ Շուրքի բելի: Ամբողջութեամբ վերջրած՝ հայերի կոտորածներն ու տարագրութունները զնկավարում էր թուրքիայի ազմական կարինետը, որի կազմի մեջ մտնում էին մեծ վեղիք Սալիդ Հալում փաշան, ներքին գործերի միխտար թալեաթ փաշան, ազմական միխտար Վելիք փաշան, ծովային միխտար Ջեմալ փաշան, ֆինանսների միխտար Ջալիդ բելը և արդարաշատութեան միխտար իսլիլ բելը: Հննց այդ կարինետի կողմից էր, որ հրաման ուղարկվեց տեղական բոլոր իշխանութիւններին՝ ձեռք առնել «պատաշահ միջոցներ», որպէսզի իբր թն նախորք կանխի ու ճնշի հայերի «հնարավոր ապստամբութիւնը»: Այդ հրամանում նշված էր, որ հայերն «սպառնում են» կայսրութեան միասնութեանն ու անվտանգութեանը, հետևապէս, պետութեան անվրտանգութիւնը պաշտպանելու նպատակով, անհրաժեշտ է ամենայն խտովութեամբ ու անխա միջոցներով անվնաս զարմենլ թշնամուն, այսինքն՝ հայերին: Մի կողմ թողնելով հազվագիկ բացառութիւնները, պետք է ասել, որ թուրք պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնութիւնը աննկարագրելի ուրախութեամբ արձագանքեց հայերի բնաշնչման վերաբերյալ Կ. Պոլսից ստացված զազանի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ զրա կենսագործմանը:

Թուրքական շարդարները նպատակահարմար էին գտել առաջին հերթին ոչնչացնել հայ բնակչութեան արական մասը և հատկապէս մտավորականութեանը, որպէսզի այնուհետև հնչտութեամբ հաշվհարգար տեսնէին նաև անպաշտպան մնացած խաղաղ բնակչութեան՝ ծերերի, կանանց ու երեխաների անմիջ զանգովածի հետ: Ինչպես այդ առթիվ զիպուկ կերպով նկատել է այն ծամանակ Կ. Պոլսում աներկրկան զեպական Հների Մորզեկեթուն՝ «ցեղ մը բնաշնչելու այս ծրագիրը հաջողացնելու համար երկու նախաբայեր պետք էին առնվիլ. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ

⁶ «Գրովագներ Հայկական եղեռնի և վերածննդը», Փարիզ, 1947, էջ 180—

⁷ Տ՛՛՛՛՛ Մեկլան Ջաղի Ռիֆար, Օսմանյան Հեղափոխութեան Մտք ծալբերը, Պեղտթթ, 1928, էջ 183—187.

զինվորները անզոր դարձին և ամեն քաղաքներու հայերուն ձեռքեն զենքերը առնել: Հայաստանը խնդրաման ընկել առաջ, Հայաստանը անպաշտպան դարձան⁸ (ընդգոծումը մերն է.— Լ. Մ.): Թուրք ուճազորածները իրականում հենց այդպես էլ վարվեցին: Սկզբում, որպես իբր թե «գալափաճաններին», զինաթափեցին բանակում գտնվող հայ զինվորներին, չնայած նրանք միանգամայն բարեխղճորեն կատարում էին իրենց պարտականությունները: Հայ զինվորները միայն այն ժամանակ սկսեցին կասկածամատուցյալ մե և թշնամանքով վերաբերվել Թուրքական հրամանատարությանը, երբ տեսան ու համոզվեցին, որ իրենց ազգակիցներին զանգվածաբար հանում են ուղղամահակապից և գողտնարար կոտորում⁹:

Հայ զինվորներին զազանաբար կոտորելուց հետո, որպեսզի հեշտությամբ իրականացնեին նաև քաղաքներական բնակչության արարագործության ու բնաշնչկան ավելի բնդարձակ ծրագիրը, Թուրքական շարզարաններն անցան հայերի զորահավաքից հետո գյուղերում և քաղաքներում մնացած արական բնակչության ուշնացմանը: Միտումնավոր կերպով կատարված զորահավաքից հետո առանց այն էլ տեղերում մնացել էր տղամարդկանց այն մասը, որից փոքր ինչ զինագրություն, առավել ևս հակահարված, չէր կարելի սպասել: Բնակչության այդ մասի ուշնացումն իրականացվեց 1915 թվականի փետրվարից սկսած, զինաթափման անվան տակ: Նենց ու խարդախ խարտուխյամբ ուշնացնելով հայկական արական բնակչության մեծ մասին ու կեղծելով իրողությունը, ջարդերի կազմակերպիչ Թալևաթյան ամեն կողմից հեռուարքեր էին հղում «հայկական ազատամարտիկները» հաշտություններ կանխելու և ճնշելու մասին: Ի պատասխան դրանց, տեղական իշխանությունները կենտրոնից շնորհավորանքներ էին ստանում իրենց հաշող զործողությունների առթիվ: Այդ կեղծ զրգարությունները, որպես Թուրքական պետության սպառնացող ահրաժեշտ փոխուստիճիկ փտանզի կանխման անմիտելի ապացույցներ, ցույց էին տրվում Կ. Պոլսում զբանջող ստաբիլիզիայ այն թղթակիցներին ու ղրվանազետներին,

որոնց լուրեր էին հասնում հայերին կոտորելու անբնցատարկվող զեպերի մասին, և որոնք այդ առթիվ կրեմն հարցումներ էին անում Թուրքական կառավարությանը:

Հայության արական բնակչության հիմնական զանգվածի ուշնացմանը զուգընթաց, Թուրքական կառավարությունը իրազործեց նաև իր նողկալի ծրագրի մի այլ կարևոր կետը: 1915 թվականի ապրիլի 11-ին (նոր տոմարով 24-ին), զրեթ մի զինչեքում մեջ, Կ. Պոլսում մեկին ձերբակալվեց արևմտահայ մտավորականության ընտրանին՝ մոտ 235 մարդ, նեովեց նութ զրեզաններն ու բշխեց զեպի մաս: Ապրիլի 11—13-ին (ն. տ. 24—26-ին), ընդամենը երեք օրվա ընթացքում, Կ. Պոլսում և գավառներում ձերբակալված հայ մտավորականների թիվը, ներառյալ նաև եկեղեցականներին, անցնում էր 760 հոգուց¹⁰: Ձերբակալվածներին Կ. Պոլսից տեղափոխելու Անկարայի բանտը, այնտեղից էլ մի մասին տեղադրեցին Այազ, մյուսին՝ Չանդլըք և զրեթ բոլորին, առանց դատ ու դատաստանի, սպանեցին հենց արտոքի ձանապարհին: Ձերբակալվածների թվում էին հայ մշակույթի անզուգական մշակներ՝ Կոմիտասը, Սիամանթոն, Վարուժանը, Զոհրապը, Նրուխանը, Թուրեհն Սևակը, Թուրեհն Զարգարյանը և բազմաթիվ ուրիշ ականավոր զենքեր, որոնցից հազիվ միայն 15 մարդ փրկվեց:

1915 թ. ապրիլի 20-ին հայերի ընդհանուր կոտորածներն սկսելու ազգանշան արվեց Վան քաղաքում: Այնտեղ հաշող ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ուսակական զորքերի ու հայ կամավորների մասնակի առաջադաշման և Վանի զբաղման շնորհիվ Թուրքական յաթաղանից փրկվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր: Որոշ շուտով կանցեցվեց Թուսական զորքերի առաջխաղաչումը, բայց տեղերում նրանք ղրեմեցին նույնիսկ նահանջի, և Թուրքերն սկսեցին հայերի բնաշնչման նախօրոք մշակված ծրագրի հետևողական իրագործումը:

1915 թ. մայիսի 20-ին (նոր տոմարով հունիսի 2-ին) Թուրքական կառավարությունը հրաման արձակեց այսպես կոչված զեպորտաքաններին, այսինքն՝ հայերին արարական անապատներն արտոքելու մասին: Այդ հրամանը պաշտոնապես նախա-

⁸ Տե՛ս մեմերիկյան զեպերի մը. Մորկենթաուի հիշատակները և հայկական եզրեկի գաղտնիքները, Կ. Պոլս, 1919, էջ 250.

⁹ Տե՛ս Հալեպյան ՍՈՉ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (արխիվակ 2002 ԿՊՊՈՒ), ք. 43, ց. 7, գ. 76, թ. 40:

¹⁰ Տե՛ս «Նշտարանն ապրիլ տասնմեկին», Կ. Պոլս, 1919 և «Գառավաթուր թաղամթ փաշայի», տղարական զեկուցում, Վիեննա, 1921, էջ 95—96.

անտում էր մերձադամաճակատային գոտու բնակիչների էվոլյուցիան՝ նկատի ունենալով իբր թե նրանց համակրանքը ուսուների նկատմամբ, դավաճանությունը Թուրքական հայրենիքին և զինված համադրժակցությունը թշնամու հետ: Իրականում այդ հրամանը նշանակում էր հայկական բնակչության բոլորովին անհավատարմությունը: Ինչպես իրավացի կերպով նկատել է Բոճանենու Անփոխուրը՝ գաղտնի տեղեկագրերի ու ակնասանեանների վկայությունների հիման վրա գրած «Հայաստանի շարդերը» զըր-ում, Թուրքական կառավարությունը երբեք փաստերով չէր հաստատել հայ ժողովրդի դավաճանությունը, ապատմերելու նրա արժամադրությունը կամ թշնամու հետ համագործակցությունը: Ընդհակառակը, փաստերը վկայում էին «ամառայան հայրենիքի» նկատմամբ հայերի պարտաճանաչությունն ու համաարժույթությունը¹¹: Չնայած այդպիսին էր իրականությունը. Թուրքական շրջանությունները զեռու մարտի վերջերից սկսել էին կիլիկիայի՝ ռազմաճակատից հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռու զանվոզ այդ երկրամասի, հայ ազգաբնակչության տարագրությունը¹²:

Իրենց հայաբնիշ ծրագրերն իրականացնելու համար Թուրքական շովինիստներին հարմար պատրվակ էր պետք, և ահա հորինվում էր շինծու պատճառարանությունն այն մասին, թե «հայերը համակրում են ռուսներին», ուստի հարկավոր է ռազմարևմտյան մարեր այլ վրաստակար տարրերից Գրա համար առաջ էր բռնվում հայերի տեղափոխության ծրագիրը, որը գործնականում նշանակում էր նրանց զանգվածային բնաշնչում: Բնութագրելով հայերի տեղափոխության Թուրքական ծրագրի էությունը, Անփոխուրը նշում է, որ «տարագրության ձևերն արևելի շուտով և ամենևն հաճախ վերածվեցավ կանոնավոր բնաշնչումի մը»¹³, Թուրքական եերքին գործերի միևնույնությունը 1915 թ. նոյեմբերի մի ծավալագիր հեռագրում ուղղակի նշված էր. «Մանուկանձնավորությանց (գաղտնի փաստաթղթերում) այդպես էին անվանում հայերին.— Է. Մ.» առաքման (արտքի.— Է. Մ.) նպատակը հայրենիքին ապագա բարօրության ապահովությունն է,

որովհետև աստեք՝ ուր որ այ բնակեցվին՝ զարնյալ ետ շարի կենան իրենց անիծագարս գաղափարներն: Պետք է աշխատել, որ կարելի եղածին չափ նվազի՝ անոնց թիվը»¹⁴:

եվ համատարած շարդերից, քաղցից ու հիվանդություններից ամեն օր հազարավոր հայեր էին զոհվում, որը և նրանց բնահատուր տարադրության վերջնական նպատակն էր: Այդ մասին կառավարական հրահանգներից մեկում ուղղակի ասված էր. «Քարերն ի վեր պետության ամուր հիմք բանգելու բազմացող և կառավարության համար կարևոր փորձանքի մը երևույթը առած հայ տարրին շնչումը թև նախապես մտարոված էր, բայց ժամանակին ստիպումները այս սրբազան մտադրությունը իրականացնելու կարելություն չէին բնծայեր: Հիմա, բոլոր արեւելքները վերացած և հայրենիքը այս միասակար տարրեն փրկելու ժամանակը հասած նկատելով, կարևորությամբ կհանձնարարվի, որ անոնց արգահատելի վիճակին հանդեպ զուրի զգացումները չհանձնվեք, և անոնց քնչահանուրին դուրսանան վերջ տալով, Թուրքիո մեջ հայ անունին լմնալուն ոգի ի բոին աշխատի: Ուշագրություն ընելը, որ այս նպատակը իրականացվելու կողմիցը պաշտոնյաները հայրենասեր և զտասնելի մարդիկ ըլլան»¹⁵:

Բոճանենու Անփոխուրի վկայությամբ «հայերու տարագրությունը տեղի ունեցավ երեք տարրեր մարզերու մեջ և երեք հաջորդական ժամանակամիջոցներու» ընթացքում: Երեք տարրեր մարզեր ասվով Անփոխուրը նկատի ուներ Արևմտահայաստանը (Կարին, Տրապիզոն, Սեբաստիա, Խարբերք, Տիգրանակերտ, Վան, Իսաղը վիլայիթներով), Արևմտյան Անատոլիան (Նիկոմեդիա, Պրուսա, Գառնի, Գալաթիա, Կոնիա և այլն) և, վերջապես, կիլիկիան ու Սիրիան (Ադանա, Մարաշ, Հալեպ, Անտիոք, Սուեդիա, Քեսայ, Բսկնիզերտ, Քիլիս, Ալեքսիապ, Ուրֆա)¹⁶: Ահա հատկապես այս վայրերի հայությունն էր, որ ենթարկվեց ամենավայրենի շարդերի ու տարադրությունների:

1915 թվականի մարտից մինչև հոկտեմբերն ըրված ժամանակամիջոցում, Թուրքական կառավարության հետեղակա-նորեն կենսագործեց հայ ժողովրդի բռնադատվեցման ու բնաշնչման իր ոճրագործ մտադրությունը: Երբ արդեն հիմնականում

¹¹ Տե՛ս Տաթր. Խճ. Անփոխուրի գաղտնի տեղեկագրերը. Հայաստանի շարդերը, Գ. Պոլիս, 1919, էջ 9:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142:

¹⁴ Ա. Առաքյան, Մեծ ոճրք, Բուսոն, 1921, էջ 23:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

¹⁶ Տե՛ս Տաթր. Խճ. Անփոխուր, Հայաստանի շարդերը, էջ 9:

ոչնչացված էին հայ տղամարդիկ, անպաշտպան կանանց ու երեխաներին հրամայում էր ճանապարհը բնիկե զբախ անհայտ հետունքը, զնպի արտաբնական անապատները: Գյուղերում ու բազաբներում մոնետիկները հայտարարում էին կառավարական խտտագույն հրամանը՝ այսինչ օրը, այսինչ ժամին պատրաստ լինել մեկնելու: Ոչ մեկին բացառություն չէր արվում. ոչ հիվանդներին, ոչ ծերերին, ոչ էլ հղի կանանց: Միայն նրանք, ովքեր անհապաղ կենդանան էին մասնագրավանդություն և կհրաժարվեին հայությունից, կարող էին խուսափել ընդհանուր ձակառարից: Տարազրդողներին թույլատրվում էր իրենց հետ վերջերևի նվազագույն շափով սնունդ և հագուստեղեն: Նրանց առաջ էին բշում ոտքով, սովորաբար հեծյալ պահակախմբերի ուղեկցությամբ: Տարազրդողներին վիճակվեց այդ ձևով անցնել ներքեց մինև վեց շաբաթ տևողությամբ անապարհ,՝ ձյունապատ լեռներով ու կիզիչ արևի տակ, շարժող անապատներով: Հիվանդները, ծերերն ու երեխաները ուժասպառ ընկնում էին այդ տառապալից ճանապարհներին, չկարողանալով այլևս վեր բարձրանալ: Մակայն ուղեկցող ժանգարմաները, մտրակահարելով նրանց, ստիպում էին նորից առաջ գնալ: Ականատանները կանանց դաշնամարտ առաջ էին բշում, մինչև որ վրա կհասնեին ծննդաբերության պահը և այդ վիճակում նրանց անօգնական թողնում էին մեռնելու ճանապարհին¹⁷: Շատ թե քիչ գրավիչ աղբիկները վերցրվում էին հարմաները կամ ուղեկցող պահակների կողմից ենթարկվում ամեն տեսակ անարգանքի, մինչև որ մահը նրանց կազատեր այդ տանջանքներից: Այդ պատճառով էլ ով կարող էր՝ վերջ էր տալիս իր կյանքին: Խնչկաբույս մայրերը երեխաներին նետում էին գետը կամ ցած զլորում ժայռերից, որպեսզի վերջ տային նրանց տառապանքներին: Հարյուր հազարավոր արքայույաներ այդ տաճանակիր ճանապարհին մեռան քաղցից, ծարավից, ցրտից, արևահարությունից ու լիակատար հյուժժածությունից: Հենց այդ էլ տարազրդության իսկական նպատակն էր: Գա լավ էին հասկանալի նաև բարավաններին ուղեկցող պահակախմբերը, որոնք իրենց հերթին բոլոր միջոցներով նպաստում էին հայերի ոչնչացմանը: Կառավարությունը

անշուշտ գիտեր, թե ինչ է նշանակում այդպիսի «ճանապարհորդությունը», և տարազրդողներին առանըողող նրա կամեականությունը անուժ էին ամեն բան, որպեսզի ավելի բազմապատկեն նրանց Ֆիզիկական ու բարոյական տանջանքները: Անտանելի պայմանների պատճառով այդ զմբախտների շարքերը ճանապարհի սկզբում հայվում էին ամեն օր, ճանապարհի վերջում՝ ամեն ժամ: Նրանց ամենամեծ ցանկությունն էր մեռնել որբան կարիկի էլ շուտ, որովհետև ինչ հույս կամ ուժ կարող էր մնալ նույնիսկ ամենազիմացելունների մոտ, երբ չէր երևում այդ սոսկալի տաճանակրության վերջը:

Գետանցունները, հատկապես Եփրատի անցումը, հայերի տարազրդության ժամանակ հարմար տեղ են համարվել զանգվածային սպանությունների կատարելու համար: Հենց միայն Երզրենկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի քան 30000 մարդ խեղդամահ է արվել Եփրատում¹⁸:

Շատ բերին էր հաջողվում ինչ-որ հրաշքով փրկվել անխուսափելի մահից և հասնել մինև «նշանակված վայրը»: Մակայն իրականում հայ գաղթականների համար տարազրդության որոշակի ու մշտական վայրեր էին նախատեսված: Թուրքական կառավարության բուր հրահանգները միշտ հանձնարարում էին «կարգավանելու ընկերացնելով զրկեցից անապատները»: Այս անորոշ դարձվածքը նշանակում էր «ոչնչացրեք», որովհետև «նույնիսկ անապատներու մեջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը շունկին: Միշտ պետք էր բալև, երթալ, ս՛ր, մարջ չէր գիտեր: Կարվի, որ տեղ ըմ շմայլին երկար ստեն և բայլելով հատենին»¹⁹, — հետագայում պատմում է Թուրքական պաշտոնյա Նայիմ բեյը, որն այդ ժամանակ գաղթականների Հայկալի տեսչության գլխավոր քարտուղարն էր և որի ձեռքով էին անցել հայերի տարազրդությանը վերաբերող շատ փաստաթղթեր:

Իրենց պատմական բնօրրանից ու հյուսնեի օջախներից բռնություն արտաբերված հայ տարագիրների բեկորները հանդիսա շղտան նաև հետագոր արարական անապատներում: Տարազրդության տառապալի ճանապարհն անցած և անարդարակ անապատներում կուտակված հայությունը 1916 թվականին և

¹⁸ Տե՛ս «Армянский вестник», շաբաթական հանգես, Մոսկվա, 1916 թ., № 28, էջ 16:

¹⁹ Ար. Անտոնյան, Մեծ ոճերը, էջ 55:

¹⁷ Տե՛ս «Ամերիկահայ Հանրագիտակ տարեկից», Բոստոն, 1925, էջ 46—

հետ ենթարկվեց Թուրքական իշխանությունների նոր, զարհուրելի հեղեղապործություններին: Արարական անապատներում թուրքերը կազմակերպեցին հայության երեք մեծ ու սոսկալի շարժեր, որոնց զո՛հ դեպքին հարյուր հազարավոր տարագիրներ: Առաջին շարժը տեղի ունեցավ Ռաս-ուլ-Անում, ուր զոհվեցին մոտ 70000 հայեր: Երկրորդ շարժն իրականացվեց Ինթլիխի մեջ, ուր սրի բաշվեցին մեծ մասամբ Բաղզազի երկաթուղագծի վրա աշխատող ավելի քան 50000 հայ տարագիրներ: Երրորդը, որը եղավ անապատները հասցված հայության ամենազարհուրելի սպանդը, կատարվեց Տեր-Ջորում, ուր կոտավաբն Ջեթի-բեյի հրամանով ունչացվեց ավելի քան 200 հազար մարդ²⁰: Եթե զրանք ավելացնենք նաև հիվանդությունների և սովի հետևանքներով տեղի ունեցած կորուստները, ապա անապատների մեջ զոհվածների թիվը շատ ավելին կլինի: Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ նահատակվել են Հալեպում, Մեսքենում, Մարաթում, Շետախում, Սուլարի ավազաններում, Մեհրաբի երկայնքով ձգված գոգթվականական մյուս ճամբարներում²¹: Ահա թե՛ ինչ դաժան մեթոդներով էին Թուրքական շովինիստները արարական անապատներում ունչացնում հայ կանանց ու երեխաներին, որպեսզի «արմատախիչ» անեին մտացածին «հայկական ապստամբությունը» Փոքր Ասիայում:

Այսպիսով, արևմտահայության նեոմամուլության բնաշնչումը իրականացվեց հաշորդական երեք էտապներով՝ երկրում կազմակերպված շարժերի միջոցով, տարագրության բարձրանների ուղեգնացության ընթացքում և արքարական առաջի անապատներում: Տարագրությունը բնավ չսահմանափակվեց մերձազմաճակատային գոտով, այլ տարածվեց Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր բնակավայրերի և հույնեկ Կ. Պոլսի վրա: Ընդունված ընդհանուր կարծիքի համաձայն՝ Թուրքական կոտավարության կազմակերպված հայկական ցեղասպանության վերջական արդյունքը եղավ համաշխարհային պատմության մեջ նորագույն ժամանակներում անսխալբնաց պլանաչափ ունչացումը հայ ժողովրդի մի խոշոր հատվածի²²:

Ով այսպես, ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում, Թուրք շարժարարների անպատժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը, ժտահ՛ լինելով, որ իրենց քաղաքականության հետևանքով կուշևանա ամբողջ արևմտահայությունը: Սակայն պետք է ասել, որ Թուրքական շարժարարներին ոչ բոլոր տեղերում հաջողվեց հեշտությամբ զլուխ բերել իրենց զիվային ոճիրը: Մի շարք վայրերում հայերը զիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանություն: Երեսպաշտպանական այդ կոիվները ոչ թե զսփաղորդություններ կամ ապստամբություններ էին, ինչպես փորձում են դրանք ներկայացնել Թուրք շովինիստները, այլև զբոլորության պաշտպանության բնական ու օրինական մի կոիվ, օրհասական մի ճիգ: Այգլսիսի հերոսամարտեր տեղի ունեցան Վանում, Մուշում, Սասունում, Շապին-Չարահիսարում, Սուեդիայում, Մուսա լեռան վրա, Ուրֆայում (եղեբխա) և այլուր, որոնցից մի քանիսը դրական ելք ունեցան: Գծքաստություն այն էր, որ դրանք ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէին, համբողջանուր բնույթ չկրեցին, որպեսզի ավելի հաջող ու մեծ արդյունքներ ունենային:

Թուրքիայում հայության բնաշնչման վերաբերյալ հաղորդումները խոր զայրությունով ընդունեցին բոլոր առաջադեմ մարդիկ: Շատերն իրենց արգար բողոքի ձայնը բարձրացրին հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց նկատմամբ զագանալին զոտաստի հեղինակների զեմ և անարգանքի սյունին գամեցին հանցազործներին: Հայության ունչացման զեմ իրենց ցասումալից բողոքի խոսքն ասացին Մարսել Կաշենն ու Անատոլ Յրանսը, Վալերի Բրյուսովն ու Յան Ռաշինսը, Կարլ կրիկելիստն ու Իոհաննես Լեփսուսը, Հանրի Բարբիև ու Հերբերտ Գրեյնսը, անգլիացի ուսանող Քոլինբերն ու ամերիկյան զրոջ Ջոն Սիդը, լե՛ր բանաստեղծ Վալերի Յագվեցկին և շատ ուրիշներ: Սակայն, հասկանալի է, որ զա այն ժամանակ չէր կարող կասեցնել Թուրքական շարժարարների վայրագությունները: Պրոֆ. Իոհ. Լեփսուսը զձեռնկանորեն բողոքեց Թուրք շարժարարների հետ համազործակցած զերմանական կոտավարության զեմ և հրատարակեց հայկական կոտորածների իսկությունը պարզաբանող ու

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18—19:

²² Հայերի տարագրության և շարժերի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս «Геошид армян в Османской империи», сборник документов и материа-

лов, под ред. М. Г. Нерсисяна, изд. «Айастан», Ереван, 1982. Զ. Մ. Կրուկոյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916 թթ.) աշխատությունը, Երևան, 1965, էջ 217—356:

այն իրականացողներին մերկացող փաստաթղթերի արձեարգր ծագումաները²³։

Արդեն իրենց շարադրություններն ավարտելուց Հեսս Քալեաթը ամերիկյան զեպպան Հենրի Մորգենթաուսին բացերթաց խոստովանել էր, որ Հայերի նկատմամբ իրենց բազաբականությունը նախորք որոշված էր և ոչինչ չէր կարող այն փոխել։ Ինչպե՞ս պատահական չէր, որ այդ ժրագրի կենսագրությունից Հեսսն նա լիախարք պարծենում էր, թե «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսանկյանով երեք ամսվա մեջ նա ավելի զործ կատարեցի, քան Ապուլույ Համիտ երեսուսն տարվա մեջ»²⁴ և «Հայկական հարցն այլևս զոյսթյուն չունի, քանի որ Քուրդիայում Հայեր այլևս զոյսթյուն չունեն»²⁵։

• •

Չնայած լուրջ զմարտություններին, անհրաժեշտ է գտնել մտավորապես պարզել, թե Համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես 1915—1916 թվականներին, որքան Հայեր զո՞հ զնացին զանգվածային կոտորածների ժամանակ, տարացրության ճանապարհին և արարական անապատների ավազուտներում, որպեսզի ավելի պարզ ու որոշակի դատենա Երիտթուրքական կլիկեի սնրագործությունների ամբողջ պատկերը։

Այս խնդրի լուծումը զմարանում է ոչ միայն այն պատճառով, որ անհնար է վերականգնել զոհերի շշրթու թվին ընդհանրապես, այլև այն քանի ճեռանքով, որ անգամ նախքան պատերազմն ստույգ ավյալներ չկան արևմտահայության թվի մասին։ Հայության թվիչը Քուրդիայում որոշելիս, ընամ չի կարելի փաստել Քուրդական աղբյուրներին, որովհետև զրանք միշտ էլ զխտավորյալ կերպով խնայվյուրել ու նվազեցրել են քրիստոնյաներին վերաբերող վիճակագրական ավյալները և ուճացրել մահնեղականների թվիչը, որպեսզի ջրյց տան, թե իբր

վերջիններս մեծամասնություն են կազմում առաջինների համեմատությամբ, Այնինչ մինչև XIX դարի կեսերը Հայերն Արևմտահայաստանում կազմել են բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը։ Սակայն այդ ժամանակներից սորեն սկսվեց Հայ ժողովրդի սխտեմատիկ քնաշնչման բազաբականությունը, որը հասցրեց սղերբողական ճեռանքների։ Արդու Համիդի և ապա երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին զանգվածաբար կատարվող ու զուրս մղվող Հայերին, Քուրդական կատալառությունը նրանց տեղում բնակեցնում էր Քուրդ մուհաջրներին, քրդերին, չերքզներին և այլու։ Մյուս կողմից՝ կյանքի պաշտովության երաշխիքի բացակայության, սխտեմատիկ բառություններն ու ճեռանքներին ճեռանքով Հայերն իրենց Տարկազրված գաղթում էին Ռուսաստան, Բալկաններ, Ամերիկա և այլուր։ Չնայած այդ ամենին, այնուամենայնիվ, մինչև ստաջին Համաշխարհային պատերազմի եղբրական իրագործությունները արևմտալուսթյան ճիմնական զանգվածն ապրում էր իր Հայրենիքում։

Համաձայն Կ. Պուսի Հայոց պատրիարքոսանի վիճակագրության, Յամանյան կայսրության սահմաններում 1912 թվականին ապրում էր 2,1 միլիոն Հայ, որից 1,018 հազար՝ Արևմտահայաստանում, 145 հազար՝ Հայկական վեց նահանգներին սահմանակից տերիտորիաներում, 407 հազար՝ Կիլիկիայում և 530 հազար՝ երկրի այլ չրաններում։ Արևմտյան Հայաստանում Հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության 38,9 տոկոսը, մինչդեռ Քուրդերի թվիչը այդտեղ հասնում էր 666 հազարի կամ 25,4 տոկոսի, քրդերը կազմում էին 16,3 տոկոս, մնացած ժողովուրդները՝ 19,4 տոկոս։ Քուրդ քրիստոնյաները միասին կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի բազաբականության ընդհանուր թվի 45,2 տոկոսը²⁶։

Հայկական պատվիրակների կողմից 1919 թ. փետրվարին Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացված հուշարձնահայության թվիչը Քուրդիայում 1914 թվականին ջրյց էր տրված 2,026 հազար մարդ, որից Հայկական նահանգներում՝ 1,403 հազար, Կիլիկիայում՝ 440 հազար և Կ. Պուլում ու կայսրության

²³ ՏՃ՝ J. Lepsius, „Bericht über Lage des armenischen Volkes in der Türkei“, Potsdam, 1916. և „Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke“, Hrsg. von der Dr. J. Lepsius, Potsdam, 19. 9.

²⁴ ՏՃ՝ «Մարդկության ճիշտագրերը», էջ 284։

²⁵ E. B. Tarac, Сочинения, т. V. M., 1958, էջ 308.

²⁶ ՏՃ՝ «Сборник дипломатических документов. Реформа в Армени», Петроград, 1915, էջ 280։

Էջրուպական մասում՝ 183 հազար²⁷, Արևմտաչայ անվանի բահասեր Փնոզիկը Քուրբիայում հայերի թիվը պատերազմից առաջ հաշվում էր 2.026.700 մարդ²⁸: Այսպիսով, ինչպես վկայում են հայիական աղբյուրները, կարելի է վստահորեն պնդել, որ նախապատերազմյան Քուրբիայում ապրող հայության թիվն անցնում էր երկու միլիոնից:

Մտաավորապես վերականգնելով նախապատերազմյան շրջանում Քուրբիական տիրապետության սակ ապրող հայության ընդհանուր թիվը, անհրաժեշտ է պարզել նաև երա կրած կորուստները: Որևնև գտնուեն այն հարցին, թե որքա՞ն հայեր զոհվեցին Քուրբիայում առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, Ուրիշ ժողովուրդների կորուստները այդ պատերազմի՝ տարիների սակավ ղեպերում են դերակազմել նրանց ընդհանուր թվի 10 տոկոսին, մինչդեռ հայության զոհերը կազմում են երա ընդհանուր թվի ավելի քան մեկ շորորդը, իսկ արևմտահայության՝ երկու երրորդը: Պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասները ևս հսկայական են ու անզիջարժ:

Եվրոպական, մասնավորապես անգլիական ու ֆրանսիական աղբյուրներ՝ համաձայն, համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Քուրբիական շարքաբարների ձեռքով զոհվել են 800 հազար հայեր, մի այլոսն էլ քուկապովի միջոցով հետաքվել են երկրից, բայց նրանց հազիվ 1/2-ն է անվնաս տեղ հասել ու ողջ մնացել: Ընկեր Մորզենթունս նշում է, որ վեց ամսվա քուկապցում՝ 1915 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր, զեպի արաբական անապատներն են բլվել 1.209 հազար հայեր, որոնց մեծ մասը զոհվել է հենց ձանապարհին: Ըստ ԻոՏ. Լեֆսոուսի, 1915—1916 թթ. Քուրբիայից տեղահանվել են մոտ 1.400 հազար հայեր, որոնց հազիվ 10 տոկոսն է արտոբավայր հասել, իսկ մնացած 90 տոկոսը ոչնչացել է տարագրության ձանապարհին²⁹:

Հակառակ այս անկողմնակալ ու անհերքելի փաստերին, կեղծելով իրականությունը, Քուրբիական պաշտոնական աղբյուր-

ները զոհված հայերի թիվը ցույց են տալիս ընդամենը 309 հազար: Հարկ չկա ապացուցելու, որ զա խիստ միտումնալոր ու եվազեցված թիվ է և պետ է անզիջան նեպապատեկել. ավելյացնելով նաև թիվն այն զոհերի, որոնք կղան ոչ միայն անմիջականորեն Քուրբիական յաթաղանից, այլև տարագրության ձանապարհների ու արաբական անապատներում կրած ասնչանքներից, բազմից և հիվանդություններից:

Պաղոս նուրբար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակության հավաքած ավյալների համաձայն արևմտահայերի ընդհանուր կորուստը հասնում է մեկուկես միլիոն մարդու: Ռմանը հաշվում են մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար, ուրշչները՝ մոտ մեկ միլիոն:

Այդ հարցը պարզելու ղզվարությունը նաև այն է, որ առաջը ավյալներ չկան պատերազմից հետո Քուրբիայում մնացած հայերի թվի մասին, և խիստ թերի են տեղեկությունները գաղտնահայության վերաբերյալ: Այդ մասին գրեթե չկան անհրաժեշտ վիճակագրական ավյալներ ու աղբյուրներ, որոնք ղեթ մոտազոր շափով բավարարեն ղիտական եվազազույն պահանքները և համապատասխանին իրականությունը: Հայտնի չէ նույնպես թիվն այն հայերի, որոնք հարկադրաբար մահմեղականացած կամ առանց կրոնափոխության ապրել են Քուրբիայի, բըրղերի և արաբների մեջ: Պատերազմից հետո Քուրբիայում մնացած հայերի վերաբերյալ սպերնական շըբանում հանրային որոմածություն մեջ էր 100 հազար թիվը, բայց ակնհայտ է դրա խիստ եվազեցված լինելը: Պետք է ենթադրել, որ նրանց թիվն անհամեմատ ավելի մեծ էր:

Վերոհիշյալ կնճուտ հարցերին ժամանակին փորձել է պատասխանել Փնոզիկը՝ նա հավաքել ու հրատարակել է տեղահանությունից առաջ և հետո, 1921 թ. ապրիլի 1-ի դրությունը, Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայ բնակչության բաղադատական վիճակագրությունը: Դրա համաձայն պատերազմից առաջ Քուրբիայի հայ բնակչության թիվը կազմում էր 2.026.700 մարդ, իսկ չարղերից ու տեղահանությունից հետո վերապրողներիթ՝ 592.200³⁰, Վերապրողների մեջ Փնոզիկը հաշվել է նաև Կրասնազնեում, Բելրուսում, Բաղդադում, Բուարայում, Մոսկուում, Դրամակնում և Հայկուում կղած հայությունը: Մյուս կողմից՝

²⁷ Տ՛՛ «Армянский вопрос перед мирной конференцией». Еженедельно, 1919, էջ 21 — 23:

²⁸ Տ՛՛ Փնոզիկ, Ամենակ ասրղեւոյր, 4, Պոյն, 1927, էջ 263:

²⁹ Տ՛՛ Տեթր. Եճ. Անփոստ, Հայաստանի չարղեր, էջ 312:

³⁰ Տ՛՛ Փնոզիկ, Ամենակ ասրղեւոյր, 1927, էջ 261—262:

այստեղ եկառի է անվամ նաև պատերազմից հետո Կիլիկիա, և Պոլիս և այլուր վերագրված հայութունը: Եկառի ունենալով մալ Զանգարանի, Քուրբայում մնացած հայերի թվի նույնպատեղյալ մասնանկաշարանին վերաբերող տվյալները պետք է ընդունել խիստ վերապահությամբ: Ինչպես ասվեց, նրանցից շատերը զինադադարից հետո հասակագես Կիլիկիա վերագրվածներն էին, որոնք հետագայում կրկին ենթարկվեցին սեմարդկային շարքերի՝ այս անգամ արդեն բննալականների կողմից: Համեմատելով նախապատերազմյան ու հալածաբարձյան տարիների հայ բնակչության թիվը ցույց տվող տվյալները, պարզվում է, որ 1915—1916 թթ. սկզբի ունեցած հայկական շարքերի հետեանքով զոհվել են մոտ մեկուկես միլիոն հայեր, իսկ մնացածները՝ մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ, ցրվել են արաբական անապատներում²¹: Արեմատաշտության այդ հայաժամանակի ընկերները, ձգտելով խուսա տալ անխուսափելի ունեցածին, փորձում էին անենափորք իսկ հնարավորության դեպքում հնոսանալ արաբական անապատներից, մեկնել արևմտամերձադական երկրներ, Բալկաններ, Ամերիկա և այլուր, Նուսալով զոտեն փրկություն: Սակայն ամենուրեք նրանք հանգնում էին ունասնի զվճարությունների և, ցրվելով զանազան երկրներում, անտուն ու անհույս դեպքերում էին, կրելով բազում զրկանքներ:

Երբ այսպես օրեցօր հույժում էին արեմատաշտության վերջին ընկերների արաբական անապատներում և այլ երկրներում, ողբալի վիճակում էին գտնվում նաև Անգրկովկասում ապաստանած հայ փոխառականները, որոնց թիվը անցնում էր 400 հազար մարդուց: Ճիշտ է, այստեղ չկար Քուրբական արքունու յաթաղանի անխնա բնաջնջումը, բայց այստեղ էլ իրենց օն գործն էին կատարում օտքն ու համաճարակային հիվանդությունները: Այդ տարիների հայկական ժամադր լցույն էլ զաղթականների ազնկուտը վիճակուս կնարաբարությունով, որոնց վերհուշումն անզուր այսօր արտառու է տառայսցնում:

Ով այսպես, զեպի անխուսափելի մահ էր դիմում Քուրբական յաթաղանից հաղիվ ազատված արեմատաշտ զաղթականություններ, ասկայն չէր երևում ոչ մի սեւալ ուժ՝ նրան փրկելու համար: Անասանի տեսությունները, որոնք կեղծավորաբար ի-

րենց տփորքի գաշնակինն էին անվանում հայ ժողովրդին, և որոնց բաղաբականության զոհն էր զարնել վերջինս, անտարբերությամբ ու նույնիսկ թշնամանքով էին վերաբերվում նրա արգաբացի պահանջներին:

Այգպիսի պայմաններում հայ ժողովրդի համար փրկության և ազգային վերածննդի իրական ուղի նշել 1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխությունը, որը նոր զարագույն բացեց մարդկային հասարակության պատմության մեջ: Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը խառնեց իմպերիալիստական տերությունների և խմբավորումների բուլոբ հաշիվները համաշխարհային պատերազմի ետուն օրերին և արմատապես փոխեց ինչպազգային դրությունը նաև Մերձավոր արևելքում: Աշխարհում առաջին սովետական կառավարությունը հանդես եկավ արտաքին քաղաքականության միանգամայն նոր սկզբունքներով: Կարականապես նրամարվելով ցարական և ժամանակավոր կառավարությունների վարած զավթողական քաղաքականությունից, Սովետական Ռուսաստանը բուլոբ ժողովրդավեհների ու պետությունների զիմեց արգաբացի հաշտության կնքման և խաղազության հաստատման կողմ: Ճնշված, իրավագուրկ ու շահագործվող ժողովուրդների և ազգությունների համար հեղափոխական նշանակություն ունեցան Սովետական Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության մի շարք կարևորագույն սկետերը, այդ թվում՝ խաղազության մասին զենքերը, ժՌուսաստանի և Արևելքի բուլոբ աշխատավոր մահճեղականների ուղղված զիմուսը, ուստական զորքերի զուրս բերումը ուրիշ երկրներից, Արեմտյան Հայաստանի վերաբերյալ զեկրետք և այլն²²:

Բազմաշարք արեմատաշտությունը, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովուրդը, խորին զոհունակությամբ ընդունեց այվայ պայմաններում իր շահերին ու բազմաքններին համապատասխանող այդ զեկրետք:

Սակայն մի կողմից զերմուտա-Քուրբական ու անչլոտաներիկյան իմպերիալիստների զավթողական քաղաքականություն, իսկ մյուս կողմից՝ ուստական ու անգրկովկասյան հակահեղափոխական ուժերի ժավայած հակասովետական զործունեության

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

²² Տե՛ս «Декреты Октябрьской революции», М., 1933, էջ 393:

հետևանքով հարավոր շնորհակցանակ հայ ժողովրդի համար պատմական բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող այդ զինվորաց, որը հուշակամ էր արևմտահայության ազատ ինքնորոշման անկապակի իրավունքը՝ բնօրնույց մինչև լիակատար անկախության հաստատումը: Ծրագրվելով Սովետական Ռուսաստանի համար ստեղծված լուրջ զոժարություններից և անզրբ-կազմայան հակահեղափոխական բյուրի անհարակուսելից, Խորհրդային շովինիստները շուտով կրկին գտվեցին Արևելա-ասիայի Հայաստանը, Ավելին, Սուբբալիսի զորքեր ներխուժեցին Անդրկովկաս և իրենց շարզարարական գործունեությունը ծա-վայեցին նաև արևելահայության կհատմամբ, շնայած վերջինիս օրհասական զիմազորությանը և փայլուն հերոսամարտերին 1918 թ. մայիսին Սարգսրապատում, Բաշ Ապարանում և Գա-բրիելիսայում:

Ինչ խոսք, որ այդպիսի իրազորության մեջ ամեն կողմից թշնամիներով շրջապատված Հայությանը փրկություն էր կարող բերել արևմտախնդրական պլաններով սպարտեզ մտնող գաշ-նակցական կառավարությունը, որի օրոք ոչ միայն արևմտահայ գաղթականությունը, այլև ամբողջ Հայ ժողովուրդը արազորեն զնում էր զեպի մահ:

Գաշնակցության անբրահանալի երազանքներն ու անհե-ռատես բազարականությունը իրենց օգրալի հետևանքներով զրուերովեցին նաև գաղթականության հարցում: Սպասելով Ան-տանաի կողմից Հայաստանի սամանների իրք թև որոշմանը (ժայրունից պարտազայում զեթ մտտակա երբ-չորս վիլայեթները Արևելյան Հայաստանին կցելու մեով), գաշնակցական կառա-վարությունը լավագույն զեպրում սամանափակվում էր եր-բեմն-երբեմն մի կտոր հացի կամ հեամաշ Հագուստեղենին ու նպատարի բաշխման միջոցով արևմտահայ գաղթականությանն իրեն որպես հուսալի հենարան մտառայեցնել:

Ուժերի սեպշ հարարերակցությունը երբք հաշվի լառնելու գաշնակների անհեռատես բազարականության հետևանքով 1915 թվականից ի վեր տառապող արևմտահայ գաղթականության վիճակը ուշուով շրարելավվեց: Ընդհակառակը, հետագայում նրան ավելացան նաև քանալապանների կողմից Հայաստանից զրավված նոր տերիտորիաների հայ, քուրդ, եզդի, աաորի և ուսա-մուղական բնակիչների զանգվածները:

Այսպիսով, հարյուր հազարավոր անարտազրոզ ու անօթևան

գաղթականությունը ծանր բնի մեան բնկած էր փորքիկ ու ազ-բան Հայաստանի անբարակուսության անզական բնակչության ուսերին: Տարիներ շարունակ կորված լինելով հողից ու արշ-տեսությունից և օտարանալով օգտակար աշխատանքից, գաղ-թականությունը վեր էր ավելի թվաա մարացականների մի հոծ զանգվածի, որը նպատազոր միջավայր էր նաև ամեն սեսակ հանցազոր տարրերի ու խմբերի աաառացման համար:

Գաղթականության վիճակի թեթևացման զորմում գաշնակ-ցական կառավարության անհոգի վերաբերմունքն ու լիակատար անհարակուսելու բացահայտ կերպով զրուերվեց Միշագեա-քում ապաստան գտած Հայ տարազիրների նկատմամբ նրա բո-նամ զիրքով: Այնտեղ կառակված գաղթականությունը, որը գտնվում էր շատ ծանր պայմաններում, զվճարին կաշուսությունից զուրա գալու ելք էր որոնում: Երբ այշ գաղթականությունն լր թշվառ զրուսյան մասին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի միջոցով անդեկացրեց գաշնակցական կառավարությանը, վերջինս նրան օգնելու փոխարեն զիմեց ուղղակի խարուսյան³³:

Գաշնակների կառավարությունը բաա էության ուինշ լը անում երկրում կառակված գաղթականության հարցը արմատա-պես լուծելու կամ զանազան զաթթաշխենքում զեզերք տա-բազիրների զրուսյունը փորք ի շատե բարվորելու ուղղությունը: 1920 թ. օգոստոսին գաշնակցական կառավարությունը ըննարկեց արաաաբին զործերի նախարարի զեկաշումը գաղթա-կներում աաթվելիք աշխատանքների մասին և որոշում կաշաչ-րեց նախ նախարարության կազմում հիմնել զազութային բա-մին՝ նրանց սելությունական ու բարոյական սուծերը Հայաստանի օգրին օգտազործելու նպատակով³⁴:

Գաշնակների կառավարության արաաաբին զործերի նախա-բարության զազութային բամին կազմակերպման վերաբերյալ հրահանգներ պարունակող փաստաթղթերը անհայտարեն ցույց են տալիս, թև ամենից աաաշ ինշ սեպշ նպատակներ էին հե-տապնդում նրանց հեղինակները: Այդ մասին եզած փաստա-թղթերից մեկում ապմա է, որ զազութային բամինը սեկազ-մակերպի Հ.(այաստանի) Հ.(անբապետության) օմանդակիչ:

³³ ՏՎ՝ 2002 ԿԳԳ, ֆ. 68/200, շ. 1, ց. 204, ք. 107—108 և սերևանս. կաշուս թեթ. Փարիզ, 28 ապրիլի, 1929 թ., Ս. 498:

³⁴ 2002 ԿԳԳ, ֆ. 68/200, շ. 1, ց. 448, ք. 152:

միջոցները Հ. Հ. արտասահմանյան զինանախարակի անդամացուցիչները հսկողության տակ, Հայաստանի վերադիտության և ներգաղթի գործին աջակցելու համար (ՔզՔԻ վրա զբաղված լինելու և միամիտներին խարխուլ նպաստելով.— Լ. Մ.) և կրահաստատի ու կզանձի հայրենիքի տուրք հայ գաղթի վերաբերյալ անցածներին²⁶ (մի բան, որն առանց զբիւլու էլ զանձվում էր և մուտք արժում գաշնակցական պարագլուխների զբոյանները՝ հասկացելու արտասահմանում եղած ժամանակ հանույրներից զուրկ լինելու համար)։ Եվ իրոք, գաշնակները տարրեր անուններով (բանակի, նահատար պաշտպանելու, անկախության փոխառության և այլ ֆունդերի անվան տակ) հակառակ գրեմարներ էին կորցում հայկական զգաթվայրերից և զրանք ծառայեցնում իրենց կուսակցական ու անձնական շահերին²⁷։

Իրստ անմխիթարական էր հայ զգաթականության վիճակը նաև վրաստանում և Ադրբեյջանում, որտեղ կուսակցված հայ սարագիրների նկատմամբ մենչիկիններն ու մուսավաթականները բացահայտ թշնամական վերաբերմունք էին դրսևորում։

Այդ տարիներին հայ զգաթականությանը միակ սեռը օգնություն ցույց տվող երկիրը Սովետական Ռուսաստանն էր, որ սպասասն էին գտել տասնյակ հազարավոր զգաթականներ ու որրեր։ Անկասկած է, որ թուրքական արշավանքների սարսափներից, գաշնակցական կառավարության անոգաատարությանից և մենչիկինների ու մուսավաթականների բացահայտ թշնամական քաղաքականությունից բացի, հայ սարագիրներին զեղի հետքի մղող գործավոր պատճառներից մեկն էլ Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր ու հոգաատար վերաբերմունքն էր երանց նկատմամբ։ Չնայած քաղաքական ու տնտեսական իր զմարտին կացությանը, Սովետական Ռուսաստանն աշխատում էր որքան հարավոր է թևթևացնել նրանց վիճակը և ստեղծել սասնելի պայմաններ։ Հենց միայն Հյուսիսային Կովկասում, ու լրիվ տվյալներով, 1920 թվականի աշնանը կուսակցված էին ավելի քան 150 հազար հայ զգաթականներ, որոնց նյութական ու բարոյական զգաթի աջակցություն էր ցույց տալիս ՌՍՖՍՀ

կենտրոնական վերաբրակեցման Կովկասյան հասույի լիազորությունը²⁸։

ՌՍՖՍՀ Ազգայնությունների գործերի ժողովմաստի հայկական կոմիտարիատը Ռուսաստանի և Ուկրաինայի բազմաթիվ բազարներում, որոնք ողողված էին հայ զգաթականներով ու որրերով, բացել էր տասնյակ սրբանոցներ, զարոցներ, հիվանդանոցներ, արտելներ, սննդակայաններ և այլն։ Միայն 1918—1919 թվականների տասն ամսվա ընթացքում ՌՍՖՍՀ ժողովմաստի կողմից հայ զգաթականության համար կենտրոնացված կարգով բաց էր թողնվել ավելի քան 10 միլիոն ուրրի նպաստ, 200 հազար արշին կտորեղեն, 30 հազար կտոր պարտաստի հագուստ, մեծ քանակությամբ կոշիկեղեն և այլ ապրանքներ։ Հայ զգաթականների համար մայրենի լեզվով հրատարակվում էին թերթեր, զբոսայգիներ և այլն, որոնք սրտպայանքում էին կոմունիստական կուսակցության ու սովետական կառավարության քաղաքականությունը, նրանց համարժեքում սովետական իշխանության շուրջը։ Եվ բնով պատահական չէր, որ երաստապարտ հայ զգաթականները բազմաթիվ նամակներով ու հեռագրերով իրենց շնորհակալության անկեղծ խոսքն էին հղում ուս ժողովրդին, կոմունիստական կուսակցությանն ու սովետական կառավարությանը, անձամբ էլ Վ. Լենինին՝ ցուցաբերած շնորհատության և հակառակն օգնության համար²⁹։

Մինչդեռ զգաթականության անտեր ամենուրեք շահագործող գաշնակների կառավարությունը ոչ միայն արմատական միջոցներ չէր ձեռնարկում նրա հարցի լուծման ուղղությամբ (սակեր, նա իրականում չէր էլ կարող այդ սակել), այլև իմպերիալիստական սեղանությունների օգնության հույսի վրա կառուցած իր արկածախնդրական քաղաքականությունը ուղղակի ապակողմնորոշում էր ժողովրդին։

Միայն Հեղեմեքերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության ձեռնարկի 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում հազ-

²⁶ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ Հեղեմեքերյան հեղափոխության և սոցիալիստական շնորհարարության պետական կենտրոնական արխիվ (այսուհետև՝ 2882 2206 946), ք. 40/113, ց. 3, գ. 21, ք. 49—54։

²⁷ Տե՛ս «Հայ փախստականներից զբոսայգի, Շրատ, հայկական կենտրոնական կոմիտարիատի, Մակիս, 1919։ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Ս. Աբխալյան, Հայկական զորների կոմիտարիատի գործունեությունը (1917—1921), ՀայկաՍՍՀ, Երևան, 1958, էջ 98—127։

²⁸ Եզիկ սեղում, գ. 402, ք. 6։

²⁹ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», օրաթիվը, Երևան, 24 մարտի, 1923 թ., N 27։

Քուսակաձ սովետական իշխանությունը փրկության ուղի շացեց ամբողջ հայ աշխատավորության, այդ թվում՝ ինչպես երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության, այնպես էլ սփյուռքում զենքերով տարազեր հայության համար:

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, որպես հայ աշխատավորության շահերի խնայական պաշտպան, երբեք անտարբեր չմնաց զաման նախապաշարի բերումով դժբաղկ պայմաններում գտնվող և օգնություն հայցող պանդուխտ հայության հանդեպ: Սովետական կառավարությունը չենց սկզբից չհեռուդպանարևն շարունակ ստորագրումներ էր այն հարցին, թե զեպի ո՞ր է թերվում նրա հայացքը, ի՞նչ աշուղդարներ են կատարվում սփյուռքահայության մեջ:

Սովետական կառավարությունը երբեք չէր կարող աշխարհող անել այն պարզ իրողությունը, որ այն ժամանակ Հայաստանի սահմաններից ներս ապրում էր ավելի քիչ հայություն (1920 թվականին Սովետական Հայաստանի ժառանգած ամբողջ բնակչության թիվը կազմում էր ընդամենը 720 հազար մարդ), քան զրուստ և որի մեծը մեծամասնությունը կազմում էին փառքական լաթազանից մի կերպ փրկված աշխատավորական տարրերը: Մինչև 1915 թ. կղերական իրազարմութունները Հայրենիքից զուրս ապրող հայության թիվը (առանց բուն սուսական և օսմանյան կալթրությունների լայնածավալ տեղիորհաներում բնակիչների) հասնում էր մտա 200 հազարի, որից մտա 100՝ հազարը՝ Իրանում, 25 հազարը՝ Բուլգարիայում, 10 հազարը՝ Ռուսիայում, 20 հազարը՝ Ադրբայջանում և Հարևաստանում (Նիվոլպիս), իսկ մնացածը՝ ավելի փոքր զանգվածներով զրված էր Նիդրլանդի, Ասիայի և Ամերիկայի այլևայլ երկրներում: Անաչին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և զրանից չհետ, զանգվածային կոտորածներից փրկված ու բնագաղթի միջոցով Քուրդիստան արևադարձում հայության ընդորները անհամեմատ սովորացրին ու բազմապատկեցին հայկական զաղթօջախներն աշխարհի տարբեր անկյուններում, սակզմելով ընդորնակաձավալ հայկական սփյուռքը: Ի զեպ, սփյուռք տերմինը մեր լեզվում լայն զործածության մեջ մտավ փաստորեն առաչին համաշխարհային պատերազմից չհետ և մեզ համար ունի

մեր ժողովրդի աշխարհացրիվ զինակն արտահայտող աշխարհագրական ու բազմաբան զրոշակի իմաստ:

Մեր կարծիքով անհրաձեշ էր զրոշակի մշտրում կատարել զաղթեանայ և սփյուռքահայ հասկացությունների հարցում: Դրանք երկուսն էլ մեզանում հավասարապես զտազորվում են արտահայտելու համար հայրենիքից զուրս ապրող հայկական համայնքների զոյությունը: Սակայն այդ հին ու նոր համայնքների իրարից տարբերվում են ոչ միայն իրենց մազումով, այլև ընչհանրապես նա իրականության մեջ ունեցած զրվով ու բնույթով: Ուստի տարաշխարհի եերկա հայկական համայնքները համար, մեր կարծիքով, ավելի նպատակահարմար է զգտագործել սփյուռքահայ բառը:

Հայկական նախերկի զաղույթներն առաջացել և զոյություն են ունեցել այն ժամանակ, երբ զեռես հայ ժողովրդի մեծը մեծամասնությունն ապրում էր իր հայրենիքում: Մինչզևն ժամանակակից հայկական սփյուռքը մազգործից փառքական կառավարության կազմակերպած զնեղորդի ճեռանքով, արևմտահայության զանգվածային տեղահանությունից չհետ, երբ հայ ժողովրդից պատմական հայրենիքի մի մեծ մասը ուղղակի հայաղղիկից: Արևմտահայության կենդանի մ.ացած ընկորներն ու նրանց նոր շառավղիները կազմեցին ժամանակակից սփյուռքահայությունը:

Հայկական սփյուռքի կազմավորումը փաստորեն զուգաղիպեց Արևելյան Հայաստանում հայկական սովետական սոցիալիստական պետականության հաստատման ճետ, որը չէր կարող իր կնիքը շնչել զարևոկրի հայության կողմնորդման և ճետագ նախապաշարի վրա: Իր զոյության չենց սկզբից Սովետական Հայաստանը փրկության խարխիս զարմավ ոչ միայն հանրապետությունում եզած հայության համար, այլև աշխարհասփյուռ արևմտահայության տարազեր հաստմածի համար: Բուլոբ քարերկամներից խարված ու լրված սփյուռքահայության համար Սովետական Հայաստանը զարմավ հույսի կարեոր ապավեն: Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի լուրը ուրախությանը ընզունվեց հայրենարեզմ սփյուռքահայ աշխատավորների կողմից, որոնք զասակարգային որոշակի արամարանությամբ չենց սկզբից զճառկանորեն՝ զիմուղղեցին զեպի Սովետական Հայաստան, անվերապահորեն կանգնեցին

«Տ՝ 2082 2206 900, ք. 4/114, ք. 2, գ. 88, ք. 47—48 և ք. 112, ք. 3, գ. 53, ք. 72:

նրա պաշտպանության դիրքերում, նրանում տեսնելով իրենց իդ-
ձերի իրականացման միակ հնարավորությունը:

Այժմ փորձենք, զոնե մոտավոր կերպով վերականգնել
սփյուռքահայության թիվը 20-ական թվականների սկզբների
տվյալներով, շնայած այդ հարցում եզած զմգարություններին
ու բարդություններին:

20-ական թվականների սկզբի տվյալներով բնակչության
թվով ամենամեծը Միրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախ-
ներն էին: Այն ժամանակ այնտեղ ապաստան էին գտել շուրջ
150 հազար հայեր, որից մոտ 90 հազարը՝ Հալեպում և նրա
ընկալքում, 18 հազարը՝ Բեյրութում, 8 հազարը՝ Դամասկո-
սում, իսկ մնացածները ցրված էին այլ բնակավայրերում⁴⁰: Մի
կողմից հայության այդ հոծ գանձվածի սովաթյունները, փակ միտ
կողմից արար բնակչության հյուրընկալ վերաբերմունքի շնորհիվ
ստեղծված նպաստավոր պայմանները Միրիայի և Լիբանանի
հայկական գաղթավայրերը դարձրին սփյուռքահայ կարեոր
օջախեր: Հենց այն ժամանակվանից Հալեպն ու Բեյրութը դար-
ձան Մերձավոր արևելքի հայության նշանավոր կենտրոններ՝
իրենց հայկական վարժարանների լայն ցանցով, մտավորական
կարող ուժերով, պարբերական մամուլով, կուսակցական, մշա-
կութային, մարզական միություններով ու ակումբներով:

Իր մեծությունը և ազդյալին-հասարակական ակտիվ գործու-
նենությամբ այնուհետև աղբի էր բնկնում ԱՄՆ-ի հայկական
գաղթօջախը, որի կազմավորումը սկիզբ էր առնում զեռես անց-
յալ դարի 70-ական թվականներից: Ամերիկյան մայրցամաքի
երեք հայկական գաղթավայրերում, 20-ական թվականների
սկզբում ապրում էր 128 հազար հայ: Դրանից 125 հազարը
կենտրոնացած էր ԱՄՆ-ում և Կանադայում, իսկ շուրջ 3 հա-
զարը՝ Լատինական Ամերիկայի մի քանի երկրներում՝ Արգենտին-
այում, Ուրուգվայում, Բրազիլիայում, Մեքսիկայում, Կուբա-
յում և այլուր⁴¹: Կանադայի և Լատինական Ամերիկայի հայ-
կական համայնքները բազմացան ու աշխուժանան հատկապես
1922 թվականից հետո, որպես հետևանք Միացյալ Նահանգներ՝
կողմից հայերի զանգվածային ներհոսման զեծ բնդունված օ-
րենքի: Մերձավոր արևելքի ու Եվրոպայից դեպի նոր աշխարհ՝

ուղղված տարագիր հայերի քարավանները, իրենց առջև փակ-
ված գտնելով ԱՄՆ-ի դարպասները, շրջում էին դեպի Կանա-
դայի և Լատինական Ամերիկայի ափերը: Դեպի Լատինական
Ամերիկա հայերի հոսանքն ուժեղացավ հատկապես Ֆրանսիայի
կողմից Կիլիկիան րեկուս և այն բնակալիանների անօրինոթյա-
նը հանձնելուց հետո: Կիլիկիայում բնակալիանների կազմակեր-
պած շարքերից փրկված մարաշցի, այնթապցի, հանձնցի ու
զելթուցի տարագիրները, որոնք ժամանակավոր ապաստան
էին գտել Միրիայի ու Լիբանանի գաղթականական կայաննե-
րում, զանգվածորեն ձգվում էին դեպի Ամերիկա: Նրանք էլ
հենց, հաստատվելով Լատինական Ամերիկայի երկրներում,
դարձան այդ շրջանի հայկական գաղթօջախների հիմնական կո-
րիզը: Այդտեղ արագորեն աճում էր հայության թիվը նաև ևս
Հալեպի Բալկանների, Իրանի և Քուրդիստան մնացած հայու-
թյանն Այդ մասին էլ խոսում այն փաստը, որ արդեն 1925 թվա-
կանին Լատինական Ամերիկայում հայության թիվը հասել էր 15
հազարի, իսկ Բուենոս Այրեսը դարձել էր գաղթաբաժնայ կյանքի
կարեոր կենտրոններից մեկը: Ինչ յուսք, որ Մերձավոր արևելքի
ու Եվրոպայի մի քանի երկրներում հայության հետո արեղ
ված անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հեռավոր ամե-
րիկյան աշխարհամաս մեկնող տարագիրները երբեք էլ այնտեղ
չգտան ավելի նպաստավոր պայմաններ: Ինչպես մյուս երկրնե-
րում, այնպես էլ Լատինական Ամերիկայում որոշ շափով ունե-
վոր ու ինքնաբավ միջնակի հասած փոքրթիվ բնասիրների
կողմից հակապական զանգված էին կազմում ծայրահեղ թըշ-
վառության մեջ արվարձանային խզճուկ հյուրակներում իրենց
զուլությունը հազիվ պահպանող հայ տարագիրները: Չնայած
հայության թվի անբողջատ ավելացմանը, այնուամենայնիվ
Լատինական Ամերիկայի երկրներում մեծ չափերի էր հասնում
ապագայինացումը, ուղղակի ձուլումը:

Քանակական թվականներին, ըստ իրենց մեծության, հա-
յության հոծ համայնքերման տեսակետից, երրորդ տեղը դրա-
վում էին Բալկանյան երկրների՝ րուզարահայ, ամիհանհայ և
Հունահայ գաղթիվները: Բուլղարիայում ապրում էր 46 հազար,
Ռումինիայում (Տրանսիլվանիայի և Բեսարաբիայի հետ միա-
սին)՝ 43 հազար, Հունաստանում և Կիպրոսում՝ 79 հազար
հայ⁴²: Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած զի-

⁴⁰ Տե՛ս «Հալապասանի կոնուկ», շրթաթիթթթ, Նյու Յորք, 1923 թ., Մ
25, էջ 794.

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1923 թ., Մ 3, էջ 85—86.

⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

Նազադարեցի և Տառակապետ Ջյուրեմիայի արձանը Հետո, Լու-
Նասառաբը, որ վաղուց ի վեր կար Հայկական գաղութ, գործավ
յալն բացված գաղութաներով Հյուսիսեկայ ապաստան աճավոր
պանդեցի Հոգաբարձ բյուրավոր Հայերի Համար Սակայն այդ
տարիներին խիստ Հարաբախտիս ու անկայուն էր Հայերի թիվը
Հունաստանում: Տասնյակ Հազարավոր խունապահար տարազիր-
ներ, Հասնելով Փերիսյա, այնտեղից տարածվում էին դեպի Ա-
թինը, Սալոնիկ ու դրանց շրջակայքի գաղթականական կայան-
ները: Թուրքիայում կազմակերպված Հայկական որդեսուցների
Հազարավոր որրերը նույնպես, քննադատելի Հետապնդումների
Հետևանքով, էվակուացվեցին և տեղավորվեցին Քեֆալոնիսա-
ում, Կորնթոսում, Կորֆու կղզում և այլ վայրերում: Բայց օրվա
Հացի կարոտ, ցնցոտիների մեջ ծայր թշվառության մասնված,
անցի ունեցած սարսափների արժավորները վերադարձ ու վաղ-
գիտ առատույց վիճակի Հղծավածներից տանջվող անտուն պան-
դուխտները խիստ անկայուն վիճակի մեջ էին Հունաստանում:
ուստի այնտեղ երկար չէին մնում: Մինչ մի կողմից գաղթա-
կանների նորանոր խմբեր էին ապաստանում Հունաստան, նույն
ժամանակ նախկիններից Հազարավորները այնտեղից մեկնում
էին դեպի Ամերիկա, Զբաղման և այլ երկրներ, Նուսալով դրա-
նի աճելի բարձր պայմաններ Այսպիսով, այդ տարիներին
Հունաստանում ապաստանած Հայ գաղթականների թիվը խիստ
փոփոխական էր:

1922 թվականի վերջերին կատարված Հաշվարկումների
Համաձայն արտասահմանյան մյուս երկրներում գնդաբաճա-
լույթունը տեղադրված էր Հետևյալ կերպ. Եգիպտոսում, Սու-
դանում և Եթովպիայում՝ 28 Հազար, Լեզիպոստանում, Ճավա-
յում և Հնավոր արևելքի այլ երկրներում՝ 12 Հազար, Եգիպտո-
սյում (Զբաղման, Անգլիա, Իտալիա, Հունգարիա, Ավստրիա, Կեր-
մանիա, Չիլոսուլովակիա, Լարավոլովիա, Բելգիա, Հուլանդիա և
այլն)՝ 38 Հազար⁶⁵:

Սակայն գնալով անբեցճատ սավարանում էր կիրառական
երկրների Հայությունը: Օրինակ, արդեն 1925 թվականին միայն
Զբաղմանում Հայերի թիվը Հասել էր մոտ 45 Հազարի: Ընդ-
հանրապես ֆրանսաճաճ Համայնքը, Մերձավոր արևելքի և
ԱՄՆ-ի գաղթաբարձներից Հետո, ամենահոծ Հայկական գաղթ-
օջախը կղավ արտասահմանում:

Բացի վերը թվարկած երկրներից, զգալի թվով՝ մոտ 15
Հազար Հայեր էլ ապրում էին Միջագետքում (Իրաք) և Պաղես-
տինում: Եթե այս բոլորին աճկացնենք նաև Իրանի (մոտ 100
Հազար) և Թուրքիայում մնացած Հայության թիվը, որը հաս-
նում էր 281 Հազարի⁶⁶ (150 Հազար) 4. Պոլսում, իսկ 131 Հա-
զարը՝ փոքրաթվական գաղթականներով), ապա կարելի է ասել, որ
1920—1922 թվականների տվյալներով սփյուռահայության ընդ-
հանուր թիվը կազմում էր մոտ 920 Հազար մարդ⁶⁷:

Իհարկե, այս թվերը միայն մոտավոր գաղափար կարող են
տալ սփյուռահայության թվի վերաբերյալ, քանի որ կա՛մ աղ-
բյուրները միանգամայն տարբեր տվյալներ են ներկայացնում:
Թյուս կարևոր պատճառներից մեկն այն է, որ այդ տարիներին
չի եղել ճշգրիտ վիճակագրություն: Աննպաստ պայմանների Հե-
տևանքով Հայությունը շատ երկրներում երկար չէր կարողա-
նում մնալ միևնույն տեղում, այլ վարում էր թափափական
կյանք և Հնարավոր չէր լինում որոշել նրա իրական թիվը: Այ-
նուհետև, տարբեր երկրներում գաղթականության Հաշվառումը
միանգամայն տար-վեր սկզբունքներով էր կատարվում և ան-
հնարին էր ստույգ տվյալներ մեք բերել: Օրինակ, ԱՄՆ մեկ-
նամենի ազգային հատկանիշը որոշվում էր ներգաղթի վարչու-
թյան գրանցումներով, իսկ երկրի ներսում Հետազայում կա-
տարված աճը չէր աճկացվում կոնկրետ ազգության թվին: Այ-
նուհ ծնվածները քստ ամերիկյան վիճակագրության պարզապես
համարվում էին ԱՄՆ-ի քաղաքացիներ և ոչ այս կամ այն աղ-
թի ներկայացուցիչներ: Նույնի էր դրուվում նաև Զբաղման
և մի շարք ուրիշ երկրներում: Ա՛հա թե ինչու այդ տարի-
ներին գաղութահայության թիվը գանազան աղբյուրներում տա-
ասանվում էր 600 Հազարից մինչև մեկ միլիոն:

Չնայած սփյուռահայությունն իրենից ներկայացնում էր
աղբյուր սավարանով մի գունդված, այնուամենայնիվ, նրա
զյխին ապանույից կախված էր ուժացման շարադուշակ գախ-

⁶⁵ Տե՛ս նախ տեղում:

⁶⁶ Տե՛ս Լուկ. 002 0400, ք. 43, ք. 1, ք. 41, ք. 13, ք. 65/200, ք. 1,
ք. 514, ք. 270 և 274, Վճձա, նաև՝ Լուկ. 002 2205 0400, ք. 4/114, ք. 1,
ք. 3, ք. 25—41 և 715, «Հաստատանի կոչում», 1923 թ., № 3, էջ 83—86 և
№ 25, էջ 794, «Հաստատանի», անտիպը, Բուսան, 1925 թ., № 2, էջ 90—102,
Քաղկեդ, Ամենոս տարեցույցը, Վենետիկ, 1926, էջ 277—290, Ա. Անդրես-
յան, Յփրուսը և Հարեմբը, էջ 7:

⁶⁷ Տե՛ս նախ տեղում:

զը, որովհետև նա կորսւմ էր հարազատ երկրից, ցրված տարրեր վայրերում և ննթակա ամեն տեսակ ազգեցութիւններին: Ազգազայնացման ու ձուլման պրոցեսը մեծապէս պայմանաւորված էր այնպիսի գործոններով, ինչպէս հայուրենկալոզ երկրի անտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակը, տիրող բազարական մթնոլորտը, գաղթօջախի ներսում սեփական մտաւորական ուժերի պակասութիւնը, կրթական ու մշակութային օջախների բացակայութիւնը և այլն: Սփյուռքում հասպոհողանման հիմնական և կարևոր գործոններից մէկն, անշուշտ, գաղթօջախների և մայր երկրի փոխազդած կազմերի ամբողջական ու շփումների ճանախականութեան մեջ է:

Ազգազայնացման ու օտարացման ամենից ավելին ենթակա էր հայուրայնուք Ամերիկայում, Բալթիաններում, Յրանսեայում և եվրոպական մյուս երկրներում: Այդ գաղթօջախներում մի շարք պատճառներով նոր սերունդը հեշտութեամբ ծագանում էր իր մայրենի լեզուն, իր ժողովրդի պատմութիւնը, մշակութիւնը, արագորեն խորթանում հայութեանց և կորցնում իր ազգային զիմազիծը: Ազգազայնացման վտանգը զեւմ սփյուռքահայութեան զիմազրգման համար հակայական ու վնասական նշանակութիւն ունեցած Հայաստանում հազմանակա սովետական իշխանութիւնը: Սովետական Հայաստանի գոյութեան փաստուն ինքնին օտարութեան մեջ զնգրող տարաբար հայութեանը ավելց պայքարի ուժ, փրկութեան հույս և աների հաճատ՝ ապագայի նկատմամբ:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութեան Կենտկոմն ու սովետական կառավարութիւնը չենց սկզբից բժշկանումով և հոգատարութեամբ վերաբերվեցին սփյուռքահայութեանը: Սփյուռքահայութեան նկատմամբ ճիշտ բաղաբանականութեան մշակման ու իրականացման գործում կարևոր ավանդ ունեն Ալ. Մյանսկիյանը (Ալ. Մարտունի), Ս. Սրապիոնիսը (Ս. Լուկաշին), Ս. Համբարձումյանը, Ասր. Մամոլյանը, Աշ. Հովհաննիսյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ար. Նրզիկյանը, Գ. Շահվերդյանը, Պ. Մակինցյանը, Փ. Փիրումյանը և պետական-կուսակցական ու մտավորական ուրիշ ականավոր գործիչներ, որոնք իրենց զբաղակի գործունեութեամբ, կուլտիւններով ու հոգովաներով նպաստում էին սփյուռքահայ զանգվածների շրջանում արբովաղ աշխատանքներին, հայրենիք—սփյուռք կապերի ստեղծմանն ու զարգացմանը և այլ խնդիրների լուծմանը: Այդ իմաստով հանդակայեա մեծ

են կուսակցական և պետական ականավոր գործիչ, 2002 ժողովուրդի անդամների նախագահ Ալ. Մյանսկիյանի ժառանգութեանը: Հայաստանում և Անգղիոյովասում աշխատած տարիներից երա գրեթէ բոլոր կուլտիւններում, հոգովաններում ու աշխատութիւններում շոշափվել են սփյուռքահայութեան և Սովետական Հայաստանի հարաբերութիւնների հետ կապված խնդիրները: Սփյուռքահայ զանգվածներին երա կողմից գործիմացարար պարգաբանված են երանց հուշող հարցերը և ցույց տրված պայքարի ճիշտ ուղիները: Ալ. Մյանսկիյանը զբաւում էր, որ սփյուռքահայ աշխատավորութեան և Սովետական Հայաստանի միջև պետք է ձգված լինի ամուր կամուրջ, որովհետև «Խորհրդային Հայաստանը այն կայանն է, որը ապահովում է հայի ֆիզիկական զոյութիւնը, հայ աշխատավորի ապաստութիւնը և բարեկեցութիւնը, որովհետև նա նաև զառութեան աշխատավորութեան և աճատարակ զապակականական հայութեան փրկութեան, ազատութեան և երջանկութեան առաւելատեանն է»:

Մինչև Հայաստանում սովետական իշխանութեան հաստատումը, օտար երկրներում հայրենազորի զնգրող արեւմտահայ տարագիրները կրկին իրենց հայրենի օջախները վերադառնալու որոշ հույսեր էին կապում մեծ տերութիւնների հետ, որոնք ժամանակին ազատութեան ու անկախութեան զերաբերակ բաղում խոստումներ էին ավել նրանց: Սակայն պատմութեան զառը փորձ սփյուռքահայ զանգվածներին հանգրեցից այն ճշմարիտ եզրակացութեանը, որ փրկութեան միակ խարխիւր Սովետական Հայաստանն է: Ահա թէ ինչու երանք որոշակիորեն շրջազարծ կատարեցին զնգր Սովետական Հայաստան, կանգնեցին երա պաշտպանութեան զրքրերում և վճռական ցանկութեան հայտնեցին ներգաղթել իրենց ազատագրված ու սոցիալիզմի ուղին թեւակոխած նոր հայրենիքը: Այսպիսով, Սովետական Հայաստան իր գոյութեան չենց սկզբից զարնով համայն հայ աշխատավորների մայր հայրենիքը, երանց վերքեական հանգրգրվանը:

Սփյուռքահայութեան մեջ լայն արձագանք գտավ և երան զնգր հայրենիք կողմնորոշու գործում հակապետական նշանա-

* 26 - Ալ. Մյանսկիյան (Մարտունի), Գաղթօջախ աշխատավորութեան, էջ 12—14:

կուլթյուն ունեցա՞վ Հայաստանի բանվորներին, գյուղացիներին և կարմիր բանակայիններին պատգամավորներին խորհուրդներին առաջին համադամարի (50-ը հունվարի—4-ը փետրվարի 1922 թ.) դիմումը՝ ուղղված սփյուռքահայությանը: Ազատագրված Հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանը այդ դիմումի մեջ սրտազին ողջունելը էր հղում արտասահմանում սրբված բոլոր Հայ արադիրներին: Դիմումի մեջ միաժամանակ հույս էր հայտնվում, որ նրանք վերաշինության և նրա լավագույն ապագայի կերտման գործում իրենց արժանի ազատուհան կանդիդատն նաև սփյուռքահայ աշխատավորները, որովհետև միայն այդ ուղիով, միայն Սովետական Հայաստանի հզորացմամբ ու բարգավաճմամբ կոչ նաև նրանց փրկությունը⁶⁷: Այդ տարիներին զազուխահայ միջավայրում անցյալի վերանայության, նոր դիրքորոշման և ապագա գործունեության շուրջը համառ պայքար էր դնում տարբեր հասունների միջև: Նման պայմաններում սփյուռքահայ աշխատավորությանը նիշտ կողմնորոշելու համար կարևոր նշանակություն ուներ Սովետական Հայաստանից նրան ուղղված ամեն մի նշմարիտ խոսք, առավել ևս հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանի դիմումը:

Սփյուռքի տարբեր անկյուններում պրոսոփետական մասնունության առաջացման ու զորացման գործում մեծ նշանակություն ուներ Սովետական Հայաստանի մասին նշմարիտ ու բազմակողմանի ինֆորացիայի տարածումը: Այդ խնամազվ կարևոր դեր էին կատարում սփյուռքահայ առաջդիրական կազմակերպություններն ու մամուլը, մի շարք երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի, Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցությունների մեջ ստեղծված հայկական մասնաճյուղերը, ինչպես նաև ներդպրական երկրներում առաջ եկած հայկական ուսանողական միությունները:

Մայր հայրենիքի և սփյուռքահայության միջև որպես կապի կարևոր օղակներ էին ծառայում Սովետական Ռուսաստանի և Հայկական ՍՍՀ ղեկավարողական, անտեսական ու անտարական ներկայացուցիչները, առանձին պատվիրակությունները, սովետահայ մամուլը և այլ միջոցներ:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության միջև կարևոր կամուրջ դարձավ նաև 1921 թ. սեպտեմբերին կազմակերպված Հայաստանի օգնության կոմիտեն (որա մասին առիթի մանրամասն խոսք կլինի իր տեղում), որի մասնաճյուղերը արարածինին հայկական գրեթե բոլոր գաղթօջախներում և արտաչի դեր կատարեցին սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի հետ կապելու, բարձուն-ազգայնական հասանքների գնաստեղծ ազդեցությունից զուր հանելու գործում:

Գաղթաշարժի հետադիմական ուժերը, հատկապես գաղնակցությունը, շատ զո՛ւ էին, որ սկզբնական շրջանում թույլ էին կազմերը Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի միջև: Այդ հանգամանքը նրանց հետադիմություն էր տալիս շարախոսել սովետական կոստավորության հասցեին, գրպարտել նրան, թե իբր քրոլշինկները չեն ուղում կապ պահպանել զաղտիներին հետ: Գաղնակներն ազունկ էին բարձրացնում և Նոխորում, թե միայն սիրենք են հողում ազգի շահերի մասին և այլն: Իսկ երբ այդ կապը ստեղծվեց, և օրբստօրե ազլիկ էին սերտանում հայրենիքի և սփյուռքի միջև փոխաբարբությունները, նրանք սկսեցին խիստ անհանգստանալ: Գաղնակցությունն սկսեց փոխել իր սերցիս եղանակը և, դիմելով ամեն տեսակ խարբախումներին, նշում էր մուրտության մեջ ցցել սփյուռքահայությանը, պնդելով, ինչպես պատկերավոր կերպով Ա. Մյանսիկյանն է գրել իր «Կուսակցությունները ուղտիվահայության մեջ» գրքում, թե իբր «քրոլշինկները թեզ ուղում են շահագործել, զու նրանց փորացավ են, իսկ թո դարզը նրանց չի գրողցնում, մի լսիր փորացավ ալլ՝ մեզ, չէ՞ որ մենք ենք թո հարազատները և նման կարգի ալլ բարբաշաները: Իրականում գաղնակցությունն այդպիսի մերենալություններն ու կեղծիքներն էր դիմում այն պարզ պատճառով, որ եթե Սովետական Հայաստանի ազդեցության ուժեղացման հետևանքով զաղտիվահայությունը լիովին երես գարձներ իրենից, ապա նրա ջոլալությունը կշտանար անհարթի:

Սփյուռքում որշակի դիրք ունեին ուսմիվար աշատական և հեշակյան կուսակցությունները, որոնք սիտ այն ժամանակվանից հիմնականում կողմնակից էին սփյուռքահայության պրոսոփետական կողմնորոշմանը: Նրանք մերկացնում էին գաղնակցության ազգագուսա գործունեությունը և պաշտպանում Սովետական Հայաստանը:

⁶⁷ Տե՛ս «ՉՈՒՆՆԵՆ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ, ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԱՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԵՆ, ԵՐԿԱՆ, 1922, ԷՆ 150—151:

Պետք է Նշել, որ Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական հասանքների և ուժերի միջև մզոզ պայթարի հիմնական առանցքը, կարեւոր հանգույցը գարնամ գիբարերմունքը զեպի մայր հայրենիքը: Այդ պահից սկսած «ժ՛մ ուն հարցը գաղթաշխարհում լուծվում էր Սովետական Հայաստանի նկատմամբ ունեցած զիրբբոշմամբ: Ժողովրդական զանգվածները այս կամ այն հոսանքի ու գործի գնոր, նրա նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը որոշում էին այն բանով, թե տվյալ հոսանքն ու գործիչը թեք թե՛ զեմ են Սովետական Հայաստանին:

Պեպի Սովետական Հայաստան՝ որպես համայն հայության հայրենիքի սփյուռքահայության կողմնորոշման գործում հակառակուսու զգաստացնող նշանակություն ունեցավ նաև լոզանի կոնֆերանսը, որը վերջնականապես ցրեք արևմտյան տերություններից ունեցած բուր սպանկիթները: Լոզանի 1922—1923 թթ. տեղի ունեցած միջազգային կոնֆերանսը, ուր արևմտյան տերություններն ու բնմայական թուրքիան իշխորին հայկական հարցի իրենց սարքած ղվերջինն ու քսամենլի արարի արյունաշաղախի ղարազուրը, վերջնականապես սթափեցրենց ու լիովին զգաստացրենց սփյուռքահայությունը: Հայկական հարցը լոզանում փաստորեն փոխարինվեց աշխարհում մեկ ցրված արևմտահայ զաղթականներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնուու թույլավություն տուու կամ էլ այսպես կոչված «սայկական սշախ» ստեղծելու զազափարով:

Այս բուրն, ինչ խոսք, էլին կարող լիովին չքացել սփյուռքահայ աշխատավորների աշբրը՝ տեսնելու համար տարիներ շարունակ իրենց քրարեկամներն հայտարարած մարզկանց ու կառավարությունների իսկական զեմքը, նրանց ստոր խտրությունը: Ահա թե ինչու տարագիր հայությունը վերջականապես ու վճաղանորեն չրբաղարձ կտասրեք այդ կեղծ բարեկամներից և իր հայացքն ուղղեց զեպի վերածնելող Սովետական Հայաստանը:

Սփյուռքահայ աշխատավորները գործնականում տեսան ու համոզվեցին, որ սովետական կառավարությունը և կոմունիստական կուսակցությունը, ըսյած երկրի քաղաքյված ու ղմվարին վիճակին, սովետական իշխանության առաջին իսկ սրբից առում են ամեն բան, որպեսզի կարն մամանակամիջոցում բուժեն այն

խոր վերբերը, որ տարիներ շարունակ առանց սպիտանելու իր վրա կրում էր հայ ժողովուրդը:

Ուտաի պատահական չէր, որ լրված ու անզկե մնացած սփյուռքահայ զանգվածների հայացքները աներկբայելիորեն ու անհնանց կեբողով լիովին զարձան զեպի Սովետական Հայաստան, որտեղից տակալում էին լույսի ու հույսի կենարար ճառաղայթները: Սովետական իրականության մասին որքան ավելի շատ ճշմարտացի ու փաստայից տեղեկություններ էին երևան զախա արտասահմանյան մամուլում ու հայկական չրբաններում, այնքան ավելի էր աճում սփյուռքահայրի ձգտումը զեպի Սովետական Հայաստան: Այդ զործում, անշուշտ, վճաղական զեք խաղացին նաև Սովետական Հայաստանում կուսակված արևմտահայ զաղթականության նկատմամբ զրսերոված հոգատարությունը, նրա հարցի արմատական լուծման ուղղությամբ ձևանակված գործնական առաջին միջոցառումները:

Այսպիսով, զաղթաշխարհում օրքստարն ավելի էր զորանում սովետական օրինեացիան և ծավալվում էր սփյուռքահայրի անկեղծ ու նվիրական ձգտումը օղնպի տուն, զեպի հայրենիք, զեպի Հայաստանն, նրանց պատկերբար խոսքերով առած՝ օղնպի ավետայց երկիրը: Մտունց էր առնում հայրենագրանություն հայրենասիրական շարժումը, որը շարունակվում է առ այսօր:

**ԱՌԱՋԻՆ ՉԵՆԻԱՐՈՒՄՆԵՐԸ ԳՆԱԳՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ
ԼՈՒՍՄԱՆ ՈՐԿՂՈՒԹՅԱՄԲ**

Սովետական իշխանությունը Հայաստանում հաղթանակեց մի աշխարհի ժամանակ, երբ երկիրը գտնվում էր ուղղակի անգլո-գուելդի կզրին: Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը և դաշնակիների արկածախնդրական ու անձարակ բազարականությունը լիակատար քայքայման էին հասցրել Հայաստանը, նախապատերազմյան տասնյոթ աշխից ցածր մակարդակի համեմատությամբ խիստ անկում էր ապրել տնտեսության գլխավոր ճյուղը հանդիսացող գյուղատնտեսությունը: ԱՆԵՆԻ լավերով կրճատվել էին ցանքատարածությունները, շարքից դուրս եկել ոռոգման սխեմաները, պահպանել էր անասունների գլխարանակը: Գրեթե արտազույր էին տալիս եղած հաս ու կենս արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Մի խոսքով, մարդը տնտեսության մեջ թաղավորում էին կատարյալ բռուն ու քայքայվածությունը:

Դրա հետ միասին Սովետական Հայաստանը ժառանգություն և ստացավ սոփի մասնավոր ու համաճարակային հիվանդությունների ճրհալներն ու դալարով բնակչությանը ավերված գյուղեր ու քաղաքներ: Հայաստանում չկար մի ակնյուն, որը ենթարկված չլիներ համատարած ավերածությունների, բնակչությունն ապրում չլիներ զանգվածային նեղագլխի կամ արտագաղթի հետ կապված զգվարությունները: Նախկին Երևանի նահանգի ոչ մեծ տարածքը ազգովյալ էր Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ զավառներից եկած գաղթականներից: 1920 թվականի աշնանը բնմայականների կողմից զավթված Կարսի, Կաղզրվանի, Սուրմալուի և այլ շրջանների բնակչության թուրքական առկայարների լավագույնից փրկված մասը նույնպես

գտնվում էր հանրապետության տերիտորիայում: Երկրում կուտակված արժեքավոր գաղթականության թիվը անցնում էր 200 հազարից: Գրան ավելանում էր նաև առանյակ հազարավոր որբ ու անապատաան երեխաների զանգվածը:

Տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներ էլ գտնվում էին Վրաստանում, Աբքրեզանում, Ռուսաստանում, Սևերսինայում, Միջին Ասիայում և այլուր, որոնք Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո ձգտում էին վերադառնալ հայրենի երկիր, հարազատ միջավայր:

Սանը էր Հայաստանի գինակը, որն իրենից ներկայացնում էր բնաստակոծի խոսքերով ասած՝ «զարկված ու զրկված որբի հայրենիք, ողբի հայրենիք»: Եվ քնալ պատահական չէր, որ ամենուրեք մոլեգնում էին սոփի ու համաճարակային հիվանդությունները, որոնք օրական հարյուրավոր մարդկային զոհեր էին կլանում:

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ակնավոր գործիչ Գ. Կ. Օրբոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Բարձրի սովետի հանդիսավոր նիստում ունեցած ելույթից, ողջունելով Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակը և նշելով գոյություն ունեցող զգվարությունները, դիպուկ կերպով ասել է. «...էլ ավելի զգվար է, միլիոն անգամ ավելի զգվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանրված, ծվառված Հայաստանում, որը Ըր է մնացել վերածվի զաղթականների նահապետություն» (ընդգծումը մերն է.— Ն. Մ.):

Այդպես մեծ թվով գաղթականության առկայությունը Հայաստանի գինակը սովետական մյուս, հանրապետությունների հետ համեմատած դարձնում էր բացառիկ: Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը քաջ գիտնալով էին, որ գաղթականության հարցը ամենազգվար լուծելի հարցերից մեկն է: Երանք լիովին բերանում էին, որ առանց երկրում կուտակված հարյուր հազարավոր գաղթականության տեղավորման, բնակարաններով, Շոթով, գյուղատնտեսական գործիքներով և այլ միջոցներով ապահովելու, մի խոսքով, առանց երանք սեփական տնտեսության հետ կապելու, չէին կարող իրականացվել նաև սովետական իշխանության առաջ ծա-

Գ. Կ. Օրբոնիկիձեն, Հետք հոգվուներ և ձևեր, Երևան, 1950, էջ 24:

ապացած քաղաքական ու տնտեսական կարևորություն աննշող մյուս խնդիրները՝ այդ թվում հայրենիք ներգաղթելու գերաբերյալ սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններն ու պահանջները:

Նկչեմ քաղաքական ու տնտեսական լուրջ զգվարությունների հաղթահարման, այնպես էլ զաղթականության հարցի շուրջում հորժում, անշուշտ, հսկայական նշանակություն ունեցող Մովսեսիան Ռուսաստանի և եղբայրական մյուս հանրապետությունների բազմակողմանի օգնությունը Հայաստանին:

Չնայած իր տնտեսական ու քաղաքական զգվարին կացությունը, հայ աշխատավորությանը եղբայրական օգնության ձևեր մենկնեց աուս ժողովուրդը, որը ըմ միայն շարունակում էր ապաստան տալ Ռուսաստանում ցրված հայ գաղթականներին, այլև ամեն կերպ օգնում էր Մովսեսիան Հայաստանին: Մովսեսիան Հայաստանին նյութական լայն օգնություն էր ցույց տալիս նաև եղբայրական սկրիպինական ժողովուրդը՝ Վրաստանում և Աղբրեջանում գտնվող հայ գաղթականներին, հնարավորության սահմաններում, ապաստան էին տվել և բազմապիսի օգնություն կազմակերպել սովետական իշխանության տեղական օրգանները:

Մովսեսիան Ռուսաստանի ու եղբայրական մյուս հանրապետությունների համակողմանի օգնությունը վճարական գիր խազաց հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այն օրերին, հնարավորություն ընձեռնելով նրան արագորեն զուրս գալու տրեստական գոմարին վիճակին և վստահորեն ընթանալու ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու սոցիալիզմի ծառայման ուղիով:

Ակնհայտ է, որ առանց եղբայրական այդպիսի անշահախնդիր օգնության, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կուսակցությունը մենակ ի վիճակի չէին լինի կարճ ժամանակամիջոցում վճարել իրենց առջև ծառայած քաղաքական ու տնտեսական բարդ խնդիրները, այդ թվում երկրում գտնվող քաղաքահազարանոց գաղթականական գտնվածքներ անկախություն, քնակարաններով, չողով, գյուղատնտեսական

գործիքներով, անասուններով, սերմացուով բավարարելու և այլ հարցերը: Պետք է ուզգրկի նկատել ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ տվյալ պահին Հայաստանի քնակության գրեթե մեկ երրորդը կազմում էին տնտես ու անճող, թափառական ու մուրացկանային վիճակով իրենց գյուղությունը մի կերպ բարձ տվող արևմտահայ գաղթականները:

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին, այսինքն՝ Հայհեղովմի նրան ժամանելուց շորս օր հետո, արևմտահայ գաղթականների գործազրք մարմնի անդամները, երևանարնակ արևմտահայերի դեկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցած խորհրդակցության որոշման համաձայն, դիմեցին Հայհեղովմի նախագահ Ս. Կասյանին՝ առաջարկելով միջոցառումներ մշակել համառոտ շահերով առառայյալ գաղթականության վիճակը բարելավելու ուղղությամբ: Հաջորդ օրը, դեկտեմբերի 9-ին, Ս. Կասյանն քնույունեց արևմտահայ գաղթականների գործազրք մարմնի անդամներին և մանրամասն զրույց ունեցավ նրանց հետ: Ս. Կասյանը հետադարձը, որ սովետական իշխանությունը, որպես աշխատավոր ժողովրդի շահերի պաշտպան, ամեն ինչ կանի գաղթականության վիճակի թեթևացման և նրա հարցի շուտափույթ լուծման համար:

Սակայն պետք է նշել, որ իր գյուղության առաջին ամիսներին նորաստեղծ սովետական իշխանությունն ի վիճակի չէր անհրաժեշտ լափով բավարար աշխատանք տանել գաղթականության մեղ, որովհետև չկային հարկ է կարճ միջոցները, պակասում էին համապատասխան կարգերը, չկար աշխատանքի կազմակերպման անհրաժեշտ փորձ և այլն: Այդ ամենը այնքան զրպի էր, որ Արքազամի ստորադր գյուղերում վերաբնակվող մեղցիներն ու սատունցիները 1921 թ. սկզբներին դեմել էին ՍՍՀՆ Հեղովմին և պահանջել, որ իրենց մոտ նույնպես ստեղծվեն հեղովմիներ, ուղարկվեն պրոպագանդիստներ, գրականություն, թերթեր և այլն:

Սովետական իշխանությունը զեա նոր էր կազմակերպում

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 18, թ. 49:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ա. Մ. Հակոբյան, Մովսեսիան Հայաստան ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), էջ 70:

² Տե՛ս «Восстановление народного хозяйства Армянской ССР» (сборник документов и материалов), Ереван, 1958, էջ 91—100:

³ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԶ ՊԿՁ, ք. 40/112, ց. 2, գ. 21, թ. 49:

կյանքի տարբեր քննադատանքներում աշխատանքը, կրք տալու-
ված գաշնակցութունը 1921 թ. փետրվարի կեսերի կազմակեր-
պիչ ավանտյուրիստական հակաօպիանտական խոտուխություն — և
քաղաքացիական կռիվ մեջ քաշից առանց այդ էլ քայքայված
կրկիբը: Չխուսելով մյուս հարցերի մասին, առանք, որ քրստով
գաշնակցութունը զգալի վնաս հասցրեց նաև արևմտաճայ գաղ-
թականության հարցի շուտափույթ բարելավմանը: Հայաստանի
կոմունիստական կուսակցութունն ու կառավարութունը հար-
կաբարձում էին ընդհանուր ավերված երկրի վերաշինության ու
երկրում կուսակցված գաղթականության հարցի լուծման ուղղու-
թյունը ձևանարված աշխատանքները և քրազվել սովետական
իշխանության պայտասնութունը:

Գաշնակցության փետրվարյան ավանտյուրան նաև ուրիշ
աղետներ պատճառեց քաղաքացիար ճայ ժողովրդին: Գրան-
ցիչ մեկն էլ գաշնակների տարածած սուտ լուրերին, պրոպագ-
նդաներին ու սպառնալիքներին զո՞հ զնատած ավելի քան մեկ
տասնյակ հազար աշխատավորների խուճապահար փախուստն
էր զկայի Զանգեզուր, զԿայի Իրան: Գաշնակների «Հայրենիքի
փրկության կոմիտե» տիրաճուշակ դիկատուորայի լիկվիդա-
ցումից հետո սովետական կառավարութունը որոշ ժամանակ
հարկադրված էր զբաղվելու ժողովրդած փախստականների այդ
զանգվածի վերադարձի կազմակերպումը, որը նույնպես զգալի
չանքեր ու միջոցներ կլանեց⁷:

Այսպեսով, Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ա-
զգարտից հետո միայն սովետական կառավարութունը կարողա-
ցավ բուս ամենայնի քրազվել գաղթականութան, ինչպես
նաև արդեն սկզբը առնող կերպաղթի հարցերով: Այդ աշխա-
տանքները կենտրոնացնելու և ավելի կազմակերպված ձևով
իրականացնելու նպատակով 1921 թվականի հուլիսի կեսերին
ՀՍԽՀ ժողովմարտի՝ զեկրետով վերազվեց ներքին զործերի
ժողովմատր կազմում եղած կենտրոնական վերարևակեցման
բաժինը և ստեղծվեց ժողովմարտի՝ նաև ներքին գաղթականական
զործերի գլխավոր վարչութուն (գաղթվար): Գաղթվարին տրք-
վեցին ժողովրդական կոմիտարիատներին հավասար իրավունք-

ներ: Գաղթականական զործերի գլխավոր վարչութուն նախա-
գա՞ծ նշանակվեց սոցալաժողովմ Ն. Տեր-Ղազարյանը, նախա-
գա՞ծն ունեցավ՝ Հովհ. Գուրգըրյանը, անչառաներ՝ Շահգեղ-
յանը, Բոճունցը և Քալանթարը: Գաղթվարը կարևոր դեր խա-
ղաջ գաղթականության անտեսական դառնության քարեկավման,
նրա անջավորման, ինչպես նաև ներգաղթի կազմակերպման
ուղղությամբ: 1921 թվականի վերջերին, երբ արդեն որոշ լա-
փով նորմալ հունի մեջ էր զրվել գաղթականական հարցի լու-
ծումը, գաղթվարը՝ որպես իր խելիքները կատարած մի աք-
տակարց օրգան, լուծարեց կնխարկեց նրա ֆունկցիաների մի
մասը հանձնվեց ներքաղթժողովմատում կազմակերպված գաղ-
թականական բաժնին, մի մասն էլ՝ սոցալաժողովմատին⁸:

Ինչպես ասվեց, քաղաքացիական կռիվներն ավարտելուց և
Իրան մեկնած փախստականության վերադարձն իրականացնե-
լուց հետո սովետական կառավարութունը ավելի հիմնավոր
աշխատանք ժամկետը արևմտաճայ գաղթականության շրջա-
նում: Ամենից առաջ նա հրաձևեա էր նրան համախմբել սովե-
տակա՞ն: Իշխանության շուրջը: Հայաստանում և վրաստանում
կուսակցված արևմտաճայի մեջ կազմակերպական աշխա-
տանքներ տանելու նպատակով, ՀՍԽՀ ժողովմարտի՝ նախադա-
տության որոշմամբ, հասկացվեց 30 միլիոն ուղղը⁹: Այսպ
հրավիրվեցին արևմտաճայ գաղթականների քաղմամարզ ժո-
ղովներ, որոնք մեծ նշանակություն ունեցան զԿայի սովետական
իշխանութունը նրանց վերադարձունքի մեջ բեկում առաջացնե-
լու խմատով:

Այսպես, 1921 թ. մայիսի 21—22-ը Քալինում տեղի ունե-
ցավ էշմիածնի զավառի արևմտահայերի համագումարը, որ-
տեղ լավեցին Հայհեղկոմի անչառմ Գր. Տեր-Մխիթարյանի, էշմիած-
նի հեղկոմի նախագա՞ւ Ար. Շահգեղյանի, էշմիածնի զավառի
գաղթականական զործերի կոմիտար Գր. վարզախյանի և ուրիշ-
ների զեկրետները գաղթականությանը հուղող խնդրուերի և
նրանց օգտին սովետական իշխանության ձևանարումների մա-
սին: Համագումարը լիովին հավանություն ավելց սովետական

⁷ Այդ մասին ձևարձանակ ա՞ւս 2. Ս. Անիսեբյան, Արևմտահայերի
բուսագաղթը..., էջ 82—87:

⁸ ՏՄ՝ 2002 ՀՀԹԹ 94Թ, ֆ. 40/113, ց. 3, ք. 20, ք. 28 և 34:
⁹ ՏՄ՝ նույն ակում, ֆ. 4/114, ց. 7, ք. 17, ք. 54:
¹⁰ ՏՄ՝ նույն ակում, ֆ. 40/112, ց. 3, ք. 25, ք. 37:
¹¹ ՏՄ՝ նույն ակում, ք. 35:

կառավարության վարած քաղաքականությանը և կոչ արեց արևմտահայ բոլոր զաղթականներին՝ կապվել հողի հետ ու լծվել երկրում ծավալված գերաշխական աշխատանքներին, որովհետև, ինչպես սովոր էր ընդունված բանաձևում, «միայն ՀՍԽ հանրապետության հարստի գոյության ու ամրապնդման միջոցով Հայաստանի աշխատավորությունը կարող է իր իղձկներ ու փափազները իրագործված տեսնել»¹²։ Համագումարի մասնակիցները Հայհեղինակին և Վ. Բ. Լենինին ուղարկեցին ողջունքի հեռագրեր, ուր իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում ամեն կերպ զորավոր լինել սովետական իշխանությանը¹³։

Պատմականորեն ժողովրդի ունեցած նաև Ղուրղուզույթի (այժմ՝ Հոկտեմբերյան), Ղամալույթի (այժմ՝ Արտաշատ), Ալեքսանդրապոլի (այժմ՝ Լենինական) և այլ գավառների արևմտահայ աշխատավորները¹⁴։

Սովետական իշխանության պաշտպանությունը հանդես եկան նաև Քիֆիսում սպաստան գրած արևմտահայ զաղթականները։ Նրանց առաջին ժողովը, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. մարտի 27-ին, գերազնահատելով արևմտահայության ոչ հեռու սնցյալի դիրքորոշումը, հասուկ կոչով դիմեց արևմտահայ բոլոր աշխատավորներին, որանց նշում էր, թե «բավ է, որբան արևմտահայ աշխատավորական մասսաները տասնյակ տարիներ զործիք ու խաղալիք եղանք դաշնակցություն կոչված ավանալոյրիստական կուսակցության միջոցով՝ նվթրպական զիշատիչ իմպերիալիստներին ձևարին։ Հերիք է, ինչքան աքշուն ու ավյուն «հարեբեղցին» այլ լպրիք, ստորաբաշտ, խարեբա ղեպլումատների զրպանները էլ այժմիկ պարտաբանցելու համար»¹⁵։

Այնուհետև, մերկացնելով արևմտյան տերությունների խառնությունները և դաշնակցության ավանալոյրիստական զործունեությունը հայ ժողովրդի բարխի նկատմամբ, կոչի հեղինակները գրում էին. «Այսպես ուրեմն, մեզ համար այլևս պարզ

է ամեն ինչ. մենք միանգամ ընդմիջա մեր թիկունքն ենք զարևում Հայաստանի աշխատավորության միակ թշնամիներին՝ իմպերիալիստական աշխարհին, դաշնակցական և մնացած բոլոր ազգայնական շղճին ու սորագործ կուսակցություններին։ Թո՛ղ հավեն կորեն նրանք»¹⁶։

Այսպես, նշելով, որ հայ աշխատավորության փրկությունը կախված է սովետական իշխանության ամրապնդումից, կոչի հեղինակները արևմտահայ զաղթականությանը հրավիրում էին համախմբվել սովետական կառավարության շուրջը և լծվել երկիր գերաշխության վե՛հ գործին։

1921 թ. սոստոսի 21-ին կայացավ Քիֆիսարևոյի արևմտահայ աշխատավորների կոնֆերանսը, որը բննարկեց նրանց դիրքորոշման, Սովետական Հայաստանի գերաշխության, արտասահմանյան հայկական զաղթաշխյուների հետ կապեր հաստատելու և ընդհանրապես զաղթականությանը հուզող մի շարք այլ հարցեր։ Կոնֆերանսն ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած Քիֆիսի արևմտահայ բյուրո։ Ղերշինս, զիմելով արտասահմանի հայ աշխատավորներին և նկարագրելով Հայաստանի ա՛նտեսական զգժարելի կացությունն ու սովետական կառավարության շանքերը արևմտահայ զաղթականների տեղափոխման ու նրանց ամեն կերպ օգնելու ուղղությունը, կոչ արեց նպաստել երկրի գերաշխության զործին, շնամասալ նրա շուրջը ստորածխող զրպարություններին, այլ զայ երկրի, տեսնել և համոզվել¹⁷։

Իսկ տեսնելու շատ քան կար և համոզվելու բազմաթիվ առիթներ։ Գնուկ 1921 թ. ապրիլի սկզբներեց Քիֆիսում հրատարակվում էր «Կարծիք օրեր» թերթը, որը արևմտահայ աշխատավորների համար մատչելի ձևով լուսարանում էր կառուկիրտական կուսակցության ու սովետական պետության բացառականությունը, նրանց գերաբերմունքը զեպի արևմտահայության բեկորները և ընդհանրապես բացառական լայն աշխատանք էր տանում զաղթականության շրջանում¹⁸։

Ընդառաջելով արևմտահայ զաղթականների ժողովներում արտահայտված ցանկություններին, 24/4 Կենտկոմի և սովետական կառավարության աշակցությունը 1921 թ. հուլիսի սկզբնե-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 4/114, ք. 1, ք. 5, ք. 2 և ք. 40/112, ք. 3, ք. 27, ք. 104—110.

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40/113, ք. 2, ք. 31, ք. 38.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 4/114, ք. 5, ք. 25—26 և 43, նաև՝ ՍՄԿԿ նկնագրի առիթքը մարտից-չինիկի բնախուտի հարկան մասնակցի կուսակցական արիթի (սոստոսեմ՝ ՄՍ՝ ՄՊԿ), ք. 1, ք. 1, ք. 178, ք. 3 և 12.

¹⁵ Տե՛ս «Կոմունիստ», օրաթերթ, նրանև, 23 ապրիլի, 1921 թ., № 21:

¹⁶ Նույն տեղում.

¹⁷ Տե՛ս 20/2 ՀԸՁԵ ԳԱ, ք. 4/114, ք. 1, ք. 5, ք. 37—39.

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 43:

րին ստեղծվում է ԼՍԽՀ տերիտորիայում սպորոզ արձմատաշայն-
րի ընդհանուր համազուգումը հրավիրող հանձնախումբ՝ Գր. Վարդ-
գանյանի նախապատվությամբ¹⁹։ Սահմանված կարգի համաձայն
18-ից բարձր տարիք և արձմատաշայն ծագում ունեցող բոլոր բա-
զարգանքները պետք է մասնակցեն համազուգումարի պատշաճա-
վորների ընտրություններին, որոնք լինելու էին ուղղակի և բաց
սվահարկությամբ։ 1921 թ. օգոստոսի կեսերից Հայաստանի բո-
լոր շրջաններում սկսվում են պատգամավորների ընտրություն-
ները²⁰։ Նախատեսված էր համազուգումարի աշխատանքներն սկսել
սեպտեմբերի 10-ին, էքսիպեմում, սակայն մի շարք պատ-
ճանակներով այն տեղի ունեցավ ավելի ուշ՝ Լոյնմբերգին, Սրևանում։

Արձմատաշայն զարթափանների համազուգումարի նախապատ-
րաստման օրերին հրապարակվեցին մի շարք կոչինք, որոնցում
աշխատավորներին բացատրվում էին նրանց անելիքներն ընտ-
րությունների ժամանակ։ Հրատարակվեց նաև սկզբնոր օրերը
վերաբերող համար՝ նվիրված համազուգումարին, ուր հոգ-
վածներով հանդես եկան Աբր. Մամվյանը, Պ. Մակինչյանը,
Հ. Ազատյանը և ուրիշներ²¹։ Այդ համազուգումարը, որին մաս-
նակցում էին մոտ 400 պատգամավորներ, քննարկեց զարթա-
փանությանը հուշող մի շարք կարեւոր հարցեր և ստեղծեց Սո-
վետական Հայաստանի Արձմատաշայն աշխատավորների կենտ-
րոնական վարչություն, որն նախապես ընտրվեց Գր. Վարդա-
յանը²²։

Այս բոլոր միջոցառումները հեկայական զիր խաղաղյն
զարթափանությանը սովետական նիխտանության շուրջը համա-
գործելու և նրան սովորաբար աշխատանքի ներգրավելու գոր-
ծում։ Այսպեսով, սովետական կառավարությունը կարճ ժամա-
նակամիջոցում գործով ապացուցեց, որ նա իսկապես շահա-
զրդոված է զարթափանության գինուկի բարեկամամբ և նրա
հարցի արժանական լուծմամբ։

ԼՍԽՀ ժողկոմխորհի հասուկ զեկերտի համաձայն, 1921
թ. դարձանից սկսած, հողագործության ժողովրդական կոմի-
տերիառը սեղաններին հավասար շափով հող է հասակա-

նում հանրապետությունում գտնվող արձմատաշայն զարթափան-
ներին՝ սակավահող շրջաններից նրանց փոխադրելով այլ վայ-
րերու Գրա հետ միասին, ձրի կամ արտոնյալ պայմաններով,
զարթափաններին տրամադրվում են նաև զյուզատուտեսական
գործիքներ, սերմացու, անասուններ, բնակարաններ, շինարա-
րական և զույգավորման վարկեր և այլն²³։

Գարթափանության կարիքները հողալու և նրա համար
պարենի ու սերմացուի կայուն ֆոնդ հիմնելու նպատակով,
1921 թ. օգոստոսի 24-ին ժողկոմխորհը որոշում է կայացնում
պարենավորման ժողկոմտարի ընթացի միջոցներից պարեն-
որարք հասակացնել հացահատիկի Միլոմամտակ որոշված է
զարթափանական տնտեսություններին սերմացուով ապահովելու
համար ստեղծել հասուկ ֆոնդ, զրան տրամադրելով բերքն այն
բոլոր հողատերերի, որոնք անմիջականորեն իրենք չլին մշա-
կում հողը, այլ զանազան պայմաններով վարձակալությամբ
և այն, մշակել էին ապրիս սակավահող զյուզացիներին²⁴։

Ժողկոմխորհը մի այլ ուղղությամբ (22 հոկտեմբերի 1921 թ.)
հաստատվում է 15 միլիարդ ոսերու միանվագ և արտակարգ,
այսպես կոչված զարթափանական սուրբ՝ հանրապետության
սահմաններում գտնվող զարթափանների նյութական ծանր կա-
մայությունից զուր բերելու համար։ Գարթափանական սուրբը
գտնվում էր ազգայնակալության միայն ունեւոր խավերից։ Այն
անտեսություններն ու անձնավորությունները, որոնց եկամտի
միակ աղբյուրն իրենց աշխատանքն ու աշխատավարձն էր՝
ազատվում էին այդ սուրբը վճարելուց։ 1922 թ. ամռանը, երբ
արդեն որոշ շափով բարեկեցիւ էր զարթափանության նյութա-
կան զրոյությունը, ժողկոմխորհի որոշմամբ զարթափանում է
զարթափանական սուրբի գանձումը, և լիկվիդացվում են այդ
կապակցությամբ գոյացած ապուրները²⁵։

Գարթափանության հարցի արժանական լուծմանը զուգ-
րնից սովետական կառավարությունը լուրջ ջանքեր էր գոր-
ծադրում նաև նրա սառույա հոգսերի վեկնացման ուղղությամբ՝
բացելով աննրակայաններ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ, ար-

¹⁹ ՏՊ՝ ՄՍԻ ԼՍԽՀ, ք. 1, ց. 1, ք. 111, ք. 5, և ք. 76, ք. 69:

²⁰ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 76, ք. 1-24:

²¹ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 94-97:

²² ՏՊ՝ ԼՍԽՀ ԼՍԽՀ ՊԿՍ, ք. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 25-26:

²³ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 112, ց. 1, ք. 26, ք. 60 և ք. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 20 և 25-26:

²⁴ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 4/114, ց. 1, ք. 5, ք. 29:

²⁵ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 60:

տնկերի ու այլն; Առանց այդպիսի ամենօրյա օգնության ու հոգատարության անհնարին կլինեի բազմահազար գաղթականների ու որրերին կարճ ժամանակամիջոցում դուրս բերել սովահար վիճակից ու նրանց փոխադրել տնտեսության վերականգնման ու դարբացման ուղին:

Այդ գործում սովետական կառավարությունը շրջահայաց ու խելամիտ կերպով օգտագործում էր նաև օտարները մի շարք բարեգործական հաստատությունների՝ Մերձավոր արևելքի օգնության Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի (կրճատ՝ Ա.Մ.Կոմի), Անգլիական կոմիտեի ու այլն, ինչպես նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) ու սփյուռքահայ այլ բարեգործական կազմակերպությունների ուժերն ու միջոցները: Սովետական Հայաստանի այն ժամանակվա տնտեսական վիճակը հրամայաբար թելադրում էր օտագործել բոլոր հնարավոր աղբյուրները բնակչության, մասնավորապես տուն ու տեղից դրկված արևմտահայ գաղթականության ու որրերի կարիքները որոշ շահով բավարարելու համար: Այդ էր պատճառը, որ սովետական կառավարությունը, հաշիվ անելով նաև Սովետական Ռուսաստանի փորձը, գանգախ ասանձնաշնորհումների ու արտոնությունների միջոցով նպաստեց օտարներին բարեգործական հաստատությունների գործունեության շարունակմանը այստեղ: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ նրանց ուժերն ու միջոցները ծառայեցնել հատկապես տասնյակ հազարավոր որր ու անապատան երեխաներին անխուսափելի կորստից փրկելու ու մասամբ էլ կարիքավոր բնակչության օգնելու գործին²⁶:

Երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության տնտեսական դրույթան բարելավման ու նրա հարցի արժատական լուծման ուղղությամբ այն՝ ինչ կատարեց Նորաստեղծ սովետական իշխանությունը, ունեցավ քաղաքական ու տնտեսական կորուստ նշանակություն: Դա միաժամանակ ակնառու կերպով ցույց տվեց, որ միայն սովետական կառավարությունն է իբրև շահագրգռված անկեղծորեն լուծելու երկար տարիներ թափառական կյանք վարող արևմտահայ գաղթականության հարցը:

Ահա թե ինչու սփյուռքահայ գաղթատարները ևս լրենց Հայացքներն ուղղեցին դեպի Սովետական Հայաստան, այստեղ

անենլով իրենց փրկությունը: Արտահայտելով սփյուռքահայության այդ կարգի տրամադրությունները, Նյու Յորքում հրատարակվող «Հայաստանի կոչնակ» շաբաթաթերթը գրում էր. «Գաղթիներու մեջ հետզհետե ավելի կշեռվի համակրանքը դեպի Հայաստանի ներկա կառավարությունը», դեպի «Խորհրդային Հայաստանը, որուն դարձած են հիմա բնազդաբար բոլոր հայաց աչքերը»²⁷: Վերլուծելով սփյուռքահայության ընդհանուր գոյավիճակը, շաբաթաթերթը միանգամայն ճիշտ կերպով հանգում էր այն կերակացությանը, որ «քաղաքական արդի դժբախտ պայմաններու մեջ իրապես այ հայերը չլին կրնար ուրիշ հեռակետի մը վրա հույս դնել, եթե ոչ Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության վրա, քանի որ հեն միայն կարելի էր ազդի համար սեղծել կեղտն մը, որ միևնույն ատեն շաղկապ մը բլլար բոլոր ցրված հայերու միջև»²⁸:

Սփյուռքահայության մեջ մեծ գոհունակությամբ ընկալվեց այն փաստը, որ սովետական կառավարությունը ամենայն հոգատարությամբ էր վերաբերվում Հայաստանում գտնվող գաղթականությանը, օգնում նրան սեղծելու իր օջախը, իր տնտեսությունը: Կ. Պոլսում հրատարակվող «Ներկիր» թերթի ստորերկրվող տողերում ասակվի խոսացված ձևով են արտահայտված արևմտահայ գաղթականությանը հող հատկացնելու վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշման կապակցությամբ սփյուռքում եղած արձագանքները: «Նախորդ կառավարությունը (խորք վերաբերվում է զանազանական կառավարությանը.— Չ. Մ.)— գրում է «Ներկիր»-ն իր խմբագրականները մեկում.— իր արտակարգության երեք տարիներու ընթացքին արևմտահայ փախտականության վրա խորթ աչքով նայեցավ և բնավ չի մտածեց արևմտահայ գյուղացիության հող տրամադրելու մասին», մինչդեռ Սովետական Հայաստանի «ղեկավարները սկիզբն ի վեր իրենց զխավոր մտահոգություններն մեկն ալ դարձուցին արևմտահայ գյուղացիությունը հողի հետ կապելու խելիքը»²⁹:

Այնուհետև թերթն իր ուրախությունն էր հայտնում, որ «Մյանիկյանի կառավարության որոշումով Խորհրդային Հա-

²⁶ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Ա. Մելիքյան, Արևմտահայերի բնագաղթը..., էջ 93—107:

²⁷ «Հայաստանի կոչնակ», 28 հուլիսի, 1923 թ., № 30, էջ 937—938:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ «Ներկիր», Կ. Պոլիս, 16 սեպտեմբերի, 1921 թ., № 585:

յատասանի սահմաններուն մեջ գտնվող արևմտահայ գյուղացիներուն պիտի բաշխվի հող այն շահով, ինչ շահով որ կարժի ընկի գյուղացի աշխատավորներուն: Ահա հիմնական և բարձր կարգի պահանջներն են, որոնք շնորհիվ արևմտահայությանը կազատվի զազմականի թափառական կյանքեն, կլծվի շինարար, անդամորոտող աշխատանքի և այլ կերպով ոչ միայն հասարակարգության կունենա իր ապրուստը իր նահատիք ջրտիրերով հայ-թայիկու, այլ նաև նպաստելու հայրենիքի անտեսական վեճ-բաշխության կենսական դրոճին²⁰:

Պետք է շեշտել, որ սոցիալաբանայ առաջադիմական շրջանները, ըստ արժանագույն գնահատելով զազմականության նկատմամբ սովետական կառավարության հոգատարությունը, միաժամանակ զիտակցում էին իրենց պարարն ու պարտականությունը հայրենիքի հանդեպ: Այս իմաստով ուշադրով են նույն «Երկիր» թերթի խմբագրականներից մեկի հետևյալ առկերը. «Հայաստանի կառավարությունը իր պարտքը կատարած է. նախապես իրավազուրկ մեր եղբայրները՝ հիմա իրավատերերն են կրլուս, իրենց խրճիթը, իրենց օճախը կունենան, իրենց ջրտիրների արդյունքը կվայելեն:

Կարող գաղտնիքն է, մինչև զարուն զազույթն աչ իր բոլորանվեր օգնությունը պետք է փութացնեն, որպեսզի մեր գյուղացի եղբայրները ճիշտ ժամանակին ունենան իրենց բաժը և բրինձը, խոփն ու արքերը²¹:

Թեպևա դաղտնիքի օգնությունը չեղավ որոշորանվեր» ու իրան նշանակույթից, բայց զրանով սկիզբ առավ սոցիալաբանայության աստիճանական ու արժատական ընկույժը զեպի հայրենիք: Որքատորն սոցիալաբան անեց ու պայծառացավ Մովետական Հայաստանի հմայքը, որն այլևս չէին կարող մթաղելու հակասովնական ոչ մի զրպարտություն և պրովոկացիա: Հասունացավ ու օրակարգի հարց զարձավ սոցիալաբանայի հայրենազարմությունը:

²⁰ Նույն անգամ:

²¹ Նույն անգամ, 23 Երկիր, 1921 թ., N 529:

Պ Լ Ո Ւ Կ Ե Կ Բ Ե Բ Ե

ՍՓՏՈՒԲԱՀԱՏՆԵՐԻ ՀԱՏՐՆԵՒԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1921—1936
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Սովետական Հայաստանում ապաստան գտած արևմտահայ զազմականության նկատմամբ ցուցաբերված շնքմ ու հոգատար վերաբերմունքը և զրա շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում նրա համար ստեղծված համեմատաբար բարձր պայմանները օտարության մեջ զեզերող հայ աշխատակորներին թեկադրում էին լուրերն խորհել իրենց հետապա հակաազգրի մասին: Նրանք սենտուն կերպով հետևում էին հարազատ կերպի վերաշինության և օրեցօր ուրախայի լուրեր ստանալով կատարվող վերափոխությունների մասին, ձգտում էին ներգաղթել հայրենիք, փրկվել օտարության մեջ իրենց բաժին ընկած օտաազանքներին:

Հայրենիքը հղթր մաղցիտի նման զեպի իրեն էր զրավում մեծ թվով օտարազիրների ոչ միայն Արևմադու ու Միջին արևելքի կերպերից, որ խախտ անպատաս ևին տեսնական պայմանները, այլև համեմատաբար բարձր վիճակում գտնվող զազմաբաններին: Մովետական կառավարությունը հայրենիք ներգաղթելու ցանկությունը մեծ թվով կունկտրվի և անհատական խրճիթազրեր, նամականքն ու զիմունքն էր ստանում սոցիալաբան արքեր անկուններին: Մովետական կառավարությանն ուղղված այդ զիմունքների մեջ որոշակիորեն արտահայտվում էր ցիք ու ցուն սոցիալաբանայ զանցվածների հայրենազարմվուտ անկեզմ ձգտումը, հայրենիքում հավաքվելու նրանց վճատական կողմնորոշումը:

Չնայած գոյություն ունեցող ամեն տեսակ զիմարություններին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն ու կառավարությունը երբևր անտարբեր շմնացին սոցիալաբանայ աշխ

խառաժօրենքի ցանկությունների նկատմամբ, անպատասխան շփոթին նրանց խնդրանքները: Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վիթխարի ջանքեր ու հսկայական միջոցներ պահանջող աշխատանքների ղեկավարաց, երկրում կուտակված գաղթականությանը բնակեցնելու, հողով և այլ միջոցներով բավարարելու հետ մեկտեղ, իր գոյության առաջին խնդիրներից սովետական կառավարությունը զգալի զործունեությամբ ծավալելու նաև սփյուռքահայ աշխատավորներին հայրենիք տեղափոխելու ուղղությամբ:

Ընդառաջելով տարադիր հայության հայրենաբաղձ ցանկություններին, արդեն 1921 թվականի վերջերից սովետական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ սփյուռքահայերի հայրենազարծության իրականացման ղեկավարին գործին:

1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առիթներին

Սկզբնական շրջանում հատկապես շատ դիմումներ էին ստացվում Միջազգային (Իրաք) սպասուհանած հայ տարագիրներից, որոնք գտնվում էին անասնի ղեկավար պայմաններում և իրենց փրկության միակ հույսը կապում էին Սովետական Հայաստանի հետ: Գրանք հիմնականում վասալուրակահի հայերն էին, որոնք Թուրքական զորքերի վայրագ հարձակումներից խույս տալով, 1918 թ. վաղ զորքանք ղանդավաճար փորձեցին անցնել Անդրկովկաս: Սակայն Վան—Բղիզի ճանապարհը Թուրքական զորքերի կողմից փակվելուց հետո, նրանք հարկադրված եղան բազմաթիվ զրկանքներ կրելով ու զոհեր ստելով, երկար ու աստապալից ուղի անցնել դեպի Իրան, հույս տանելով այնտեղից տեղափոխվել Անդրկովկաս: Բայց նրանց այդ մտադրությունը ևս չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ Թուրքական զորքերը ավելի շուտ մտան Իրան և փակեցին Անդրկովկաս տանող նաև այդ ճանապարհը: Վասալուրակացիներն և նրանց միացած խոյի, Սպլամասի, Ուրմուշի հայերն ու նեստորական ասորիները, ստիպված շարժվեցին դեպի Հարավային Իրան: 1918 թ. հունիսի վերջերին, Իրանում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարությունը, գաղթականական շարժանքներին իրեն ծառայեցնելու նպատակով, նրան վերցրեց

իր «հովանավորության» տակ: Խուճապահար նահանջող գաղթականները օգտատուի սկզբներին հասան Համազան, ժակայն անգլիական իշխանությունները արգելեցին նրանց մտնել քաղաք¹:

Անգլիացիները աշխատում էին ամեն կերպ համոզել գաղթականներին, թե ստեղծված իրադրության մեջ ամենահարմար ելքն այն է, որ նրանք տեղավորվեն Միջազգային, միառոժամանակ մեան այնտեղ, խոստանալով հետադարձում նրանց փոխադրել Հայաստան²:

Միջազգային հասնելուց հետո անգլիական իշխանությունները անմիջապես ղեկավարեցին գաղթականությանը պաշտպանող հայկական ու ասորական ղեկաված ջոկատները, բացի նրանցից, ովքեր համաձայնեցին ընդգրկվել անգլիական զորքերի մեջ, իր ձեռով կազմավորվեցին հայ-ասորական մի քանի դուստրասիներ և ուղարկվեցին Զինչան՝ օգնելու համար Թուրքերի դեմ կռվող անգլիական զորքերին³:

Գաղթականությունը կարճ ժամանակամիջոցում համոզվեց, որ անգլիական ռազմական իշխանությունները իրեն մասին հույսու ոչ մի մտադրություն չունեն, այլ նրանց նպատակն է ստեղծել հայերից ու ասորիներից բաղկացած ղեկաված ուժեր և դրանց միջոցով իրենց դիրքին ամբապեղել արաբների շրջանում, միաժամանակ անձնանիւնելի պահել Հարավային Իրանի ու Միջազգային նախախտիչները:

Շուտով հայ գաղթականությունը ծառայեցավ անգլիացիներին այդ նենգ մտադրությունների դեմ, պահանջելով իրագործել Հայաստան փոխադրելու մասին իրեն արված խոստումները: Զգալով գաղթականության բռուն մտքաստացումը, անգլիական իշխանություններն սկսեցին բռնություններ գործադրել: Զերբուկայեցին և պատիմիների ենթարկեցին առավել ակտիվ անձանց, իսկ գաղթականներին հիմնական ղանդավածին ղեկաված պահապաններին հսկողության տակ փոխադրեցին Բազդադի շրջանը, որտեղ նրան տեղավորեցին վրանների տակ, հատուկ ճամբարներում, այսպես կոչված՝ բեմերում:

Տարադիրների մեծ մասը՝ ավելի քան 15 հազար մարդ, տեղա-

¹ ՏՍՍՀ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121:

² ՏՍՍՀ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121:

³ ՏՍՍՀ 2002 ՆՉՉԹ ՊԳԱ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 125, ք. 9 և 16:

վորժած էր Բազղազից ոչ ճեռու գտնվող Բարբուրա ավանում⁵։ Ճամբարաբնակներին անզիխացիները տալիս էին աննշան բանակություն՝ անորակ մթերքներ, որով մի կերպ իրենց գոյությունն էին քարշ տալիս զազթականները։ Գազթականներին սրբող շնչին եղպատի դիմաց անզիխացիները ազամարդկանց ձրի աշխատեցնում էին երկաթուղու շինարարության վրա, ուր նրանք ենթակա էին վերահսկող սպաների ամեն տեսակ կամալականություններին։ Գազթականներն ճամբարները շրջափակում էին փշալարերով և զանվում էին Տնչիկ դիվորներին խիստ հակադրության տակ։ Հայերին արզնվում էր դուրս գալ ճամբարից և աշխատանք փնտրել Բազղազում կամ մի այլ վայրում։ Գաղտնի կերպով Բազղազ կամ Բարսա աշխատանքի մեկնողներն անզիլայիսինները հետապնդում էին, ցանում և ենթարկում բռնադատության կամ ուղարկում ամսմանկիր աշխատանքին։ Իսկ եմք չէր հաջողվում այդպիսիներին բռնել, այդ դեպքում փախածի ընտանիքն էլով վտարում ճամբարից զեպի անապատ։ Տարածված սովն ու համաճարակային հիվանդությունները օրակառ տասնյակ դուհեր էին պատճառում անապատի կիղիչ արևի տակ ստատաղող ու շյուծված վրանաբնակներին, որոնց ոչ մի բժշկական կամ այլ օգնություն ցույց չէր արվում։

Անզիլական իշխանությունները զազթականության մի մասին 1920 թ. աշնանը փոխադրեցին Բարսալայի նահանգի Նա՛՛ր էլ Յմար գետափնյա ավանը՝ տեղի նալվահանքերում և արբանդիական Պշանակություն ունեցող շինարարական օբյեկտներում աշխատեցնելու նպատակով, ուր ալիլի վատթարացավ առանց այն էլ իջվառության մեջ գտնվող հայ տարագիրների վիճակը։ Արարական աշխարհում իրենց զիրքերն ամբասնդելու և կույուն հնաճարան ստեղծելու նպատակով, անզիլական գաղութարարները ձգտում էին քրիստոնյա հայերին ու ատորիներին կապել Նոդի հետ, հակադրություն ստեղծել վերջիններեա և արարների միջև, մյուս կողմից՝ դերնք զիրքերն անբասնդելու օգտագործել իրենց զինված ուժերի կազմում։ Այդ Նոդի վրա և քնմալական գործակալների հրահրումների հետևանքով, անշահան արարները մի քանի անգամ զինված հարձակումներ գործեցին հայ գաղթականների ճամբարների վրա և բավականին վնասներ պատճառեցին նրանց։

Այս մղձավանջային կացությունից դուրս գալու նպատակով Միջազեռում կառավարած հայությունը անընդհատ քայլեր էր կատարում Բազղազի, Կ. Պոլսի ու Երևանի բարեգործական և ազգային հիմնարկությունների հետ հարաբերությունների մեջ մտնելու ուղղությամբ։ Վերջապես, 1919 թ. ամռանը նրանց հաջողվում է կապվել էքմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ և նրան տեղեկացնել իրենց աննախանձելի կացության մասին։

1919 թ. հուլիսի 9-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոսի զիվանը հայտնում է զաշխակցական կառավարությանը, որ Բազղազի հայոց առաջնորդական փոխանորդի սպրիլի 27-ի գրուխյան համաձայն ՎՄԻշազեռում այժմ գտնվում են 25 հազար հայ փախստականներ, որոնք ապրում են շատ դառն պայմանների մեջ և կնք նոցա զեպի իրենց հայրերից զազթը շուտով չկատարվի հայակնք Միջազեռը կույ պիտի տա այդ անձայալ փորձ հայությանը նա՛՛՛ր։ Ներկայացնելով զազթականության իջվառ վիճակը, կաթողիկոսի զիվանն առաջարկում էր զաշխակցական կառավարությանը՝ արագացնել նրանց ներգաղթի կազմակերպումը։ 1919 թվականի հուլիսի 17-ին զաշխակցական կառավարությունը կաթողիկոսին պատասխանում է՝ թե անբազալին առայժմ հնարորդ չէ, վնան որոյ կառավարությունն ուղարկում է Բազղազ իր ներկայացուցիչը՝ նրանց զրությունը պարզելու⁶։

Ինարկել, սա ալպիկ խուսադություն կունկորտ օրինակ է, որը ոչինչ չէր փոխում առառայալաների վիճակի մեջ։ Տեղի տալով հատկապես պառլամենտի արևմտահայ անդամների պահանջներին, զաշխակցական կառավարությունը ձևականորեն որոշեց արևմտահայ հասարակական զործիչ Արսեն Կիտուրին ուղարկել ՎՄԻշազեռը՝ ճոն գտնվող ստատակոմով զազթական

⁵ Համաճարար այտեղ որոշ շարժով շարժանցված է Միջազեռում եղած հայերի թիվը։ Ավելի հավաստի աղբյուրների համաձայն այն կազմում էր մոտ 15 հազար մարդ։ Միջազեռահայ զազթականների թվերի այդ տարբերությունը հետևանք է մի կողմից՝ սուույց վիճակագրության բացակայության, իսկ մյուս կողմից՝ զաշխակցությունը տարբեր շրջանների ընդգրկման, որի հետևանքով էլ այն տատանվում է 12 հազարից մինչև 25 հազարի միջև։ Սեր կարծիքով իրականությանը ավելի մոտ է 15 հազարը։

⁶ 2002 ԿԳՊՊ, ֆ. 68/200, ց. 1, գ. 284, ք. 107։

⁷ Նույն տեղում, ք. 8։

⁸ Տե՛ս 2002 ՀՀՊԵ ՊՎԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 267, ք. 119—121։

նությանը Հայաստան փոխադրելու նպատակով⁹։ Մակայն Տենց իրեն՝ Ա. Կիտուրի հայտարարութեամբ, դաշնակցական կառավարությունը գաղթականությունը խարխուլ համար միայն պատկանեալում անվանապես 3 միլիոն ուրուխի ներգաղթիին հասուկացնելու որոշում կայացրելու Իրավունքում ոչ մի կողմիկ էլ չարձանագրվեց այդ գործին, և, ինչպես ճիշտ կերպով հետազարում դրում է Ա. Կիտուրը, դա կատարվեց ատանկահայ պատգամավորներու, հետևաբար մեր կտեր կանգնած 400,000 գաղթականությունը ընտցնելու և ոչ թե իսկապես միջազնետրահայ տարագիրներին օգնելու համար¹⁰։

Եվ այսպես, անխուսափելի կորստյան ճիւղաններում գայարվում էր միջագետքահայ գաղթականությունը, երբ նրան հասավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման լուրը։ Այն ցնծությունը ընդունեցին տարագիրները և նրանց մտտ վերականգնանացավ հայրենիք վերադառնալու հույսը։ Եւտաով նրանք կապ հաստատեցին Իրանում ՌՄՅՄԷ լիազոր ներկայացուցչության, ապա նաև Սովետական Հայաստանի հետ։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և ՀՍՍՀ ժողկոմխորհը, ծանոթանալով Միջագետքի հայության ծանր կացությանը, անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեցին նրանց վերականգնելու, ապա նաև հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ։ 1921 թ. հուլիսի 2-ին ՀԿԿ Կենտկոմը կոչով դիմեց Համադանի, Քիրմանշահի, Մոսուլի, Կասրի և էլ Օմանի և Միջագետքի այլ շրջաններում ապաստանած հայ գաղթականներին։ Կոչում ստված էր, որ «ՀԿԿ-ը, ամենամեծ համակրանքով և նույնքան խորունկ վշտով, հետևում էր ձեր գերմարդկային գողգործային, անասելի ստաղակներին, որ կտանիք ամբողջ երեք երկար տարիներ ի վեր։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, մինչև այսօր ամբողջական կտրված ըլլալով ձեռքից՝ չբախտվեց և չէր կարող բսել իր պատմական խոսքը՝ մինչև այն առևն, երբ տակավին Հայաստանի և հայ աշխատավորության բխտը իրենց ձեռք բնած ունենի ազգային-բուրժուական կուսակցությունները։

... Ձեռք առնելով Հայաստանի իշխանությունը — հայ գյուղացիության և աշխատավոր ժողովրդի կամքով, այժմ մեր ա-

ռաջին աշխատանքների հետ միասին ձեռնարկում ենք նաև ձեր ստաղակները այլևս միանգամայն ընդմիշտ վերջ տալու անխուսափելի և անհրաժեշտ պահանջին¹⁰։

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, դնահատելով ոչ հետանցյալի դեպքերը և հայ ժողովրդին հասած աղետները, ոչ միայն միջազնետրահայ տարագիրներին, այլև համայն աշխարհով մեկ ցրված հայությանը կոչ էր անում վերագանալ հայրենիք և նվիրվել շինարար աշխատանքին։ «Կոչ անելով վերագանալ գնալ հայրենի երկիր, ի խնդիր անոր շինարարության, ի խընդիր ձեր սատանդական կյանքին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդային իշխանությունը պիտի ի գործ դնեն իրենց բոլոր հնարավոր միջոցները, ապաստան տալու, վերաբնակեցնելու համար ձեռք, գյուղերու թե քաղաքներու մեջ, պիտի տան իրենց բոլոր կարելի և անկարելի միջոցները, անելով իրենց լավագույն ճիգը՝ ընդառաջելու համար ձեր կարիքներին, մինչև որ դուք ևս ձեր հերթին կարողանաք նվիրվել մեր երկրի վերաշինության սրբազան գործին։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, գրկելով իր ներկա կոչ-գիմուքը, կդիտակցե իր անելիք աշխատանք մեծության վրա, բայց ան կգիտակցե նաև իր պարտքը, պարտականության վրա, որ անհրաժեշտորեն կներկայանա իրեն և կդառնա հերթական հարցը¹¹։

Միջագետքի հայ գաղթականության վերականգնող օրըստօր ավելի էր մտահոգիչ դառնում։ Գնեռև 1921 թ. մարտին անգլիական լիխանությունները հայտարարել էին, որ ապրիլից գաղթականներին այլևս նյութական օգնություն չի տրվելու, ուստի նրանք պետք է կապվեն հողի հետ, գրավով հողագործությունը, միջոցներ վատասակեն, որով իրք թե հնարավորություն կունենան վերագանալու հայրենիք։ Հողին կապվելով, գաղթականները պարտավոր էին 4—5 տարի գարձյալ մնալ այնտեղ։ Բայց իրականում ոչ միայն 4—5, այլև 14—15 տարով էլ հնարավոր չէր այնքան դուժար կուտակել, որ նրանք կարողանային անփական միջոցներով վերադառնալ հայրենիք։ Հայ

¹⁰ 2002 ՀՀՈՒ ՊԿԱ, ֆ. 4/114, ց. 1, գ. 89, թ. 38—39։ Գաղթականական գաղթածներին ավելի հասկանալի լինելու նպատակով կոչը գրված է արևմտահայերենով։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁹ «Երեսն», Եսոբյա թերթ, Փարիզ, 28 ապրիլի, 1929 թ., N 495։

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում։

գաղթականները ճիշտ կռահեցին անդլիական գաղութարարների խեղճան նպատակները, ուստի կորակունապետ Շրաժարովչին ցրվել Միշապետի անապատներում և կապվել Տոբին:

Այն ժամանակ Միշապետում անդլիական որսորդազույն կոմիսար Թ. Բ. Քորսի¹² գաղութների մինիստր Ուիլսոնն Չերչիլին ներկայացրած մի զեկուցագրից երևում է, որ 1921 թ. ամռանը որսչված է եղել Միշապետում ցրել հայ գաղթականությունը՝ ամեն մի բնտանիքին տալով 65 ուտրի, իսկ ամեն մի անձին՝ 13 ուտրի երկու շաբաթվա օրապահիկ: Մական այդ մատարությունը, Քորսի օրագրով, շահագրվեց ամբողջությամբ գանդարելի, որովհետև գաղթականները մերժեցին թե՛ օրապահիկ ստանալ և թե՛ ճամբարների վրանները բանգրել: Իսկ երբ անդլիական վարչությունը ոտսփեաններ Շրափիլեց և փորձեց նրանց օգնությունը բանգրել վրանները, նա՛ր էլ Օմարի ճամբարաժամե բնակիչները միահամուռ կերպով ընդդիմացան դրան և սկսեցին բարկոծել ոտսփեաններին: Զգալով, որ հայ տարագրները բուրբովին էլ մտադրություն չունեն ճամբարը թողնելու, անդլիացիները որոշեցին ժամանակավորապես նրանց օգտագործել Աբադանի նազիթահաներում: Մական հայերը մերժեցին անդլիացիների նաև այդ առաջարկը: Այն ժամանակ անդլիական վարչությունը դիմեց մի այլ խորամանկության՝ նու վրանները վաճառեց տեղացի արաբ վաշխառուներին և հայտարարեց, որ այլևս երկու շաբաթվա օրապահիկ չի տրվի հայերին: Կոմիսար Քորսը, այս բոլորը ներկայացնելով գաղութները մինիստրին, վճռականորեն զգուշացնում էր, որ անգամ հիվանդների պատճառով չի կարելի հետաձգել վրանների բանգրումը¹³:

1921 թ. ամռանը Միշապետի գաղթականության ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ մտան Սովետական Հայաստանի կառավարության Բալթիլեում գտնվող գաղթականական գործերի լիազոր Գր. Վարդանյանի, ինչպես նաև երեան մեկնած իրենց պատվիրակների միջոցով ՄՍԽԾ ժողովուրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի հետ և խնդրեցին շտաբումով կերպով գաղթականությանը փոխադրել Հայաստան¹⁴: 1921 թ. սեպտեմբերի 4-ին Միշապետի հայ գաղթականության ներկայացուցիչ Ա. Միմանյանը սովետական կառավարությանը ներկայացրեց

լով նրանց ծանր վիճակը, Բեհրանից գրում էր. «Գաղթականությունը իր անտանկի դեռությունից դուրս բերելու համար պարտք են համարում ձեր ուշադրությանը հանձնել տեղի ունեցած հետևյալ պարագաները. հուլիսի 20-ից անդլիացիների կողմից դադարեցված են մեր գաղթականությանը արվող մթերքները, ժողովուրդը մատենելով աներևակայելի տնտեսական ճրջաճամբու: Սրանով այլ չլրավականանալով, նրանք, գաղթականություն հավաքականությունը միանգամայն անկարելի դարձնելու համար, վերցրել են բնմերկ ջրամբարները և ջրի խողովակները: Փորձել են վերցնել նաև վրանները, բայց կին ու երեխաները՝ դատապարտ խնդրանքի վրա, մի քանի օրով հետաձգվել է այդ»:

Մեր գաղթականությունը ցրելու և միևնույն անգամ նրանց Միշապետից հեռացուցել անկարելի դարձնելու նպատակով անդլիացիները հայ գաղթականության տված են անձադուլի 13 ուտրի միայն, մինչդեռ ասորի գաղթականներին՝ յուրաքանչյուրին 122-ական ուտրի:

Ահա անդլիական կառավարության մտայնությունը և նրանց ճիգերը. մեր 12 հազարանոց գաղթականությունը, որ 7—8 տարիների բազմտեսակ տառապանքներին և տանջանքներին դիմադրված է, ներկայիս հետո մտքերով ձգտում են կապել իրենց համար անհարգալու և օտար հողին՝ խեղդելով նրանց մեջ հայրենիք վերադառնալու իդեալը:

Բնաջնջումի նախօրյակին այս բազմաշարք գաղթականությունը կտրել հուսալ իր փրկությունը միայն իր հարազատ հայրենիքից: Այժմ լիատույն ենք, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի զոհողության և զոժաբության առաջ կանգ չի անի փրկելու համար գաղթականության այդ բեկորները, տեղափոխելով Բաքայից դեպի հարազատ հայրենիք, որտեղ միայն հնարավորություն պիտի ունենա լծվելու խաղաղ և շինարար աշխատանքին¹⁵:

Սովետական կառավարությունը, ստանալով այս տեղեկությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի 7-ին հատուկ նոտալով դիմում է Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը և առաջարկում միջոցներ ձեռնարկել գաղթականությանը Հա-

¹² Տե՛ս նույն տեղում, Թ. 43—48:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 114, ց. 1, գ. 267, Թ. 122:

¹⁴ Նույն տեղում, Գ. 4114, ց. 1, գ. 5, Թ. 61:

որպեսզ սովետական կառավարության նկատմամբ զգո՞ւու-
բյուն առաջ բերին ներգաղթողները մեշ, անզիշական էշխանու-
բյունները որոշում են Միշազատում մնացած զաղթականնե-
րին նուշազան Հայաստան փոխադրել նենց մեծնալմ ամբունե-
րին, նոր այստեղ ամելի զմիւր կշիներ հոգալ նրանց բազմա-
տեսակ կարիքները:

1921 թ. դեկտեմբերի 27-ին 20և2 ժողովմարտը կրկին
անդադարմզմ միջպատրանշայերի նոր խմբերի ընդունելության
հարցին և որոշեց մեծնալմ ամեներին միանգամայն աննարին
համարել զաղթականներին Հայաստան ընդունելը, համարու-
բյուն առաջարթթմողմծածածկ մեծնարիումներին՝ ամելազն
մինչև 1922 թ. գարունը ներգաղթ լիատարելու ուղղությանը²¹:
20և2 ժողովմարտը միամտմանակ խնդրում է Մովսեսական
Ուսաստանի կառավարությանը, որպիսիք նա Քեհնարին իր
զիմուտագիտական ներկայաշարաշուշայուն միջոցմզմ զաղթականնե-
րին ցույց տա նյութական օգնության, մինչև որ գարնանը
նրանք փոխադրվեն Հայաստան²²: նուշի սորը արթարթմողմ
Ասր. Մուսիլյանը նուտալմզմզմզմզմզմզմ է Մեծ Ֆրիտանիայի արտա-
րին գործերի մինիստր Քերզոնին, նշելմզմ, որ 20և2 կառավարու-
բյունը իր նախորթ զիմումմզմ, սեունեուն 14 հազար միջպատ-
րանշայ զաղթականության կշանքի փրկության, որոնք անելանե-
լի զրոբյուն մեշ էին ընդին բրիտանական էշխանությաններին
կողմից նրանց արմղող կապտան հանդերձակի զաղարեցման
(հեծանքմզմ), խնդրել էր բրիտանական կառավարությանը այդ
զաղթականությանը նազմիմզմ փոխադրել Քաթում, այնուողից
նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար: Իր երկրորդ զրո-
բյուն մեշ 20և2 կառավարությանը համառանգելմզմ նրանց ու-
սուշին խմբի՝ 3000 հոգու ընդունմանը, որմզմ նուտ նրանք ար-
կեղ զունվում էին նուտաղարեին, իր ժամանակին, սակայն, նա-
խազարաշարից բրիտանական կառավարությանն այն մասին,
որ տրանսպորտի բացաղարությունը և բնակարանների սղու-
բյունը՝ մեծ թմզմ զաղթականության համար, հարեպարում են
խնդրել զաղարեցնելու զաղթականության փոխադրությունը
մինչև 1922 թ. աղրիլը և այնուհետև տեղափոխել ամելի փորը
խմբերմզմ, հազար հոգուց ոչ ամելի ամեն խմբում, ամառական

մեկ անգամ: Բայց 20և2 կառավարությանը հայտնի է զարմել,
որ արդեն սպաղում էր 7000 հոգու մուտքը Քաթում, մի բան,
որն աննարին է ընդունել ներկայումս²³:

20և2 արթարթմողմծածածկ արթ տեղեկացնելմզմ այդ մասին,
կրկին առաղարկում էր բրիտանական կառավարությանը զաղա-
րեցնել զաղթականների տեղափոխությունը և շարունակել նրանց
նյութական օգնության ցույց տալու գործը մինչև 1922 թ. աղ-
րիլ ամիսը: Հաղթի շամնելմզմ այդ զմզարությունները, անզիտա-
րին էշխանությունները հաղանագրեն իրադրում են իրենց ս-
ղուտմը: 1922 թ. հունվարի 2-ին 20և2 արթարթմողմծածածկ
Պուշում բրիտանական գերադուշին կմիարարին հոգում է մի հու-
շաղթի, ուր նշվում է, որ թեկուս մինչև 1922 թ. աղրիլը Մովս-
եսական Հայաստանը ի զինակի էր միջպատրանշայ տարանշու-
րներին ընդունել բնակարաններին և այլ անհրամնշու միջոցներ
զակաասության պտանուտմզմ, այնուամենայնիմզմ, կընդունի ար-
ղին ժամանող զաղթականությանը՝ հետուն նրա անուտասփելի
կորսուցից ցրկություն²⁴:

1922 թ. հունվարի 10-ին Քաթում ժամանեց մոտ 3000
մարդուց բաղկացած միջպատրանշայերի երկրորդ շարաղմանը,
որին ընդունելու և տեղադրելու համար սովետական կառավարու-
թյունը կնք տաղմ արտակարգ միջոցներ: Այդ խմբում ներ-
գաղթածները ժամանակաղարտաե տեղաղորմում են համար-
լուի շրշանի զորանոցներում, որպեսզի զարեանք տեղափոխվեն
Վեզու (այմզմ Արարատ) շրշանը²⁵:

Չնայած բազմատեսակ կարիքներին ու հոգեբերին, բոլոր
ներգաղթածներին էլ զո՞ւ ուրախ էին, որ երկարատև զեղերում-
ներից ու անյուր զրկունքներից հետո բախա ունեցան հասասու-
ղելու հայրենի հողի զրո՞ւ:

Արևելյի երկրներում Միշազատի և Պարսիստանի հայ զաղ-
թականության ցրումը կանխելու և նրան հայրենից գերազարն-
ներից զրթմում լուրջ օգնության ցույց ամելց Մովսեսական Ու-
սաստանի կառավարությունը Քեհնարին իր զիմուտագիտական
ներկայաշարաշուշայուն միջոցմզմ²⁶:

²¹ Նուշի տեղում, գ. 4/114, ց. 1, գ. 51, թ. 112:

²² Նուշի տեղում, գ. 95, թ. 745:

²³ Նուշի տեղում, գ. 5, թ. 78:

²⁴ Նուշի տեղում, գ. 16, թ. 85:

²⁵ Նուշի տեղում, գ. 40/112, ց. 3, գ. 25, թ. 60:

²⁶ Նուշի տեղում:

ներգազմողներին, ինչպես Շահապարիին, այնպես էլ երկրում սեղավորելու հետ սովետական կառավարության և տեղական իշխանությունների ու աշխատավորների հողմից ցույց էր տրվում լայն օգնություն Երասի օգտվում էին առանց մարտի ու տարրի մեծ քանակությամբ բնակների հրի փոխադրության իրավունքից, ստանում էին անվճար բժշկական օգնություն և այլն Այնտեղ, որ Երասի մշտական բնակություն էին հաստատում, ստանում էին անհրաժեշտ լավով հող, լճակներ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, բնակարաններ, վարկեր, շինանյութեր և այլ միջոցներ²⁷։

Միջոցառում մտացած հայ գաղթականության մեծ մասը Սովետական Հայաստան վերադարձավ հայրը տարիներին և նույնպես հարավորություն ստացավ կարճ ժամանակամիջոցում թթվափնու իր անցած տառապալից նանապարենների փոշին ու մանակնչելու երկրի վերաշինության գործին²⁸։

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Վասպուրականից, Սամսափից, Ուրմիայից, Խոյից և այլ վայրերից Միջագետքում կուտակված հայ գաղթականության մեծ մասը՝ ավելի քան 9000 մարդ, բաժնւմով և Զուլֆալով Սովետական Հայաստան ներգաղթեց 1921 թ. վերջերին և 1922 թ. սկզբներին։ Հայրենադարձները սեղավորվեցին հիմնականում Վեդու, Բասարզիարի, Ալեքսանդրապոլի, Ղամաթուլի շրջաններում և հարավորություն ստացան նոր կյանք կերտելու հայրենի հողի վրա²⁹։

Երբ Միջագետքի հայ տարագիրների առաջին բարավանները հայրենադարձության լուրը հասավ հայկական գաղթօջախները, էլ ավելի քան պարձով Սովետական Հայաստան ներգաղթելու սխուշոբաճայ աշխատավորների ձգտումը, Սկսվեց զինված երթ ու խեղճագործի մի լայն հոսանք, որով արտաշտյովում էր արարգիր հայերի ներգաղթելու վճռական ցանկությունը։ Ահա որանցից մեկը. 1923 թ. մարտի 20-ին Ալեքսանդրապոլից մի խումբ հայ տարագիրներ գրում էին. «Սեղապա՛հայ գաղթա՛թի մեջ ապրող հայրենակիցներին շատեր կհափարին փոխադրվել

հորհրդային Հայաստան իրենց ամբողջ ունեցվածքով. Խանձրացած ըլլալով տարներու ծառայելի, անոնց դուզերը և բազարները շինացնելի, մանավանդ վերջերս հայ թերթերու մեջ երևած կարճ մը գրույթունները հորհրդային Հայաստանի մասին ավելի մեծ զարթ մը տվին այս մտածման»³⁰։ Եման արամազրություններն ու ցանկությունները սրբատարն ավելի էին ուժեղանում և լայն արձագանք գտնում մասին ու հնամուշ բուր գաղթօջախներում։ Հայրենիք ներգաղթելու ցանկությունը սովետական կառավարության հասցեով ստացվող նամակներն ու զինվածներ հեղինակները մեծ մասամբ աշխատավոր մարդիկ էին, որոնք կհարագրելով օտարության մեջ իրենց մտեր վիճակը, խնդրում էին շուտափույթ կերպով փրկել իրենց և հարավորություն տալ ներգաղթելու Հայաստան Գիմում էին տարբեր խավերի ու գեղեմունքների տեղ մարդիկ, կոչացած ձևերով երբեքործն ու բանվորը, ուսումնասանել պատանին ու բազմազանապիմանները, և յուրաքանչյուրն իր կյանքի ոգիտականը շարագրելուց հետո համապատասխանում էր, որ երբեք սրեմ մը շարտի ըլլալ խորհրդային կառավարության վրաս, այլ իր ուժերով հազարակից կիին երկրում ծավալված շինարար աշխատանքին և օգտակար գործակից՝ իր նվիրական հայրենիքին։

Չնայած նման բովանդակությանը ստացվող բազմաթիվ ինքնանքներին, սովետական կառավարությունը 1923 թ. կարողացավ իրականացնել միայն մոտ 1000 հարու ներգաղթը Վանից, Իրանից և այլ վայրերից³¹։ Պետք է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ մի հողմից հանրապետությունը զոհան գտնվում էր անտեսական զմայրի վիճակում, իսկ մյուս կողմից՝ 1921—1922 թթ. ներդրածները, բուրն էլ առանց բացատրության, խիստ լքավորներ էին և կարիք ունեին սեղավորման ու նյութական մեծ օգնության։ Եման օգնության կարիք էին ոգտմ նաև հանրապետությունում եղած արևմտահայ գաղթականները։ Ահա այս հանգամանքները լքորեն կաշկանջում էին սովետական կառավարությանը՝ ավելի լայն մասշտաբներով սխուշոբաճայ տարագիրներին ընդառաջելու և ավելի մեծ թվով ներգաղթողներին ընդունելու գործում։

²⁷ Տե՛ս նույն ակում, ֆ. 40/112, ց. 3, ք. 274, ք. 18.
²⁸ Տե՛ս նույն ակում, ք. 297, 277 և այլն.
²⁹ Տե՛ս «հորհրդային Հայաստան—Շինչ տարի» 1920—1925թ., ժողովուրդի, էջ 69.

³⁰ «հորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., N 63.
³¹ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ԳՊՄ, ֆ. 30/116, ք. 1, ք. 2657, ք. 22.

Քայքայիչ հայրենիք մի անգամ արդեն ծայր առած շարժումը այլևս անհնար էր կասեցնել, և սովետական կառավարության ուղղված նորոնոր դիմումներով սոցիալառայ աշխատավորները խնդրում էին Յուլյանրեկ ներգաղթելու Սովետական Հայաստան 1924 թ. Ֆուլթոնի հունահայ առաջգիրներից մեկը Աբենիցից գրում էր. «Մարտի անտանձան արարությանը այսօր կուզամ Հայրենիս այն փոփոխը, զոր ծնունդ է առած Հայրենարզվ հորիցն արդի Այդ փոփոխը մեր զարգր երգաներս իրավաբանական ազգյունքն է: Բառ մը միայն—Հայաստան երթալ, որիչ ուշինչ»²⁰:

Մենք պատրաստ ենք մեր առաջին կոչին ու հրամանին, որպես զազափարի բնկերներ ու հյատասանած, ա՛նս կերիտորչենք մեր ազրան ու առաջադի, որ ձամ առաջ փրկած ըլլաք մեզ սատույ ու իրական մահն, որ է սոցիալ և զուլում ներկա պարագաներու տակ: Մենք ամեն կերպ զոհողություններու, ի հարկին ամեն կերպ աշխատանքներու պատրաստ ենք.—այսպես էին գրում Հայրենիք գալու մասին կալամամբայից 600 հայ տարագրերնր²¹:

Բնչորիցի մի խումբ հայ արհեստավորներ 1924 թ. ապրիլին շնուհ ժողկոմիտորնի նախագահ Ս. Լուկաչինին հասցեագրած զիմումի մեջ գրում էին. «Փափագելով Հայրենիքի հողին վրա վերադնել մեր ամերված բուլիցն, մենք 4—6 բնտանիքներ, բաղկացայլ 4—5 հողին յուրաքանչյուր բնտանիք, և արհեստավոր՝ որպես զերանկ, կոշկակար, մշակ-հագմանի, կառավարության վրա որևէ բնու ձեռք (ինի), արչյուր պիտի արտունի»²² մեր հոն պալը և ինչ նկերգրություններ պետք է արտանագրքը ստանալու (համար)²³:

Հայ տարագրերները, որպես օտարազգիներ, բազմաթիվ հայտանքների էին ենթարկելով կադրիտալիտասական երկրներում, ուստի ձգտում էին անպայման ներգաղթել Սովետական Հայաստան, գտնել հարապատ միջավայր: Այսպես, օրինակ, բուլգարական կառավարության որոշմամբ Ֆիլիպին և Թամբուրեսարնիկի շրջաններում հաստատված հոլազորությունը զբաղվող հայերը 1923—1924 թթ. սեզանակում էին այլ վայրերից

աչն բանի համար, որ մրցակցության մեջ նեղում էին մտկորեացի ծխախոտագործ վերաբնակիչներին: Այդ կապակցությամբ վերջիններս բազմիցս բողոքել էին կառավարությանը, որը և որոշել էր այդպիսից հետաքննել հայերին, նրանց զենկով միանգամայն ծանր վիճակի մեջ²⁴:

Այդ տարիներին առանձնապես ծանր կացության մեջ էին գտնվում Հունաստան պառավարության ընդունած օրենքի հանձնարին հունական կառավարության ընդունած օրենքի համաձայն բոլոր օտարազգայականները ազատվում էին պետական ծառայությունից, գործարաններից և այլ աշխատավայրերից հույն զաղթականների աշխատանքով պայմանվելու նպատակով: Հույն զաղթականների ամենի բարերիք վայրերում սեղանվողուր համար հայերին Թրակիայից տեղափոխում էին Մակեդոնիայի և Պելոպոնեսի անմշակ շրջանները: Տնտեսական ու բազաթական անտունելի վիճակի մեջ էին գրվում թիչ թե շատ հարձար անտնտնություններ ստեղծած հայ զաղթականները: Հայ օրերը նույնպես նեղացվում էին հունական բազաթներից, և նրանք հարկազրված ցրվում էին Փրանսիայում, Եգիպտոսում ու այլ երկրներում: Եվ ա՛նս Հունաստանի օրրանողների փորքիվ մանուկները ևս, զիմելով սովետական կառավարությանը, իրենց անվարժ օրինիքով ու մանկական թոթովանքներով փորձում էին նկարագրել այն արչունտ ուղին, որը նրանց հասցրել էր օրրանողները և այն ստատուպները, որ նրանք կրում էին այդ հաստատություններում: «Տարեք մեզ Հայաստան, տարեք ստեղծ»²⁵, — այսպես էին եղբարձակում իրենց աղերսները հունահայ որրուկները:

1924 թ. սեպտեմբերին շնուհ ժողկոմիտորնի նախագահ Ս. Լուկաչինին հասցեագրած զիմումի մեջ Աբենիցի հայոց առաջնորդարանի կենտրոնական վարչությունը գրում էր, որ հունական կառավարությունը ձեռնարկել է օճարկիտ կողմերը բարենքի հողերու վրա հաստատված և իրենց աշխատասիրության շնորհիվ իրենարզվ եղած հայությանը սեզանական բնել ու նետել զանոնք Բնչորոնեոի շրջանին ապերախ ապաստաններուն վրա, զրկելով զանոնք նույնիսկ հուններն և արգյունքն այն աշխա-

²⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., N 63.

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² 2002 ՀՀԹԹ 94Թ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 226, ք. 43:

²³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 29 ապրիլի, 1924 թ., N 28:

²⁴ Նույն տեղում, 16 մարտի, 1924 թ., N 63:

տությաններով, զորս սպառված էին հասցնելու համար հացահատի, միսխոտ և այլ երկրագործական բերքեր:

Կուսուցքը թե մեր տույն հակիրճ առգրքը բավական կըլլան հասկնելու, թե ո՞նչ պակաս է Նայրիվյան գյուղացի, բանվոր և արհեստավոր մասը մատնված է վերջին մայր թշվառության²⁷: Դիմումի մեջ այնուհետև շեղվում էր, թե «այս թրշվառ զաղթականները իրենց սպառնացող ստույգ մահն փրկելու միակ միջոցը նկատած ենք սենձը Հայաստան փոխադրելու: Այս նորակացության կհասնինք մահալույզ տեսնելով զաղթականներու զհայի հայրենի երկիր ձգտումը ու սերը և որ առաջ հեն նետվելու չըմ փափաքաք»²⁸:

1924 թ. մարտին Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքից մեքենավար Հ. Տեր-Նիկողոսյանը նույնպես դիմում է սովետական կառավարությանը: Ենկարագրելով հայ արագորներին թշվառ վիճակը օտար երկրակամարների տակ, նա գրում է, թե «...այսուհետև կուրսանք շինալ այս բարձունական կարգ ու սարքերով կառավարված երկիրներու մեջ և անդիմադրելի ցանկություն կզգանք վերադառնալ ամենուս մայր հայրենիք կողմ նրան և հեն ապրիլ խաղաղությամբ մեր բանվոր ընկերներու և աշխատավոր նորայրներու հետ»²⁹:

1924 թ. մայիսին Սալոնիկից մի խումբ արհեստավորներ ևս դիմում են ՄՅԽՀ ժողովուրդի նախագահ Ս. Լուկաչինին՝ Հայաստան փոխադրվելու թույլտարություն ստանալու համար: Դիմումն ստացվելու պես, Ս. Լուկաչինը մակագրում է պատահենն ուղարկել Կ. Պոլսում Անդրկովկասի առևտրական ներկայացուցիչ և ՄՅԽՀ ժողովուրդի ներգաղթի լիազոր Գ. Շահվերդյանին՝ որպես բանվորների նրանց առաջին հերթին վիճառ առնելու համար³⁰:

Դիմումի հեղինակները, վերջումնով իրենց անցած ուղին, գրում էին. «Դարեր ամբողջ ազատություն և անկասթափյուն երազեցինք: Տարիներ անընդհատ մարզու և քաղաքացիի իրավունքներ ձեռք բերելու համար պայքարեցանք, որուն համար ենթարկվեցանք աճափոր զրկանքներու և հարստահարությանը: Եվրոպական անբարոյիկ քաղաքականությունը, հայ իրա-

կանության մեջ գոյություն ունեցող կուսակցական սխալ և հակամարտ պայքարները, կապիտալիստական պետություններն նոր օրենսդրականներ և նորանոր բռնաբռնք որոնելը, մեծ Հայաստան չը երակցու մեր սնն ու պարտալ Հույները, այսօր մի անգամ քննվելու զերկրամասված կնկատենք, ընդունելով մեր սխալները կհանգնինք հպարտորեն մեր միակ խարխիօք կողմ կորհրդային Հայաստանի կողքին որպես հարազատ քաղաքացիներ»³¹:

Նրանք հայտնում էին, որ իրենք ներկայումս լավ են նահալում իրենց այսօրվա զոյալվճանիկ բուրդ պատասխանատուներին, որոնց զո՞ր գարձան հայ աշխատավորները, որ իրենք այլևս չեն կարող հանդուրժել, որպեսզի շարունակվեն կուսակցական նորանոր շահագողությունները և նրկարակց առաւուրներնրից հետո իրենք կանգնում են կորհրդային Հայաստանի ու Անդրկովկասյան Յնգերացիայի փրկարար գրույի տակ:

Այնուհետև խնդրելով որ առաջ փրկել իրենց պանդխտության գրան վիճակից, դիմումի հեղինակները վճռականորեն նշարկեցան նաև, «Մենք մեր բովանդակ հույսը լուսու և ապագա մեր երբանկության փառահեղ առաջը կովկասյան կարմիր հորդանին վրա կտեսնենք, մեր և մեր նոր սերունդի ապագան հոյ, միայն հոյ է, որ պիտի կարենանք տեսնել»³²:

Սալոնիկում ժամանակավորապես ստացնչականություն գրած 25 հայ արհեստավորներ 1924 թ. հունիսին ՄՅԽՀ ժողովուրդին ուղարկված դիմումի մեջ նկարագրելով, որ չըբապատող քաղաքական ու տեսնական պայմանները շափազանց անաանելի են գրաննում իրենց կյանքը, խնդրում էին հարաձորություն սուլ իրականացնելու իրենց անհուն բաղձանք՝ ներգաղթելու Սովետական Հայաստան:

Դիմումի մեջ նրանք գրում էին. «Հիացած մեր չորս տարվա կատարած նեկայական գործերուն, համակված այս մեծ ու փրկարար նշմարներ իրավակարգին, խանդավառված բանվորի, գյուղացու ու արհեստավորի գրած հանգատության ու վախելած սուպեռականությանը մեր պաշտելի հայրենիք՝ մեջ, կզանք մեր երկար ու աննշալի ուղևորությունն վերջ մեր զաղթականի բնանքին ուսին, հոջնած ու ուժասպառ, բայց վերապ-

²⁷ 2002 2206 «Ս», ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 229, ք. 15—17:

²⁸ նույն տեղում:

²⁹ ՏՊ՝ նույն տեղում, գ. 258, ք. 8—9:

³⁰ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 15—17:

³¹ նույն տեղում, ք. 53—54:

³² նույն տեղում:

ընդու հույսերով ու մեր սիրելի երկիրը տանելու հավատքով լինում, արտագին օրերի գրուկնդովմ կհամբուրենք այն գրոշակը, որու վրա մակարդված է աշխատանքի ու վաշխի, մարդու ու բազարացու նշանարանն իր բոլոր ստորագիլներով⁴³։

Ապա ներկայացնելով իրենց տեղահանելու վերաբերյալ հուշահան կառավարության որոշման հետևանքով ստեղծված անհլանելի վիճակը, զիմումի հեղինակները վերջում դարձյալ խրեցրում էին, որ իրենք, լինելով ընդի սերտառացի երկրագործներ ու արհեստավորներ, պարտառա են ամեն կարգի զոհողություններ, միայն թե վարչկյան առաջ փրկվեն տանելուց մզազվանքից։

Այդ զիմումն ստացվելուց անմիջապես հետո, 1924 թ. հունիսին, ՄՍԽՀ ժողկոմխորհրդ պատասխանում է խեղճատներին, որ ոճև՛ ինչպես բանվորների և բանվորա-դուրսացիական երկրին հարապառ առարներ, կառավարությունը կարող է ընդունել իր սահմանները, լնայած որ մեր երկիրը, հողի սզուլյան պատհառով, թույլ չի տալիս բավարարել նման բազմաթիվ զիմումներու Չնայ է իմանք, որ մեր երկրում ուժեղ թափով ընթանում է սոցիալիստական շինարար աշխատանքը և միայն նորս կարող են հարապառ բազարացիներ լինել ՄՍԽ Հանրապետության մեջ, որոնք կմասնակցեն այդ աշխատանքներին։

Չք տեղափոխության մասին հայտնված է Պոլիս' ընկ. Շահվերջյանին և հրահանգված է նրան՝ ջուլուց առլ մեջ լայն աշակցություն⁴⁴։

Մովետական կառավարության ամեն մի աշակերի պատասխանը արագորեն տարածվում էր բազարից բազար, երկրից երկիր, առաջ բերելով զիմումների նոր հոսանք ու՛ ան' սերյուռահայելի մի ալլ խումբ ՄՍԽՀ ժողկոմխորհրն ուղարկված նամակում գրում էր. «...Գաղթականի ջուլուց մեղքին, օտար երկիրներու առկ հուսարկի ու զլխիկար, զրեթի կյանք մուրացող հայության բեկորները իրենց աչրերը հուռած են պատմական Արարատի ստորտար հարություն տանող, վերածնվող մայր հայրենիքին, անշուշտ այն խոր հավատով, որ նրա իմաստուն վարիչները միշտ նկատի կունենան արտասահմանի իրենց առնապաղ եղբայրակիցներու ջուլուն ու թշվառությունը։

⁴³ Նույն տեղում, ք. 113, ք. 3, գ. 54, ք. 34։

⁴⁴ Նույն տեղում, ք. 36։

... Անավոր է տնտեսական առաջադր, որ համաշխարհային բույթ է ստացել, որոն հետևանքը, իրեն օտարահաստակ հանձնելյան հայ բանվորներու (խոսքը նախնեյան անձնագրեր ունեցող արագիրների մասին է.— 2. Մ.) զործազրկությունն է, Ցավով է բանը, որ բացարձակապես իրավունք չարվիր մեզ աշխատելու ոչ մեկ մարդին մեզ։ Թշվառությունը չար ավերիչ նիբաններուն զոհն է զարձուցնը մեզ բոլորիս։ Կան բանվորներ, հակառակ իրենց երկաթն բազուկներուն, անաթի ու անտնույց։ Նր հացի չը կարտու... Ո՞վ պիտի օգնե մեզ, այս օտար երկրի տակ, ո՞վ պիտի սրբե այս թշվառ բազուկներույաներու զան արջուկը...»⁴⁵։

Միայն ներգաղթի մեջ տանելով իրենց իսկական փրկությունը, նրանք գրում էին. «Ներգա՞ղթ, ներգա՞ղթ կպտան հայ իլլյակներ։ Բյուրավորներ անպատասպար կթափանեն ու զործ կմուրան։ Միակ և գլխավորապես սպեղանին ներգաղթն է, որ հուսարավություն պիտի առ բազմաթիվ շինարար բանվոր բազուկներու զործ հայթիայթելու, ի փոխարեն նույնիսկ չոր հացի չը. հող չէ թե զաշխուրտ մեջ ժամանակավորապես վրաններու առկ պատասպաղվելով, միայն թե մեր երկրին տակ զանվելու միջիթարությունն ունենան։

Մեռ միակ հույսը կմտն ներշաղթը՝ որուն փութով իրականացման համար պազատապին կխեղցենք մեր ընկնբական հեղինակությունը, մեր միշտամությունը։ Ամեն օր զծախառություն ունիլք լանել անպատմելի թշվառություններ, շվարուն և անել կացուկներու մեր ժամանակ ներ, հույսի միակ աղբ և լույսի միակ փարուր ներգաղթն է։

Ակրեզան կպպանենք մեր ընկնբական արդյունավետ պատասխանին և ներգաղթը ավնետող պատմական գրություն⁴⁶։

1924 թվականին միանգամայն առգնապալի վիճակ էր ստեղծվել նաև Քուրբիայում բնակվող հայերի համար։ Դա 1922 թ. հետո երկրորդ չուրը տազնայն էր, որ ապրում էր Քուրբիայում մնացած հայությունը։ 1924 թ. հուլիսի 21-ին ՄՍԽՀ ժողկոմխորհրն ուղարկած զեկուցագրում Գ. Շահվերջյանը խնդրում էր արագացնել նախատեսված ներգաղթի իրականացումը, որովհետև զբառ երևույթին զազանի կարգադրության

⁴⁵ Նույն տեղում, ք. 178, ք. 1, գ. 975, ք. 19։

⁴⁶ Նույն տեղում։

Համաձայն, այնպիսի անասանկի դրսեցումն է ստեղծվել Անաստիայում, որ Հայերք մեայ իրենց տեղերը չեն կարողանում և ստիպված Հնասնում են երկրից. Յոզնելով ամեն ինչ, միայն թե պաղովեն այց ձանք պայմաններից. Գ. Շաւիղբղայանը նշում էր, որ «հնասնային տանիկ իշխանությունը անցադարերի վրա գրում է՝ երկրի (Տանկատանի) սահմանից Հնասնայու պայմանով: Երբ նրանք հասնում են Պոլսի, զարթականներին նպաստավորող ազգային-բարեգործական հասաստությունները մի կերպ հաջողանում են մի ամսամասնակ նրանց պահել Պոլսում: Այլ ժամանակամիջոցից.— գրում է Շաւիղբղայանը.— սկզբում զիմում են ինձ, որպեսզի նրանց ուղարկեմ Հայաստան կամ մի որևէ անկյուն հորհրդային Միության, բայց, որովհետև այդպիսի հնարավորություն չկա, նրանք ընկնում են զանազան ազնեաների մեջը, որոնք լուրջորում են նրանց Ֆրանսիա և ԱՖրիկայի գաղութները կամ Հարավային Ամերիկա, դիտավորապես Արգենտինա: Եկարգարկով Քուրբիայում մնացած հայության այս անմեխթարական վիճակը, Գ. Շաւիղբղայանը խնդրում էր ժողովուրդներին՝ բառ հնարավորին արագացնել նրանց հայրենադարձության կազմակերպման գործը⁵⁷»:

Այս բոլոր փաստերը ակնբխորեն խոսում են այն մասին, որ 1923—1924 թթ. ևս սփյուռքահայությանը գտնվում էր խիստ տանձնապաշտի վիճակում, զարմալ շարունակվում էին անհույս զննարկները, ըստի կամ կամավոր մտերմացություններն ու տեղափոխությունները: Շատ զննարկում էայ տարագրերը Հաջիվ էին իրենց ստպնդակահանություն ամած երկրներում արժանանք ձքած լինում, Հաջիվ էին փորձում ժիշկ արձակել ու փոքր-ինչ ապահովություն ստեղծել և ա՛ն նորից արժաստան էին արվում: Նրանց զիջին կրկին կախվում էին նոր տեղահանությունների արժավորները՝ իրենց բոլոր արքասներով: Թե զարմալ սփվում էր սփյուռքահայ տարագրերի անժանթ ուղիներով Հայաստան երթը զնայի նոր ու անհայտ հանգրվաններ:

Այսպիսի պայմաններում, չնայած դուրսություն ունեցող բոլոր գեղատեղություններին, սովետական կառավարությունն անհրաժեշտ ու նպատակահարմար գտավ շարունակել սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. Թ. 112, ք. 2, գ. 205, ք. 20.

ՀՍԽՀ ժողովուրդի միջնորդությանը, 1924 թ. մարտի 3-ին, Անդրկենտրոնական նախագահությունը որոշում կայացրեց 1924—1925 թթ. ընթացքում արտասահմանից՝ Հիմնականում Հունաստանից, Միջագետքից և Քուրբիայից, Սովետական Հայաստան ընդունել 10.000 զարթականներ և նրանց տեղավորել Սարգսապատի արևելյան մասում, նախապես այն զարմեղով սողնի: ՀՍԽՀ Նոգարթությունը և ներքին գործերի ժողովուրդները կազմեցին 10.000 զարթականների փոխադրության և տեղավորման հետ կապված ձախերի նախահաշիվը՝ մտ 1,7 միլիոն ոտրի: 1924 թվականի մայիսից սկսվեց ներգաղթողների մասնավոր բաժանում և Հուլիս⁵⁸»:

1924 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՍԽՀ ժողովուրդի բննարկեց Հայաստան ներգաղթող 10.000 տարագրերին ընդունման, տեղավորման, Հողի հետ կապելու և այլ միջոցառումների մասին ներքոգործողված գեկուցումը: Որոշվեց այլ նպատակով լրացնել: գումար խնդրել Անդրֆեկցադիայի ժողովուրդից և միտքենական կառավարությունից: Միտմամանակ առաջարկվեց դուրսանախական և կոմունալ բանկերին՝ ներգաղթողների համար բացել երկարամսական վարկեր՝ դուրսանախական գործիքներ, սերմացու և շինանյութեր մեք բերելու նպատակով: Որոշվեց նաև Հողձողկմատի ֆունդերից ներգաղթողներին տրամադրել շինանյութ՝ երկարապաշտի կայարաններին մոտիկ վարելում⁵⁹»:

1924 թ. ընթացքում Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Միջագետքից, Միջագետքից և Ֆրանսիայից հայրենիք էկան 4167 տարագրեր՝ այլ թվում և որը երկխաներ: նրանց մեծ մասը՝ 3051 մարդ, հայրենիք ժամանք բաժնումով, 1924 թ. մարտի 29-ից մինչև 1925 թ. հունվարի 19-ն ընկած ժամանակամիջոցում⁶⁰, ժամանաներին 50 տոկոսը արհեստավորներ էին, 12 տոկոսը՝ ծխախոտագործներ, 16 տոկոսը՝ շերամապահներ, 2 տոկոսը՝ մասագրականներ, իսկ մյուսները՝ այլ զբաղմունքներ տեք աշխատավորներ⁶¹»:

1924 թ. ներգաղթած տնտեսություններին տեղավորելուց

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 410, ք. 152:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 147:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 418, ք. 28:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 20:

Տնտ. ներգործողությունաց և Շողովկոմաբը՝ մանրամասն ասումնասիրելին ևրանց վիճակը և 1925 թ. մարտին այդ մասին զինգագիր ներկայարարին ՄՍԽԷ ժողովխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթին հանձնաժողովին Այդ զիկուրուցրում նշված էր, որ 1924 թ. 4. Պուլտց, Հունաստանից և այլ վայրերից Հայաստան եկած դաղթակուները դսմվում են մայրաւնդ կարիքի մէջ Այսպէս, 4. Պուլտց ժամանած և Անիիսահանի զավտար գյուղերում տեղավորված 77 տնտեսությունների (291 շուն): և Ստեփանավանի շրջանից այնտեղ տեղավորված 172 տնտեսությունների (703 շուն): 80 տակուց լրացվորներ էին: Անիիսահան քաղաքում բնակություն հաստատած 205 քնտանիքներից (862 շուն): որոնց աշխատունի տեղավորված մեծ մասամբ 4. Պուլտց ներգաղթած արհեստավորներ էին, կարիքավորներ էին 70 տակուր: Մայրաւնդ լրացվոր վիճակում էին քրտնեղում նաև Երևանի զավտում տեղավորված 4. Պուլտց և Միշագետից ներգաղթած շուրջ 100 քնտանիքները (438 շուն):⁵²

Ք՛ գյուղերում և Ք՛ քաղաքներում տեղավորված Հայրենագարները կարիք տենին քնակարանների, շինանյութերի, գորգերի, որպէսզի կարողանային վերանորոգել իրենց հատկացված ին տները կամ կատուցել նորերը, զրաղղել արհեստներով և երկրագործությամբ:

Նկատի անենալով ներգաղթածների այդ վիճակը, ՄՍԽԷ ժողովխորհը՝ հասուկ քննարկման ենթարկեց այն: Հանձնարարեցին աշխատավորական ներգաղթին հանձնաժողովի՝ մշակել առաջարկներ ու կազմել նախաձեռնիվ՝ 1925 թ. գաղթականությունյանը տեղավորելու, նոցի նա կապելու և նրանց օգնություն յուրց տալու մասերի վերաբերյալ:

Ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ շուտափուլով օգնության կարիք անկեղող գաղթականների թիվը կազմում է ավելի քան 9 հազար մարդ, որի համար հանձնաժողովի ներկայացրած նախաձեռնիվով անհրամշտաւ է 635 հազար ոտքով, որով միջին հաշիվով յուրաքանչյուրին կհասներ 75 ոտքի, իսկ մեկ տնտեսությունը՝ 212 ոտքի⁵³: Անտ աշտպան մշտական հաստատություն էր ցուցաբերում սովետական կոստավորությունը Հայրենագարների նկատմամբ, իր սուղ բյուջեից զգալի

զավտերն հատկացնելով նրանց դրուժյան բարեկաման գործին:

1924 թ. վերջերից հայրենագարությունն ավելի զանգվածային բնույթ ստացավ և հանրակատարությունում եղած գաղթականության շրջանում տարվող աշխատանքի ծավալը նույնպէս մեծացավ: Նկատի անենալով այդ հանգամանքները, 1925 թ. նոյմարի 28-ին ՄՍԽԷ ժողովխորհը որոշում ընդունեց ստեղծել ժողովխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ հաստատեցին ժողովխորհի նախագահի տեղակալ Ասր. Մամալյանը, անդամներ՝ Գ. Պարզյանը, Ս. Շաղունցը, Ա. Կոստանյանը և քարտուղար Գ. Անտնիկյանը: Այդ հանձնաժողովի միջոցով լուծում էին ստանում գաղթականությանը և ներգաղթին վերաբերող սկզբունքային բնույթ կրող բոլոր հարցերը, իսկ ներգործողությունաց դրուք կիրառում էր գործնականում: Այդ հանձնաժողովի գործունեության ներշիվ հայրենագարություն և ընդհանրապես գաղթականության նախագարում ու պլանավորում կերպով 1925 թ. սեպտեմբերին գաղթականական հանձնաժողովը վերակառուցեց և այն կազմեց ժողովխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթին հանձնաժողով, որն ստացավ ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ Ասր. Մամալյանը շարունակեց գլխավորել նաև այդ հանձնաժողովը, իսկ անդամներ դարձան Հովհ. Գուրգերյանը, Հ. Բալյանը, Ար. Երզնկյանը, Ս. Մեխր-Հովսեփյանը և Գ. Գոլթունիսի⁵⁴:

1925 թ. ապրիլի 21-ին ժողովխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողովը, ի կոստարումն 244 466 տկովի նախագահության նույն թվականի նոյմարի 19-ի և ապրիլի 6-ի, ինչպես նաև ժողովխորհի նոյմարի 28-ի որոշումների, քննարկեց Միջազգային և Հունաստանից նոր հայրենագարություն կազմակերպելու հարցը⁵⁵: Քրոշվող 1925 թ. ընթացքում վերոհիշյալ երկրներից ընդունել 10 հազար տարագիրներ, այդ թվում՝ 8000-ը Հունաստանից: ներգաղթողների ընդունման, տեղավորման և նրանց քնակարաններով ու նյութական միջոցներով ապահովելու համար ներգործողություններ և

⁵² Տ՛ ա նույն տեղում, Գ. 122, ք. 1, գ. 298, թ. 40:

⁵³ Տ՛ ա նույն տեղում, Գ. 40/113, ք. 3, գ. 321, թ. 22—26:

⁵⁴ Տ՛ ա նույն տեղում, գ. 415, թ. 13 և գ. 515, թ. 90—91:

⁵⁵ Տ՛ ա նույն տեղում, գ. 463, թ. 2—3:

Հողօգտվածախն առաջարկվեց մեկ շարքավա ընթացքում ներկայացնել մանրամասն մշակված միջոցառումների ծրագիր⁵⁶։ Կարգադրողներին բժշկական սպասարկման գործը դրվեց առողջապահության ժողովմատի և կարմիր խաչի ընկերության վարչությունից վրա⁵⁷։

Հունաստանում և Միջագետքում եղած հայ զաղթականությունը նկատմամբ սովետական կառավարության դրսևորած այս նոր մարզաօրհանական քայլը թվարկված էր այն զգվարին կառավարմամբ, որի մեջ շարունակում էին առաջել նրանք։ 1924 թ. ամենամանր տարին եղավ հունահայության կյանքում։ Հունաստանում ասպնդականություն գտած հայությունը, ներքին տարուերություններից հետո, հազիվ էր սկսել ինքնուրույնաբար առջավորվել Արևմտյան Բրակիայի և Մակեդոնիայի շրջաններում, էրը հանկարծ, կառավարական կարող հրամանով, պետք է 15 օրվա ընթացքում լքեր իր տուն ու տեղը, իր կատարած ցանքն ու մշակած այգիները և հունարդ զեպի Հին Հունաստանի անբերրի մալառածները։ Դրանով հունահայ զաղթին ինքնաբավ դարձած սպար փաստորեն վերստին մուրացիկ ու քափառական վիճակի մեջ էր դրվում։

Այդ ժամանակ խիստ ծանր կացություն էր ստեղծվել նաև Միջագետքում մնացած հայ տարագիրների համար։ Հայրենիք ուղարկված զինուորի մեջ նկարագրելով իրենց վիճակը, նրանք հույս էին հայանում, որ սովետական կառավարությունը անտարրեր չի մնա իրենց օջավերուն և ազազակներուն հանդեպ», նկատի կունենա բարոյապես ու ֆիզիկապես ոչնչացման դատապարտված միջազգայնահայ տարագիրների դրախտ ճակատագիրը և օօր առաջ նպատակ ուր ու փրկաբար կարգադրություն մը ընելով, մի անգամ ընդմիջտ կազատե զիրենք իրենց ներկայի հուսահատ կացութենեն⁵⁸։

Եվ ահա, նկատի առնելով այդ հանգամանքները, սովետական կառավարությունը որոշում կայացրեց 1925 թվականին հունահայ և միջագետքահայ զգայի թվով տարագիրներին հայրենադարձությունն իրականացնելու վերաբերյալ։ Նախօրոք մշակված պլանի համաձայն 1925 թ. ընթացքում Բաթումով և

Հուլիսյանով հայրենիք ներգաղթեցին 5016 մարդ, այդ թվում Հունաստանից՝ 1098 քնտանիք (3656 մարդ), Կ. Պոլսից՝ 201 քնտանիք (780 մարդ), Բաղդադից և ընդհանրապես Միջագետքից՝ 160 քնտանիք (385 մարդ)⁵⁹։

Միջուրահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը 1925 թվականին տեղի ունեցավ ավելի հաշուղ և կազմակերպված։ Դրան զգայի չափով նպաստեց այն հանգամանքը, որ այդ ուղղությունում արտասահմանում որոշակի աշխատանք կատարեցին սովետական ղեկավարություններն ու Հայաստանի օչնություն կոմիտեի մասնաճյուղերը։ Այդ տեսակետից ուշադրով է հրուսում և Հունաստանում ՍՍՀՄ ներկայացուցչությունների ծավալված դործունեությունը Միջագետքի և Հունաստանի հայ զաղթականների հայրենադարձությունն իրականացնելու ուղղությամբ։

Չնայած Միջագետքի հայ տարագիրներին սովետական կառավարությունը վաղուց էր թույլատրել ներգաղթել Հայաստան, սակայն նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրականացնել այդ հնարավորությունը՝ անդիտական իշխանությունների հարուցած դանազան րանսարկություններն և զաղտնի արգելքների պատճառով⁶⁰։ Քիչ խոչընդոտներ չէին ստեղծում նաև իրանական իշխանությունները։ Վերջիններս, խախտելով 1922 թ. ամսուրն Քեհրանում շուշվ լիազոր-ներկայացուցչության հետ կնքված համաձայնագիրը՝ իրենց տերիտորիայով Միջագետքից Սովետական Հայաստան ներգաղթողներին դուրսուրջություններ ընձեռնելու մասին, հաճախ փակում էին սահմանը հայրենիք մեկնողների առջև և այլ արգելքներ հարուցում⁶¹։ Հարկ եղավ գործարգել Քեհրանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի Ք. Ծումյանցիու և ներկայացուցչության հայկական գործերով բարտուղար Ս. Առաքելյանի ամենագործուն միջամտությունը, որպեսզի վերջապես տեղի տալին իրանական իշխանությունները։

Ոչնչպես վկայում են հունահայերի ներգաղթի իրականացման վերաբերյալ եղած նյութերը, մասնավորապես արտգործօնօրհանախն Աթենքում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի Ա. Մ. Ուստինովի ներկայացրած զեկուցագրերը, Հունաստանում ևս

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 142։

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 122։

⁵⁸ Նույն տեղում, թ. 169։

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19։

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 167-168։

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19։

կատարվել է կազմակերպական լարված ու հետևողական աշխատանք, 1925 թվականին հունահայերի հայրենադարձությունը գլուխ բերելու համար⁶²:

1925 թ. սեպտեմբերին սովետական և հունական կառավարությունների միջև համաձայնություն կայացվեց հունահայերի հայրենադարձության վերաբերյալ⁶³: Կարճ ժամանակամիջոցում ավարտվեցին նախապատրաստական աշխատանքները և սովետական ղեկավարության ու 204-ի տեղական մասնաճյուղերի ջանքերով կազմվեցին ներգաղթողների ցուցակները: ներգաղթողները երկաթուղով և փոխադրական այլ միջոցներով իրենց բնակավայրերից հասցվեցին նավահանգիստ, տեղավորվեցին նավի վրա, ապահովվեցին սննդով և այլն⁶⁴, Եվ ահա, 1925 թ. նոյեմբերի 7-ին, Հունաստանից ներգաղթողների 3016 հոգուց բաղկացած առաջին խումբը «Խարալամբոս» նավով Գեղեկազաջեց ուղղություն վերցրեց դեպի Բաթում, այնտեղից էլ երկաթուղով փոխադրվեց Սովետական Հայաստան⁶⁵:

Այդ ցնձախից բրադարձության առթիվ, Հունաստանի 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ Բոլաչյանը, կատարելով ներգաղթողների ջեմ ցանկությունը, սրտագին շնորհակալություն հայտնեց ՍՍՀՄ ղեկավարությանը այն անձնվեր ջանքերի համար, որոնց շնորհիվ զգալի շփով դյուրացվեց տարագիրներին հայրենիք ճանապարհելու դժվարին գործ⁶⁶:

1925 թ. նոյեմբերի 13-ին ՍՍՀՄ ղեկավան Ոստիկոսը Աթենքից պատասխան հեռագիր հղեց Մայտինի՛ Բոլաչյանին, որտեղ ապավ էր. «Սրտանց շնորհակալություն եմ հայտնում ձեր հեռագրի, ինչպես և այն աջակցության համար, որ կոմիտեից ցույց է տվել տեղափոխությունը կազմակերպելու գործում: Խորհրդային Հայաստանի, ինչպես և ՍՍՀՄ կառավարությունները արին այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր բերվելու 3000 հայ նոր հայրենիքում, որտեղ նրանց սպասում են եղբայրաբար: Հույս ունեմ, որ նորնկները կմասնակցեն հայ բանվոր-դյուրաջինների հետ միասին Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական վերածնության մեծ գործին, որը կարելի դարձավ Հայաստանի բանվորնե-

րի և դյուրաջինների աշխատանքային անձնվերությունը և զոհողությունը, ղեկավարվելով Լենինի ոգով⁶⁷:

1925 թ. նոյեմբերի 10-ին ՂՍԽՀ Ժողովուրդների արևմտյան աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովը բննարկում է Հունաստանից և Միջագետքից ժամանած զաղթականությանը տեղավորելու և նյութական ու այլ օգնություն ցույց տալու հարցերը: Որոշվում է նրանց հիմնականում տեղավորել Արագոջայանում: Ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով՝ ժողովուրդի նախագահ Ս. Համբարձումյանի գլխավորությամբ և ներգործող կամ Հ. Գուրգերյանի, հողժողով Ար. Երզնկյանի ու քրային տնտեսական վարչության պետ Ս. Շաղունցի անդամակցությամբ⁶⁸:

Հողժողովումտիև հանձնարարվում է զաղթականության հարցերով Մոսկվայում կայանալիք խորհրդակցությանը ներկայացնելու համար նախապատրաստել անհրաժեշտ նյութեր և կազմել նախահանձին՝ 1925—1926 թթ. բյուջետային տարում զաղթականների բեղունությունից և տեղավորման մասին: Հայկոտպին առաջարկվում է Արագոջայանի շրջանին պարբերաբար մատակարարել այլուր և այլ կենսամթերքներ: ներգաղթածների բազմազան կարիքները հոգալու կապակցությամբ համապատասխան առաջարկներ են տրվում նաև աշխժողովումտիև, ջրային տնտեսության վարչությանը, ամոժողովումտիև և այլ կամարձակերպությունների: Հայրենադարձների տեղավորման համար բաց է թողնվում 50.000 ուրլի⁶⁹, նրանց շրջանում բնթացիկ աշխատանքներ տանելու համար ստեղծվում է Արագոջայանի ներգաղթի հանձնաժողով, որը և նախքան հայրենադարձների ժամանումը նրանց համար նախապատրաստում է վրաններ, գույք, վառելիք և այլն⁷⁰:

1925 թ. ներգաղթողների մեծ մասը հայրենիք ժամանեց ուշ աշնանը՝ նոյեմբերի վերջերին, երբ վրա էին հասել ցրտերը և նախօրոք որպես ժամանակավոր բնակարաններ պատրաստված վրաններում ապրելն արդեն հնարավոր չէր: Այդ պատճառով էլ ներգաղթածների մի մասը տեղավորվեց Երևան և Լենինա-

⁶² ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 418, թ. 167—168:

⁶³ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 83:

⁶⁴ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 517, թ. 37—50:

⁶⁵ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 396, թ. 81:

⁶⁶ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 83:

⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 396, թ. 84:

⁶⁸ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 377, թ. 1:

⁶⁹ ՏՄՍ նույն տեղում:

⁷⁰ ՏՄՍ նույն տեղում, գ. 494, թ. 36:

կան բաղաճրներում, իսկ մոտ 1500 հողի՝ Արազգայանում: Այդ տեղ շուտափութի կարգով նրանց համար կառուցվեցին փայտյա ժամանակավոր տներ, բաղնիք, հիվանդանոց, դպրոց, արհեստանոց, խանութ և այլն: Հայրենադարձների մի զգալի մասը, լինելով շրջավոր, բնականարար սխտանատիկ օգնության կառիք էր զգում: Ուստի ժողովուրդի հարկերը աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի որոշմամբ ավելի քան 500 հոգի սնվում էին պետության հաշվին, իսկ մյուս մասին էժան գններով տրվում էին հաց և այլ մթերքներ⁷¹: 1926 թ. դարևանք Արազգայանի շրջանում Հայրենադարձներին տրամադրվում են 4 գյուղեր, հողամասեր, սերմացու և վարկեր՝ իրենց սեփական տնտեսություններն ստեղծելու համար: Նրանց տրամադրված գյուղերն էին՝ Արազգայանը, որտեղ տեղափոխվեց 99 բնուսանիք (290 մարդ), Արմաշը՝ 114 բնուսանիք (334 մարդ), Սուրենավանը՝ 34 բնուսանիք (112 մարդ) և Սմոն՝ 47 բնուսանիք (172 մարդ)⁷²:

Հայրենադարձներին պետության կողմից ցույց էր տրվում զգալի աջակցություն, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում նրանք կարողանային ստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները: Քարնանը նրանց հատկացված հողերը հերկվեցին պետական միջոցներով կամ վարկային սկզբունքներով: Չորս գյուղերում հերկվեց ավելի քան 397 զեայատին տարածություն, որից 235 զեայատին՝ գյուղբամին միջոցով, 65 զեայատին՝ Արազգայանի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի կողմից և 97 զեայատին՝ Գալալուսի վարկային քանկությունների կողմից: Միաժամանակ Հայրենադարձներին տրվում են զգալի քանակությամբ անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, բամբակի ու բանջարեղենի սերմեր և այլն⁷³:

Քանի որ ներգաղթածներն անձնտեղ էին տեղական բնակչությանը, ալյամաններին, հողօգտագործողներն նրանց օգնելու համար առանձնացնում էր գյուղատնտեսներ և այլ մասնագետներ: Արազգայանի շրջանում տեղավորված Հայրենադարձներին հատկացված հողամասերը ոտոզման ջրով ապահովելու համար ջրալին տնտեսության կողմից վերանորոգվում էր նախկին «Կարա-

նովի» ջրանցքը և Արազգայ խմելու ջուր է մատակարարում: Հողատակավորությունը վերացնելու և մշակելի տարածությունները ընդարձակելու նպատակով Սուրենավան և Արմաշ գյուղերի շուրջը ոտոզելի էր զարձկում 150 զեայատին հողամաս: Նկատի առնելով, որ ներգաղթածների մեջ կային հմուտ ծխախոտագործներ և ծխախոտի մշակությունը Հայաստանում ուներ մեծ հեռանկարներ, Արմաշ գյուղում կազմակերպվում էր ծխախոտագործների կոոպերատիվ միություն, ուր ընդգրկվում է 57 տնտեսություն: Միախոտի մշակությամբ էին զբաղվում նաև մի քանի մասնավոր տնտեսություններ, որոնք նույնպես արտոնյալ պայմաններով պետությունից ստանում էին վարկեր ու այլ միջոցներ՝ ծխախոտագործությունը ավելի զարգացնելու համար:

1925 թվականին ներգաղթածների համար մինչև 1926 թ. կեսերը կատարվում են նաև շինարարական աշխատանքներ: Արազգայան գյուղում կառուցվում է 12 նոր տուն և վերանորոգվում է նախկին Շերմեյանի բնակչության գործարանի շենքերից 63 սենյակ, ուր տեղափոխվում են 93 տնտեսություն՝ 271 շնչով: Արմաշում կառուցվում է 34 շենք, որտեղ բնակություն են հաստատում 104 բնուսանիք՝ 31 բնակիչներով: Ավար գյուղում կառուցվում է 12 շենք՝ 35 տնտեսությունների համար, որոնց ազգանքի թիվը հասնում էր 112 մարդու: Սմոն ներգաղթածները իրենց տրամադրված շինանյութերով վերանորոգում են բանջարեղենի ու լոբյալ շենքերը, ուր տեղափոխվում է 172 հողաց բաղաճած 47 բնուսանիք⁷⁴:

Հայրենադարձության կազմակերպման, ներգաղթողների տեղափոխման, նրանց տեղավորման և այդ կապակցությամբ կատարվող մյուս աշխատանքների իրականացման համար պահանջվում էին նյութական հսկայական միջոցներ: Սովետական կառավարությունը միշտ էլ զգալի ջոկատներ էր տրամադրում այդ նպատակների համար: Բազմական է առել, որ միայն 1923 թվականին ներգաղթած 953 հողու համար ՀՍՍՀ ներքոգործող կառավարությանը զարթնանական բաժնի կողմից ծախսվել է 22.500 ոտոբի ոսկու կուրսով, չհաշված Հացահատիկով և այլ մթերքներով նրանց ցույց տրված օժանդակություն⁷⁵: 1925 թ.

⁷¹ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 335, թ. 121—127:

⁷² ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1576, թ. 13—15:

⁷³ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, ք. 335, թ. 121—127:

⁷⁴ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում:

⁷⁵ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, ք. 1490, թ. 21:

Սակայն պետք է նշել, որ ազյուսական բերված տվյալները միայն մոտավոր գաղափար կարող են ապա ներգաղթածների իրական թվի մասին նկատակած էր, որ 1921—1925 թթ. ընթացքում ներգաղթածների թիվը շատ ավելին է եղել: Ազյուսական բերված թվերի մեջ չեն մտել արտասահմանից անհատական վիզաներով, առանձին բնտանիքներով կամ փոքր խմբերով եկած շատ հայրենազարմներ: Այնուհետև որոշապես անհամաձայնություն է նկատվում ազյուսական բերված բնտանիքների և շնչերի թվի միջև: Գա հետևանք է այն բանի, որ ներգաղթողների մեջ հաճախ եղել են մեծ թվով որբեր, որոնք որպես առանձին տնտեսություններ չեն հաշվվել:

1921 թ. տեղի ունեցած ներգաղթի և ընդհանրապես գաղթականության տեղաշարժերի վերաբերյալ ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել այդ աշխատանքների նոր կազմակերպման և հապճեպ կատարման հետևանքով: Մինչդեռ հայտնի է, որ 1921 թ. իրականացվեց փոքրգրային արկածախնդրության լիկվիդացման ժամանակ դաշնակիների տարածած բասապրությունների հետևանքով Իրան անցած ավելի քան մեկ տասնյակ հազար փախուսականություն, ինչպես նաև Հայաստանից հեռացած ազրբեջանցի և այլազգի գաղթականության վերադարձը⁷⁹:

Վերը բերված ազյուսակի մեջ չեն արտահայտված նաև սովետական մյուս հանրապետություններից Հայաստան տեղափոխվածները, որոնք նույնպես զգալի թիվ էին կազմում: Ինչպես նախկինում նրանք Հայաստանից դուրս ապաստան էին գտել, սակայն հայրենի երկրում սովետական իշխանության հաղթանակից հետո զանգվածաբար վերադառնում էին հարազատ վայրեր, հաճախ ոչ մի տեղ հաջածաման չենթարկվելով: Իրականում, այսպիսով, 1921—1925 թվականների Սովետական Հայաստան են ներգաղթել շատ ավելի մեծ թվով տարազիրներ, քան արտահայտված է վերը բերված ազյուսական:

Ինչ խոսք, որ այնքան էլ մեծ չէ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիների արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթածների թիվը: Բայց, երբ նկատի են առնվում այն զովարին պայմանները, որոնց մեջ սկզբնա-

կան շրջանում իրականացվում էր ներգաղթը և հիմք դրվում աղահանավաճման հայրենասիրական շարժմանը, այդ դեպքում արդեն հասկանալի են դառնում հայրենադարձության հսկայական կերևորությունն ու անդնատեղի նշանակությունը, որպես սովետական իշխանության շնորհիվ հայ ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկի:

Այսպիսով, սովետական կառավարությունը, ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, մեծ ուշադրություն է հոգատարություն ցուցաբերեց ինչպես հանրապետությունում գտնվող արևմտահայ գաղթականության, այնպես էլ սփյուռքահայ տարազիրների բախտի նկատմամբ: Եվ գործադրելով գեներալույն շանքեր, սովետական կառավարությունը լուծեց ինչպես երկրում եղած արևմտահայ գաղթականության հարցը, այնպես էլ կազմակերպեց սփյուռքահայ աշխատավորների առավել մշվարին կացություն մեջ գտնվող մասի ներգաղթը:

Սփյուռքահայ աշխատավորները Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, զգալով սովետական կառավարության չեքմ վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ, երախտագիտություն լին, անմիջապես լքում էին տեղաբնակ աշխատանքի և շանում շուտով վերականգնել իրենց ավերված օջախները ազատագրված հայրենիքում: Հայրենադարձները միաժամանակ կոչ էին անում իրենց նախկին բախտակիցներին՝ նույնպես վերադառնալ Սովետական Հայաստան և ձեռնամուխ լինել նրա վերաշինության վեճ գործին:

Ահա այդ երախտագիտության կոնկրետ վկայություններից մեկը, որ արտահայտել են 1924 թ. ամռանը Կ. Պոլսից հայրենիք ներգաղթած մի խումբ Հայաստավորների արտասահմանի իրենց տարազիր եղբայրներին ուղղված նամակում. «Այն մարդավան վերաբերմունքը, որ մենք վայելեցինք խորհրդային երկրում ընդհանրապես, և այն չեքմ, սիրալիք ընդունելությունն ու հոգատար վերաբերմունքը, որ իր սուղ միջոցներով մեզ ցույց տվեց մասնագրգապան խորհրդային Հայաստանը, մեզ միանգամայն հիացրեց. մենք զգացված՝ մեր անկեղծ երախտագիտական շնորհակալությունն ենք հայտնում սիրահրգային Հայաստանի կառավարությանը, հայտնելով մեր պարտաստականությունը՝ բովանդակ ուժերով լքվելու նրա ձեռնարկած կուլտուր-շինարարական աշխատանքներին:

Թող լսեն օտար երկրներում թափառող մեր ստանդական

⁷⁹ խորհրդային Հայաստան—Շինգ Կարտի 1920—1925թ., ժողովածու, էջ 69 և 204. Հակոբյան, խորհրդային Հայաստան, էջ 255:

⁷⁹ ՏԿ՝ 2002 220Ե ԳԿԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 8, Թ. 135:

կարգարարները, որ միայն և միայն կործարարային Հայաստանում վերջ գտան մեր առաջապանները և մենք տեսանք մարդկային, բնկերական վերաբերմունք, որին մինչև այժմ այնքան ծարավի էինք: Այստեղ միայն դեհաստվեց մեր աշխատանքը և կարելիություն տրվեց լավելու շինարարության հսկա գործին...»⁸⁰:

Սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին և կազմակերպելով մեծ թվով տարագիրների հայրենադարձությունը, միաժամանակ չէր կարող աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ գաղթականական շատ տնտեսություններ զեռես լիովին ապահովված չէին հողով, հարմար բնակարաններով և այլ միջոցներով: Հաշվի առնելով այդ ամերը, ՀՍԽՀ Ժողովուրդը 1926 թ. հունվարի 21-ին հաստիկ բննարկման ենթարկեց աշխատավորական ներդաշխի հասնանձողովի նախագահ Ասր. Մառախյանի գեներալումբ գաղթականության գրություն մասին: Նկատի են առնելով հանրապետությունում գոյություն ունեցող խիստ սակավահոգությունը և 1925 թ. ժամանած գաղթականների տեղավորման հետ կապված զգվարությունները, նյութական խոշոր միջոցների անհրաժեշտությունը և այլն, Ժողովուրդը որոշում կայացրեց սփյուռքահայերի գանդվածային հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին⁸¹:

Միաժամանակ Ժողովուրդը հաստատեց գաղթականության նեղավորման միջոցառումների 1926/27—1930/31 թթ. հնգամյա հեռանկարային պլան, որի իրականացումը լիովին ու վերջնականապես կրաբերվումբ գաղթականության տնտեսական դրությունը և խսպառ կվերացնեք «գաղթական» անունը սոցիալիզմի ուղին թնակդոբած Սովետական Հայաստանի արդեն լիբրավ բաղաբացիներ դարձած տասնյակ հաղաբավոր նախկին տարագիրների վրայից:

Չնայած սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին ՀՍԽՀ Ժողովուրդի վերը նշված որոշմանը, 1926 թ., ինչպես և հետագա տարիներին, դարձյալ շարունակվեց հայրենադարձությունը: Տարաբախտ պանդուխտներ իրենց փրկություն տեսնում էին Սովետական Հայաստանում: Արտահայտելով զգուրմահայ աշխատավորների

հայրենակարոտ մտքերի ու իղձերի խտացած հանրագումարը, Մարտիում հրատարակվող «Հայ սիրտ» թերթը գրում էր. «Մեզ համար ինչ կա ավելի դյուրեական, ավելի հանկուցիչ՝ քան վերածնվող հայրենիքի մը լուսատու պատկերը:

Նեոու ենք այդ պատկերին, բայց նա կա, կմնա, նա մարմնացած հույսն է, որ կուուցանեն մեր կյանքին իմաստը, առանց այդ հայրենիքին, առանց անոր բարգավաճ գոյության՝ ինչ մեսք կրնար ունենալ մեր կյանքը. ինչ արժեք ապրել առանց սեփական բույնի, առանց ինքն իր կամքին տեր ըլլալու, այսինքնից մարդկային արժանապատվության:

Ուրեմն նոր հույսերու այս լուսածագին մեջ մեր իղձերն ու մաղթանները կուզվին միայն և միայն մեր սեփական բույնին, մեր Հայաստանին»⁸²:

«Հայ սիրտը» նշում էր, որ չնայած զեռես սոցախտային չեն հայրենիքի տնտեսական պայմանները, բոլորը չէ. որ ունեն իրենց «երդիկը», բայց, այնուամենայնիվ, նա լեցուն է լինելուության մեծ հույսերով, հույսեր, որոնք կոթողված են շինարար ու ազատ աշխատանքի և հետատես ու խոհուն բաղաբականության հիմքի վրա: Ահա սրա շնորհիվ էր, որ սփյուռքահայ աշխատավորությունը անվերապահորեն կանդնել էր Սովետական Հայաստանի կողքին: Արտահայտելով տասնյակ հաղաբավոր պանդուխտների տենչությունը, թերթը մաղթում էր, որպեսզի որքան կարելի է արագ զոյանան ավելի մեծ ու ցանկալի կարելություններ, սորպեսզի հայրենաբաղձ հայ հողիները կարենան կրթվալ Հայաստան, այլևս այնտեղ աշխատելու, այնտեղ ապրելու և այնտեղ ալ մեռնելու համար», որովհետև դա է նրանց հայրենիքը, նրանց «վերկուրյառ միակ կայանք»⁸³ (ընդգծումբ մերեն է.—Չ. Մ.):

Այսպիսով, իր գոյության առաջին իսկ օրերից Սովետական Հայաստանը դարձավ համայն հայ աշխատավորների իսկական օրարան, այն հանգրվանը, որտեղ հետագա տարիներին ավելի մեծ թվով սփյուռքահայեր վերջնականապես գերեզմանեցին գաղթականի իրենց անիծյալ ցուպը և դարձան սովետական լիբրավ բաղաբացիներ, սոցախտական շինարարության գործուն մասնակիցներ:

⁸⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 7 հուլիսների, 1924 թ., № 229.
⁸¹ ՏՄ և ՀՍԽՀ ՀՈՒԸ ՊԿՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 318:

⁸² «Հայ սիրտ», շաբաթթերթ, Մարտի, 1 հունվարի, 1926 թ., № 26:
⁸³ Նույն տեղում:

2. Հայրենակցական միությունների գործունեության
աշխուժացումը և սփյուռֆահայելի հայրենադարձությանը
1926—1936 թվականներին

Միությունահայության նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության շրջահայաց քաղաքականությունը սփյուռքում ստորհանարար առաջ բերեց մի շատ խրախուսելի հայրենասիրական շարժում: Գա այնտեղ գոյություն ունեցող հայրենակցական, վերաշինաց, կրթասիրաց և այլ անուններով հայանի միությունների ու քնկերությունների կողմից Սովետական Հայաստանում ներգաղթողների համար նոր ավաններ, շենքեր ու զանազան ձեռնարկություններ հիմնելու ձգտումն էր, որի շնորհիվ նարավոր կլիներ հայրենիք փոխադրել ավելի շատ տարագիրներ:

Միությունում գործող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ կազմակերպությունների շարքում հայրենակցական միությունները կատարում են շատ շնորհակալ ու խրախուսելի աշխատանք: Գրքանց մեծ մասը հայկական զաղթյալներում հանդես է եկել զեռես նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը և նպատակ է ունեցել օգնել իր հայրենի գյուղի, քաղաքի կամ գաղափայ կրթական-մշակութային գործին: Սակայն արևմտահայության մեծ լզեռեցից հետո, երբ գրեթե լիովին հայազրկվեց ու ավերակների վերածվեց Արևմտյան Հայաստանը, այդ միությունները փոխեցին իրենց բնույթն ու նպատակը: Գրանք սկսեցին հաշվառման վերցնել կոտորածները փրկված իրենց հայրենակիցներին, ճշտել նրանց հասցեները, օգնել նրանց կյանքի ճիշտ ուղի ընտրելու գործում և այլն: Այդպես սփյուռքում կազմակերպվեցին մոտ 300 միություններ, որոնք կրում էին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառների, քաղաքների ու գյուղերի անունները:

Հայրենակցական միությունների գործունեությունը նոր իմաստ ու բովանդակություն ստացավ, երբ տարագիր հայությունը զանգվածաբար ուղղվեց զեպի Սովետական Հայաստան՝ այն դիտելով որպես համայն հայության մայր հայրենիքը: Այդ պայմաններում հայրենակցական միությունները որդեգրեցին «Հայաստանի վերաշինման ու կառուցման» նշանաբանը, բուն որ վերածնված հայրենիքի մեջ էին նրանք տեսնում նաև տարագիր հայության փրկությունն ու ապագան:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո հայության համար ստեղծված նոր իրադրությունը հայրենակցական միություններին թելադրում էր որդեգրել գործունեության նոր ուղիգիծ, ամեն կերպ զորավոր լինել Սովետական Հայաստանին և նպաստել ի սփյուռս աշխարհի իրենց հայրենակիցների հայրենադարձության իրականացման գործին:

Սակայն այդ մտադրությունը հեշտությամբ չէր զույգ գալիս: Գաշնակներ ամեն ճիգ ու ջանք գործադրում էին, որպեսզի խափանեին հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ դիրքորոշումը: Նրանք հայրենակցական միություններին խորհուրդ էին տալիս նույնիսկ Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում փոշիացնել հայրենակցական միությունների միջոցները, բան թե Հայաստանում անցկացնել մի ջրանցք կամ կառուցել մի տուն հենց իրենց՝ սփյուռքից հայրենիք դարձող տարագիրների համար:

Գաշնակների նման բանասարկությունների հետևանքով էր, որ ԱՄՆ-ում գտնվող Հաճընցիների հայրենակցական միության ղեկավարները 20-ական թվականների կեսերին մտադրվել էին Սիրիայում կառուցել «Նոր Հաճըն» ավանը և այնտեղ հավաքել բոլոր հաճընցիներին: Սակայն հաճընցի տարագիրները ճիշտ կառուցեցին այդ հայրենադավ մտադրության իրական հետևանքները և ժամանակին հայահարգված տվին այդ որոշման իրականացմանը⁸¹: Նրանց միահամուռ բողոքները ցույց տվեցին, որ սփյուռահայության հիմնական զանգվածը իր ապագան անվերապահորեն կապել է Սովետական Հայաստանի հետ և ոչ մի խաբուրություն չի կարող ստասնել նրա հավատը հայրենիքի նկատմամբ:

Ահա հենց այդ ժամանակ էլ սկիզբ առավ հայրենակցական միությունների վճռական շրջադարձը զեպի Սովետական Հայաստան, որտեղ ստորհանարար առաջացան պատմական Հայաստանի մի շարք գավառների, քաղաքների և գյուղերի անուններով նոր ավաններ ու թաղամասեր: Հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ ուղիով ընթանալու հայրենասիրական առաջին օրինակը տվողներին մեկը եղավ ԱՄՆ-ում գտնվող Արաբկիրցիների հայրենակցական միությունը: Արաբկիրցիները դիմումը հարգվեց սովետական կառավարության կողմից և

⁸¹ Տե՛ս «204-ի անկեպտոս», Նրկան, 1927 թ., № 1, էջ 13—14:

նրան թույլատրվեց այն ժամանակվա նրանի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում կառուցել «Նոր Արարկիր» ավանը, ուր կկարգանային հավաքվել տարագիր նախկին արարկիրացիները⁸⁵։

Նոր Արարկիրը, որի հաստակագիծը պատրաստել էր ակադեմիկոս Ար. Թամանյանը, մեծ հանդիսավորությամբ համադրվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հիմնկերթը տարեդարձի օրը՝ 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին⁸⁶։

Սովետական կառավարության հետևողական օգնության և հայրենակցական միության ցանցերի շնորհիվ արագորեն աճեց նոր Արարկիրը։ Արգեն 1928 թ. վերջերին այնտեղ կառուցվել էր 51 տուն և հայրենազարձ բնակիչների թիվը հասել էր 762-ի։ Ավանն ուներ մանածագործների, պղնձագործների, դերձակների, կոշակարների, զուլպայագործների արտելներ, գրպոց, մանկապարտեզ, ակումբ, գրադարան և այլ օջախներ⁸⁷։

Դեռևս 1925 թ. գարնանը, էլիմիանի շրջանում, էվլիլարի շրանցով ոռոգվող մի բնագրծակ հողամասի վրա, ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչության ցանքերով և տարիներ առաջ եվգոլիտացիաների կտակված 2500 ֆունտ ստերլինգ գումարով (մոտ 25000 օտրլի) հիմնադրվել էր նոր Եվգոլիտ գյուղը, որտեղ բնակություն էին հաստատում Հայաստան ներգաղթող եվգոլիտացիները⁸⁸։

Գրեթե նույն ժամանակ, նրանի հարավ-արևելյան արվարձանում, Թոխմախան լճի մոտ, հիմնադրվեց «Նոր Բյութանիա» ավանը՝ Հուլաստանից ներգաղթած բյութանիացի, զմլուտիացի, առաքաղարցի, սերասացի և բիլեհնիցի հայրենազարձների կողմից։ Սկզբում նոր Բյութանիայում բնակություն հաստատեցին մոտ 60 հայրենազարձ անտեսություններ, որոնք զբաղվում էին ծխախոտագործությամբ, շերամապահությամբ և այլ քանակարժեք կուլտուրաների մշակությամբ։ Նրանք բնակվի տներ կառուցելու, գյուղատնտեսական գործիքներ և սերմեր ձեռք բերելու համար արտոնյալ պայմաններով վարկեր էին

ստանում նրանի զավգործկոմից, գյուղանկից և ուրիշ հաստատություններից⁸⁹։

Մինչ ժողկոմբյուրոհի աղյուսներ զաղթականական հանձնաժողովը զեռնա 1925 թ. մարտին ընդառաջել էր նաև Սերաստիայի վերաշինաց միության ցանկությանը և թույլատրել Սովետական Հայաստանում հիմնել գորգագործական արհեստանոց և այնտեղ տեղափոխել մոտ 1200 գորգագործ սերասացիների և ինժեներական որբերի։ Այնուհետև բավարարվեց սերասացիների խնդրանքը՝ Սովետական Հայաստանում նոր Սերաստիանունով ավան հիմնադրելու մասին։ Ինչպես նախատեսվում էր, հենց այդ ավանում էլ պետք է կառուցվեր գորգագործական արհեստանոց և միաժամանակ հող հատկացվեր երկրագործությամբ զբաղվել ցանկացողներին⁹⁰։

Սովետական Հայաստանում հետագայում այդպիսի հաստատություններ ստացան նաև Մալաթիայի կրթասիրաց ընկերությունը⁹¹, Քորբեցիների ուսումնասիրաց ընկերությունը⁹², Դաստիկ լուս-ուսումնասիրաց ընկերությունը⁹³, խարբերացիները, թոմարզացիները, կեսարացիները, երզնկացիները և Արևմտյան Հայաստանից ու ընդհանրապես Թուրքիայի այլևայլ անկյուններից աշխարհի տարբեր կողմեր ցրված բազմաթիվ ուրիշ հայ տարագիրներ⁹⁴։

Ահա այդպես, սովետական կառավարության, համապատասխան հայրենակցական միությունների և որոշ եվգոլիտությունների ու կտակների միջոցներով ձեռնարկվեցին նոր Մալաթիայի (1927), նոր Սերաստիայի (1928), նոր Խարբերդի (1930), Նուբարաշենի (1930), նոր Թոմարզայի (1931), նոր Կեսարիայի (1934), նոր Տիգրանակերտի (1934), նոր Տարսնի, նոր Երզնկայի, նոր Յոզզասի, նոր Ամասիայի և այլ ավանների հիմնադրման աշխատանքները⁹⁵։

⁸⁵ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 418, թ. 19-20 և գ. 518։

⁸⁶ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, գ. 493, թ. 44-45։

⁸⁷ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, թ. 62։

⁸⁸ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, թ. 23։

⁸⁹ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, թ. 15, և գ. 421, թ. 152։

⁹⁰ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 578, թ. 2-11։

⁹¹ ՏՄՍՍՍՍ նույն տեղում։ Հետագայում այդ ավաններից մի քանիսը տարբեր պատճառներով ենթարկվեցին անվանափոխության, իսկ շատերը մինչև օրս էլ կրում են իրենց պատմական անունները։

⁸⁵ ՏՄՍՍՍՍ 2002 ՀՀՈԸ ՊԿԿ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 30։

⁸⁶ ՏՄՍՍՍՍ «Նորհրդային Հայաստան», 1 դեկտեմբերի, 1925 թ., № 273։

⁸⁷ ՏՄՍՍՍՍ «Նրեան», հոբոյա թերթ, Փարիզ, 17 դեկտեմբերի, 1929 թ., № 468։

⁸⁸ ՏՄՍՍՍՍ 2002 ՀՀՈԸ ՊԿԿ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 320, թ. 1-10։

ՀՍԽՀ ժողովմարտի հասուկ որոշմամբ հայրենակցական միությունների կողմից Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների ղեկավարությունը հիմնականում ղրգված էր 204-ի կենտրոնական վարչության վրա՝ 204-ը ոչ միայն՝ կազմակերպական, այլև նյութական իմաստով հսկայական օգնություն էր ցույց տալիս հայրենազարմաների համար նոր ավանների շինարարական աշխատանքներին⁹⁶։

Հայրենակցական միությունների և սփյուռքահայ առաջադիմական այլ կազմակերպությունների այս նոր վերաբերմունքը հնարավորություն տվեց սովետական կառավարությանը շարունակելու հայրենազարմությունը։ Եվ ա՛հա 1926 թ. Լուսնատանից հայրենիք ենթազգրվեց 3120 մարդ, 1927 թվիին՝ դարձյալ՝ 2ուհասանից 1200 մարդ և 4. Պոլսից՝ 400 մարդ։ 1928 թ. 709 հոգի ենթազգրվեցին Լուսնատանից, 90 հոգի՝ 4. Պոլսից, 70 հոգի՝ Մարտիից։ 1929 թվականին Ֆրանսիայից (Մարսել) և Քուրթիայից (4. Պոլիս) Սովետական Հայաստան ենթազգրվեց 106 տնտեսություն՝ 282 մարդ։ Այսպիսով, 1926—1929 թթ. ընթացքում Լուսնատանից, Քուրթիայից և Ֆրանսիայից եկած հայրենազարմաների թիվը, անշուշտ ոչ լրիվ ավյալներով, կազմեց 5863 մարդ⁹⁷։

Սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենազարմությունը ավելի մեծ թափ ստացավ ՀՍԽՀ կենտրոնիկոմի և ժողովմարտի 1931 թ. օգոստոսի 10-ի «ՀՍԽՀ սահմանները արտասահմանի աշխատավոր հայրի մասսայական նոր ենթազգրված արտաներու մասին» որոշումից հետո⁹⁸։ Այդ որոշման մեջ նշված էր, որ շնայած Սովետական Հայաստանի դեմ արտասահմանում բուրժուական կառավարությունների ու կրոնակոչությունների կողմից նյութվող զավերին և երկրի ներքում դասակարգային թշնամիների համառ զիմազորությանը, սոցիալիստական շինարարության բուրժուականներում ձևոր բերված նվաճումների հետևանքով վերագրվել է զործարարությունը ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում։ Իրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում արտասահմանյան երկրներում առապարզ հայ

աշխատավորների նոր զանգվածների հայրենազարմության իրականացումը։ Այդ նպատակով կազմակերպվում է ՀՍԽՀ ժողովմարտի առընթեր ենթազգրված հասուկ հանձնաժողով՝ ժողովմարտի նախագահի տեղակալ Ար. Երզնկյանի ղեկավարությամբ։

ՀՍԽՀ կենտրոնիկոմի և ժողովմարտի վերջ նշված որոշման մեջ ենթազգրված հանձնաժողովին հանձնարարվում էր սահմանել ենթազգրվողների թիվը, նրանց ընդունման ժամկետները, մատակարարման և ֆինանսավորման հետ կազմված բուրժուականների մշակումն ու լուծումը, հայրենազարմաներին բուրժուականությունների աշխատանքով ապահովելը, հանրապետության սահմաններում ընկալելու և այլն։

Ի կատարում վերհեղինակ որոշման, ավելի կազմակերպված ձևով, 1932—1933 թթ. ընթացքում Լուսնատանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից Սովետական Հայաստան ենթազգրվեցին շուրջ 8007 մարդ։ Ֆրանսիայից առավել մեծ ենթազգրված կատարվեց հատկապես 1936 թվականին։ Այդ ժամանակ հայրենիք եկավ ավելի քան 1800 մարդ⁹⁹։

Բացի մեծ խմբերով կատարված հայրենազարմությունից, 1926—1936 թթ. ընթացքում անհատական վիզաներով արտասահմանյան տարրեր երկրներից Սովետական Հայաստան են ենթազգրվել ևս 6926 մարդ¹⁰⁰։

Այսպիսով, 1926—1936 թթ. ենթազգրվածների ընդհանուր թիվը կազմում է 22598 մարդ։ Եթե դրան ավելացնենք նաև 1921—1925 թթ. ենթազգրվածների թիվը՝ 19688 շունչ, մոտավոր ճշտությամբ կարելի է ասել, որ 1921—1936 թթ. ընթացքում օտարությունից հայրենիք են վերադարձել 42286 արագրներ։ Մտաավորապես նույն թիվն է նշված նաև ՀՍՍՀ արտգործող կոմատի կողմից 1944 թ. նոյեմբերին այդ մասին կազմված տեղեկանքի մեջ, որի համար հիմք են ծառայել ինչպես արխիվային վավերագրերը, այնպես էլ Փարիզում լույս տեսնող «204» ամսագրի 1935 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների համարները և «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթի 1936 թ. մայիսի 20-ի համարում եղած հաղորդումը¹⁰¹։

⁹⁶ ՏՆ՝ ս. 204, ամսագր. Փարիզ, 1934 թ., № 3, էջ 130.

⁹⁷ ՏՆ՝ ՄԻ՝ ՀՄԳՈ, ֆ. 7, ց. 35, ք. 9, ք. 24—26 և ՀՍԽՀ ՀՄՄԵ ՊԿԸ, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1588.

⁹⁸ ՏՆ՝ ս. Խորհրդային Հայաստան, 20 օգոստոսի, 1931 թ., № 194.

⁹⁹ ՏՆ՝ 2002 ՀՄՄԵ ՊԿԸ, ֆ. 123, ց. 1, ք. 1588.

¹⁰⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում.

¹⁰¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, ք. 44, ք. 1.

1932—33 և 1936 թվականներին ներգաղթած տնտեսությունները Հիմնականում տեղափոխվեցին հայրենադարձների համար կառուցված ալաններում, Երևանում և նրա արվարձաններում, Լենինականում, Կիրովականում, Անի-Պեմզայում, Իշխանում, Ստեփանավանում, Լամբարտի (այժմ՝ Բազրատաշեն) սոփոտում և այլ վայրերում:

Չնայած 209-ի, հայրենակցական միությունների և բարեգործական այլ հաստատությունների կողմից ներգաղթողներին ցույց տրվող օգնությունը, առանց սովետական կառավարության բազմակողմանի աջակցության, նրանց կարիքների նկատմամբ ամենօրյա չոգաստարության, անհասարկ կլինեին հայրենադարձների դրույթյան շտաբային բարելավումը: Սովետական կառավարությունը զգալի զուտարեն արամպորեն մասնավորապես 1932—1933 թթ. ներգաղթածների ճանապարհածախսի, սննդի, նրանց համար բնակարանների, զպրոցներ կառուցելու և այլ միջոցներ ձեռք բերելու գործի¹⁰²:

Սակայն հարկ է նշել, որ հայրենադարձների ալանների շինարարությունը, նրանց կոմունալ-կենցաղային կարիքների բավարարումը որոշ տեղերում այնքան էլ լավ չէր կազմակերպված, որը երբեմն արգարացի զժողովուրդներին տեղիք էր տալիս:

Նյութական ու կենցաղային վատ պայմանների հետևանքով հայրենադարձների որոշ մասի մեջ, հատկապես 1932—1933 թթ. ներգաղթածների մոտ, առաջ էին եկել զժողովուրդները: Նման արամպորությունների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը բնակարանային վատ պայմաններն էին: Օրինակ, 1933 թ. հունվարին Լուսառատայնց ներգաղթած և Անի-Պեմզայի բանականում տեղափոխված 138 տնտեսություններ 2—3 բնակիքով միասին բնակվում էին մի սենյակում, որոշ մասը՝ զպրոցի շենքում և այլ տեղերում¹⁰³, Երբեմն վրիպումներ էին թույլ տրվում հայրենադարձներին աշխատանքի տեղափոխելու ժամանակ: Այդ բարդի հարցերի լուծման ժամանակ ոչ միշտ էին ուշադրության առնվում հայրենադարձների մասնագիտությունները, Բարձր որակավորում ունեցող շատ մասնագետներ՝ միասնակիներ, ար-

հետափոխներ, ծխախոտագործներ և այլն, աշխատանքի էին ուղարկվում որպես սեղադր բանվորներ: Այդ պատճառով էլ այդպիսիներից շատերը թողնում էին այլ վայրերում իրենց արժան աշխատանքը և տեղափոխվում Երևան կամ Լենինական: Գրա հետևանքով լրացուցիչ զժգրություններ էին առաջանում նրանց ինչպես բնակարանով, այնպես էլ համապատասխան աշխատանքով ապահովելու գործում: Օրինակ, 1932—1933 թթ. սկզբում Ղարաբլիխայում (այժմ՝ Կիրովական), Անի-Պեմզայում, Իշխանում և Ղափանում տեղափոխված 471 տնտեսություններից 414-ը կարճ ժամանակ անց հեռացել էին իրենց տեղիքից, մեկնել Երևան կամ Լենինական¹⁰⁴:

Տեղական որոշ կազմակերպությունների ղեկավարության կողմից երբեմն ոչ չոգաստար, բյուրոկրատական վերաբերմամբ էր ցուցաբերվում ներգաղթածների կարիքների նկատմամբ (Փանարեճէկի շինարարություն, Անի-Պեմզա և այլն)¹⁰⁵:

Բայց, չնայած այս վրեթևություններին, հայրենադարձների հիմնական զանգվածը ճիշտ էր բժբեռնում եղած պակասությունների ու անհարմարությունների պատճառները և համբերատար ձևով հաղթահարում այդ ժամանակավոր զժգրությունները: Ահա թե ինչ է առում այդ կազմակերպումը 1936 թ. կրոնից ներգաղթածներից մեկը, որը բնակություն էր հաստատել Նոր Մալաթիայում. «Այնտեղ (Կրոնում.—Ն. Մ.) ունի չորս սենյակ,— գրում էր այդ հայրենադարձը,— ստանում էի օրական 30 ֆրանկ, այստեղ դեռ նեղվում եմ, բայց մնա չունի, մեք հայրենիքն է, մենք պետք է կառուցենք և մեզ համար լավ կլանք ստեղծենք: Մեր զալու ժամանակ (Ֆրանսիայից հայրենիք զալու ժամանակ.—Ն. Մ.) ինձ բարձր առջարկվեց մնալ, սակայն ես նրանց պատասխանեցի, որ ես տաղիք եմ իմ հայրենիքին մտառյալ և մեծիցի նրանց առաջարկը»¹⁰⁶:

Այդպես էր մտածում ու գործում հայրենադարձների ճշնշող մեծամասնությունը և հայրենիքում իր համար բարեկեցիկ կլանք ապահովում իր սեփական ջանքերով: Իսկ այդ ջանքերը անկասկած հաջողությամբ էին պսակվում, որովհետև միահյուսվում էին այն մեծ աշխատանքների հետ, որ կատարում

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1428, 1432, 1770, 1777 և այլն:

¹⁰³ Տե՛ս ՄԻՆ 2ՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 72, ք. 63—64:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, գ. 162, ք. 1—2:

¹⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, գ. 72, ք. 63—64:

էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցութիւնը և կառավարութիւնը հայրենազարմանի դրութեան բարեկաման ուղղութեամբ:

1933 թ. սեպտեմբերի 21-ին 244 Կենտկոմի քարտուղարութիւնը բննարկեց «Ներգաղթածների դրութեան և նրանց հետ տարբող աշխատանքների մասին» հարցը և ընդունեց կոնկրետ ու ծավալուն որոշում, որը կուսակցական ու սովետական օրգանների ուղարկութեան կենտրոնում էր դնում այդ գործը:

Կենտկոմի քարտուղարութիւնը գտավ, որ ներգաղթածների դրութիւնը և նրանց հետ տարբող աշխատանքները միանգամայն անբավարար են մի շարք շրջաններում ու ձեռնարկութիւններում (Ղուրղուզի, Ամասիա, ինիստականի մի կոմբինատ, Յ. րդ սովխոզ և այլն): Խիստ քննադատութեան ենթարկվեց այն հանգամանքը, որ չնայած ներգաղթածների շրջանում տարվելիք աշխատանքների մասին Գենտկոմի բազմաթիվ որոշումներին, մի շարք կենտրոնական մարմիններ, շրջկոմներ և շրջսովխոզներ (լուսնողիմատ, Տոգոզիմատ, առժողովմատ և հատկապես Երևանի, Լենինականի, Ղուրղուզի, Վաղարշապատի (այժմ՝ Էջմիածին) և այլ բաղկոմներն ու շրջկոմները) չեն կենսագործել այդ որոշումները:

Փոյութեան ունեցող անցանկալի դրութիւնը շտկելու նպատակով 244 Կենտկոմի քարտուղարութիւնը որոշում է ժողովուրդին ազնիքը ստեղծել ներգաղթածների շրջանում աշխատանքի հատուկ կոմիտե, մշտական աշխատողների պարատով ժողովուրդին հանձնարարվում է այդ կոմիտեին հտակացնել զրամական և այլ միջոցների զգալի ֆոնդը, արագացնել հայրենազարմանի բնակարանային շինարարութիւնը, բարելավել նրանց բժշկական սպասարկումը, օգնել հաղուտեղեկում ու կոչիզեղեկում, զարոցահասակ բոլոր երիտանների ընդգրկել զարգեցնելու և այլն:

Որոշման մեջ հանձնարարվում է 244 բաղկոմ-շրջկոմներին՝ ուժեղացնել բազմասայական և կուլտուրական աշխատանքները ներգաղթածների շրջանում, այդ նպատակով առանձնացնելով հատուկ աշխատակիցների և այլն¹⁰⁷:

Հայրենազարմանի շրջանում տարվող աշխատանքների և նոր ներգաղթի կազմակերպման հարցը 1936 թ. հուլիսի 21-ին

հատուկ քննութեան է ենթարկվում նաև ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողովուրդին կողմից¹⁰⁸: ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողովուրդին քնդունած որոշման մեջ մեծ ուղարկութեան էր հատկացվում հայրենազարմանի անուսական դրութեան բարելավման և նրանց կուլտուրական կյանքի կազմակերպման հարցերին: Հանձնարարվում է ՀՍԽՍՀ ժողովուրդին՝ ամփոշապես ձեռնարկել և կարճ ժամկետներում, մինչև 1937 թ. ամառը, իրականացնել շինարարական մի շարք կարևոր աշխատանքներ, այց թվում՝ Նուբարայանում (այժմ՝ Մուկետաշեն) կառուցել մեկ սենյականոց 100 բնակարան, զարգեց, մանկապարտեզի, մանկամտարի, Թատրոնի և հրվանդանոցի շինքի 1,8 միլիոն ոտրլու ընդհանուր արժեքով: Այդ որոշման համաձայն մեծ շինարարութիւն է ծավալում նաև նոր Սերաստիայում, նոր Տիգրանականրում, նոր Կեսաթիայում և հայրենազարմանի համար հիմնադրված մյուս ավաններում:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ ժողովուրդին որոշմամբ հայրենազարմանի համար ստեղծված ավաններում կազմակերպված կուլտուրութիւնների ու հայրենազարմ կուլտուրականների, ինչպես նաև աշխատավոր մեծատնտեսների համար սահմանվում են լրացուցիչ մի շարք արտոնութիւններ: Սկսած 1936 թվականից, հայրենազարմանի բոլոր կուլտուրութիւններն ու նրանց անդամները շոր տարով ազատվում են պետական ամեն տեսակ բնատուրերից, զլուզատնտեսական ու կուլտուրական հարկերից և այլն:

Համպատասխան օրգանները միասնական նախապատրաստում էին 1937—1938 թվականներին իրականացնել նոր ավելի մեծ զանգվածային հայրենազարմութեան Ֆրանսիայից, Մերձավոր արևելքի և Բալկանյան երկրների հայկական գաղթօջախներից: Սակայն մի կողմից բացահայտ պետերազմական միջնորդի առաջացումը միջգաղութի ստպերգում, մյուս կողմից՝ երկրի ներսում անհատի պաշտամունքի բացասական հետեանքների դրսևորումը, սցիալիստական օրինականութեան խախտումները, արտասահմանյան երկրների ուստի նաև սփյուռքահայ գաղթօրինների հետ կապերի պահպանման գործում առաջացած դժվարութիւնները, 204-ի լիկվիզացումը, կուսակցական ու պետական բազմաթիվ աշխատողների նկատ-

¹⁰⁷ Տճ՝ 2082 2202 ՊԿՍ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1777, ք. 5:

¹⁰⁸ Տճ՝ 5 նույն սեկում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 943, ք. 1—3:

ձամբ ձեռնարկված անհիմն սեպրեսիաները և այլն, ուղղակի անհնարին դարձրին նոր հայրենադարձության իրականացումը:

Միայն համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո վերսկսվեց սփյուռքահայ տարագիրների զանգվածային հայրենադարձությունը, որի շնորհիվ հայրենիք վերազարձան տասնյակ հազարավոր պանդուխտներ:

Կ Լ Ո Ւ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Գ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆԱԽՆՆՅԱՆ ՄՐԱԳԻՐԸ

Սփյուռքահայերի հայրենադարձության իրականացման և ընդհանրապես արևմտահայ տարագիրների հարցի լուծման ուղղությամբ սովետական կառավարության գրական գործունեությունը էլ ափսի ափնառու է դառնում, երբ այն դիտվում է հայ զաղթականության նկատմամբ արևմտյան տերությունների ու Ազգերի լիգայի վարած երկդիմի քաղաքականության հետ զուգահեռ:

Արևմուտքի իմպերիալիստական տերությունները, որոնք Թուրքական կառավարության հետ միասին առավել կամ պակաս պատասխանատվություն էին կրում արևմտահայության ցեղասպանության և աշխարհով մեկ սփռվելու գործում, պատերազմի ավարտից հետո նույնպես զրական ոչ մի քաջ շարքերի նրա հարցի լուծման ուղղությամբ: Ավելին, ինչպես ցույց տվեց լոզանի միջազգային կոնֆերանսը, նրանք վերջնականապես լրացին հայկական հարցը, որը ալդտեղ անամոթաբար փոխարինվել էր հայ զաղթականությանը այսպես կոչված մի «ազգային» օչախա տրամադրելու համետ պահանջով:

Մինչև լոզանի, որոշ ընդհատումներով 1922 թ. նոյեմբերից մինչև 1923 թ. հուլիսը տեւած, կոնֆերանսը սփյուռքահայության գրեթե բոլոր խավերում տակավին սպրում էր այն հույսը, թե միգրացե մեծ տերությունները իրենց համար որևէ հնարավորություն ստեղծեն հայրենի օչախները վերազանդալու Սակայն լազանում կատարվեց անխուսափելին: 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Մերի պայմանագիրը գերեզմանելու հետ մեկտեղ այնտեղ «մոռացության» տրվեց նաև հայկական հարցը: Թայց հասարակական կարծիքի առջև իրենց լիովին չմերկացնելու

նպատակով, արևմտյան տերութիւնները այն ձևականորեն փոխանցեցին Ազգերի լիգայի տերութիւնը: Պայմանագրերի ու համաձայնագրերի վերալայնատես փոփոխելու նպատակով հանդիսանալու և հիմնականում իմպերիալիստական մերձեցումստիւններին բողոքակիչ դարձած Ազգերի լիգան երկար ժամանակ ու ապարդյուն կերպով զբաղվում էր հայ, հույն և այլազգի գաղթականների թշուառ կացութիւնն իրը թե բարելավելու գործով: Սակայն օտար երկրներում անտուն ու անտեր տարիներ շարունակ զեզերող հայ տարագիրների վիճակը, իհարկե, դրանից բնավ չէր թեթեանում:

Գեւ իր առաջին նստաշրջանում, 1920 թվականի դարձանք, Ազգերի լիգան անդրադարձավ հայ գաղթականութեան հարցին և հայտարարեց, թե անհրաժեշտ է, որ տերութիւնները միջոցներ ձեռնարկեն ըստ կրեդիտուս շուտ վերջ տալու հայկական սարսփեկի ողբերգութեանը և ապահովեն այդ ժողովրդի ապահանձ նրա համար ստեղծելով մի ազգային օջախ:

Արևուհետև համանման որոշումներ կայացվեցին Ազգերի լիգայի հաջորդ մի քանի նստաշրջաններում՝ ապարդյուն կերպով շարունակելով հողովն հայ գաղթականութեան հարցը: Այդ որոշումներում մասնավորապես խոսվում էր այն մասին, որ սփյուռքահայ այն տարագիրների համար, որոնք գտնվում են առավել դժվարին ու անկայուն դրութեան մեջ և զուրա են մըղումում արդեն հաստատված մի շարք երկրներից (Հունաստան, Բուլղարիա, Սիրիա, ինչպես նաև Քուրդիստան մնացած հայերը), անհրաժեշտ է գտնել մի հաստատուն բնակավայր և արևտեղ հավաքել նրանց:

1923 թ. արշնայի դարձյալ անդրադառնալով այդ խնդրին, Ազգերի լիգան որոշում կայացրեց՝ ուսումնասիրել մոտ 50 հարզար հայ գաղթականների Սովետական Հայաստանում տեղավորելու հնարավորութիւնը: Թեպետ այդ առթիվ սովետական կառավարութիւնը վաղուց և բազմիցս հայտնել էր իր պատրաստակամութիւնը, արևմտյան տերութիւնների և Ազգերի լիգայի մեղքով այդ որոշումը ևս երկար ժամանակ մնում էր թրղ-թի վրա:

Չնայած զոյութիւն ունեցող բազում դժվարութիւններին, սովետական կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն էր

հայտնել լրացուցիչ ընդունել ևս մի քանի տասնյակ հարզար սփյուռքահայ աշխատավորների, ի՞նչ նրանց տեղափոխութեան և հատկացվելիք հողամասերի ոռոգման համար պահանջվող գումարները հայթայթելին գաղթականութեան անունից հասնախ խոսող արտասահմանյան բարեգործական հաստատութիւնները կամ Ազգերի լիգայի անգամ պետութիւններն ու եվրոպական բանկերը՝ երկարամտեկեռ փոխառութիւններն ու վարկերի ձե-վով:

Երկրից վտարված գաշնակցութիւնը և արևմտյան միշարք տերութիւնների ներկայացուցիչներ, որոնք հասնախ էին փորձում սովետական կառավարութեանը մեղադրել գաղութահայութեան նկատմամբ անտարբերութեան ու անհոգատարութեան մեջ, այլևս չէին կարող ոչինչ ասել: Սովետական կառավարութեան այս հստակ ու գործնական առաջարկութիւնը մեկընդմիջ տփակում էր բոլոր այն զրպարտիչներն բերանը, ովքեր սփյուռքահայութեան մեջ լուրեր էին տարածում, թե իրը նա չի հողում հայ տարագիրների մասին, զեմ է ներգաղթին, փակել է երկրի դռները և այլն:

Եվ ասան Ազգերի լիգան, որպէսզի հասարակայնութեան առջև լիովին շնորհարկեր իրեն, ստիպված էր դիմել որոշ քայ-լերին: Ազգերի լիգայի այն մտրին, թե մոտ 50 հարզար հայ գաղթ-ականների Սովետական Հայաստան տեղափոխելու, երանց սո-վետական կառավարութեան կողմից առաջարկված Սարչարա-պատի գաշտում տեղավորելու (նախօրոք այն դարձնելով ոռո-գելիք), բնակարաններով, զլուղատնտեսական գործիքներով, ա-նասուններով ապահովելու և այլ միջոցառումներ իրականաց-նելու համար անհրաժեշտ է 4,7 միլիոն շուրա կամ 1 միլիոն ֆունտ ստերլինգ: Այդ գումարը ձեռք բերելու համար տարբեր առաջարկներ էին արվում: Ոմանք առաջարկում էին վերահիշ-յալ գումարը ձեռք բերել կամ զանազան կառավարութիւններից խնդրելով, կամ էլ մշակվելիք հողամասերից ստացվող եկա-մուտներով երաշխավորված երկարամտեկեռ փոխառութեան միջոցով: Փոխանակ ռեալ և կարող միջոցներ մտածելու այդ խնդրի լուծման ուղղութեամբ, 1923 թ. սեպտեմբերին Ազգերի լիգայի խորհուրդը որոշում է՝ սկզբունքով ընդունել հայ գաղ-թականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու ծրագիրը և հանձնարարել լիգայի ընդհանուր բարոնոգարութեանը՝ այդ

¹ SKA Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, Leipzig, 1928, էջ 330.
² SKA սկզբին լուր, 4, Պոլս, 1 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2917:

Քարացել է և այդ կապակցությամբ իրենց նպատակն է ուսումնասիրել մտավորական 50 հազար տարագիրների Հայաստան տեղագրությունը հնարավորությունը: Օրինակ, Հունաստանում, ուր հունական կառավարությունը սկզբում բարբառակամորեն էր ընդունում հայերին, այժմ 1,5 միլիոն հույն գաղթականների տեղավորելու համար հայերին հանում է նրանց հաստատված վայրերից և նույնիսկ արտաքսում երկրից: Նանսներ նշում է, որ սփյուռքահայ աշխատավորները ձգտում են տեղագրվել Սովետական Հայաստան և ոչ ուրիշ տեղեր: Հունաստան, պետք է լրջորեն հաշվի առնել նրանց այդ օրինական ցանկությունը: Ասելով դրանից, նիստում նախնական քննարկման են ենթարկվում սփյուռքահայ տարագիրներին Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված ծրագրերը, մասնավորապես մանրամասն ուսումնասիրության առարկա է դառնում Սարգսյանապատի դաշտի ոռոգման նախագիծը: Այնուհետև նանսենի հանձնաժողովի անդամները ՀՍԽՀ ժողովուրդի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի ներկայացուցիչներն է մի խումբ հայ մասնագետների ուղեկցությամբ տեղում ուսումնասիրում են ոռոգման ենթակա հողամասերն ու նախագծերը, շրջապատում հանրապետությունում, գարձայ նիստեր ունենում ՀՍԽՀ կառավարական հանձնաժողովի հետ և, ընդհանուր համաձայնության գալով, հուլիսի 2-ին մեկնում Երևանից: Եվրոպա ուղևորվելու ճանապարհին Մոսկվայում Ֆր. Նանսենը հանդիպումներ ունեցավ ՍՍՀՄ արտգործոժողով Չիլիբրիեի և հողագործության ժողովի տեղակալ Սվիրզերսկու հետ, նրանց հաղորդեց Հայաստանից ստացած իր տպավորություններն ու հետագա ծրագրերը:

Երևանից մեկնելուց առաջ, բանակցությունների ընթացքում ձևոր բերված համաձայնության հիման վրա, նանսենը ՀՍԽՀ կառավարությանը ներկայացրեց մոտ 50 հազար տարագիրների Հայաստանում տեղավորելու վերաբերյալ իր հուշագիրը, որը հայտնի է Ենանսենյան ծրագիր» անունով: Այդ հուշագրում նանսենը հայտնում էր, որ Արարատյան դաշտում ոռոգման ու ճահիճների շրջանում միջոցով նոր հողերի յուրացման և զրանց վրա մեծ թվով ներգաղթողների տեղավորման վերաբերյալ Հա-

յաստանի կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերն էլ իր զիջավորած հանձնաժողովը գտնում է իրագործելի և ընդհանուր առմամբ միանգամայն նպատակահարմար: Նա միաժամանակ ընդգծում է, որ հայ գաղթականության խնդրի արժատական լուծման լավագույն միջոցը կլինի սովետական կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերի իրագործումն ու Հայաստանի արդյունաբերական հնարավորությունների հետագա զարգացումը: Սակայն, քանի որ իրենց զմպարանում են բոլոր նախագծերի միաժամանակյա ֆինանսավորման համար բավարար միջոցներ գտնել, ուստի նպատակահարմար են համարում առավել մի կողմ թողնել Սարգսյանապատի դաշտի ոռոգման ընդարձակ պլանը և սկզբում սահմանափակվել ավելի քիչ ծախս պահանջող մյուս ծրագրերի իրագործման համար: Գրամի ձևոր բերումով, նանսենի կարծիքով զրանք էին՝ Երևանի արևելյան և արևմտյան մասերում եղած 19 հազար զեսչատին տարածությունը զուգոր ոռոգման համար ջրանցքի կառուցումը, որը պահանջում էր 2 միլիոն ուրլի և Սև ջրի հովտի ու Զանգիբաթարի շրջանի 14 հազար զեսչատին ընդհանուր տարածությունը ճահիճների շրջանումն ու այդ հողերի ոռոգելի դարձնելը, որի համար անհրաժեշտ էր ներդնել 2,1 միլիոն ուրլի¹⁰:

Այսպիսով, նանսենի հանձնաժողովի կարծիքով 33 հազար զեսչատին տարածությամբ նոր հողերի յուրացման համար, նախնական հաշվումներով, պահանջվում էր 4,1 միլիոն ուրլի: Նանսենը զրան ավելացնում էր ևս 900 հազար ուրլի՝ որպես շնախատեոված ծախսերի գումար: Բացի այդ, ներգաղթող տրեստությունների այդ հողերի վրա տեղավորելու, բնակարաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, անասուններ և այլ միջոցներ արժամարդելու համար անհրաժեշտ կլինին ունենալ ևս 3 միլիոն ուրլի: Հետևաբար, ընդհանուր գումարը կկազմեր 8 միլիոն ուրլի՝ առանց ներգաղթողներին մինչև սովետական երկիր տեղագրվելու ծախսերի, որոնք, ըստ նանսենի, կարելի կլինի ստանալ այլ աղբյուրներից, ասենք՝ շահագրավված կառավարություններից:

Հիմնական ծախսերի 8 միլիոն ուրլին ձևոր բերելու և նախատեոված ծրագրի իրականացնելու համար նանսենի կարծիքով դրույություն ունեց երեք ուղի: Առաջինը բարեգործական

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 1—5:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 820, ք. 3—5:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 6—7:

Հաստատությունների միջոցով հանդանակությունների անցկացնելու ուղին էր, երկրորդը՝ եվրոպական կառավարություններից վարկի կամ նպաստի ձևով ստանալու և երրորդը՝ եվրոպական բանկերից փոխառություն վերցնելու միջոցով: Սակայն հենց ինքը նանսենը իրավացիորեն նշում է, որ առաջին երկու ուղիները զգվար իրագործելի են, որովհետև այդքան մեծ գումարն անհնարին է բարեզործական Հաստատությունների կազմակերպում հանդանակության միջոցով կամ եվրոպական կառավարություններից վարկերի ու նպաստի ձևով ստանալը: Հունաստանում զարթնականությունը տեղավորելու իր փորձից ներխուժելու, նանսենը գտնում էր, որ միակ նպատակահարմար էլքը անհրաժեշտ գումարը փոխառությունների միջոցով ձևոր բերելու ուղին է: Հայասնեղ իր մասնավոր կարծիքը, նա խորհուրդ էր տալիս օգտվել նաև կոնցեսիոն ձևովությունների կազմակերպման հնարավորություններից: Ենթադրվում էր, որ փոխառությունը կլինի երկարատև՝ 15—20 տարի ժամանակով, 10 տոկոսից ոչ ավելի շահով և երկայնավորաժամ ռՍՀՄ և ՄՍԽՀ կառավարությունների կողմից: Փոխառության գումարների նպատակային ծախսմանը հակելու համար նանսենն առաջարկում էր թույլատրել Հայաստանում ունենալու փոխառությունների ներկայացուցիչների հատուկ կոմիտե¹¹:

Չհամաձայնվելով նման կոմիտեի ստեղծման նանսենի առաջարկած գաղափարին, ՄՍԽՀ ժողովուրդի նորընտիր նախագահ Ս. Համբարձումյանը հավանություն է տալիս մյուս բոլոր առաջարկություններին և հայտնում, որ ինչպես բոլոր ներգաղթողները, այնպես էլ այդ 50 հազար հայ տարազիրները Հայաստան անդափովելիս կօգտվեն մի շարք գյուղություններից ու արտոնություններից: Նրանց բեռները ազատ կլինեն մարտից և այլ տարրերից¹²: ներգաղթողները Բաթումից մինչև Հայաստանում իրենց հատկացվելիք բնակավայրերը կփոխադրվեն առանց ճանապարհավարձի, հողը կստանան ձերի, առաջին երեք տարիների բնօրգրում ազատ կլինեն հարկերից, մեկ-երկու տարի նաև զինվորական ծառայությունից և այլն¹³: Ստանալով այդ հավաստիացումները, նանսենը հույս է հայտնում,

որ նշված բոլոր միջոցառումների իրականացման շնորհիվ կարելի է վերը նշված վայրերում ստացված բնակեցնել շուրջ 25—30 հազար մարդ, որով կլուծվի արտասահմանում տվյալ պահին ամենագլխարկն կացություն մեջ գտնվող հայ զաղթականների հարցը: Այդ ծրագրի կենսագործումից հետո, նանսենի կարծիքով, հնարավոր կլինի ձևովություն լինել ավելի մեծ միջոցների պահանջող մյուս նախագծերի՝ այդ թվում նաև Սարգսյանի գաղտի ոռոգման իրականացմանը¹⁴:

Եվրոպա վերադառնալուց հետո, նանսենը և նրան ուղեկցող մասնագետները Հայաստանում կատարած իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա կազմեցին մի ժավույն զեկուցագրի և այն ներկայացրին Ազգերի լիգայի ընդհանուր ժողովի քննարկմանը: Այդ զեկուցագրի հիմնական կերպացությունը հանգում էր այն մտքին, որ միանգամայն ռեալ ու նպատակահարմար է Սովետական Հայաստանում ընդարձակ հողամասերի ոռոգման ու ճահիճների չորացման միջոցով ստեղծել հարմար բնակավայրեր ստանալի հազարավոր սփյուռքահայ տարազիրների համար: Դրա համար անհրաժեշտ է Սովետական Հայաստանին տրամադրել ժու: մեկ միլիոն ֆունտ ստերլինգի փոխառություն:

Յր. նանսենի գլխավորած հանձնաժողովի զեկուցումը Ազգերի լիգայի գլխավոր խորհրդում և նրա մի բանի հանձնաժողովներում ենթարկվեց մանրակրկիտ քննարկման: 1925 թ. սեպտեմբերի 10-ին այդ զեկուցումը լսվեց Ալ. Թոմալի նախագահությամբ գործող աշխատանքի միջազգային բյուրոյի զաղթականների բաժնի առնիթը խորհրդակցական կոմիտեում, որ ներկա էին նաև սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների և հայ տարազիրների օգնող օտարերկրյա բնակությունների ներկայացուցիչներ: նանսենի զեկուցումն ու ներկայացրած նախազեկը արժանացան սփյուռքահայ աշխատավորների ջերմ համակրանքին ու միասնաժողով հավանությունը: Սփյուռքահայ հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում հայտարարեցին, որ լիովին պաշտպանում են նանսենի նախազեկը և խոստացան ցույց տալ ամեն տեսակ նյութական ու բարոյական աջակցություն: Եույն ողով են արտասայվում նաև հայաստանների լիգայի և օտարերկրյա բարեզործական բնկե-

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, ք. 12, և ք. 113, ց. 13, գ. 4, ք. 1—2:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40/113, ց. 3, գ. 320, ք. 3—5:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, ք. 10—17:

րությունների ներկայացուցիչները՝ գտնելով, որ այդ նախագծերի իրականացումը պետք է կատարվի հանուն «Հայերի հանդեպ տարրական արդարություն» վերականգնման, հայերի, որոնց «շատ քան է խոստացվել և ոչինչ չի տրվել»¹⁵:

1925 թ. սեպտեմբերի 12-ին, հանդես գալով Ազգերի լիգա-
յի պլենար նիստում, նախևերջ ղեկավարեց Հայ գաղթականների
վիճակի մասին և ներկայացրեց Սովետական Հայաստանում
գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը:
Իր բոլոր ելույթներում նախևերջ մեծազայն գովասանքով է ար-
տահայտվում Սովետական Հայաստանի կառավարության մա-
սին, որպես լիակատար վտանգության արմատի մի իշխանու-
թյան, որի բնույթնախորթությունը, ետևից ու գործունեությունը,
մասնավորապես գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերված
հոգատարությունը, առաջ են բերել իր անկեղծ հիացմունքը:

Անդրագաղանկյով իր գլխավորած հանձնաժողովի հիմնա-
կան եզրակացություններին և Հայաստանից ստացած տպավո-
րություններին, նախևերջ հայտարարում է. «Մենք քննեցինք բո-
լոր հնարավորությունները (հայ գաղթականների տեղավոր-
ման. — Շ. Մ.) և եկանք այն եզրակացության, միաձայն և մեր
նշումից մասին առանց որևէ կասկածի, որ միակ վայրը,
որ այժմ նվերպայում թափառող մի մեծ մաս—շեշտում եմ, մի
մեծ մաս— կարող է տեղադրվել՝ դա Երևանի Հայ Հա-րապե-
տությունն է: Եթե ժողովը, մի րուպե անդրագաղանա խնդրին՝ ես
կարծում եմ, որ պետք է համաձայնի, որ մենք ճիշտ ենք»¹⁶:
Ապա նախևերջ ելույթ է, որ պետք է անպայման նկատի ունենալ
նաև այն հանգամանքը, որ գաղթականներ իրենք ցանկանում
են զնալ Հայաստան, անտեղ կառուցել իրենց ազգային հայ-
րենիքը և ոչ ուրիշ տեղ:

Այնուհետև նախևերջ պատմում է Հայաստանում իրենց կա-
տարած ուսումնասիրությունների մասին, ելելով, որ իրենք
այնտեղ են զնացել խիստ երկնչուղով, կասկածելով. թե հաղիվ
մի քան ստացվի իրենց ուղևորությունից: Սակայն Սովետական
Հայաստանից վերադարձել են ևս իսր համոզմունքով, որ
այնտեղ ծավալված է նույժ կարևոր անտեսանելի մի ծրագիր,
որը խազալ աշխատանքի հոյակապ հնարավորություններ կըն-

ձևի ոչ միայն արդեն հայաց հողի վրա գտնվող հազարավոր
գաղթականների, այլև դեռևս աշխարհում թափառող մեծ թվով
սփյուռհարյա տարազգիների:

Շարունակելով իր ճար, նախևերջ ասում է, որ իր նպա-
տակն է «համոզել հանձնաժողովին, որ հայ ժողովուրդը, որի
հետ այնքան վատորեն են վարվել և որը շատ է տանջվել, որ
հատկապես ոչ մի ժողովուրդ արդի պատմության մեջ չի տեսել
որևէ քան, որը կարելի լինի բազդատել նրա քաշածներին հետ»,
որ այս ժողովուրդը բարձր զարգացմամբ և օժտված ու աշխա-
տանք ժողովուրդ է, «որը իսկապես վերջին երեք տարիների
ընթացքում հրաշքերի է գործել՝ զարգացնելով դեռևս մի քանի
տարի առաջ թշվառություն մեջ գտնվող երկիրն այն մասնա-
նակ, որ ամեն որ սալկերը մեռած երեխաներ և չափահասներ
էին հավաքում բազմաքանակի փողոցներից»¹⁷:

Խոսելով Սովետական Հայաստանի տնտեսական կյանքի
օրավոր աճող բարելավման մասին, Ֆր. Նախևերջ հայտարա-
րում է. «Եվ վերջապես՝ ես պետք է ցանամ հանձնող հանձնա-
ժողովին, որ Երևանի հանրապետությունը իրական Հայաստան
է... Իսկապես այս քաղաքի հանրապետության մեջ գոյություն
ունի վերջապես հոյակապ օջախը, և ես խնդրում եմ նստա-
րանի անգամներին իրենց խղճի առաջ դնել այն հարցը, թե
արդյո՞ք նրանք անկեղծորեն և լրջորեն չեն հավատում, որ որևէ
ուրիշ ազգային օջախ կարելի չէ հուսալ նա հավատում եմ, ես
գիտեմ, թե ինչ պետք է պատասխանեն նրանց խղճերը, և ես
ընկում եմ նստաշրջանին՝ վավերացնել այս շունքը՝ զգույս բե-
րիլու (համար) հայ ազգին ազգային օջախի վերաբերմամբ
անցյալում տրված խոստումները»¹⁸:

Ապա նախևերջ շատ դիպուկ զուգահեռ է անցկացնում, ելել-
լով, որ վերջերս ներդասական երկրներից մեկում չուրեն է իշխե-
լված մի մեծ մարտանավ, որի վրա ծախսվել է 7 միլիոն ֆունտ
ստերլինգ, իսկ նրա պահպանման ծախսը տարեկան կազմում է
կես միլիոն ֆունտ ստերլինգ, մինչդեռ հայ գաղթականության
համար պահանջվող փոխադրությունը հավասար է այդ նավի
պահպանման համար պահանջվող երկու տարվա զումարին: Ա-
ռաշինը պատահաբար համար է, երկրորդը՝ մի դժբախտ ժողո-

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 453, թ. 10—12:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում, թ. 17—18:

վրբրի Սասի նահանգը հայտարարում է. «Ես կոչ եմ անում նստաշրջանին՝ չկորցնել այս պատենությունը (Հայաստանի փոխառությունն իրացնելու մասին է խոսքը.— Լ. Մ.): Մեր օրերում շատ հաճախ մոռացվում է հայկական ողբերգությունը, կամ վրայից անցնում են ինչ-որ աշտարբեր ոճրական մետաղի, սակայն եվրոպական տերությունները պատասխանատվություն են կրում հայ ժողովրդի պարծառ ողբերգության մեջ և այժմ անհրաժեշտ է, որ նրանք ձեռք առնեն ռեալ միջոցներ՝ անցյալի ձախողանքի փոխարեն ստեղծելու ավելի պայման մի ապագա՝ ոտանահարված իրավունքներով այդ ազգի համար»¹⁹:

Իր քննարկածի ճառի վերջում նախենին առաջարկում է զեկուցման մեջ առաջ քաշված հարցերը հանձնել լիգայի հինգերորդ՝ Նումանիտար հանձնաժողովին, դրանց հետագա ընթացք տալու համար²⁰: Սեպտեմբերի 18-ին նախենի ծրագիրը քննարկվում է հինգերորդ հանձնաժողովում, որ հայ գաղթականությունը Մովսեսիանի Հայաստան տեղափոխելու միջոցառումների հիմնավորմամբ ու պաշտպանությամբ հանդես են գալիս Ֆր. նահանգը, Ալ. Քոման, Չարլզ Դյուպլոյսին ու ուրիշներ: Նահանգյան ծրագիրն իբր ավելի մանրամասնորեն ուսումնասիրելու նպատակով այնուհետև այն հանձնվեց 9 հոգուց կազմված մի ենթակոմիտեի, որ և ծավալվեցին զիլավոր ելույթները և բացահայտվեց նախագծի նկատմամբ մեծ տերությունների իսկական, անսրող վերաբերմունքը: Այնտեղ Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակ լոբի Ատտոլն իր կառավարության անունից հայտարարեց, որ նա չի կարող ոչ իրացնել և ոչ էլ երաշխավորել որևէ սովետական հանրագաղտության բաց թողած փոխառություն²¹: Արտահայտելով ֆրանսիական կառավարության տեսակետը, նրա պատվիրակ Պամեն սասց, թե իր երկիրը պատրաստ է երաշխավորել փոխառությունը, բայց այն անառարկելի պայմանով, որ Անգլիան ևս համաձայնի համատեղ երաշխիքներ տալուն: Իտալական պատվիրակը հայկական, ներկայացուցիչներին և Ֆր. նահանգին մասնավոր կերպով հայտնեց, որ նա այդ հարցում բաժանում է ֆրանսիական տե-

սակետը: Ենթակոմիտեի մնացած անգամները նախենի նախագծին և փոխառության հարցին վերաբերվում են կարեկցարար ու համակրանքով, սակայն գործնական ոչ մի բայլ չեն անում: Անգլիական կառավարության այդպիսի անբարյացակամ դիրքը՝ հայ գաղթականության համար անհրաժեշտ փոխառության նկատմամբ, ինչպես արտահայտվում է նախենը, իր համար անսպասելի էր: Փոխառության կողմնակիցները ստիպված հետաձգում են ենթակոմիտեի աշխատանքները՝ մինչև որ գտնվեր փոխառության իրացման մի այնպիսի հարմար եղանակ, որը քննույնկի լիներ անգլիական պատվիրակության համար:

Հայ գաղթականների Մովսեսիան Հայաստան տեղափոխելու հետ կապված միջոցառումների իրականացման համար պահանջվող փոխառության գործը զուրիս բերելու նպատակով Ֆր. նահանգը, Ալ. Քոման, բեյզիական ներկայացուցիչ Գերրուկերը և Ազգերի լիգայի ֆրանսիական քարտուղարության շեֆ Արթուր Սոլյեները մասնավոր տեսակցություն են ունենում Փարիզում ԽՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչության քարտուղար Ս. Փիրումյանի հետ: Զրույցի ընթացքում նրանք փորձում են պարզել, թե Հայաստանի կառավարությունը փոխառության ապահովման հիմնը նոր առաջարկներ կարող է ներկայացնել, որոնք բավարար լինեին առանց անգլիական երաշխիքների այն իրացնելու համար: Նրանց խոսակցություններից հասկանալի է զանոնում, որ դա է հիմնական ղեկավարության պատճառը, քանի որ նախկին երաշխիքները մեծովել են անգլիական պատվիրակության կողմից: Ինչպես հաջորդում է 1925 թ. սեպտեմբերի 22-ին ՄՍԽԺ ժողովուրդահրձին գրած իր զեկուցարարում Ս. Փիրումյանը, իբնև հետ բանակցողները, բացահայտ առաջարկ չանելով, փորձել են պարզել, թե արդյո՞ր Հայաստանի կառավարությունը չէր համաձայնի նախատեսվող փոխառությունը երաշխավորել զբեթե մշտական բնույթ կրող նյութական պարտավորություններով: Ի պատասխան դրա, Ս. Փիրումյանը վճռական կերպով հայտարարել է, որ սովետական կառավարությունը նրան չի կարող գնել այդպիսի քայլի: ԽՍՀՄ կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել ՄՍԽԺ անունից բաց թողնել փոխառություն Մոսկվայի կենտրոնական բանկի երաշխավորությամբ, իսկ այլ կարգի պարտավորություններ, որոնք կարող էին խախտել Մովսեսիանի Հայաստանի սովետներիտեսը, սո-

¹⁹ Նախ տեղում, թ. 19—20:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 20:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, ր. 206—207, և «Մարտիցային Հայաստան», 27 սեպտեմբերի, 1925 թ., № 219:

վետական կառավարության համար միանգամայն անընդունելի են:

Այնուհետև Ալ. Քոման և Ֆր. Նանսենը առաջարկում են զանեկ փոխառության իրացման մի ուրիշ եղանակ, որը զուցիս ընդունելի լիներ Անգլիայի համար: Նրանք առաջարկում են ստեղծել մի ինքնավար կազմակերպություն, որը մի կողմից որոշակի պայմանագրային հիմունքներով Հայաստանի կառավարությունից կստանար Նանսենի ծրագրով նախատեսված հողամասերի սոսոզման, ճահիճների շրջացման ու այդ վայրերում ներգաղթողների տեղափոխման գործը, իսկ մյուս կողմից՝ փոխառություններ իրացնելու համար հարաբերությունների մեջ կընթաներ եվրոպական ֆինանսական շրջանների հետ²²:

Այդ առաջարկի հեղինակները ըստ երևույթին կարծում էին, թե այլ ինքնավար կազմակերպությունը կկարողանա Անգլիայից ստանալ այն երաշխիքը, որը նա չհամաձայնեց տալ անմիջականորեն Սովետական Հայաստանի կառավարության բաց թողնելիք փոխառությանը: Նանսենի կարծիքով դա կլիներ մարդասիրական բնույթի յուրահատուկ մի կոնցեսիա, որը կբողոքակեր Հայաստանի կառավարության փոխառությունը²³: Նանսենը և Քոման հայտարարում են, որ եթե այդ կապակցությունը շուտափույթ կերպով մի կողմնորոշմային որոշում չկապակցվի, ապա անգլիական ղեկավարությունը կարող է որոժք ամբողջովին ու վերջնականապես ձախողել:

1925 թ. սեպտեմբերի 23-ին տեղի է ունենում ենթակոմիտեի վերջին նիստը, ուր ընդունված որոշման համաձայն ստեղծվում է հիմն հողուց բաղկացած մի նոր օրգան: Նրա խնդիրն էր վերջնականապես պարզել Նանսենի առաջարկած ծրագրի տեսնելիքան լրացործելիությունը, բանակցություններ վարել Հայաստանի և մյուս շահագրգռված կառավարությունների, կազմակերպությունների ու մասնավոր անձանց հետ և լիզայի խորհրդին ներկայացնել մանրամասն առաջարկներ՝ ինքնավար կազմակերպության ֆունկցիաների մասին: Ազգերի լիզայի խորհրդը՝ կողմից հաստատված ստատուտով այդ ինքնավար կազմակերպությունը իրավունք կունենար հարկ եղած դեպքում Հայաստանի կառավարության հետ կնքել պայմանագրեր, սոսոզ-

վելիք հողամասերի վերաբերյալ կոնցեսիոն համաձայնագրեր և ընդհանրապես զբաղվել փոխառության իրացման հարցերով²⁴:

Սեպտեմբերի 25-ին հայկական փոխառության հարցը ենթակոմիտեից նորից փոխազդվում է Ազգերի լիզայի հիլեզերող հանձնաժողով, ուր զեկուցումով հանդես է գալիս Բեզգիայի ներկայացուցիչ Գերրոկները: Ենթակոմիտեի ընդունված որոշման պաշտպանությունը սոսոզման վրա է առնում, որը մեծ տպավորություն է թողնում ներկաների վրա, նա նշում է, որ պետք է մի կողմ դնել քաղաքական մոտիվները և օգնել տարաշիր հայության մի ստվար դանդաղածի, որը զեռես օժևան չի գտել օտարության մեջ, վերադառնալու իր հայրենիքը, հայրենիք, որն արդեն շատ բան է արել գաղթականության մի գաղի մասին իր միջոցներով երկիր տեղափոխելու, իսկ այնտեղ գտնվող տասնյակ հազարավորներին հողով, բնակարաններով և այլ միջոցներով ապահովելու ուղղությամբ:

Արտասահման էմիգրանտական, հակասովետական շրջաններում Գերրոկների ճառը խիստ ժողովրդականություն էր ցուցաբերում, որն փտարանդի կզգես Աստորվը, այդ առթիվ խորին վրդովմունք և ցավակցություն հայտնելով իր հայ բախտակիցներին, ասում է, թե ենթակոմիտեում ընդունված բանաձևը ըստ էության ներկայացնում է սովետների փոխառության միջազգային հանձնարարական²⁵:

Միևն ժողովուրդին ուղարկած իր զեկուցագրում Ս. Փիրումյանը նշում է, որ Ազգերի լիզայի շրջանակներում փոխառության հարցի շուրջը տեղի ունեցած այդ բոլոր խորհրդակցությունները, զեկուցումներն ու ելույթները, ինչպես և պետք էր սպասել, գործնական ուշին չափեցին հայ գաղթականության ներգաղթի կազմակերպման օգտին: Սակայն դրանք օրյիկտիվորեն մեծ դեր խաղաղային սովետական հանրապետությունների հեղինակության, նրանց կայունության, կազմակերպվածության, կյանքի բոլոր բնագավառներում ձևեր բերված հակայական նվաճումների, ինչպես նաև ազգային հարցի լուծման դրական փորձի պրոպագանդման տեսակետից: «Սովետական իշխանության այնուրիս հակառակորդների հայտարարությունները, — գրում է Ս. Փիրումյանը, — ինչպիսիք են Ալ. Քոման ու Գերրոկները, որ

²² Տե՛ս ՄՍՄԷ ՀՄԵ ԳՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 454, ք. 206—207:

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում, գ. 520, ք. 3—5:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, ք. 206—207:

Հայաստանի սովետական կառավարությունը Հիրավի ժողովրդական է, որ նա իրագործել է կազմակերպական հակապահարինգիներն և արժանի է վստահության, Ազգերի լիգայի կուրսուններում ունեցել են հակապահարինգի և կազմակերպչական ներկայացած առևտրական և վրացական էմիգրանտական հակահեղափոխական գործիչները շշմել էին Սովետական Հայաստանի ու նրա կառավարության օգտին ծավալված պրոպագանդայից, զեպի սովետական իշխանությունը բոլոր հայկական ընկերությունների գրական վերաբերմունքից և նույնիսկ փոքրած էին անում նվազեցնել մեր այդ բարոյական հաղթանակի էֆեկտը՝ դ-ր նանսենի ու սովետական հանրապետությունների դեմ հարձակումներով²⁶:

Վերջապես, 1925 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Ազգերի լիգայի խորհրդի 35-րդ նստաշրջանի 16-րդ նիստում, հայ գաղթականների տեղավորման հանձնախմբի ղեկուցման Հիման վրա, որոշվում է՝ նկատի առնելով հայ տարագիրներին կողմատու կամ այլուր տեղավորելու վերաբերյալ ընդհանուր ժողովի 1924 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանձնարարականը, հաստատել հայ գաղթականների տեղավորման հիմնական սահմանափակումներ, որոնք պետք է վերջնականորեն պարզեն ու ճշտեն նանսենի ծրագրի իրագործելիության տեխնիկական կարելիությունը, կարծիքների փոխանակություն կատարել Հայաստանի և ուրիշ կառավարությունների ու կազմակերպությունների հետ՝ փոխառության իրացման և վերահսկելի օրգանի ստեղծման հարցի շուրջը: Հայ գաղթականների տեղավորման հանձնախմբի մեջ մտնում են Տիբեթյան, նանսենը, Կ. Բերգմանը, Մարգոլա Մակդոնալդը, Ժյուլ Պամբը և իտալացի Պոման, որին սկզբում փոխարինում է Պետրելլին, սպա Կոնտալի Թոմասին²⁷:

Հանձնախումբն իր առաջին նստաշրջանում, որ տեղի ունեցավ 1925 թ. հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, լսում է Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Մ. Փիբուսյանի և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնական վարչության պատվիրակության (Լ. Բաշլյան, Գր. Մինայան, Մ. Պապաշանյան) հաղորդումները՝ հայ գաղթա-

կանությունը Սովետական Հայաստանում տեղավորելու արժեքներն անսահմանորեն պարզելու նպատակով:

Նստաշրջանի վերջում հանձնախումբը որոշում է ստանալից պր.-ն Ռեյսամ Մակինտոշին՝ ինչպես կարելի է շուտ մեկնել Երևան՝ վերահսկելու համար ոռոգման պլանի վերջնական նախապատրաստության վրա՝ Ղուերի արևելյան և արևմտյան կողմում, Կարասուի և Զանգիրասարի շրջանում, որ նկարագրված է դոկտ. նանսենի ղեկուցման մեջ, ինչպես և հանձնախմբին տեղեկագրելու պլանի տեխնիկական կողմի մասին²⁸: Այդ որոշման համաձայն 1925 թ. ղեկտեմբերի 15-ին Երևան է ժամանում ինժեներ Ռ. Մակինտոշը, որը մինչև 1926 թ. փետրվարի 1-ը պետք է լիգայի գաղթականական հանձնաժողովին ներկայացներ իր ղեկուցումը²⁹:

Սովետական կառավարությունն ընդառաջում ու նպատակ է նաև այս որոշման կատարմանը, ամեն կերպ օգնելով: Երկրագործի Ազգերի լիգայի հայ գաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի առաջիկա նիստին հասցվի Մակինտոշի ղեկուցագիրը: Ու. Մակինտոշը, հայ մասնագետների համագործակցությամբ, Երևանում աշխատում է մի քանի ամիս և 1926 թ. գարնանը հանձնաժողովին ներկայացնում իր ղեկուցագիրը՝ տանսենի նախագծերի տեխնիկական հիմնավորմանը: Մակինտոշի ղեկուցագրի զլխավոր ներակայությունն այն էր, որ նանսենի ծրագիրը տեխնիկապես միանգամայն իրագործելի է, տեխնոսական տեսակետից՝ շահավետ ու ընդունելի, ի՞նչ կարելի էին բավականաչափ երաշխիքներ տրամադրել այդ նպատակով անհրաժեշտ փոխառությունը բաց թողնելու համար: Միանգամայն Մակինտոշը նախտնում է, որ նախագծերի իրագործման գրամական միջոցների վերաբերյալ ինքն ի վիճակի չէ դրական առաջարկ անելու, որովհետև սույլ սովետական պետական կենտրոնական բանկի երաշխավորությունը իրեն բավարար չէ թվում փոխառության իրացման համար: Նրա կարծիքով նպատակահարմար կլինեն, ի՞նչ այն երաշխավորված լինեն ոռոգվելիք հողամասերից ստացվող բերրով, որը բավարար կլինեն նաև պարսերի հատուցման համար: Մակինտոշի հետ վարած բանակցությունների ժամանակ սովետական կառավարությունը

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 162:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս «Ռեզոլյուցիան Հայաստան», 17 ղեկտեմբերի, 1925 թ., №287:

Հայտնել էր, որ Մոսկվայի պետական բանկը պատրաստ է երաշխավորել Հայ գաղթականության Համար Նախատեսվող փոխառությունը: Բայց սովետական լայն պատանի սովետներհետք խախտող ներքին ընտրի ոչ մի այլ պարամադորային մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող, ինչպես նաև չէր թույլատրվել երկրի ներսում Ազգերի լիգայի կամ որևէ պետության միջամտությունն ու վերահսկողությունը²⁰:

1926 թ. մարտի 19-ին Փարիզում տեղի է ունենում Հայ գաղթականների տեղադրման Հանձնաժողովի նրաք ֆրանսիական սենատոր Ժյուլ Փամի նախագահությամբ: Նրանքի ներկա էին նաև Մարցյուս Մակդոնալդը (Անգլիա), Ֆր. Նանսենը, դոկտ. Մալլերը (Գերմանիա), իտալական ներկայացուցիչ Կուստաի Ռասսինին, լիգայի ընտրված Կոնստանտին Կրասնիկովն և Մովսեսյան Հայաստանի ներկայացուցիչ²¹: Փրանսույում ԽՍՀՄ ներկայացուցչության քարտուղար Ս. Փերույանը: Նախագահող Փ. Փամին իր կուլյումը Հաղորդում է, որ Հանձնաժողովն առաջին է Հայաստան ուղարկված կրպակորի զինկուցակիրը, որը լիովին ճատատում է նաևանի ծրագրի իրագործելիությունը: Ըստ նրա վկայության, հնարավոր է կարճ ժամանակամիջոցում ոտոցելի գարնանը 37450 ցեղայտին լավագույն հողատման, այնտեղ փոխադրել մեծ թվով Հայ գաղթականների, սկզբնական շրջանում նյութական ապահովել նրանց և օգնել կառուցելու բնակարաններ, ձևոր բերելու պոլադարտականական գործիքներ, սերմացու և այլն: Այդ բոլոր միջոցառումների իրականացման համար պահանջվում է ընդամենը 15 միլիոն ուրուլ, այնինքն՝ նախապես հաշվարկվածից մոտ 5 միլիոն ուտրով ավելի²²: Ապա Փամսը հիշեցնում է, որ Հանձնաժողովն սկզբում մտածում էր այդ գումարն օտանել լիգայի անցած պետությունների կողմից երաշխավորված փոխառության ձևով: Սակայն անցյալից կառավարության հրամարումից հետո (որին չբժնեանքով Հետևեցին նաև ֆրանսիական ու իտալական պատվիրակությունները), անհրաժեշտ համարվեց այդ փոխառության համար առաջադրել Ազգերի լիգայի երաշխավորությունը: Գործախաարար այդ էլ անհնարությունը վերջացավ, և անհրաժեշտ միջոցներ ձևոր բերելու խնդիրն այնուհետև կրկին

ընթարկվեց լիգայի հինգերորդ Հանձնաժողովում: Այդ Հանձնաժողովի առաջարկությամբ լիգայի խորհուրդը որոշում կայացրեց ստեղծել մի կոմիտե՝ պահանջվող գումարը հավաքելու խնդրին ուսումնասիրելու համար: Միաժամանակ որոշվեց նաևսնելին ինչ նրա ներկայացուցչին վարկ արժամադրել Ոմբոպայում և Ամենկիպայում Հայ գաղթականների օգտին Հանգանակություն անցկացնելու հնարավորությունը պարզելու նպատակով²³:

Այսպիսով, Ազգերի լիգան, իմպերիալիստական տերությունների խարյախույնությունների ընդորինակելով, Հայկական հարցը փոխարինեց գաղթականական հարցով, իսկ գաղթականության հայրենագարությունը նպաստելու խնդիրը՝ նրա օգտին ինչ-որ Հանգանակություն անցկացնելու, իրականում ողորմություն մտքալու խզուկ միջոցառումով:

Հայ գաղթականության հարցի վերաբերյալ իրադարձությունների այդ ամբողջ շղթան կամ ավելի ճիշտ կլինի առել էրկարածից այդ բաշըշուկը, մտքամասնորեն արասցուղին է Ազգերի լիգայի կողմից 1927 թ. Փեննել ֆրանսիական և անգլերեն հրատարակված «Հայ գաղթականության տեղադրման պլան» հավակնուտ վերնագրով փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուի մեջ²⁴:

Սովետական կառավարությունը, անկեղծորեն մտահուզված լինելով բազմաշարյա Հայ գաղթականության ճակատագրով, ամեն կերպ ընդառաարում էր նրա հարցի լուծմանը, թեկուզ Ազգերի լիգայի միջոցով: Սակայն միանգամայն պարզ ու որոշակի էր, որ սկզբունքային հարցերում նա երբեք չէր կարող զիջումներ անել իմպերիալիստական շահերի արտահայտիչ Ազգերի ներքին խարյաներին: Ինչպես Հասարակայնության հուղող լիգայի խարյաներին: Ինչպես Հասարակայնության խնդիրը Ազգերի լիգան իրականում առաջ էր բաշում, սովորական ազմուկ բարձրանում, որպեսզի պահպանի սմարդախորության կեղծ տիտղոսը և ճնշված ու փոքր ազգերի աշխի թուգ փշի: Ամեն

²⁰ Տե՛ս «Նոր ոտի», 1929 թ., N 1, էջ 342:

²¹ Այդ զեբը՝ Plan d'etablissement des refugies Armeniens. General Survey and Scheme for the settlement of Armenian Refugees. General Survey and pri. doc., Geneva, 1927, գործախարար ցանկից «2 նրանք», «2 էլ Մոսկվայի գրադարաններում, ոտի մեջ չարագույնք մտքամասնորեն

²² Տե՛ս «Նոր ոտի», տեսագր, նրան, 1929 թ., N 1, էջ 342:

²³ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ՊՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, ց. 502, ք. 44-47:

անգամ հայ զազմականների հարցը Ազգերի լիգայի խորհրդում ու նրա գանազան հանձնաժողովներում քննարկելիս իմպերիալիստական դիվանագետները պիզդատառյան արցունքներ էին թափում այդ պոթորիա ու շարժարժան ժողովրդի կրած առապանքների և, անշուշտ, նրան օգնելու անհրաժեշտության համար: Իսկ երբ իբր հարկ էր լինում գործով ապացույցել դիմ իրենց պարտքի զգացումն այդ ուղղությամբ, քննակառուցի, ինչ-որ կասկածելի հաշիվներ էին ներկայացնում հայ ժողովրդին:

Նրբ խորամուխ ենք լինում փաստերի լուսնյան մեջ, պարզ է գանձում, որ իմպերիալիստական տերությունների իսկական նպատակը հայ զազմականությանն իր հայրենիքը վերադառնալու գործում օգնելը չէր, այլ այդ անվան առաջ, եթև հնարավոր էր, Սովետական Հայաստանն անմիջականորեն իրենց տեսնական, ազա նակ քաղաքական շահագործման ուղարկ մեջ առնելը: Նրա համար էլ նրանք չէին ցանկանում գործ ունենալ անմիջականորեն ՍՍՀՄ կառավարության հետ, այլ մեկուսացված Հայաստանի, որին, նրանց կարծիքով, Տեշտ կլիներ ենթարկել իրենց ազդեցությանը: Ըննց այդպեղ էր, որ նրանք շարաշար սխալվում էին իրենց հաշիվների մեջ:

Հայ ժողովրդի նահատազորի, նրա ողբերգական անցյալի և պահպանության մեջ առաջադր զազմականության գառն վիճակի հանգեղ այդ դաժան խաղերը բոլորովն էլ նորություն չէին: Հայ աշխատավորությունը դեռ առանձնակներ առաջ իր մաշկի վրա զգացել էր դիպուտանների և դիբրալիստների, այժմ էլ տեսնում էր լլուլլ չորրների ու լարգ բերգոնների իրեն «օգնելու», ազառազրելու: Ժափն դատարի խուսրիք ու կեղծ ճառերի արյունոտ հետևանքները: Ըստ լուսնյան այդ փարիսեցիական խուսրիքի ու ճառերից նրբեր էլ այն կեղծ շանջավ Եվրոպայից հայ ժողովրդի անկեղծ օգնությունը և Ազգերի լիգայի «բարեբախտությունը»: Փաստորեն մի բարի առարի շարունակ հայ զազմականության հարցը և նանսների ծրագրերը օրինակելուց հետո Ազգերի լիգան այն մոռացության ավելց:

Ուստի միանգամայն իրավացի էր սովետական կառավարությունը, որ նանսների միջոյնի Հայաստան գալուց առաջ ու առավել ևս դրանից հետո, օճալ սպասելիքներ չունեն Ազգերի լիգայից և երբեք էլ ինչ-որ հույսեր չէր կապում նրա հետ: Այդ մասին շատ սեղին է արտահայտվել ՄԻՍՀ հոգաբարձության

ժողով Աբ. Երզնկյանը, որը լավատեղիակ էր զազմականության հարցին և սփյուռքի կյանքին: «Խորհրդային Հայաստանը թրթի աշխատակցի հետ ունեցած դրույցում Աբ. Երզնկյանն սեղ է. «Մենք նանսներն, որպես մեք և, առնառաքակ խորհրդային Մյուսնյան բարեկամի, անկասկած, հարգանքով ենք վերաբերվում և երբեք չենք կասկածում նրա բարի արածագործությունների և ցանկությունների մասին, սակայն նրա միտքայից մեծ բան չենք սպասում: Չ՛հ որ ես չէ որոշողն այդ խնդրեր: «Մ Ազգերի լիգան:

Եթև մենք ընդունել ենք նանսների միտքան, ունեցել ենք երկու չ՛մանական նպատակ, որը չենք թաքցնում:

Դեռ արտասահմանում զազմաբանայության մեջ կան կազմակերպություններ, որոնք դիտակցաբար և թև անդրակայաբար միտքում են զազմաբանային աշխատավորության դիտակցությունը, որորելով նրան օրն հույսալուով, թև մեծ պետություններից և Ազգերի լիգայից մեծ սպասելիքներ ունենք:

Մենք բոլոր հնարավորությունները ավելցինք նանսներին, առաջադրելցինք բոլոր թև մեծ և թև դյուրին ծրագրերը, որպեսզի զազմաբանայության աշխատավոր մասունները տեսնեն, թև մեծ պետություններից և լիգայից սպասելիքներ չկան...

Հայով նանսներին բոլոր հնարավորությունները, մենք փակելցինք արտասահմանում գտնված մեք բոլոր հակառակորդների պրոպագանդաների բոլոր զանգեր: Մենք պարզ և որոշակի ասացինք նանսներին—մենք մոռալու ցանկություն չունենք, եթև դուք և ձեզ ուղարկողներն ուզում եք, որ ներդալիի հարցը լուծվի, ավելց մեզ փոխառություն, մենք պատրաստ ենք թև փոխառությունն ապահովելու նույնիսկ արտասահմանյան բոլոր բանկերի միջոցով, մենք այդ հնարավորությունը կասկածներ: Մենք պատրաստ ենք լավ տոկոս վճարել, որովհետև ուզում ենք, որ զազմականության հարցը լուծվի²⁴, Սովետայն, ինչպես տեսանք, Ազգերի լիգան և նրանում եղանակ ստեղծող տերությունները շահագործված չլին այդ հարցի արդարացի լուծմամբ:

Գատապարտելով հայ զազմականության հարցում Ազգերի լիգայի երկերեսանի ու անճարակ վերաբերվուները, սովետական կառավարությունը և ողջ հայ աշխատավորությունը միաժամանակ արժանին են հասուցել հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ,

²⁴ «Խորհրդային Հայաստան, 11 սեպտեմբեր, 1925 թ., N 210:

Ճեճ Ճարդասեր Ֆր. Նանսենին, որի անկեղծությանը նրանք չի կորսելի կապակցել: Անկախ Ազգերի լիգայի խաղաղացած դերին, հայ զաղթականության թշվառ կացության բարելավման ուղղությամբ խոչընդոտալուծություններ ունի Ֆր. Նանսենը, մի Ճարդ, որի գիտական անխուշ գործունեությունը անխելչելիորեն կապված է եղել հասարակական համարման պայքարի հետ: Չնայած որ նա իր բազմաթիվ հայացքներով մանր-բուրժուական զեմոկրատ էր, Ճեճ համակրանքով վերաբերվելու Ռուսաստանում հաղթանակած Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Ճեճ հեղափոխությանը և դարձավ սովետական ժողովրդի անկեղծ բարեկամը: Նանսենը Ճեճ Ճարդասեր էր: Նրա պայծառ Ճարդասիրությունը դրսևորվեց շատ վաղ, դեռևս երա դեպի Հյուսիսային բևեռ կատարած նանսայրհորությունների ղեկավարի օրերին: Ռուսի պատահական չէր, որ նա խորապես ցնցվել 1914—1918 թթ. իմպերիալիստական սպանդից և հետագայում իր ուժերն ամբողջովին նվիրարեց պատերազմի զոհերին օգնելու գն: զործին:

Սկսած 1920 թ. գարնանից Ֆր. Նանսենը նորվեգիան ներկայացնում էր Ազգերի լիգայում և որպես ռազմագերիների գործերով լիգայի զերազույն կոմիսար Ճեճ շանքի գործադրեց օտարության մեջ առանցող հարյուր հազարավոր ռազմագերիներին իրենց ընտանիքները վերադարձնելու ուղղությամբ: Ֆր. Նանսենի ծավալած եռանդուն գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում հաջողությամբ իրականացվեց ռազմագերիների փոխանակությունն ու հարկենադրմությունը: Այնուհետև Նանսենն աշխրհիկ դաժամ երաշխի պատճառով 1921 թ. Սովետական Ռուսաստանում բռնկված սովի դեմ պայքարում՝ Ճարդասիրական օգնություն կազմակերպելով հազարավոր սովյալներին:

Նանսենը հազիվ էր վերջացրել Պոլոլմիեն սովյալներին օգնելու իր ղեկավարի աշխատանքը, երբ ստիպված եղավ մեկուսանալ լինել Ճարդասիրական մի այլ գործի: 1922 թ. սեպտեմբերին, մենում ներկա գտնվելով Ազգերի լիգայի նիստերին, կոնսանդնուպոլսի իր ներկայացուցչի Նանսենն ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ մի հեռագիր. «Անատոլյայի զաղթականների դրությունը շատ լուրջ է: Սպասե՛՛մ է սովը: Առա-

ջարկում եմ օգնություն կազմակերպել: Հեռագրեցե՛ք մեր համաձայնությունը»²⁰:

Այլ կապակցությամբ Ազգերի լիգան Նանսենին առաջարկեց զբաղվել հույն զաղթականությանն օգնություն կազմակերպելու գործով: Նանսենն ընդունեց այդ առաջարկությունը. անմիջապես մեկնեց Բալկաններ և այնտեղ լայն օգնություն կազմակերպեց հույն և ալլազի զաղթականներին:

Այնուհետև Նանսենի Ճարդասիրական հետադարձությունը կապվում է հայ ժողովրդի՝ մասնավորապես սփյուռքահայ զաղթականության հետ: Մինչև 1925 թ. ամառը, երբ Նանսենն անկամ էր եղավ Հայաստանում, նա բազմիցս առիթներ էր ունեցել ծանոթանալու ինչպես հայկական հարցին, այնպես էլ աշխարհով մեկ ցրված հայ զաղթականության վիճակին:

Դեռևս 1922 թ. մարտի 1-ին սովյալներին օգնող Նանսենյան միջազգային կոմիտեի Մոսկովայի ներկայացուցչի՝ Զոն Կորվինի և Մոսկովայում ՀՊՊՀ լիգոր-ներկայացուցչի՝ Ս. Տեր-Կորյինյանի միջև ստորագրվել էր մի համաձայնագիր, բայց որի Սովետական Ռուսաստանի արագործողական Գ. Վ. Չիլերինի և Ֆր. Նանսենի միջև 1921 թ. օգոստոսի 27-ին կնքված պայմանագրի պետք է տարածվեր նաև Սովետական Հայաստանի վրա²¹:

Նանսենը լավատեղյակ էր նվիրույալի, Մերձավոր արևելքի և այլ երկրների բազմահազար հայ զաղթականների ծանր վիճակին, որը մի քանի տարի շարունակ բննարկման առարկա էր Ազգերի՝ լիգայի նիստերում ու նրա զանազան հանձնաժողովներում: Սակայն, մինչև Ազգերի լիգայի և իմպերիալիստական ղեկավարիտության այլ ամբողջներից ստեղծ ստիպանքին խոսքեր էին չալլում հայ զաղթականության հասցեին և շարունակում խաբել նրան, գնալով սովին էր վատթարանում տարագիրների վիճակը: Նրանցից շատերը հասցեակ կերպով երկրից փախած ու ֆուրքանակ սպանդից հազիվ փրկված լինելով, զուրկ էին անզամ իրենց բազաբացիությունը հաստատող փաստաթղթերից, և նրանց իրավունքները չէին նանսալում օրենքի առջև: Միջազգային իրավունքի սեփականացի նրանք համարվում էին

²⁰ ՏՃ՝ Ֆր. Նանսեն, «Յրաուշք Բևեռային ժողով, Նրան, 1925, էջ 41—

42. ²¹ ՏՃ՝ ՄՊՄՀ ՀՀՊՊՀ ՊՊՄ, Գ. 40/113, ց. 3, գ. 18, Բ. 29—31:

պարզապես Հայրենազորիկներ և ոչ որևէ պետության թաղաքացի կամ Հոգաբարձի³⁷։

Գաղթականությունը այդ անորոշ վիճակից Հանձնու կապտակով Հայկական Ազգային դատախազության նորքները նախագահ Գ. Նորասուևկյանը զիմեց Ազգերի լիգային՝ Հայ տարազորներին միջազգային ճանաչում ունեցող նախնական անձնագրերով ապահովելու խնդրանքով³⁸ Գր. սեպտեմբերին ընձարկելով այդ Նաթը, Ազգերի լիգան սկզբունքորեն բնորոշում Հայ տարազորների թաղաքացիությունը օրինականացնելու անհրաժեշտությունը³⁹։

Լիգայի խորհուրդը որոշեց Քուրդիայից Հեռացած Հայ տարազորների համար նույնպես ստեղծել Ազգերի լիգայի Հոգաբարձությունը վաշխող մասնավոր անձնագրերի՝ այդ գործը հանձնարարելով Քր. Նախսենի ղեկավարած կոմիտեին⁴⁰։

Ազգերի լիգայի խորհուրդը, 1924 թ. Հունիսի 12-ին բնեկելով գաղթականության բարձրագույն կոմիտեար Քր. Նախսենի ներկայացրած զեկույցագրեր, որոշեց հանձնարարել լիգայի անգամ պետություններին՝ ընդունել լիգայի անունից Հայ տարազորներին արվող ինքնուրույն թղթերի՝ այսպես կոչված նախնական միջազգային անձնագրերի օրինականությունը⁴¹։ Դրա շնորհիվ մի շարք երկրներում երկար տարիներ Հազարավոր Հայ գաղթականների թաղաքացիությունն ու իրավունքները ճանաչվեցին օրինական։

Հեռացված մի շարք այլ գյուղություններ ստեղծվեցին Հայ գաղթականների նախնական անձնագրեր տալու գործում։ Ազգերի լիգայի 1925 թ. Նոր Հրատանգի Համաձայն, սերկրոս ստեն ի վեր Քուրդիային Հեռացած և Քուրդիա Հետ իրենց բոլոր կապերը խզած Հայերեն անոնք, որ փափազ Հայտենն, իրավունք պիտի ունենան իրենց նախնական անձնագրերու վրա արձանագրել տալու իրենց միայն ընկալալարը և Հայ ազգությունը⁴², այնուհետև անձնագրերի զիմեց Հայ գաղթականներից զանձնող

գումարը հասցվում է նվազագույնի և այլն⁴³։ Նախնական անձնագրերը գրական նշանակություն ունեցան Հայ տարազորների արտասահմանյան մասնապահության կյանքը որոշ չափով քիմիացնելու իմաստով։ Այդ առումով միանգամայն զբաղատների են արժանի այն մեծ շաները և շերմ Հոգաբարձությունը, որ ցուցաբերեց Քր. Նախսենը Հայ գաղթականներին իր անվամբ միջազգային լայն ճանաչում ունեցող անձնագրերով ապահովելու ուղղությունը։

Ընդհանրապես, թե որքան շերմ Հոգաբարձություն էր ստեղծում Քր. Նախսենը Հայ ժողովրդի հանդեպ, ի Հակազորություն Ազգերի լիգայի, պարզ կերպով երևում է 1927 թ. Հունիսի 5-ին շտեղծ ժողովխորհրդի նախագահին նրա գրած նամակի հետևյալ ստորերթը. «ես կարծում եմ, որ հարկով թե կարիք կա Հայտենելու ձեռք, որ իմ սրտանց ցանկությունն է անել այն բոլորը, ինչ ևս կարող եմ Հայ գաղթականներին և ձեր հիանալի ժողովրդի համար, որին ևս ճանաչեցի Հայաստանում իմ կատարած անտեսանալի ճանապարհորդության ընթացքում։

Մի գրքում, որ ևս արգեն ավարտում եմ, հույս ունեմ ծառայեցնելու ձեզ և համայն աշխարհին այն մասին, թե ինչ եմ մասնում ևս ձեր ժողովրդի և նրա ապագա Հարազատությունների մասին⁴⁴։

Հայաստանում եղած կարճ ժամանակամիջոցում Քր. Նախսենը ճանաթացավ մեր երկրի թաղամարտուն կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին, այցելեց գյուղատնտեսական շրջաններն ու արդյունաբերական ձևանարկությունները, բնության տեսարան մայրերն ու պատմական հնագույն հուշարձանները, ազգային մանդարաններն ու նորարարող ուսումնական Հաստատությունները, տեսավ Հայ աշխատավորի շինարարական առաջադիվներում կոթողներն ու լայն ժողովրդական զուլայ մեղդեղինները։ Այցելելով մեր երկրից և սեղանով ծանոթանալով նրա աշխատանքներ ժողովրդին ու զարավոր մշակույթին, մեծ մարդասեր իր ստացած անմիջական ապավորություններն ու եկրպակյան իր ստացած անմիջական ապավորություններն ի՞նչման լիցունքով մինչ այդ լայն տեսած աշխատությունների հիման վրա հետագայում գրեց «Խորված ժողովուրդը գիրքը», որը շատ վրա հետագայում զբեց «Խորված ժողովուրդը գիրքը», որը շատ

³⁷ Տե՛ս սՄիություն, ԼՂԾՍ երկամսյա պաշտեններՄ, Փարիզ, 1929 թ., № 126, էջ 73—74։

³⁸ Տե՛ս «Կրքին լուր», 8 Հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2928։

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, 21 Հունվարի, 1924 թ., № 3012։

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, 29 Հունիսի, 1924 թ., № 3124։

⁴¹ Տե՛ս «Հարասանի կոչանա», 3 Հոկտեմբերի, 1925 թ., № 40, էջ 470։

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, 27 փետրվարի, 1926 թ., № 9, էջ 410, նոս՝ 27 հոկտեմբերի, 1926 թ., № 45, էջ 1655։

⁴³ 2002 ՀՊԸ ԳՊԿ, Գ. 40/113, ց. 3, ց. 520, Բ. 15։

յամ իր մեջ պարունակող որոշ անհնայտ, բայց և անխուսափելի սխալներն, հայ ժողովրդի պատմության, նրա ողբերգական, բայց և հերոսական անցյալի, ինչպես նաև լուսավոր ու պայծառ ազգային մասին նվիրագրի ուսումնասիրողների գրած լավագույն գործերից մեկն է Լեոնտալով Լայառանից, նաևսներ շնորհալի հայ ժողովրդին, այլ իր գրած գրքով ցույց տվեց, որ նրա հոգեբեր շատ մտա ու հասկանալի են իրն:՝ նրա գիրքը ապիս է Լայոց պատմության վերաբերյալ թեպետ համառոտ, բայց և ճշտաբեր ի մի անկարի:

Յակայն մեզ համար առավել ուշադրով են նաևսնի գրքի այն մասերը, որոնք նվիրված են Սովետական Լայառանի 20-ական թվականների ստորյալին ու հայ գաղթականության հանդեպ: Այդտեղ եւ գրգռանքով նկարագրում է սովետական իշխանության շինարար գործունեությունը Լայառանում և մեղադրում Անասանին ու Ազգերի լիգային, որոնք զբոհվով իրենց բոլոր խառատները, լիատարեցին իրենց պարտքը հայ ժողովրդի հանդեպ:

Զույամ Ազգերի լիգայում հոգուա հայ գաղթականության ծավալում իր բազմամյա եռանդուն գործունեությանը, նաևսնին շնչաղվեց նրա հարցի լուծման ուղղությամբ շատ թե թե շուշափելի արդյունքների հասնել: Եվ խմբերեսխառական մեքանիսթյունների հետևանքով Ազգերի լիգայում հայ գաղթականության խնդրի վերջնական ապագայումից վրդովված՝ նաևսններ նորվեցներեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լույս ընծայեց իր գիրքը, որն ինչպես դիպուկ կերպով օրակն է գերմանական հրատարակիչը՝ «Նեկագրական և Անասանի և Ազգերի լիգայի գեմ»⁶⁴:

Նաևսներ փաստորեն խարվեց իր բարի մտադրությունների մեջ, Ազգերի լիգայից ունեցած անկալությունների մեջ: Բայց խարվելով հանգերմ, այլ աղնիվ մարդասեր իր հրատարակած գրքով վերմիսդիր եղավ իրեն խարողներից: Ինչպես բնութագրել է անգլիական «Քայմա» թերթը, «Վարված ժողովուրդը՝ վարորն պես իր պոշի մեջ խայլոց ունի, որ վիրավորում է հանձակատարությունը բոլոր նրանց, ովքեր խառացան ազնիին, քան ի վիճակի էին կատարելու»⁶⁵:

Դա բնավ պատահական բնութագրում չէր, այլ պատկերազար կերպով ակնարկվում էր այն սուր բնագառությունը, որ նաևսներ ծավալել էր իր գրքի վերջին էջերում անգլոսական կառավարության ու պետական գործիչների, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի հասցեին: Ազգերի լիգայի մասին նաևսներ մասնավորապես գրել է. «Ինչո՞ւ է Ազգերի լիգան հանձնաժողովներ նշանակում հարցն ուսումնասիրելու համար, թե ի՞նչ նվազագույն քան կարելի է անել հարկենադուրի հայ գաղթականների օգտին: Արդյոք ամենց անմարդ խիզը՞ը հանգստացնելու՞, իբր թե որն էրան է արվում:

Բայց ի՞նչ նպատակով, քանի որ եղելությունը լավատեղյակ է գործը հասկացողների բարեխիղճ ուսումնասիրությունների հետևանքով արված ու շատերի կողմից շիրմորեն ընդունված առաջարկությունները շարժանացան մեծ տերությունների պաշտպանությանը, որոնք սառնասրտորեն մերժեցին ամենափոքր զոհողությունը՝ օգնելու համար ողորմելի՝ գաղթականներին, որոնց նկատմամբ երանք հանն էին առև այնքան ծանր պարտականություններ: Այս հարցին պատասխանում են, թե չի կարելի զոհողություններ կատարել ուրիշի համար, երբ մարդիկ հազիվհազ իրենց ցափն են հոգում: Բայց արդյոք ազնի լավ չէ՞ր լինի այդ մասին խոչընչ այն մամանակ, երբ հաստատ խառատների և պատվի անուեով կոչ էր արվում այդ գործախուսներին՝ Անասանի գործի համար զոհարեղել ոչ միայն իրենց գրքով և ունեցվածքը, այլև իրենց կյանքը»⁶⁶:

Այնուհետև, վերլուծելով հայ գաղթականության հարցի շուրջը տեղի ունեցած անց ու դարձը, եզրած, բայց լիբականացված բազմաթիվ խառատները, նաևսներ գրում է. «Մարդ ստորակուսած հարցում է, թե ի՞նչն էր իրոր այդ բոլորի նպատակը: Արդյո՞ք այդ ամենը իսկապես գառարի խոսքեր էին: Դատարի խոսքեր, առանց լուրջ հիմքերի:

Իսկ Ազգերի լիգան՝ Միթն եւս նույնպես չէր զգում ոչ մի պատասխանատվություն»⁶⁷:

Ինչպեսխառական տերությունները Ազգերի լիգայում զբոհելով հայ գաղթականության հարցը, իրականում ցանկանում էին խարել հասարակայնությանը, թե իբր իրենք մտածում են

⁶⁴ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1929 թ., № 1, էջ 350.
⁶⁵ Նույն տեղում, 1930 թ., № 4—5, էջ 48.

⁶⁶ Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk, էջ 231.
⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 232:

Հայ տարազիրների մասին Այդ Հանապարհով նրանք ցանկա-
նում էին Սովետական Հայաստանում երկարատև ժամանակով
իրենց ձեռքը դնել տնտեսական կարևոր մեծարկներ և, այնու-
հետև կախման մեջ գցելով սովետական իշխանությանը, իրենց
կամքը թելադրել նրան, Սովետական կառավարությանը, հա-
նուն օտարության մեջ տասնադոզ աշխատավոր Հայ գաղթական-
ության հարցի լուծման, բնդատաշելով Ազգերի լիգային, միա-
ժամանակ ճշարտեն կառուցել իմպերիալիստական տերություն-
ների իսկական նպատակները, ժամանակին հակահարված ազից
նրանց ստոր մեքենայություններին և կանխեց նրանց սպեկուլ-
յաթով հաշիվների իրականացումը: Ահա թե ինչու Ազգերի լի-
գան և այնտեղ բազմած զիմանագետները հրամարվեցին որևէ
բան անել հանուն Հայ գաղթականության: Ահա թե ինչն էր
իրոք այդ բոլորի նպատակը: Հենց այս էր, որ ժամանակին չէր
կարողացել բժրանել Թր. Նանսենը: Հետո միայն նա հասկացավ,
որ Հայ գաղթականության հարցում Ազգերի լիգայի բանած զի-
րքը ոչնչով չի տարբերվում մեծ տերությունների վերաբերմուն-
քից և խիզախորեն բողոքեց Անտանտի ու լիգայի դեմ, կըր-
քոտ կերպով մեղադրեց նրանց ստոր զործնեությունը:

Վերջում Նանսենը գրում է. «եվրոպայի ժողովուրդները և
պետական գործիչները հոգեն են հավերժական հայիական հար-
ցից»:

Ինքնին հասկանալի է:

Այս հարցում նրանք միայն ձախողում կրեցին: Հայերի ա-
նունն անգամ նրանց ներհող խիզներում արքնացանում է հիշ-
գութություն խորանկված կամ անկատար հանդիսավոր խոստում-
ների ժանր շղթաների մասին, խոստումներ, որանց կատարման
համար նրանք մտար մասին էլին խիզի:

Այժմ խոսքը վերաբերում է այն փոքր, արյունոտ, սակայն
նվիրված ժողովրդին, առանց նավթի ու ոսկու:

Վա՛յ Հայ ժողովրդին, որ նրան ներբաշեցին եվրոպական
քաղաքականության մեջ: Նրա համար ազնի լավ կյանք, որ
նրա անունը երբեք ոչ մի եվրոպական զիմանագետի շուրթերին
չիներ:

Սակայն Հայ ժողովուրդը երբեք չհուսահատվեց: Մշտական,

համառ աշխատանքում նա պայտում էր, պայտում երկար: Նա
պայտում է մինչև օրս էլ⁴⁰:

Այ՛, Հայ ժողովուրդն պայտում էր, պայտում էր, բայց
արևն ոչ երբեք եվրոպական իմպերիալիստներից, այլ առա-
կան հորիզոնում վեր բարձրացած կարմիր ու հրաբուրդ գրոշից
և Արարածի ստորտուտ մուտից առած Հայաստանի անկախ ու
սոցիալիստական պետությունից էր անկախում իր բազմաբնիկ
իրականացումը:

Հայաստանում կատարած իր ուսումնասիրությունների քն-
նացքում Նանսենը եկավ այն հաստատ համոզման, որ «միայն
վաղը, ուր ներկայումս կարելի է սեղավորել քննադուրջ Հայ
գաղթականներին՝ դա Սովետական Հայաստանն է: Այնտեղ, ուր
մի քանի տարի առաջ թագավորում էին ավերածությունը, թըշ-
վառությունը, սո՛վք, այժմ, սովետական կառավարության հոգա-
արության շնորհիվ, հաստատված է խաղաղություն և կարգ ու
կանոն, բնակչությունը որոշ չափով նույնիսկ ունեւր է գար-
նել»⁴¹:

1927 թ. կեսերին Նանսենը անդեկություն է օտանում, որ
Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, այլևս շապան-
ով Ազգերի լիգայի կեղծ որոշումներին, մտադիր է իր ներքին
հարավորությունների մորիլիցացումով հիշոցներ կուտակել
Ղանբի, Սև չրի, Զանգիբասարի և մյուս մշտմանների ճահին-
Ղանբի շրջանում և սողովում համար Ստանկուլով այդ ուրախա-
լի լուրը, Նանսենն անմիջապես դիմում է ՀՍԽՆ Ժողովմարտին,
հայտնելով, որ, կ՛թե այդ նիշտ է, ապա շնայած ինքը դեռևս չի
կարողացել սողովում ծրագրի իրագործման և գաղթականների
մեղավորման նպատակով գումար ձեռք բերել, պիտի փորձի
վարկեր ստանալ՝ զոնե գաղթականությանը Սովետական Հա-
յաստան տեղափոխելու համար⁴²:

Նանսենը մեծ զոգասանքով է խոսում զեպի Հայ գաղ-
թականություն սովետական կառավարության ցուցաբերած ու-
շագիր և հոգատար վերաբերմունքի մասին՝ նշելով, թե «մենք
տեսնում ենք, որ դուք գաղթական կերպարների համար անում
եք ազնիք, քան կարող եք: Յանկանում ենք, որպեսզի ձեք գաղ-

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 333—334:

⁴¹ Թր. Նանսեն, «Ջորջով» Թեոսոփիա ժողով, էջ 42:

⁴² ՏՄՀ 2082 ՀՀԾԾ ՊԳՄ, ֆ. 40/113, ք. 3, ց. 520, Բ. 4:

Քական եղբայրները շուտով միանան ձեզ հետ»⁵¹, նա միաժամանակ Ազգերի լիգայի խորհրդում հայտարարում է, որ եվրոպական տերությունների բազաբականությունը ոչնչով չի նըպաստում հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու հարցի լուծմանը, հետևապես պետք է վերջ տալ այդ խարեությունը⁵²:

Հայ ժողովրդի տարազիր հատվածի նկատմամբ հոգսը նաևսնը մոռացուցնել չուզեց մինչև իր կյանքի վերջը: 1928 թ. նա շրջագայություն կատարեց ԱՄՆ-ում, որի ընթացքում դասախոսություններ ու զեկուցումներ կարգաց հայերի օգտին հանգանակություն ծավալելու նպատակով⁵³: Այդ ժամանակ էլ հենց վերջնականապես համոզվելով, որ կապիտալիստական աշխարհը բար անտարբերությանը է վերաբերվում հայ գաղթականության տառապանքներին և շանդուծելով, որ Ազգերի լիգան շարունակի խարել հայ տարազիրներին, նաևսնը 1929 թ. աշնանը առաջադեմ մտքերը լիգայի ընդհանուր ժողով՝ այլևս անօգուտ կերպով չգրազվել Սովետական Հայաստանում հայ գաղթականների տեղափոխման ծրագրով: Ազգերի լիգայի 1929 թ. սեպտեմբերի 21-ի նիստում ընդունվում է նաևսնի առաջարկը, և 1920 թ. ի վեր լիգայի շրջանակներում ապարդյուն կերպով արծարված այդ հարցը հանվում է օրակարգից⁵⁴:

Միաժամանակ որոշվում է Գերմանիային, Նորվեգիային, Ռումինիային և Հունաստանին «զերծ կարգուցանել նախապես իրենց ստանձնած հանձնառություններեն» և կուրսեմբուրգի կառավարությանն ու երկու անհատ անձնավորությունների ետ վերադարձնել հայ գաղթականների տեղափոխության հոնդին հատկացրած շնչին գումարները⁵⁵:

Ըստ տեղեկությունների, մոտ մի հեզամյակի ընթացքում (1925—1929 թթ.) նաևսնի հաջողվել էր հայ գաղթականների տեղափոխման և նախատեսված հողամասերի ռոպման համար հավաքել հազիվ 1,6 միլիոն ուրլի⁵⁶, անձնան մի գումար նման

ձեռնարկի իրականացման համար: Այնպես որ, բնավ շարքացան այդ ձևնապարհով հայ գաղթականության հարցի լուծման նաևսնի հույսերը: Ինչպես ժամանակին ճիշտ կերպով նշվել է սովետահայ մամուլում, մեծ մարդասերի բուրք ձեռնարկումները՝ օգնության հասնելու հայ գաղթականներին՝ «շարժելով եվրոպայի և Ամերիկայի գոթը», չուրն բնկան: Դա մի ավելորդ անգամ ապացուցեց, որ միանգամայն արգարացի է եղել սովետական կառավարությունը՝ իմպերիալիստական տերություններին և նրանց դիվանագետներին համարելով հայ ժողովրդի սխերիմ վնասմանը՝ ոչ մի հույս չկապելով նրանց հետ և ուրիշներին թողնելով նրանցից «բարիքներ» ակնկալելու պարտականությունը:

Ինչպես տեսանք, օտարության մեջ դեզերող սպիտուրահայ աշխատավորների մի գզալի մասի հայրենադարձությունը իրականացվեց ոչ թե Ազգերի լիգայի միջոցով (որին սովետական կառավարությունը ամեն կերպ ընդոտաչում էր հանուն հայ գաղթականության հարցի շուտափույթ լուծման, բայց որն իրականում ոչինչ չկարողացավ կամ շցանկացավ զլուխ բերել), ոչ թե իմպերիալիստական տերությունների օգնությամբ (որոնք ուղղակի պատասխանատվություն էին կրում հայ գաղթականության աննախանձելի վիճակի համար), այլ սովետական կառավարության գործադրած գերազույն ջանքերի շնորհիվ և Սովետական Հայաստանի աշխատավորների՝ զիպի իրենց տարափր եղբայրներն ու քույրերն ունեցած ջերմ հողատարության և հանուն նրանց կատարած գոհողությունները:

⁵¹ Նույն տեղում, գ. 373, թ. 17:

⁵² ՏԿ՝ «Правда», 28 սեպտեմբերի, 1927 թ., № 221:

⁵³ ՏԿ՝ «Հայաստանի կրճակ», 12 մայիսի, 1928 թ., № 19, էջ 599:

⁵⁴ ՏԿ՝ «Միություն», 1929 թ., № 135, էջ 237:

⁵⁵ ՏԿ՝ նույն տեղում:

⁵⁶ ՏԿ՝ «Ետրոզային Հայաստան», 11 ապրիլի, 1929 թ., № 83:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԽԻՊԻՅԱՆ ԿԱՄԻՏԵԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆԻԹ—ՍՓՅՈՒԹԲ ԿԱԳԵՐԻ ՉՋՐԳԿԱՏՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱՐԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ**

Քայքայված երկիրը վերաշինելու, հանրապետությունում կուտակված արժեքազույց գաղթականությանն օգնելու, հայրենիքի և սփյուռքի միջև կապերը զարգացնելու, ինչպես նաև հայրենագարձությունն իրականացնելու գործում որոշակի դրական դեր է կատարել Հայաստանի օգնության կոմիտեն (204)։

Հայաստանի օգնության կոմիտեն կազմակերպվել է 1921 թ. սեպտեմբերին, Սերանում, մի խումբ հասարակական գործիչների ու մտավորականների նախաձեռնությամբ, որոնք խորապես մտահոգված լինելով մեր ժողովրդի ճակատագրով, ցանկանում էին միավորել ազգի բոլոր կենսունակ ուժերը՝ շուտագույն կերպով երկիրը ոտքի կանգնեցնելու նպատակով։

204-ի հիմնադիր անդամների թվում էին Ս. Կասյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ար. Ներսիսյանը, Գ. Շահվերդյանը, Ս. Փիրույանը, Մ. Արարիկյանը, Հովհ. Թումանյանը, Նար. Գուրբ, Գ. Գեմիրճյանը, Մ. Սարգսյանը, Նզ. Թաղոսյանը, Բ. Մելիքյանը, Հ. Մանանդյանը, Մ. Աբրիզյանը, Լևոն, Ստ. Մալխասյանը, Վ. Արթուրինի, Գր. Չուբարչյանը և ուրիշներ։

204-ի հիմնադիրների նպատակն էր մի կողմից՝ շինարար աշխատանքի ներգրավել այն բոլոր խավերին, որոնք զանազան պատճառներով հեռու էին կանգնել երկրում կատարվող վերափոխություններից, իսկ մյուս կողմից՝ ճշմարտացի ինֆորմացիայի բազմազան միջոցներով ցրել սովետական իշխանության

շուրջը թշնամական տարրերի կողմից տարածվող զրպարտությունների ու ստահող լուրերի հետևանքով սփյուռքում ստեղծված անվստահության մթնոլորտը։ Այն ժամանակվա դժվարին պայմաններում նման մի անկուսակցական, հասարակական կազմակերպության միջոցով հատկապես սփյուռքահայության կենսունակ ուժերը միավորելու, նրան հայրենիքի շուրջը համախմբելու խնդիրը ուներ խիստ կարևոր նշանակություն։

204-ի նման մի կազմակերպության ստեղծումը, անշուշտ, արդյունք էր նաև այն շրջահայաց ու խոհեմ քաղաքականության, որն իրականացվում էր սփյուռքահայության նկատմամբ հանրապետության կուսակցական ու պետական ղեկավարության կողմից։ Այն ժամանակ ՄԽՍՀ Ժողովուրդի նախագահ Ա. Մյասնիկյանը, կուսակցական ու պետական մեծ գործչին հատուկ հետաետևություններ և նրբանկատություններ, 204-ին մեծ կարևորություն էր տալիս ոչ այնքան նրա բերելիք նյութական օժանդակության, որքան արտասահմանի հայ զանգվածներին Մոսկուական Հայաստանի մասին ճշմարտացի տեղեկություններ հաղորդելու և հայրենիքի հետ նրանց կապերը զարգացնելու իմաստով։ Իր առջև դրված նպատակներն իրականացնելու համար 204-ը պետք է ունենար իր կենտրոնական վարչությունը Ներսևում, իսկ սկզբնական կազմակերպությունները կամ մասնաճյուղերը՝ սովետական մյուս հանրապետությունների հայաբնակ վայրերում ու արտասահմանի հայկական գաղթօջախներում, որոնց միջոցով էլ արտերկրի հայությունը կկարողանար կապվել մայր հայրենիքի հետ։

204-ի հիմնադիր համագումարից անմիջապես հետո ստեղծվեցին նրա տեղական մասնաճյուղերը՝ Թիֆլիսում (1921 թ. հոկտեմբեր), Բաթումում (1921 թ. նոյեմբեր), Մոսկվայում և Բարձում (1922 թ. փետրվար)։ 204-ի բազմաթիվ մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին հատկապես նրա երրորդ համագումարից (1923 թ. հոկտեմբեր) հետո՝ Աստրախանում, Խարկովում, Կիևվում, Օդեսայում և Հյուսիսային Կովկասի ու Միջին Ասիայի գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում։

Գաղութայինությանը դուրս Ուկրաինական Հայաստան տրամադրելու, նրա կողմից երկրին օգնություն կազմակերպելու և 204-ի մասնաճյուղեր հիմնադրելու տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին 204-ի առաջին

¹ ՏԵ՝ 2002 ՀՀՍԵ ԳԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 249, թ. 21—26.

նախագահ, բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի գլխավորած պատվիրակության առաքելությունը Կ. Պոլիս Պատվիրակության նպատակն էր, ինչպես այդ մասին գրել է Հովհ. Թումանյանը, «...մեր կոմիտեին համարման մի մարմնի ստեղծել Պոլսում, կապել մերին հետ, և նրա հետ միասին սազել ավելի հեռու մեր գաղութներին վրա, առաջ բերելու նույն տեսակի մարմինները»²։ 204-ի պատվիրակությանը հաջողվեց միավորել մինչ այդ Կ. Պոլսում գոյություն ունեցող մի շարք բարեգործական ու մշակութային կազմակերպությունների միջուկները անշատ ծավալած գործունեությունը և այն ուղղել հայրենիքի օգտին։ **Հովհ. Թումանյանի** պատվիրակությունը հասկացալես սերտ կապեր հաստատեց այսպես կոչված «շուրթերի» օջուխյան մարմնի» (20U) հետ, որն ստեղծվել էր 1920 թ. հոկտեմբերին և բացի Կ. Պոլսից մասնաճյուղեր ուներ նաև Խուսիսիայում, Բուլղարիայում և այլ վայրերում։ 20U-ի նպատակն էր նյութական ու բարոյական աջակցություն կազմակերպել Հայաստանին։ Սակայն, նոր 204-ի պատվիրակությունը Կ. Պոլիս հասավ, 20U-ին դուրս խիստ երեքում, փաստորեն անգործության մասնակցած վիճակում՝ դաշնակների հակասովետական արողպագանալի և որոշ շահով նաև ռամկավարների անտարբեր վերաբերմունքի հետևանքով։ 204-ի պատվիրակությանը հաջողվեց կարճ ժամանակամիջոցում պոլսահայրենական ծանրացրել հայրենիքի իրական գոյությանը և սովետական կառավարության հիշատակաբանությունը՝ բնկում առաջ բերելով դեպի Սովետական Հայաստանն ունեցած նրանց վերաբերմունքի մեջ։ Այդ ամենի շնորհիվ զգալի շահով ամբարձրվեցին նաև 20U-ի դիրքերը, աշխուժացավ նրա գործունեությունը։ 1921 թ. դեկտեմբերի 1-ին 204-ի և 20U-ի ներկայացուցիչների ստորագրություններով Կ. Պոլսից մի շրջաբերական ուղարկվեց գաղութահայ բոլոր կարևոր կենտրոնները։ Այդ շրջաբերականում կոչ էր արվում տեղերում ստեղծել Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղեր, կապվել նրա կենտրոնական վարչության հետ և ամեն կերպ նպաստել երկրի վերաշինության ու զարթոնանությանը։ Նյութական վիճակի բարելավման գործին, վերստիշյալ կոչը լայն արձագանք գտավ սփյուռքահայության մեջ։ Ամենուրեք սկսեցին կազմակերպվել հայրենիքի օգտին հանդեսակու-

թյուններ ու նվիրատվություններ։ Չանցավ մի երկու ամիս և մի-Հայաստան հասան այլուր, դեղորայք, հագուստեղեն և այլ միջոցներ³։ Շուտով Կ. Պոլսի հայկական կարմիր խաչի ընկերությունը երևան ուղարկեց հինգ հոգուց բաղկացած բժշկական միջոցները՝ երեք վագոն դեղորայքով և հիվանդանոցի ու զեպտական սարքավորումներով։ 20U-ը Հայաստան գործողեց հասուն պատվիրակություն՝ երկրի գոյության ծանոթանալու և ավելի արդյունավետ օգնություն կազմակերպելու միջոցառումներ մշակելու նպատակով⁴։

Սակայն մինչև 1924 թ. սկզբները 204-ը արտասահմանում գրեթե չկարողացավ մասնաճյուղեր կազմակերպել։ Ինչպես և պետք էր սպասել, գաղութահայ ուներ խավերն ու հետադիմացական հակասովետական ուժերը մեծ մասամբ բացահայտ թշնամական, մասամբ էլ անտարբեր դիրք բռնեցին պոլլիզիանս Հայաստանի հանդեպ և նրան համակերպ կազմակերպություններին ստեղծման գործում։ Այդ սեսակետից բացառություն էր կարողանում իրանահայ գաղթաբյուր, ուր շնորհիվ Սովետական Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչության և տեղի առաջադիմական ուժերի ջանքերի 204-ի մասնաճյուղեր էին կազմակերպվել դեռևս 1922 թ. փետրվարին։ Նման վիճակը, հասկանալի է, որ 204-ի կենտրոնական վարչության բավարարել չէր կարող, ուստի նա վճռական բայել էր կատարում արտասահմանում մասնաճյուղեր ստեղծելու ուղղությամբ, մասնավոր որ այդ գործում մեծ ակտիվություն էին ցուցաբերում նաև սփյուռքահայ լայն զանգվածները։ Ահա այդ համատեղ ջանքերի շնորհիվ 1924—1925 թթ. 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին Մերձավոր արևելքի, Բալկանների, Յուրանիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական գաղթաբյուրներում։ Հունաստանի հայ աշխատավորների և շահագործողների 204-ի տեղական մասնաճյուղեր և, շնայած իրենց թաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ կացությանը, զգալի միջոցներ տրամադրեցին 204-ի կենտրոնական վարչությանը⁵։ Եվ այս-

² ՏՆ՝ նույն տեղում, ֆ. 41114, ց. 1, գ. 3, ք. 101—102։

³ ՏՆ՝ նույն տեղում։

⁴ ՏՆ՝ «204-ի տեղեկատու», ամսագիր, օրգան 204-ի կենտրոնական վարչության, Երևան, 1928 թ., № 1, էջ 56—60։

⁵ ՏՆ՝ «Հարավային», ամսագիր, օրգան 204-ի կենտրոնական վարչության, Երևան, 1925 թ., № 1, էջ 15։

² ՏՆ՝ նույն տեղում, ֆ. 393, ք. 15։

³ ՏՆ՝ նույն տեղում։

պէս գնալով աշխուժանում էր 204-ի գործունեութիւնը, այն դառնում էր հայրենիքի և սփյուռքի միջև կապի կարևոր օղակ:

* * *

Հայաստանի օգնութեան կոմիտէն իր 16-ամյա գոյութեան ընթացքում անցել է գործունեութեան երեք հիմնական փուլը Առաջին փուլն ընդգրկում է 1921—1923 թթ., երբ 204-ի հիմնական ուշադրութիւնը կենտրոնացվում էր կազմակերպական հարցերի վրա, ինչպէս նաև բնակչութեան՝ հատկապէս գաղթականութեան համար պարեն, հագուստ, դեղորայք և առաջին անհրաժեշտութեան այլ ապրանքներ ձեռք բերելու ու բաշխելու վրա:

204-ի գործունեութեան աշխուժացման իմաստով կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա երկրորդ համագումարը, որը կազմակերպվեց 1922 թ. հուլիսին, Երևանում: Համագումարի աշխատանքների մասնակցում էին նաև 20F-ի և գաղութահայ այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Ամփոփելով կատարված աշխատանքները, համագումարը հանձնարարց կենտրոնական վարչութեանը՝ այսօրևսուև ևս շարունակելով կարիքավոր բնակչութեան օգնութեան ցույց տալու գործը, առաջիկայում առավել գործուն մասնակցություն ունենալ երկրում ծավալված շինարարական աշխատանքներին:

204-ի գործունեութեան այդ կողմը ավելի շեշտվեց նրա երրորդ համագումարի կողմից (հոկտեմբեր, 1923 թ.), որին նույնպէս մասնակցում էին արտասահմանյան տարբեր երկրների հայկական զգաթոշախների ներկայացուցիչներ: Համագումարը, նկատի ունենալով բնակչութեան նյութական դրութեան որոշ բարելավումը, խնդիր դրեց վերջ տալ միջոցների օգտագործման սպառողական բնույթին և որդեգրել գործունեութեան այնպիսի ուղիներ, որոնք մենալուծ ազդակ հանդիսանալին երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքում:

204-ի գործունեութեան երկրորդ փուլում՝ 1923—1931 թթ., ուշադրութեան կենտրոնում էր սփյուռքահայ աշխատավորների կազմակերպչորեն համախմբելու գործը: Երկրի ներսում 204-ը այդ շրջանում իրականացրեց շինարարական ու մշակութային կարևոր միջոցառումներ: Կազմակերպական նստանուն գործունեութեան ծավալման շնորհիվ արդեն 30-ական թվականներին

սկզբին 204-ն արտասահմանում ուներ մոտ 200 մասնակցողներ, ավելի քան 10.000 անդամներով:

Այդ փուլում 204-ի կենտրոնական վարչութեան կողմից արտասահման մեկնեցին մի շարք պատվիրակություններ ու անհատ գործիչներ, պրոպագանդայի համար օգտագործվեցին գրականությունը, կինոկարները, Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային նվաճումների շրջիկ ցուցահանդեսները, հրատարակվեցին դեղաբովանդակային շրջիկ ցուցահանդեսները ու բացիկներ, վարբերականներ և այլն, որոնց շնորհիվ երկրի մասին սփյուռքում միակ ճիշտ և հանգամանորեն տեղեկություն տվող կազմակերպությունը դարձավ 204-ը:

204-ի գործունեութեան երրորդ փուլն սկսվեց 1931 թվականից, երբ մեծ թափ ու լայն ծավալ ստացավ նրա կենտրոնական վարչութեան ղեկավարութեամբ հայրենակցական միությունների կողմից նախորդ տարիների սկսված նոր ավանների կառուցումը: Հայաստանում երկրի տնտեսական կյանքի բարելավմանը զուգընթաց՝ լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին նաև ավելի մեծ մասշտաբով ներգաղթի կազմակերպման համար: Հայրենակազմութեան իրականացման գործում 204-ի կենտրոնական վարչությունն ու նրա արտասահմանյան մասնակցողները ունեցան գործուն մասնակցություն: 204-ի նախահանձնութեամբ 1933 թ. հուլիսին Փարիզում ստեղծվեց համազգայնական մասշտաբով օժնիրագրի և բնակարանային շինարարութեան ֆոնդը, որի կենտրոնական մարմնի կազմում ընդգրկվում էին Աբրահմ Զուպյանը, այն ժամանակ Փարիզում տարագրութեան մեջ գտնվող Ավետիք Իսահակյանը և ուրիշներ: Այդ ֆոնդում հավաքվող գումարները 204-ի կենտրոնական վարչությունը միջոցով հատկացվում էին ներգաղթի իրականացմանը և հայրենակազմների համար բնակարանների կառուցմանը:

• • •

1926 թ. սկզբներին, երբ արդեն 204-ը լայնորեն իր կազմակերպություններն էր տարածել արտասահմանյան հայկական

* Տե՛ս «204», ամսագիր, օրգան արտասահմանյան 204-երի, Փարիզ, 1935 թ., № 2, էջ 533—534:

• Տե՛ս 2002 ՀՊԹ ԳԿՍ, ք. 326, ց. 1, գ. 45, թ. 1—5:

գաղթօջախներում, երբ արդեն երկրի բնակչությունը բնավ կարիք չունի ՍՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող մասնաճյուղերից ստացվող անհյան օժանդակությունների, կենտրոնական վարչությունը որոշեց գաղթարկել վերջիններիս գործունեությունը:

Այդ շրջանում զգալի շահով փոխվել էր նաև 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեության բովանդակությունը: Նրանք հիմնականում դարձել էին գաղութասնայությանը մայր հայրենիքի հետ կապող առաջադիմական մասսայական կազմակերպություններ: Սփյուռնասնայության Սովետական Հայաստանի հետ կապելու և նրա մասին ճշմարտացի տեղեկություններ տալու իմաստով այդ տարիներին մեծ դեր են կատարել 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից արտասահման մեկնած պատվիրակությունները: Այսպես, 1924 թ. վերջերի արտասահման գործուղվեց 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, ՀՍԽՉ հոգաբարձության ժողկոմ Ար. Երզնկյանը: Նա եղավ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Անգլիայում: Ամենուրեք նա բազմաթիվ հաղթյալներ ունեցավ գաղութահայ աշխատավորության ներկայացուցիչների հետ, հանդես եկավ Սովետական Հայաստանի մասին հանգամանալից զեկուցումներով ու ելույթներով: օգնեց հիմնելու 204-ի մասնաճյուղեր և Քարեգործական միության հետ կնքեց մի շարք համաձայնագրեր՝ Հայաստանին կտակված որոշ զուտարների օգտագործման վերաբերյալ¹⁰:

Հայաստան վերադառնալուց հետո, 1925 թ. փետրվարին, 204-ի կենտրոնական վարչության ընդլայնված պլանումում Ար. Երզնկյանը հանդես եկավ հանգամանալից զեկուցումով, որի մեջ մանրամասնորեն անդրադարձավ որ ռդկրություն արդյունքներին: Նա իր զեկուցման մեջ ներկայացրեց գաղութասնայության թշվառ կյանքի տխուր պատկերը, նրա աշխատավորական խավերի անվերապահ համակարանը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ Ար. Երզնկյանը նշեց, որ սփյուռնասնայության ամենահիմնական հոգսերից մեկը որևէ տեղ զեկուցում չհիմնավորված տարագրիչների ու որբերի խնդրն է:

Հատկապես խիտ մտահոգել էր հայ որբերի շարքը, քանի որ նրանց խնամքով զբաղվելու կոչված գաղութահայ բարեգործական հաստատությունները փաստորեն նրանց ցրում էին զա-

նազան ֆիրմաների ու անհատների միջև՝ Ֆրանսիայից մինչև կանադա: Հասկանալի է, թե ինչ տխուր հետևանքների կարող էր հասցնել հայ որբուկների ճակատագրի նկատմամբ նման անհոգի վերաբերմունքը: Զեկուցողը խնդիր դրեց, որպեսզի ներգաղթողների մեջ ապին շատ որբեր բերվեն հայրենիք, որտեղ նրանք կկարողանան ստեղծել սեփական օջախներ՝ վայելելով պետական լայն հոգաբարձություն¹¹:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռնասնայության կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև արտասահմանում 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հետագա աշխուժացման իմաստով կարևոր դեր խաղաց 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1925 թ. վերջերին հայկական գաղթավայրեր մեկնած երբ պատվիրակությունը Այդ պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կենտրոնական վարչության բարտուղար Գրիգոր վարդանյանը, վարչության անդամ Կարեն Միքայելյանը և Հայաստանի կարմիր խաչի նախագահ բժիշկ Սպանդարտ Կամսարակյանը, արտասահման մեկնեց 1925 թ. դեկտեմբերի 5-ին և հայրենիք վերադարձավ 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ին, գրեթե 13 ամիս շրջագայելով հայկական գաղթօջախներում: Պատվիրակությունը եղավ Գերմանիայի, Բելգիայի, Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Ամերիկայի գրեթե բոլոր հայաստաբաղթյալներում և ծանոթացավ սփյուռնասնայության կյանքի տարբեր կողմերին: Պատվիրակության անդամները հանգամանորեն ուսումնասիրեցին 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեությունը, հիմնադրեցին նորերն և այլ ազգագրու գործեր կատարեցին: Ամենուրեք հանդես եկան Սովետական Հայաստանի նվաճումների և 204-ի հետագա անելիքների մասին դասախոսություններով ու զեկուցումներով, որոնք ուղեկցվում էին Հայկիստի նկարահանած ֆիլմերով կամ ուրիշ ցուցադրական նյութերով: Պատվիրակությունն իր հետ արտասահման էր տարել նաև մի փոքրիկ շրջիկ ցուցահանդես, զեղարվեստական բազմաթիվ պատկերազարդ ալբոմներ ու դիագրամներ, որոնք որոշակի գաղափար էին տալիս հանրապետության անտեսողական ու մշակութային վերելքի մասին: Հատկապես մեծ հաջողություն ունեցավ 204-ի կենտրոնական վարչության պատվերով Հայկիստի նկարահանած «Խորհրդային Հա-

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 66, ք. 66—68:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

յաասանք վաճառարական կինոնկարը, որն բնորոշում էր հանրապետության բազմաբույսերային կյանքի բոլոր բնագավառները: Ինչպես հաղորդում են պատմիրակության անդամներն իրենց տպավորությունները, ամեն անգամ, երբ դահլիճում մտնում էր լույսը և խավարի մեջ պայծառորեն երևում էին Սովետական Հայաստանի գեղերն ու պետական դրոշը, հայրենակարտ հուզված սրտերը հրճվանքի գեղարարյան պահ էին ապրում և խանդավառ օգնացի առարում ի պատիվ ազատագրված հայրենիքի: Սփյուռքահայության վրա այդ կինոնկարի գործած ազդեցությունն այնքան ուժեղ էր, որ մի շարք երկրներում դաշնակները դիմել էին տեղական իշխանություններին, խնդրելով արգելել նրա ցուցադրումը:

Պատմիրակության ծավալած նոստալոն գործունեության շնորհիվ ամբարշտում են 204-ի մասնաճյուղերը, կազմակերպվում են նորերը: Այդ շրջանում արդեն զրանց թիվը Ֆրանսիայում հասնում էր 32-ի, ԱՄՆ-ում՝ 45-ի, բազմաթիվ մասնաճյուղեր էին ստեղծվել նաև հայկական այլ պաթմավայրերում: 204-ի շուրջն էին համախմբվում հատկապես աշխատավորական տարրերը, որի շնորհիվ այն դառնում էր սովետական օրինակատեսակով սփյուռքահայ դանձախմբների անկուսակցական ամենաբազմաանգամ կազմակերպությունը:

Հայրենիք—սփյուռք կապերի ամբարշտումից և սփյուռքահայության բարոյական աշակցությունից բացի, պատմիրակությունը ձևոր բերեց նաև նյութական որոշակի արդյունքներ: 204-ի Ֆրանսիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերը զգալի գումարներ տրամադրեցին ներգաղթյալների համար Հայաստանում բնակարաններ կառուցելու ֆոնդին: Այդ միջոցներով հետագայում երևանում կառուցվեցին մի քանի շենքեր, որտեղ օժևան գտան տարագրությունից հայրենիք վերադարձած հարյուրավոր քնտասիները: Այսպես, օրինակ՝ ԱՄՆ-ում կազմակերպված Մայսթիայի հայրենակցական միությունը Հայաստան ներգաղթող մայսթիայցիների համար պատմիրակությանը հանձնել 30000 զոլար: Էքսիթանի շրջանի Էլջիլիարի նորկաստայ քանցքով ուղղվող հողերի վրա հիմնադրված նոր Եմբուկիս ամառի համար Բելգիայի հայ պաթմոն արամադրեց 27000 բելգիական ֆրանկ: Այլ գաղութներից ու հաստատություններից ստացվեց 20000 զոլար: Հայաստանում մի քանի գյուղական դպրոցներ կառուցվելու համար, 24000 ուրլի՝ մեղավարուծական

դպրոց հիմնելու, 70000 ֆրանկ՝ երևանում ակնարուծական կլեմիկ կազմակերպելու համար և այլն: Պատմիրակությունը Հայաստան բերեց նաև մեծ քանակությամբ լարորատոր սարքավորումներ՝ Երևանի համալսարանի համար և ժողովրդական հեռու Անդրանիկի սուրբ, որը գրավորը նվիրել էր հայրենի քանդարանում պահելու համար¹²:

Պատմիրակության անդամները արտասահմանում գրազվեցին նաև մի քանի տասնյակ հասնող հայկական կտակների, նվիրատվությունների և ազգային այլ գումարների խնդրով: Նրանց հաճախած նյութերի և շՄԽՀ ժողովուրդահի առնթվեր սեպակների ուսումնասիրության հանձնաժողովին՝ ձևոր բերած փաստաթղթերի հիման վրա 1928 թ. 204-ը Մոսկվայում հրատարակեց պատմիրակության անդամ Կարեն Միքայելյանի գրած «Հայ՝ ժողովրդական հարստությունները արտասահմանում» գրքույկը: Վերջինս մեծ իրարանցում ու շփոթ առաջացրեց գաղութահայ քարագործների շրջանում: Այդ գրքույկը հնարավորություն տվեց սփյուռքահայությանը ճանաչելու իր կեղծ քարերարներին, որոնք տարիներ շարունակ ժողովրդից թաքցրած էին պահում իրականում հենց նրան պատկանող ազգային հակալական դուժարները: Դրա շնորհիվ սփյուռքահայ առաջադեմական խավերը հնարավորություն ստացան իրենց արդար բողոքի ձայնը բարձրացնելու հանրային միջոցները շայտլոնների դեմ և ըստ կարելուց այն օգտագործելու ազգային մշակութային նպատակներով:

1928 թ. ամռանը 204-ի կենտրոնական վարչությունը մի երկ պատմիրակություն (Ֆրիգոր Վարդանյան, Արամայիս Մուսայելյան) գործուղեց արտասահման: Այդ պատմիրակությունը նույնպես շուրջ մեկ տարի շրջադաշնեց Եմբուկայի և Ամերիկայի հայիական գաղթօջախներում, ծանոթացավ սփյուռքահայ աշխատավորության վիճակին և 204-ի արտասահմանյան մասնահյուղերի գործունեությանը: Պատմիրակությունը ղեկուցումներով, նյութներով, լուսանկարներով և ցուցադրական այլ նյութերի միջոցով սփյուռքահայությանը ներկայացրեց հանրապետության

¹² Մանրամասն տե՛ս ՇՄՄՀ ՀՀԿՍ ՊԿՄ, ֆ. 178, ց. 1, ք. 298, ք. 19—14 (պատմիրակության հայեցակետերում արված 204-ի կենտրոնական վարչության 1926 թ. դեկտեմբերի 31-ի նիստում), նաև՝ «Նորհրդային Հայաստան», 21 դեկտեմբեր, 1926 թ., № 291:

կյանքը¹³։ Պատվիրակությունն իր հետ արտասահման էր տարել նաև «Խորհրդային Հայաստանն այսօր» վավերագրական ֆիլմը, որը մեծ հետաքրքրություն բերում էր սփյուռքահայերի կողմից։ Այդ նույն ժամանակ ԱՄՆ-ում և այլ երկրներում հաջողությամբ ցուցադրվում էին Հայաստանիկինոյի արտադրած «Նամուս» և «Չար ոգի» գեղարվեստական կինոնկարները¹⁴։

Այսպիսով, 204-ի պատվիրակությունների, ինչպես նաև Սովետական Հայաստանի ղեկավար գործիչների ու մտավորականների արտասահմանյան ուղևորությունները, պրոպագանդայի և ինֆորմացիայի այլ բազմազան միջոցները արգեն 20-ական թվականների վերջերին մեծապես ուժեղացրին 204-ի դիրքերը հայկական զաղթչախններում զոլություն ունեցող ուրիշ կազմակերպությունների համեմատումը։

Սփյուռքահայությանը Սովետական Հայաստանի մասին ճշմարտացի ինֆորմացիա տալու տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում 204-ի պարբերականներն ու այլ հրատարակությունները։ 204-ի կենտրոնական վարչությունն առաջին պարբերականը «Հրավիրակ» ամսագիրն էր, որը լույս էր տեսնում 1925—1926 թվականներին։ Ընդառաջելով արտասահմանյան մասնաճյուղերի և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին՝ 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1928 թ. հրատարակում է «204-ի սեղանիկատու» ամսագիրը։ Տարբեր ժամանակներում մի քանի պարբերականներ են լույս բերել նաև 204-ի Քիֆիսի և Մոսկվայի մասնաճյուղերը («Յոզիր Հայաստանին», «Հայրենաշեն», «Вестник комитета Помощи Армении», «Возрождающаяся Армения», «Լրարեր»)։

Իրենց ապահիր օրգաններն ունեին նաև 204-ի Ամերիկայի կենտրոնական վարչությունը («Երևարար» հանդես, որը լույս էր տեսնում 1927 թ. սկսած), Երպրտոսի մասնաճյուղը («204» ամսագիրը)։ 204-ի Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությունը 1933—1935 թթ. Փարիզում հրատարակում էր «204» ամսագիրը՝ որպես 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի օրգան։ Սովետական Հայաստանի վերելքը, սփյուռքահայության կյանքը և 204-ի գործունեությունը մանրամասնորեն լուսարանում էր նաև 1925—1930 թթ. Փարիզում հրատարակվող «Երևան» թերթը։ 204-ի բոլոր պարբերականները, ինչպես նաև

սփյուռքահայ ամբողջ առաջադիմական մասուլը նպաստում էին հայրենիք—սփյուռք կապերի ամրապնդմանը, Սովետական Հայաստանի համակիրների աճին, 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հաջող ծավալմանը և հայրենագործության իրականացմանը։

1925 թ. սկզբին 204-ի կենտրոնական վարչությունը հիմնեց գեղարվեստական հրատարակության բաժին, որը մեծ թվով ուսումնասիրություններ, գեղարվեստական երկեր, նկարներ, ալբոմներ և այլ գործեր լույս բերեցին, դրանով իսկ խթանելով երկրի մշակութային կյանքի վերելին։ Այդ բոլոր հրատարակությունների միջոցով 204-ը նպաստակ ունեւր աշխարհով մեկ ցրված հայությանը բազմակողմանի ու ճիշտ գաղափար սակ Սովետական Հայաստանի մասին և նրա մեջ զարգացնել սերը հայրենի երկրի նկատմամբ, վերջին հաջովով նպաստել հայապահպանության գործին։

204-ի հայրենասիրական գործունեությունը առաջ էր բերում զաղութահայ հետադիմական ուժերի և հատկապես դաշնակցության կատարել թշնամանքը։ Բազմաթիվ փաստեր կան զաշնակների կողմից 204-ի մասնաճյուղերի ու աղբյուրների նկատմամբ կատարված մատուցությունների, զրպարտությունների ու սպանությունների մասին։ Մեռևս 1921 թ. վերջերին, երբ Պոլս էր կաշնակերպվել 204-ը, Կ. Պոլսում հրատարակվող զաշնակների «Ճակատամարտ» թերթը պրոտիկացիոն լուրեր էր տարածում, թե իբր նրա հիմնադիրները «Զեկայի սպանուիլներին տակ են ստորգորել և անզամաշրվել կոմիտեին» և ոչ թե իրենց կամրով ու ցանկությունը¹⁵։

Հենց նման պրոտիկացիաների ու բանասարկությունների պատճառով էր, որ 204-ը սկզբում իր նյութական աուարումները Հայաստան կատարում էր ոչ թե ուղղակի 204-ի կենտրոնական վարչության հասցեով, այլ Մերձավոր արևելքի Ամերիկյան՝ Կալաաաամաուուց կոմիտեի Երևանի բաժանունինքի միջոցով¹⁶։

Գաշնակները լավ էին տեսնում, որ սփյուռքահայ զանգվածներին շրջանում Սովետական Հայաստանի ձեռք բերած լայն համակրաքրի և 204-ի մասնաճյուղերի մասնակրանությունը

¹³ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԳՍ, ք. 178, ց. 1, գ. 463, ք. 7—10։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 432, ք. 6։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 6, ք. 5—6։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 24։

204-ր սկսեց էական դեր կատարել սփյուռքահայության ղեկավարման գործում: Գաշնակները՝ տեսնելով, որ զբոսիչ շվարցացյան խանգարել 204-ի գործունեությանը, փորձեցին թափանցել նրա մասնաճյուղերի ղեկավարության մեջ և իրենց ձեռնառու հունով տանել զրտեց աշխատանքը, այսինքն՝ 204-ի կազմակերպությունները հակադրել Սովետական Հայաստանին: Այդ վտանգի դեմ պայքար կազմակերպելու նպատակով 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1926 թ. մարտին քննարկեց արտասահմանյան մասնաճյուղերում տիրող զրտեցյան հարցը: Այդ առթիվ բնդունված որոշման մեջ նշվում էր, որ 204-ի ղեկավար օրգաններում անթույլատրելի է այն մարդկանց մասնակցությունը, ովքեր թշնամական վերաբերմունք ունեն Սովետական Հայաստանի հանդեպ: Կենտրոնական վարչությունն իր արտասահմանյան մասնաճյուղերին ցուցում տվեց, որ 204-ի ղեկավար օրգաններում մասնակցության իրավունք չեն կարող ունենալ նաև այն անձինք, ովքեր անորոշ կամ երկդիմի դիրք են բռնել Սովետական Հայաստանին պատկանող գումարներն ու գույքը նրանց օրինական տիրոջը հանձնելու հարցում²¹: Այդ ժամանակ արտասահմանում կային հայ ժողովրդին պատկանող, նրան կառաված խոշոր գումարներ, որոնց միակ օրինական տերը Սովետական Հայաստանն ու հայ զաղթականությունն էին: Սակայն այդ գումարները, գտնվելով զանազան բարեգործական հիմնարկների ու կապակապարների արժամարտության տակ, մեծ մասամբ ծառայում էին ոչ իրենց անմիջական նպատակներին: Մինչդեռ այդ գումարների ձեռք բերումով կարելի էին 204-ի Սովետական Հայաստանում տեղափոխել աստիճան հազարավոր նոր առարկություններ: Եկատի ունենալով այդ հանդամանքը, 204-ի կենտրոնական վարչությունն իր վերահիշյալ որոշման մեջ հանձնարարում է բոլոր մասնաճյուղերին՝ հաշվի առնելով զաղթականական հարցի սրությունը, պայքար ծավալել, որպեսզի «արտասահմանում կուտակված բոլոր հասարակական, ազգային գումարները և կտակները հատկացվեն դերազանցորեն զաղթականական հարցի լուծմանը և հորհրդային Հայաստանում կազմակերպական հարցի լուծմանը և հորհրդային Հայաստանում այն հիմնական շինարարությանը, որը հնարավորություն կտա

լուծելու զաղթականների հարցը և ստեղծելու նրանց համար անհետսություն»²²:

Այս որոշումն ստանալուց հետո 204-ի մասնաճյուղերը ամենուրեք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին նրա իրականացման ուղղությամբ: Ազգային գումարները Սովետական Հայաստանին տրամադրելու մասին 204-ի մասնաճյուղերի ու նրանց շուրջը համախմբված սփյուռքահայ աշխատավորների միահամուռ պահանջները վկայում էին, որ 204-երը իրոք զարկ էին սփյուռքահայության կենսական շահերի արտահայտիչները և Սովետական Հայաստանին աջակցող խավերի բարոյական շեփոթները արտասահմանում:

Հարկ է նշել, որ այդ բուռն բողոքների շնորհիվ հաջողվեց անեղի փոշիացումից փրկել Մեկունյան Ֆոնդի որոշ մասը և այն աշխատադրել Սովետական Հայաստանում շինարարական մի շարք կարևոր ձեռնարկների իրականացման (հանրային գրադարանի կահավորման և այլն), Կովկասի ու Մերձավոր արևելքի վերաբերյալ եղած զրգակնության ձեռք բերման և հապաղական արժեքավոր ուսումնասիրությունների հրատարակման գործին:

Սփյուռքահայ զանգվածների զգոնության բարձրացման շնորհիվ զաշնակները շվարցացյան շատ թե թե՛ խոշորացյան հասնել: Միտոզվեցին նրանց մտաբարձությունները՝ խանդարելու 204-ի ժողովրդականացմանը հստակագույն գաղտնի հարևորացյալ կարևորագույն կենտրոններում: Բուստոնում հրատարակվող զաշնակացական «Հայրենիք» թերթում Ս. Մասուրյանը (Ս. Վրացյանը) 1925 թ. դեկտեմբերին լույս ընծայած իր մի հոդվածում անցողայ պարտություն փորձում էր ապացուցել, թե իր 204-երը ԱՄՆ-ում ժողովրդականություն չունեն: Բայց փաստերը միանգամայն հակառակն էին վկայում: Ահա զրա կանկրետ ապացույցները մեկը. 1925 թ. հոկտեմբերի 25-ին, իրենց կուսակցության հիմնագրման 35-ամյակի առթիվ, զաշնակները նյու Յորքում հայտարարել էին «զաշնակացական օր» Սակայն 10 հազարից ավելի հայություն ունեցող զաղթներից հազիվ 300—350 մարդ էր հավաքվել նրանց «ծիր մուտքով» երկույթին: Մինչդեռ նույն օրը 204-ի կազմակերպած հանդեսին, որի տոմսերն, ի ղեպ, արժեին 1—2 դոլար, մասնակցելու էր եկել

²¹ ՏՃԾ 2002 ՀՀԾԾ ԳԿԿ, ք. 178, ց. 1, գ. 418, թ. 4—5:

²² Նույն տեղում:

ազնիք բան 1000 մարդ և հենց նույն տեղում էլ 75 հոգի անգա-
մազրկվել 204-ին²³;

204-ի դեմ պայքարում դաշնակները նույնիսկ դիմում էին նրա ակտիվ անդամների նկատմամբ տեղորոշատական ակտերի: 30-ական թվականներին դաշնակ թափթիվողների այդ նորդիվի գործունեությունն այնպիսի շափերի էր հասել, որ առաջադիմա-
կան ուժերը անհրաժեշտ համարեցին այդ տեղորի դեմ պայ-
քարելու համար ստեղծել հատուկ կոմիտե: 1933 թ. Փարիզում հիմնվեց «Բաշնակ տեղորի զոհների պաշտպանության կենտ-
րոն», որը սփյուռքահայության ուղադրությունը հրավիրեց գաշ-
նակների կազմակերպած տեղորոշատական գործունեության դեմ
ազնիք մղող պայքար մղելու անհրաժեշտությունը վրա: Սփյուռքահայության ուղղված նրա կոչերից մեկում նշված էր, որ շուրջ 10 տարվա ընթացքում դաշնակ տեղորոշատների ձեռքով
204-ի շարքերից բազմաթիվ զոհեր ընկան Բելյուսթում, Աթեն-
քում, Կիոսում և այլ վայրերում²⁴: 1933 թ. փետրվարի 26-ին
Ֆրանսիական Գրեոթը բազադում դաշնակներն սպանեցին 204-ի
ակտիվիստ Մանուկ Մարտիչյանին և վերադրեցին հինգ ուրիշ
անդամներ ար քանի համար, որ նրանք ժողովի ժամանակ,
հակառակ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ դաշնակների
զրպարտական ելույթներին, բացառապես էին՝ «Կենցեղ՝ հար-
հորդային Հայաստանը»: «Բաշնակ տեղորի զոհերի պաշտպա-
նության կենտրոնը», անընդհատալով այդ փաստերին, իր հրա-
պարակած կոչերից մեկում գրում է. «Գրեոթը զոհ Մարտիչյա-
նից հետո զոհվեց Գլըլըճյանը Աթենքում: Այնքան զորի մեջ
կհարմավորի տորթ. Թաշնակ, մինչ Ամերիկա Գույումճյան հար-
ձակառան կենթարկվի հոգաույնի (դաշնակների զորը.— Ն. Մ.)
դեմ արտահայտված ըլլալու համար²⁵: Այնուհետև կոչում
սփյուռքահայ աշխատավորներին խորհուրդ էր տրվում ամենու-
րեց ստեղծել դաշնակցական տեղորի զոհերի պաշտպանության
հանձնախմբեր և միասնական պայքար մղել այդ ազդադով
բողաբանականության դեմ, «... որովհետև մյայն ժողովրդական
ցասումի հսկա ախրին առչ է, որ վրացյանները և ջամալյան-
ները պիտի մտնեն իրենց որբերու ու պիտի չվրդովեն՝ իրենց քա-

ղաբական արկածախնդիր խաղերով, զարգրվահայ հասարակու-
թյան հանգիստն ու ապագան»²⁶:

Միջազգային ասպարեզում ռեակցիայի հետագա ուժեղա-
ցումը, մասնավորապես Ֆաշիզմի հանդես գալը, մեծ աշխու-
ժեթություն առաջ բերեց դաշնակցության գործունեության մեջ՝
ընդհանրապես հայկական առաջադիմական ղեմնորոշողական կազմա-
կերպություններին: Ամենուրեք դաշնակցությունն աշխատում էր
հանձն մարտասանությունների ու մասնությունների միջոցով
հասնել առաջադիմական կազմակերպությունների, այդ թվում
և 204-ի մասնաճյուղերի լիկվիդացմանը: Դրա հետևանքով 1934
թ. վերջերին և 1935 թ. սկզբներին հայկական մի շարք դաշն-
աշխույններում լայն հարձակում սկսվեց 204-երի դեմ: Ահա նման
բազմաթիվ փաստերից մեկը. 1934 թ. վերջերին անգլո-եթիո-
պական իշխանությունները դաշնակների մասնությունների հի-
ման վրա ձեռքբերեցին 204-ի Այբրահամյանի մասնաճյուղի
զեկավարներին ու բազմաթիվ անդամներին՝ մոտավորապես 80
հոգու: Ձեռքբերվածներին դեմ որպես մեղադրող հանդես էր գա-
նալ Սովետական Հայաստանի երգվյալ թշնամիներից մեկը՝ դաշ-
նակների «Հուսարներ» թերթի արտոնատեր Օնյեկ Մաճառյանը:
Վերջինս նախաբանության ժամանակ եզրույթական գրատախտի
անպատկառորեն հայտարարում է, թե «204-խառնորդ համայն
աշխարհի մեջ 204-ի դիմադիր տակ զործող ամենավտանգավոր
համայնավարներն են»²⁷:

Գնալով ուժեղանում են հայաժամանակները 204-ի մասնաճյու-
ղերի դեմ նաև Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլ վայրերում՝
Սակայն, չնայած դրան, 204-ի շարքերում համախմբված
սփյուռքահայ աշխատավորները զմայրիկ պայմաններում շա-
րունակում էին իրենց պայքարը հանուն հայապահպանության
և Սովետական Հայաստանի հետ հարաբերությունների սեր-
տացմանը, եվ, թեպետ «Հայաստանի օրինական կոմիտե» ան-
վանումը այլևս չէր համապատասխանում այդ կազմակերպու-
թյան էությունը, այնուամենայնիվ, այն շարունակում էր կարևոր
դեր կատարել հայրենիքի հետ սփյուռքահայության կապերի
ամրապնդման ու զարգացման գործում:

²³ Տե՛ս «Երևան», Փարիզ, 3 զեկտեմբերի, 1925 թ., № 18:

²⁴ Տե՛ս «204», Փարիզ, 1933 թ., № 8, էջ 56—59:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Նույն տեղում, 1935 թ., № 2, էջ 65; տե՛ս նաև «Միություն», շաբա-
թաթերթ, Հայֆա, 3 փետրվարի, 1946 թ., № 21:

Ուստի անհատի պաշտամունքի շրջանում առաջ եկած կա-
մայականություններով ու Անդրկովկասում ղեկավար դիրքեր
գրաված ժողովրդի թշնամի Բերիայի ստոր գործունեությանը
պետք է պայմանավորել 204-ի նման կարևոր դեր խաղացող
առաջադիմական մի կազմակերպության լիկվիդացիան 1937
թվականին: Անհիմն կերպով 204-ը որակվեց որպես օտարեր-
կերյալ գործակալությունների ու լրեսանների կազմակերպություն,
իսկ նրա ղեկավարները՝ «ժողովրդի թշնամիներ»: Շինձու մե-
ղադրանքներով ձերբակալվեցին 204-ի ղեկավար շատ գործիչ-
ներ: ՀՍԽՀ Ժողովուրդի 1937 թ. ղեկամբերի 3-ի որոշմամբ
գաղաքացիացի 204-ի գործունեությունը²⁵, Չնայած նման անհիմն
և սրբաբարոյական պիտակավորմանը, 204-ի շարքերում համա-
խըմբված սովետական օրինադատացիա ունեցող սոցիոլոգաճա-
աշխատավորները երբեք չկորցրին իրենց հավատը արդարու-
թյան վերականգնման և մայր հայրենիքի նկատմամբ: Շատ
երկրներում նրանք ստեղծեցին առաջադիմական նոր կազմա-
կերպություններ («Ֆրանսաճաչ ժողովրդական միություն», «Ա-
մերիկաճաչ առաջադիմական լիգա» և այլն) և շարունակեցին
իրենց պայքարը սոցիոլոգաճաչ աշխատավորության ու Սովե-
տական Հայաստանի ամեն զույնի ու երանդի թշնամիների դեմ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ
սոցիոլոգի հայության նյութական ու բարոյական աջակցությունը
մեր հայրենիքին, որոշակի իմաստով արդյուն էր նաև նախորդ
տարիներին արտասահմանում 204-ի ծավալած հայրենասիրտ
գործունեության: 204-ի շարքերում թրծված և կոփված սոցիոլո-
գաճաչ հաջարավոր աշխատավորներ ակտիվորեն պայքարի ե-
լան մարդկության մեծագույն թշնամու՝ ֆաշիզմի դեմ: Նրան-
ցից շատերը իրենց կյանքը զոհեցին օտար ավերում, հանուն
ազատության ու առաջադիմության, հանուն մայր հայրենիքի
անկախության, հանուն սոցիոլոգաճաչության փրկության:

Այսպիսով, Հայաստանի օգնության կոմիտեն իր գործունեու-
թյամբ որոշակի զրկան դեր կատարեց, նպաստելով սոցիա-
լիստական հայրենիքի հետ սոցիոլոգաճաչ աշխատավորների
կապերի ամրապնդմանը, նրանց սովետական օրինադատացիայով
զատախարակմանը և հայրենազարծության իրականացմանը:

Վ Լ Ի Ի Ե Վ Ե Յ Ե Բ Բ Գ Գ

ՍՓՅՈՒՐԷԱԸՆՅԵՐԻ ՉԼՆԳՎԱՆԱՅԻՆ ՀԱՅՐԵՆԱԿՐԱՊՈՒԹՅՈՒՆԸ
1946—1948/49 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմում Սովետական
Միության տարած պատմական հաթմանակից հետո Սովետական
Հայաստանի կուսակցական ու պետական մարմինները և ողջ
աշխատավորությունը, հանրապետության առջև ծառայած սո-
ցիալ-տնտեսական կարևոր խնդիրների լուծման հետ մեկտեղ,
մեծ ու լարված աշխատանք կատարեցին նաև օտարության մեջ
ղեկերող սոցիոլոգաճաչության զանգվածային հայրենազարծու-
թյուն իրականացնելու ուղղությամբ: Սոցիոլոգաճաչների զանգ-
վածային հայրենազարծության կազմակերպումը, անշուշտ, թե-
լաղրվում էր մի շարք հանգամանքներով:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի զմայրին տարինե-
րին սոցիոլոգաճաչ աշխատավորներին ամենուրեք ակտիվորեն
հանցան կկան որպես Սովետական Միության և նրա անբաժան
մասը կազմող Սովետական Հայաստանի անկեղծ պաշտպան-
ներ: Նրանք արիաբար մարտնչեցին ֆաշիզմի դեմ ոչ միայն
զանգվածաբար զինվորադրվելով մեր գաշակիցների բանակ-
ներում, այլև շատ երկրներում զենքը ձեռքներին հանդես եկան
զիմադրական-պարտիզանական շարժման մեջ: Նրանցից շատերն
իրենց կյանքը զոհաբերեցին հանուն ազատության՝ այն հաս-
տատ համոզմամբ, որ դրանով իսկ պաշտպանում են իրենց
մայր հայրենիքի և ժողովրդի պատիվն ու անկախությունը:

Այդպես գործեցին Միսաք Մանուշյանն ու Գեղամ Աթմաճ-
յանը, Արփեն Գավթյանն ու Հայկ Գավթյանը՝ Ֆրանսիայում,
Հակոբ Պարոնյանն ու Հեռմիլ Ռազդրազյանը՝ Բուլղարիայում,
Անդրադիկ Ղուկասյանն ու Վահրամ Սաբալյանը՝ Հունաստա-

²⁵ Տե՛ս 2002 ՀՀՈՇ ՊԳԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 939, ք. 2.

նում, բազմաթիվ ուրիշ պայծառ հայտերին հարավալատվի-
չում, Թոմսինիայում և այլուր:

Միքոզ արձագանքելով մայր հայրենիքի կոչին, Հայրենա-
կան մեծ պատերազմի ամբողջ ընթացքում, սփյուռքահայ աշ-
խատավորները, բոլոր երկրներում անխտիր, հանգնե եկան Սո-
վետական Միության պաշտպանության շիրքերում, նրա հերո-
սական զինված ուժերի հաջողություններով ուրախացողի ու
հպարտացողի զերում: Նրանք միաժամանակ նյութական ու բա-
նալական ամեն տեսակ օգնություն ու քաղաքացիական կազմակեր-
պչելի մեք երկիրի այն զինվորը որպես նաև իրենց իսկական
հայրենիքը: Գրա կոնկրետ վկայությունները հանդիսացան սո-
վետական բանակի համար գյուցազնական «Սատունցի Դավիթ»
տանկային շարասյան ստեղծման և այլ նպատակներով գու-
մարների հանգանակումը, հաջրատեղեին, զեղորայքի, սնկա-
մթերքի և այլ միջոցների առաքումը մեք երկիրը: Այդ ամենը
ցույց տվեց, որ սփյուռքահայությունը չբժքոքնե համակրում է և
անկեղծորեն նվիրված է իր սովետական հայրենիքին: Ահա սա-
կը այն հիմնական գրապատահանները մեկը, որը պատմա-
միջ հնետ սովետական կառավարությանը թեկաղրեց ընդառա-
ջել հայրենասիրաբար տրամադրված սփյուռքահայության հայ-
րենադարձվելու բուն ցանկություններին և կազմակերպել նոր
զանգվածային ներգաղթ:

Սփյուռքահայերի գանգվածային հայրենադարձության մյուս
կարևոր գրապատահանը հանդիսացավ Թուրքիայի կողմից զավթ-
ված հայկական հողերի ետ պահանջումը, և այդ ժամանակ
առաջ բաշեց սփյուռքահայությունը, և այն բժքոքնումով ընդունեց
ու պաշտպանեց սովետական կառավարությունը:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի
ժամանակ և առավել ետ ֆաշիզմի շախչախումից հետո, սփյուռ-
քահայ գաղթօջայաների մեծ մասում հայկական առաջադիմա-
կան ուժերը կազմակերպեցին ազգային միասնական հակաու-
ներ, Սովետական Հայաստանի բարեկամների միություններ ու
բնկերություններ, հայկական ազգային խորհուրդներ, որոնք
առաջ բաշեցին Թուրքիայի կողմից ապօրինաբար զավթված
աներտորրիաները Սովետական Հայաստանին վերադարձնելու
պահանջը, որպեսզի գրանով իսկ ստեղծվի աշխարհասփյուռ
հայությունը իր հայրենիքում համախմբվելու իրական հնարա-
վորություն:

Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական տերիտորիաների
մասնավորապես կարսի, Արզախի, Արցախի շրջանների ետ
պահանջումը կոնկրետ ցնաերկման առարկա դարձավ 1945 թ.
ՄՍՁՄ-ի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև, ինչպես նաև
դաշնակից երեք մեծ տերությունների ղեկավարների Բեռլինի
(Պոտսդամի) կոնֆերանսում (հուլիս—օգոստոս, 1945 թ.):

1925 թ. ղեկոնմեքերի 17-ի սովետա-թուրքական բարեկա-
մություն և շեղորություն պայմանագրի ժամկետը լրանում կա-
պեցությունը, 1945 թ. մարտի 19-ին սովետական կողմը Թուր-
քիային ծանուցում տվեց նրա ղեկոնառացին մասին: Այդ առ-
թիվ առեր ունեցան բանակչություններ՝ սկզբում Անկարայում,
իսկ այս պատմական արտադրական կողմն առաջադեց
կենթ սովետա-թուրքական նոր պայմանագրեր: Ի պատասխան
գրա, սովետական կառավարությունը պայման դրեց վերանայել
և կարգավորել սովետա-թուրքական սահմանը կարսի, Արզախի
և Արցախի շրջաններում: Սովետական կառավարությունը
հայտարարեց, որ 1921 թ., թուրքերն օգտվելով սովետական ղե-
նառության թուլությունից, անարդարացի կերպով զավթեցին Սո-
վետական Հայաստանի տերիտորիայի մի մասը: Ինչպես 1945
թ. Պոտսդամի կոնֆերանսի ժամանակ Մեծ Բրիտանիայի ար-
տաքին գործերի մինիստր Ա. Իդենի հետ ունեցած գրուցում
նշել է ՄՍՁՄ արտաքին գործերի ժողկոմ Վ. Մ. Մուրոտովը, դա-
նից հայերը վերադարձված են, որի համար էլ սովետական կա-
ռավարությունը բարձրացրել է օրինական կերպով ՄՍՁՄ-ին
անարդարանելու հարցը: ՄՍՁՄ արտաքին գործերի ժողկոմը միա-
ժամանակ հայտնեց, որ պետք է նկատի ունեցել նաև այն
ժամանակ հայտնեց, որ պետք է նկատի ունեցել նաև այն
հանգամանքը, որ արտասահմանում գտնվում է մեկ միլիոնից
հայերի հայ և, կր այդ հողերը վերադարձվեն Սովետական Հա-
յաստանին ու նրա տերիտորիան ընդարձակվի, շատ սփյուռք-
ահայեր, որոնք ցանկություն են հայտնել վերադառնալ հայրենիք,
հնարավորություն կունենան կրկին հաստատվելու իրենց պատե-
նական օջայներում: Գա միանգամայն արդարացի կլինի, ու-
նե այն անդրական կառավարությունը, որը նախկինում բազմիցս
հանդես է եկել Թուրքական տերապատության տակ գտնվող հայ

1 Տե՛ս «Советский Союз на международных конференциях периода
Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.)», сборник документов,
т. 6, изд. политической литературы, М., 1980.

ընակչության պաշտպանությամբ, ներկայումս շփոթ է դնում աչք հարցում նրան աշակցել²:

Հայկական հողերը Քուրբիայից պահանջելու և տարագիր հայության հարենադարձությունը կազմակերպելու անհրաժեշտության հարցը սովետական կառավարության առջև որոշակիորեն դրեցին նաև 1945 թ. ամռանը Ամենայն հայոց կաթողիկոսի քննադատությանը մասնակցելու համար սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներից ժամանած աշխարհիկ ու հոգևոր պատգամավորները³:

Այդ հարցը քննարկվեց նաև 1947 թ. ապրիլին Նյու Յորքում բացված Հայկական համաշխարհային կոնգրեսում, որին մասնակցում էին սփյուռքահայ շատ գաղթականների և հասարակական-քաղաքական հոսանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Քննարկելով ենթադրյալի ու հայրենիքի վերադարձնության շուրջը բոլոր հայ գաղթյալների միջև միություն և համագործակցություն ստեղծելու հարցերը, կոնգրեսը որոշեց ավելի զորացնել մշակութային ու հոգևոր կապերը գաղթյալների ու մայր հայրենիքի միջև և հասարակական նպատակով կարծիք ստեղծել հայկական հողային իրավունքների նկատմամբ, հետապնդելով դրանց արդարացի լուծումը Միավորված ազգերի կազմակերպության միջոցով: Կոնգրեսն ավարտվեց 3 հազար մարդու մասնակցությունից կայացած մասնախմբական մեծ միտինգով, որտեղ ընդունված բանաձևում նույնպես խնդրի զրկեց ՄԱԿ-ի միջոցով հասնել հայկական տերիտորիալ պահանջների բավարարմանը, որպեսզի ճեղքվուր լինի կազմակերպել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը⁴:

Ընդառաջելով սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի կողմնորոշման ցանկություններին, հայկական տերիտորիալ պահանջները ամենայն սրությանը և հետևողականությանը առաջ քաշվեց նաև Սովետական Հայաստանի ղեկավարության կողմից: Թեպետ այդ հարցը քննարկվեց ՄԱԿ-ում, սակայն Քուրբիային հովանավորող արևմտյան տերությունների բռնած քայքայական

գործի հետևանքով հնարավոր չեղավ հասնել գրական արդյունքի:

Այսպիսով, սփյուռքահայերի կողմնորոշման գանդիական հարենադարձության կազմակերպման կարևոր շարժանքներից մեկն էլ հանրահայացվ Քուրբիայից հայկական տերիտորիաների պահանջումը, որի գրական ընթացքը իրական հնարավորություն կստեղծեր դրանց օրինական տերերի՝ աշխարհով մեկ սփռված արագիր հայերի հարենիք վերագրուելու բնական ցանկության իրականացման համար:

Երրորդ կարևոր պատճառը, որը թելադրում էր սովետական կառավարությանը վերականգն արտասահմանում ապրող հայերի գանդիականային ներգաղթը, մի շարք երկրներում նրանց զգալի մասի տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունն էր: Այդ հանգամանքը մի շարք այլ գործոնների հետ միասին պայմանավորված էր նաև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ առաջադիմական ուժերի հակաֆաշիստական պայքարին սփյուռքահայերի ակտիվ մասնակցությունը: Ետպատերազմյան շրջանում շատ երկրներում իրականության զուգուեանցած սեռակցին կառավարությունները խիստ թշնամական ու անհանդուրժողական վերաբերմունք էին դրսևորում հայերի նկատմամբ: Պատահական չէ, որ սփյուռքի տարբեր անկյուններից ստացվում էին բազմաթիվ դիմումներ, որոնցում թախանձազին խնդրվում էր վերականգնել ներգաղթը, թույլատրել վերադառնալ մայր հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան, դրանում ստեղծելով իրենց փրկության միակ ուղին:

Ահա թե ինչ էին գրում այդ մասին 1945 թ. հունիսի 18-ին Երևան ուղարկված իրենց դիմումի մեջ մի խումբ հայ երիտասարդներ Միխայիլ Հալսկի քաղաքից: Ներկայացնելով օտարության մեջ իրենց թշնամ ընթացքը, նրանք հայտարարում էին. «...Մենք կպահանջենք՝ հանուն որդեակական իրավունքներու, հանուն հայրենաբազմ զավակներու իդեալներու զոհացման արդար հատուցումի՝ հայրենի պետությունեն մեր երազին իրականացումը: Կպահանջենք, անշուշտ, այնպես, ինչպես զավակը իր հորմեն:

... Այլպես մենք մահվան ետին հարվածը ստացած կըլլանք արդեն: Կմեռնինք, հայրենիքի և ուսումի կարտը մեր

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39—41:

³ Տե՛ս «Երասեր», երկօրյա թերթ, Նյու Յորք, 8—15 օտոկտբեր, 1946 թ., № 73—76:

⁴ Տե՛ս «Ելմիման», ամսագիր, 1947 թ., մայիս-հունիս, էջ 82—83:

բայ աշխրուն: Այլապես մենք կդառնանք հողմակոծ, մենք կը-
գանանք փոշի, մենք կդառնանք անիմատս»⁵:

Իրենց տանջալից վիճակից փրկվելու նույնպես ներ-
գաղթի մեջ տեսնելով, մի խումբ հունահայեր, որոնք զբիված էին աշխատանքից և վաճառել էին իրենց վերջին ունեցվածքը սովից շնորհիվ համար, 1946 թ. մարտին սովետական կառավարությանը հղած դիմումի մեջ գրում էին. «Այլևս ոչինչ ունինք ծախելու, որպեսզի կարենանք մեր զոյրթյունը քաշկուռել զոհն մինչև այն աստի, երբ ներգաղթի կենսատու լուրջ վերջ պիտի տա մեր առօրյա ստանալանքին»⁶: Դիմումի հեղինակներն այնուհետև նշում էին, որ հունահայությունը գտնվում է քաղաքական ու տնտեսական խիստ աննպաստ պայմաններին մասնա-
բաժնուհան հակաֆաշիստական պայքարի ակտիվորեն մասնակցելու համար հայածվում է իրար հաջորդող ոչ հանրապետական կառավարությունների կողմից և հունահայ աշխատավորների հանդեպ սաստիկ հակակրոնի է առաջացել բոլոր սեփական շրջանների մեջ⁷: Հունաստանի տնտեսական ողբալի վիճակը առաջին հերթին առավել ծանր էր անդրադառնում հայ աշխատավորների վրա, որոնք մեծ մասամբ մատնված էին գործազրկության, ինչպես «եստեսնյան անձնագրեր» ունեցողները, որոնք կազմում էին հունահայության 95 տոկոսը: Տնտեսական ու քաղաքական աղբյուրի հեղձուցիչ կացության մեջ ընկած հարյուրավոր հայ բնակիչները Հունաստանի տարբեր զավառներից եկել, կուտակվել էին Աթենքում և այլ քաղաքներում, հուսալով որևէ աշխատանք գտնել կամ մեկնել հայրենիք, ինչի մասին նրանք բազմիցս դիմել էին տեղի սովետական զիսպանությանը և հայրենի կառավարությանը: Այդ տաղանալի վիճակը, որը վերաբերում էր ողջ հունահայությանը, շատ շնորհալից էր ներկայացրել Աթենքի «Նոր կյանք» օրաթերթը իր բազմաթիվ հոդվածներում⁸:

Սակայն հունահայությունը բացառություն չէր կազմում:

Նման ծանր վիճակում էին գտնվում հայերը նաև Իրանում, Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Իրաքում, Պարսեպոլիսում, Կիպրոսում և այլ երկրներում:

Անս այս ամենը նկատի առնելով, սովետական կառավարությունը ձեռնարկեց սփյուռքահայերի նոր, զանգվածային հայրենադարձության իրականացումը:

1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությանը նախապատրաստումը

Խորապես մտահոգված լինելով քաղաքացար տարազրկների ճակատագրով՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական և պետական ղեկավար մարմինները դիմեցին Համվրլի Կենտրոնին և ՍՍՀՄ Ժողովուրդների՝ առաջարկելով կազմակերպել սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձություն: Ընդհանուր առմամբ արտասահմանի հայության հայրենադարձվելու բուռն ցանկություններին և ՍՍՀՄ ղեկավարության միջնորդությանը, ի նշանավորումն Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 25-ամյակի, ՍՍՀՄ Ժողովրդական կոմիտեների խորհուրդը 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին որոշում ընդունեց սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթ կազմակերպելու մասին: Այդ պատմական որոշման մեջ ազդած էր սևաշագրության առնելով արտասահմանում ապրող հայերի դիմումները նրանք հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան վերադառնալու թույլտվության մասին և ՍՍՀՄ ղեկավար մարմինների միջնորդությունը, թույլատրելի ՍՍՀՄ Ժողովուրդների կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող հայերի վերադարձը, որոնք այդ մասին ցանկություն են հայտարարում⁹:

Ի կատարումն ՍՍՀՄ կառավարության վերահիշյալ որոշման և ներգաղթի աշխատանքների գործնական իրականացման համար ՍՍՀՄ Ժողովուրդը 1945 թ. ղեկավարելի 8-ին ստեղծեց Ժողովուրդների առևտրային արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե. հետևյալ կազմով.

⁹ ՍՍՀՄ 220Ե ՊԿՄ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1, տե՛ս նաև «Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, Երևան, 2 դեկտեմբեր, 1945 թ., № 259, Գաղվածքը մեջ է բերված բառ արխիվային փաստաթղթի:

⁵ ՍՍՀՄ 220Ե ՊԿՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 3, թ. 70—72:

⁶ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 13:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Նոր կյանք», օրաթերթ, Աթենք, 15 փետրվարի, 1946 թ., № 266 և այլու:

պետական-կոտակցական ճանաչված գործիչ Բ. Ա. Աստվածատրբյան (նախագահ), ՄՍՄ ժողովմխորհի նախագահի տեղակալ Հ. Հ. Մարչանյան (նախագահի տեղակալ), ժողովրդական նկարիչ Մ. Ս. Մարյան (նախագահի տեղակալ), ՄՍՄ արտաքին գործերի ժողովմ Ս. Կ. Կարապետյան և բժշկական գիտությունների գիտոր, պրոֆեսոր Արա. Ալ. Մելիք-Աղաթյան՝ անդամներ¹⁰։ Մի փոքր անց՝ 1946 թ. հունվարին, կոմիտեի կազմի մեջ մտցվեց նաև ՄՍՄ ներքին գործերի ժողովմ Ի. Ի. Մամբլաճյանը¹¹։

Հրապարակելով ներգաղթի կոմիտեի ստեղծման մասին ՄՍՄ ժողովմխորհի որոշումը, «Սովետական Հայաստան» թերթը իր 1945 թ. դեկտեմբերի 9-ի համարում «Պատմական որոշում» խորագրով ղեկավարակ խմբագրականում գրել է. «Մեր հանրապետության կոտակցական, սովետական և հասարակական կազմակերպությունների առաջ կանգնած է պատասխանատու, ոչ նշուռ, բայց շնորհակալ խնդիր՝ բարձր կազմակերպվածությունը նախապատրաստել և իրագործել քաղաքական հսկայական կարևորություն ունեցող սովետական կառավարության որոշումը։

Մեր հանրապետության յուրաքանչյուր աշխատավոր, յուրաքանչյուր հայրենասեր պետք է քաղմակողմանի օգնություն ցույց տա հայրենիք վերադարձող մեր հայրենակիցներին բնորոշելու և տեղավորելու գործին»¹²։

Միաժամանակ կազմակերպվեց ՄՍՄ ժողովմխորհին առնվեթի վերաբերակցեցման վարչություն (նախագահ՝ Գ. Տ. Գևորգյան) և կատարվեց վերջինի ու ներգաղթի կոմիտեի ֆունկցիաների սահմանադրում¹³։ ներգաղթի կոմիտեի խնդիրն էր սփյուռքահայերի հայրենազարմոթյան կազմակերպումը արտասահմանում և նրանց ընդունումը ՄՍՄ տերիտորիայում ստեղծված կայաններում (Բաթում, Ջուլֆա և Բարու), իսկ վերաբնակեցման վարչությանը՝ ներգաղթյալների տեղաբաշխումը հանրապետությունում, նրանց բնակարանային ու աշխատանքային

հարցերի կարգավորումը, նոր պայմանների և բնակիչ տների կառուցումը։

Շուտով մշակվեց և հաստատվեց ՄՍՄ ժողովմխորհին առնվեթի արտասահմանեց ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի կանոնադրությունը¹⁴։

1945 թ. դեկտեմբերի 25-ին ՄՍՄ ժողովմխորհին առնվեթի ներգաղթի կոմիտեն սփյուռքահայ առաջադիմական հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների և բարեգործական հաստատությունների հղեց ներգաղթի նախապատրաստման աշխատանքներն սկսելու մասին իր հրահանգ-ընդունումը, որը ցածրությամբ ընդունվեց գաղթաշխարհի բոլոր անկյուններում։ Այդ փաստաթղթի մեջ սպվում էր, որ ընդառաջելով տարաբար հայության հայրենիք վերադառնալու բուն ձգտումներին, ՄՍՄ ժողովմխորհը որոշում է ընդունել թույլատրել նրա ներգաղթը Սովետական Հայաստան։ Միաժամանակ հարցողքով է ներկրում էր, որ սովետական կառավարությունը ձեռնարկի է ներգաղթողների համար բնակարանային լայն շինարարություն՝ ինչպես պետական, այնպես էլ անհատական միջոցներով։ Ընդ որում անհատական կարգով բնակարանային շինարարություն կատարողների պետության կողմից հատկացվելու էր նրկարատեմական վարկ կառուցվող բնակիչի տան արժեքի 50 տոկոսի շահով կամ քաղաքներում 30 հազար, իսկ գյուղական վայրերում՝ 25 հազար ուրբուլ սահմաններում¹⁵։

Այնուհետև ներգաղթի կոմիտեն նշում էր, որ արտասահմանում գործող հայկական բոլոր առաջադիմական և բարեգործական կազմակերպությունների համար ներկայումս չկա ավելի կարևոր ու պատվավոր խնդիր, քան սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու գործի կազմակերպումը, դրան նպաստումը։ Առաջադիմական ու բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությունը, սպվում էր ղիտմի մեջ, որը մինչև այժմ բնթատեցն է հիմնականում Սովետական Հայաստանի հետ կապուորական կապեր պահպանելու ուղղությամբ, այսուհետև պետք է ամբողջովին ենթարկվի ներգաղթի կազմակերպման և հայրենադարձների նյութական ապահովման հարցերին։

¹⁰ Տե՛ս ՄՍՄ շՄՇ ԳԳԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 4, թ. 1, նաև՝ «Սովետական Հայաստան», 9 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 264։ Հետագայում ներգաղթի կոմիտեի նախագահի տեղակալներ են եղել նաև Վ. Հ. Մաղկիսյան և Բ. Ա. ներսիսյանը։

¹¹ Տե՛ս ՄՍՄ շՄՇ ԳԳԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 4, թ. 19։

¹² «Սովետական Հայաստան», 9 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 264։

¹³ Տե՛ս ՄՍՄ շՄՇ ԳԳԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 15, թ. 40-42։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 79-80։

¹⁵ Այսպե՛զ և հետագայում բերված գումարների շահերը արտահայտված են այն ժամանակվա դրամական կուրսով։

Ինչևէով ա՛հա այդ նկատառումներից, ներգաղթի կոմիտեան անհրաժեշտ էր գտնում, որպեսզի այն զագթօջախներում, որոնցից նախատեսվում էր առաջին հերթին հայրենագարծություն կազմակերպել, անմիջապես ստեղծվեն ներգաղթին աշակեղջող տեղական կոմիտեաներ: Իրանց հիմնական խնդիրը պետք է լինե՛ր հայրենիք վերագարձողների նյութական աջակցման և տեղեկում հայրենագարծության նախապատրաստման հետ կապված բոլոր հարցերի լուծումը: Այդ կոմիտեաները փաստորեն պետք է գործեն շՄՇ Ժողկոմխորհրդի անդամներ արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտեի տեղական մարմինների իրավունքներով: Ահա թե ինչու խորհուրդ էր արվում, որպեսզի դրանց գլխավորեն տվյալ գաղտնի հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների ղեկավարները, մարզիկ, որոնք ֆաշիզմի դեմ մղվող պայքարում ցույց էին տվել իրենց նվիրվածությունը սովետական հայրենիքին, ունեին կազմակերպչական որոշակի ունակություններ և վաղելում էին մեծ հեղինակություն: Ինչպես ցույց տվեց պրակտիկան, այդ կոմիտեաները մեծ դեր կատարեցին ներգաղթողների ցուցակազրման, նրանց օտարերկրյա բաշարացիությունից զուրկ գալու, փոխադրության կազմակերպման, անհրաժեշտ միջոցների հայթայթման, բացատրական աշխատանքներ տանելու և այլ հարցերում:

Ներգաղթի տեղական կոմիտեաների ստեղծումից հետո առաջարկվում էր ձեռնարկել հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներին ցուցակագրման աշխատանքները, դրանք ամբողջով ըստ կարելիության կարճ ժամկետներում և ցուցակների մեկ օրինակը ուղարկել Երևան, որպեսզի շՄՇ Ժողկոմխորհրդի անդամներ ներգաղթի կոմիտեան կարողանանք պլանավորել իր հետագա անելիքները:

Միաժամանակ նշվում էր, որ բարեգործական և այլ կազմակերպությունների կողմից հօգուտ ներգաղթի հանգանակվող գումարների հաշվին պետք է հույզել հայրենիք վերադարձող կարիքավոր ընտանիքների հագուստի, փոխադրության, ճանապարհի սննդի ծախսերը և հայրենագարծության հետ կապված մյուս պետքերը:

Ներգաղթողների ցուցակագրման և ընդհանրապես հայրենագարծության նախապատրաստման ընթացքում ժազող բոլոր հարցերում համապատասխան օժանդակություն ստանալու հա-

մար խորհուրդ էր արվում դիմել տվյալ երկրում սովետական ղեկավարություններին և չլուպատստություններին: Գրանց այդ ժաման անհրաժեշտ հրահանգներ էին արված ՍՄՇՄ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարբատում 1946 թ. սկզբներին ստեղծված հայրենագարծության հանձնաժողովի կողմից, որը շՄՇ կառավարության հետ մեկտեղ ղեկավարում էր սփյուռքահայերի ներգաղթի անողջությունը արտասահմանում իրականացվող գործնական ա՛մբողջ աշխատանքը¹⁶: Այդ հանձնաժողովի կազմի մեջ ձեռնուծ էին ՍՄՇՄ արտաքին գործերի մինիստրության մերձավորաբնիայան բաժնի վարիչ Ի. Վ. Սամիրովսկին (նախագահ), Գ. Ա. Հովհաննիսյանը (ՇՄՇ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչ) և Գ. Բ. Հովակիմյանը (ՍՄՇՄ ՊԱՄ ներկայացուցիչ)¹⁷:

Սովետական կառավարությունը շատ մեծ ուշադրություն էր դարձնում սփյուռքահայերի ներգաղթի իրականացման գործին և բազմիցս անդրադառնում էր նրա նախապատրաստման քննաթղթին 1946 թ. փետրվարի 22-ին ՍՄՇՄ Ժողկոմխորհրդ ծառայուն որոշում ընդունեց ԵԱրտասահմանից հայերի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու պրակտիկ միջոցառումների մասին¹⁸: Այդ որոշման համաձայն մշակվեցին կոնկրետ հրահանգներ, որով ղեկավարվելու էին ինչպես ԱԳԺԿ-ի հայրենագարծության հանձնաժողովը, այնպես էլ արտասահմանում ՍՄՇՄ ներկայացուցչությունները՝ 1946 թ. ներգաղթի պրակտիկ աշխատանքները նախապատրաստելու և իրականացնելու ծառայակ: ՍՄՇՄ ներկայացուցչությունների խնդիրն էր նաև ըստփյուռքահայ առաջադիմական կազմակերպությունների հետ համատեղ ներգաղթին աշակեղջող տեղական կոմիտեաների ստեղծումը և նրանց գործունեությանը անհրաժեշտ ուղղություն տալը:

Հայրենագարծությունը նախապատրաստելու, մասնավորապես համապատասխան կոնտինգենտի ընտրության համար Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Սիրիա, Լիբանան և Իրան գործուղվեցին շՄՇ Մինիստրների խորհրդի երկուական ներկայացուցիչներ, իսկ այդ երկրների ՍՄՇՄ ղեկավարություններում (միսիաններում) առանձնացվեցին երկուական պատասխանատու աշ-

¹⁶ ՏՊՇ ՇՄՇ 2207 90Ա, ֆ. 362, ց. 2, գ. 2, թ. 5 և գ. 8, թ. 2-4:

¹⁷ ՏՊՇ Նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 145, թ. 1:

¹⁸ ՏՊՇ Նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 2, գ. 20, թ. 1-8:

խատակիցներ՝ խորհրդականներ կամ առաջին բարատուգարները և հյուպատոսական բաժնի վարիչներ:

ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի վերոհիշյալ որոշմամբ, այսպիսով, 1946 թ. նախատեսված ներգաղթի իրականացման ամբողջ պատասխանատվությունը դրվեց սովետական ներկայացուցչությունների և ՍՍՀՄ Ժողովմխորհր՛ի վրա: Սովետական ներկայացուցչությունների ճանձնարարվեց վերը նշված ներկրներին արտաքին գործերի մինիստրությունների առջև հարց հարուցել հայերի ներգաղթին աշակցելու, նրանց հպատակության փոփոխության, շարժական ու անշարժ գույքի տնօրինման և այլ հարցերում գյուրուփոշուններ ստեղծելու կազմակերպումը¹⁹:

Հանրապետության կուսակցական և պետական մարմինները մեծ կարևորություն էին տալիս և ամենաշն լրջությամբ նախապատրաստվում սփյուռքահայության զանգվածային հայրենագրվածության իրականացմանը: Ահա թե ինչու 1946 թ. փետրվարին 24(ր)4 կենտկոմի հերթական պլենումը հատուկ քննարկեց «Արտասահմանյան երկրներից վերադառնող հայերի ընդունումը և տեղավորումը նախապատրաստելու միջոցառումների մասին» ՍՍՀՄ Ժողովմխորհի նախագահ Ա. Ս. Սարգսյանի զեկուզումը²⁰:

Սփյուռքահայերի նոր, զանգվածային հայրենագրվածությունը քույրատրեյու վերաբերյալ ՍՍՀՄ Ժողովմխորհի որոշումը 24(ր)4 կենտկոմի պլենումը գնահատեց որպես հսկայական քաղաքական կարևորություն ունեցող ազու, որպես Սովետական Հայաստանի և ամբողջ հայ ժողովրդի նրատմամբ մեծ ուշադրության ու հոգատարության կոնկրետ պատահալություն²¹: Պլենումը արձանագրեց, որ ՍՍՀՄ կառավարության այդ պատմական ուղղման կենսագործումը, արտասահմանյան մի շարք երկրներից մեծ թվով հայրենագրվածների ընդունումը, տեղավորումը և աշխատանքով ազահովումը պետք է լինի հանրապետության կուսակցական, սովետական ու տնտեսական կազմակերպությունների առջև կանգնած կարևորագույն և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը: Պլենումը դատվ, որ արտասահմանից վերադարձող

հայերին ընդունելու և բնակարաններով ու աշխատանքով ապահովելու գործում պետք է անմիջականորեն ամենագործուն մասնակցություն ունենան բոլոր հպատակցական, սովետական, հասարակական կազմակերպությունները, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կույտնեսությունները, սովետոները և հանրապետության բոլոր աշխատավորները: Պլենումը այդ գործը ուղղակի հայտարարեց համաժողովրդական հայրենասիրական կարևոր միջոցառում: 24(ր)4 կենտկոմի պլենումը հանրապետության կուսակցական, սովետական և տնտեսական մարմինների առջև խնդրը դրեց ծավալել բնակարանային լայն շինարարություն, առանձնացնել ֆինանսական ու նյութական անհրաժեշտ միջոցներ՝ հայրենագրվածների կենցաղային և կուլտուրական կարիքները հոգալու համար:

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենագրվածության վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշումը անհուն զուճուհականություն է մեծ ոգևորվումը բնօրենց համայն հայությունը ինչպես հայրենիքում, այնպես էլ սփյուռքում: Այդ առթիվ սովետական կառավարությանն ուղղված շնորհակալական շնքմ խոսքով և սփյուռքահայ տարագիրներին հասցեագրված ողջուններով հանդես եկան մեր մտավորականության անվանի դեմքեր Ավ. Իսախանյանը, Գ. Գեմիհճյանը, Հր. Աճառյանը, Մ. Սարյանը, Ա. Խաչատրյանը, Ա. Սարգսյանը, բանվոր դասակարգի և կույտնեսային գյուղացիության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

Հայ գրականության ճանաչված նահապետ Ավետիք Իսահակյանը «Բարի գալուստ թանկագին հարազատներին» վերնագրով իր ողջունի խոսքում այդ առթիվ գրեց. «Արտասահմանից հայերի Սովետական Հայաստան վերադառնալու մասին ՍՍՀՄ Ժողովմխորհի որոշումը մեր բոլորի սրտերը լցնում է շատ մեծ ուրախությամբ: Անվերապահ խնդրությամբ ողջունում ենք այս նշանակալից ախար: Ոչ մի աղիվ հայ, բացի ցնծագին զնահատակներից, ուրիշ վերաբրմունք չի կարող ունենալ այս որոշման հանդակը²²: Մեծ գրողը սրտի ցավով արձանագրում էր, որ բռնությունների, կոտորածների և հայրենիքից վտարումների հետևանքով հայ ժողովրդի կեսը հարկադրված է եղել ցրվել աշխարհով մեկ, սակայն ոչ մի թշնամական ուժ

¹⁹ Տճ՝ Նույն տեղում, ք. 326, ց. 1, գ. 117, թ. 1—5:

²⁰ Տճ՝ ՄԻՍ 2ՄԿԱ, ք. 1, ց. 35, գ. 1, թ. 111—161, նահ՝ «244 պատմության արժանգործ»: էջ 568:

²¹ Տճ՝ ՄԻՍ 2ՄԿԱ, ք. 1, ց. 35, գ. 3, թ. 26—32:

²² «Սովետական Հայաստան», 4 զեկտեմբերի, 1945 թ., № 260:

չի կարողացել մեղսներ նրա ազգային միասնության զգացումը, հանցանքն նրա սերն ու կարոտը զեպի հայրենի երկիրը և վերջապես հայրենիքում հավաքվելու ձգտումը: Գաղութաճայու-
թյան հայրենաբազմ հայազգյանքներ միշտ ուղղված են նրան Սովյե-
տական Հայաստանին, որ ապրում և աշխատում են իր արյու-
նակից եզրայրենիքն ու քույրերը: Քափառական հայ բազմու-
թյունների անպարտելի տենչանքն է օր առաջ թողնել օտար եր-
կրենքը, որ մաշվում է նրանց կյանքը և զայ՛ հայրենիք, միա-
նալ իրենց եղբայրենիքն, միասին աշխատել ու կոտորել և ի-
մաստավորել իրենց վաստակը միահամուռ շանքերով ծաղիկոջ
հայրենիքում: «Մեր վերագարձող եղբայրների սիրակարտա
զգացումներն ենք, մենք՝ Սովյետական Հայաստանի հայերս,—
աշուճեսուն գրում էր Ավ. Իսահակյանը.— կզիմաժորենք նույն
եղբայրակարտա զգացմունքներով: Գաման ճակատագրով իրա-
րք բամանված քույրեր և եղբայրներ, որ կռվել ենք զանազան
ճակատներում մեր թշնամիների դեմ, մեր ընդհանուր նպատա-
կի համար՝ հայրենիքն և ազատություն, ազգային և մարդկային
միեմունջ իրենակների, այսօր երկու իրավատեր հարազատներ զըր-
կաբաց փարվում ենք իրար ազատագրված հայերի տան մեջ»²³:

Բազմավաստակ վիպասան Գեներնիկ Գեմիրճյանն իր խոս-
քում գրեց. «Հայրենազուրի հայությունը հայրենիք է վերա-
դառնում: Դա ամենարեական գործն է: ... Կա պիտի ապրի իր
հայրենիքում, ջանա, ստեղծագործի իր սեփական տանը: Այս-
տեղ միայն իմաստ ունի նրա կյանքը: Միայն Սովյետական Հա-
յաստանի բախտի հետ կարող է կապել իր կյանքն ու հույանը
համայն հայությունը: ... Թող զա տուն և ծաղիկ տարագիր հա-
յությունը»²⁴:

Ավելի քան երկու տասնամյակ առաջ հայրենիքում տարա-
զրություն ցույց դնել նեևած պիանավոր լեզվաբան Հրաչյա Ա-
ճառյանը, հայրենադարձության առթիվ գիմնելով սփյուռքաճա-
յնրեն, գրում է. «Այն օրից, երբ տանկական յաթաղունից հաղիվ
ազատված, ձեր սիրտն աբուժումով և ձեր աչքերը արշուճերով լեց-
ված հայրենի տան ծխացող կրակներից փոխաք՝ սպասանու
որոնելու օտար աստղերի տակ,— սպասում էինք ձեզ: ... Դուք
լժուռացքք ձեր երկիրը, ձեր մարմնական վերքերը բուժվեցին,

բայց ձեր ոգին չբուժվեց, դուք միշտ հիշում էիք հայրենի եր-
կիրը: ... Ձեր սրտի իրձը կատարվեց, դուք իրավունք և արտո-
նություն ստացաք հայրենիք վերադառնալու: Մեր սրտերը հույ-
նորով, մեր աչքերը լույսերով, մեր հոգիները անձկալի կարո-
տով ու մեր ձեռքերը ծաղիկ պսակներով լցված, սպասում ենք
ձեզ»²⁵:

Յրանա՛հայ մշակութային ու հասարակական անվանի գոր-
ծիչ Արշակ Զուպանյանը, արձագանքելով իր հայրենի գրեզորայր-
ների խոսքին և անզրազաանալով հայ տարագիրների նկատ-
մամբ սովյետական կառավարության ուշադրությանն ու հոգա-
տարությունը, գրեց. «Ետոր՝ դպին հայաստանը մեր մեկ հատիկ
կենդանի հայրենիքն է, մեր մայրն է. մայր մեկ խարություն չի
դեղեր իր զավակներուն և մեղև. կսպասենք ուրեմն ու կհուսանք,
որ ան ամենուս հանդեպ վարվի մայրաբար»²⁶:

Սփյուռքահայերի հայրենազարձություն վերաբերյալ որո-
շումը հայրենասիրական մեծ վերելք առաջ բերեց հանրապե-
տության աշխատավորության մեջ: Արդյունաբերական ձեռ-
նարկություններում, կուլտնտեսություններում, սովյետներում,
ուսումնական ու գիտական հիմնարկներում տեղի էին ունենում
աշխատավորների միտինգներ, որոնցում գոհունակություն էր
հայտնվում այդ առթիվ: 1946 թ. ապրիլի սկզբին Արտաշատի
չըբանի կուլտնտեսականները, բանվորներն ու ծառայողները հա-
տուկ կռուձ գիմեցին հանրակրթության բոլոր աշխատավորնե-
րին՝ առաջարկելով ամեն ինչով աջակցել ներդաղթին: Այդ կռի-
վի մեջ նրանք դրում էին. «Մենք, Արտաշատի շրջանի աշխատա-
վորները, որոշել ենք ստեղծել կրտստահայաստանից վերադարձող
հայերի տեղավորմանը օգնելու ֆունդ, այդ նպատակով առավ
բանվորների ու ծառայողների 4—5 օրվա աշխատավաքը և
յուրաբանչյուր աշխատունակ կուլտնտեսականի ինսյուդություն-
ների որոշ գումար: ... Մենք արդեն հայկարել ենք ավելի քան
մեկ միլիոն ուրլի և շրջանի 44 դյուղներում ու շրջկենտրոնում
առանձնացրել ենք 569 սենյակ՝ վերադարձող հայերին տեղա-
վորելու համար, սկսել ենք 156 նոր քնակարանի շինարարու-
թյունը: Մենք՝ արտաշատցիներս կռւ ենք ստում մեր հանրա-

²³ Նույն տեղում:

²⁴ «Անտիլա», հանրաք, Փարիզ, հուլիս-գեկտեմբեր, 1946 թ., № 5—6,

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Նույն տեղում:

պետության բոլոր աշխատավորներին, բանվորներին, ծառայողներին, կոլտնտեսականներին, մտավորականությանը, հետեվի մեր օրինակին...»²⁷:

Արտաշատցիները այնուհետև վստահություն էին հայտնում, որ հանրապետության ոչ մի աշխատավոր հեռու չի մնա հայրենասերական այդ մեծ գործից և ամեն ինչ կանի տարագիր հասության հայրենադարձությունը հաշտությամբ իրականացնելու համար:

Ով իբրք, Սովետական Հայաստանի բոլոր շրջաններում ու քաղաքներում արագորեն ծավալվեց հայրենասերական լայն շարժում՝ հայրենադարձների համար բնակարաններ առանձնացնելու, նրանց համար տներ կառուցելու և նյութական ու գրամական միջոցներ կուտակելու ուղղությամբ: Անց այդ մասին վկայող մի քանի կոնկրետ փաստեր: Հայրենադարձության ֆունդի օգտին Սիսիանի շրջանում մեկ օրվա՝ 1946 թ. 5 ապրիլի 5-ի հասակացումների դուամբը կազմեց 700 հազար, Երևանի լենինյան շրջանի միայն 12 արդյունաբերական ձեռնարկությունների կոլեկտիվների բանվոր-ծառայողները արամագրեցին 630 հազար²⁸, Բասարզեշարի շրջանի աշխատավորները՝ 300 հազար ուտրի²⁹ և այլն: Մարտաբազարի շինարարները պարտավորվեցին իրենց միջոցներով հայրենադարձների համար կառուցել 500 նոր բնակարան, իսկ Կոտայքի (այժմ՝ Արցախի) շրջանի աշխատավորները հասակացրին 350 հազար³⁰, Ստեփանավանի շրջանի կոլտնտեսականները՝ կես միլիոն, բանվոր-ծառայողները՝ 150 հազար, Հոկտեմբերյանի աշխատավորները՝ 850 հազար³¹, լենինականցիները՝ 1 միլիոն 22 հազար ուտրի³²: Այդպես էր պատկերը նաև հանրապետության մյուս շրջաններում ու քաղաքներում: Զերմորեն պայտպանելով արտաշատցիների հայրենասերական նախաձեռնությունը, հանրապետության բանվոր դասակարգը, կոլտնտեսային դուրսագրությունը, գիտության ու արվեստի մշակները, սովետական ծառայողները իրենց խնայու-

ղություններից սիրով հասակացումներ էին կատարում հայրենադարձության ֆոնդի օգտին:

Հայրենադարձության աշակցելու գործում միանգամայն խրախուսելի դիրքորոշում ցուցաբերեց նաև էլշիմածին Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը: Սովետական կառավարության վերահիշյալ որոշումը հայ առարկական եկեղեցին ողջունեց սրբառան, խորին երաստագիտության անկեղծ զգացմունքով: Մայր միտոի օրհան սէլշիմածին ամապիրը, հայրենադարձությունը համարելով ազգահավաքման կարևորագույն միջոց, գրեց, «Եկեղեցական իրականանում է սփյուռքի ցիրուցան հայության նվիրական իղձը, նրա վե՛հ անհշը՝ հավարժել իր ազատագրված պայանական օջախի շուրջը և իր հարստապետ եղբայրներին հետևող Ընտրի ավճառ լծվել նրա վե՛հների, պարել նրա բարձր աշխարհի կուլտուրայով»³³, կաթողիկոսական տեղապահ Գեորգյան արեպիսկոպոս Չորեքչյանը այդ առթիվ արտասահմանյան հայկական եկեղեցական թեմերի առաջնորդներին հրավերեց՝ հայկական եկեղեցական կոմիտեներին՝ հայրենադարձության նվիրական գործը կազմակերպված ձևով և հաշտությամբ իրականացնելու համար:

Հայրենիքի ջերմ ու հոգատար վերաբերմունքը աննախընթաց խանդավառության ու հայրենասիրության պիր առաջ բերեց սփյուռքահայ բոլոր զազթջախիներում: Այդ առթիվ կայացած բազմաթիվ միտինգներում ու ժողովներում ընդունված բանաձևերում, անհատ ու կոլեկտիվ նամակներում և հետզհետեում սփյուռքահայ աշխատավորները խորին երախտագիտություն էին հայտնում սովետական կառավարությանը՝ օտարության մեջ դժոխակ պայմաններում ստատուող, քաղաքական ու քաղաքացիական ամենատարտական իրավունքներից զուրկ հայությանը փրկության ձեռք մեկնելու և հայ ժողովրդի ազգային վերամիավորման բաղձանքը իրականացնելու համար:

Հայրենադարձության մասին սովետական կառավարության որոշումը առաջին ողջունողներից մեկը եղավ Իրաշի Լազվիկի քաղաքի հայությունը: 1945 թ. դեկտեմբերի 9-ին Երևանում անցավից ՀՍՍՀ Գեորգյան սովետի նախագահության և նույն անցակցից ՀՍՍՀ Գեորգյան սովետի ղեկավարների 6-ին ժողովուրդի հասցեով Լազվիկի հայերի ղեկավարների

²⁷ «Սովետական Հայաստան», 5 ապրիլի, 1946 թ., № 31:

²⁸ ՏԿ՝ նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1946 թ., № 32:

²⁹ ՏԿ՝ նույն տեղում, 6 ապրիլի, 1946 թ., № 32:

³⁰ ՏԿ՝ նույն տեղում, 7 ապրիլի, 1946 թ., № 33:

³¹ ՏԿ՝ նույն տեղում, 9 ապրիլի, 1946 թ., № 34:

³² ՏԿ՝ նույն տեղում, 10 ապրիլի, 1946 թ., № 35:

³³ «Էլշիմածին», ամսագիր, 1946 թ., հունվար-փետրվար, էջ 9:

կայացած միտինգում 300 հայ ընտանիքների անունից ընդունված հեռագրի, որ անկողմ գտնուակություն էր հայտնվում ներգաղթի թուլլատարին առթիվ³⁴։

Անգրագաճանալով ներգաղթի վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշմանը, հեռավոր Ամերիկայից գրում էին. «Այս մեծ ավետիսը էլեկտրականացրեց բովանդակ հայությունը։ Մեր պատմական և պատվական երազը իրականացած է այլևս։ Այս արևադարձային իրականության ի տես մեր աչքերը ցրն-ծուծության արցունքներով լեցվեցան, մեր սիրտերը տրամանուշխաբուտներով փշձվեցան և մեր վտարանդի հոգիները սկսան բոցավառվել³⁵։ Այնուհետև նշվում էր, որ հայը երկար ու ձիգ հայրադամյակներ անդադրում ստիպված էր հեռանալ սբր հայրենիքին պանդխտության երկամե ցուլը ձեռքը՝ թափառելով անհայրենիք՝ հյուսիսին դեպի հարավ, արևելքին դեպի արևմուտք, ապահովության և ազատության ի խնդիր։ Սակայն «հայ զազութներու ճակատագիրը ամենուրեք եղած է դժուրակ, անողոր և մռայլ, ինչպես ձենովայի, լեհաստանի, Հունդարի, Ռուսիին և այլ զազութները պատմության Ֆատերարմենի վրա եկան ու գաղտնի իրենց ետին թողնելով հազիվ ցուրտ տապալանաբարձր միայն»։ Իսկ այժմ, ներգաղթի վերաբերյալ սովետական կառավարության կայացրած որոշմամբ, «հայկական գաղթականական կառույցի անկողմ վերջապես հետաշրջեցավ միանգամայն բնդիմար։ Հայը այլևս օտարութենեն դեպի մայր հայրենիք կը վերադառնա։ Արդարև, ինչ լուսավոր և աննախընթաց դարաշրջան, զոր կպարտիքը ինչ. Հայաստանի կառավարության իմաստուն ղեկավարներուն և ռուս մեծ ազգին անշղթ բարեկամություն։ Փառք ու պատիվ անոնց, որոնք երկինքին այս նրանապետ օրը»³⁶։

Արտահայտելով սփյուռքահայերի իր ձեռքն ու ցանկությունները, բուլղարահայ «երևան» առաջադիմական թերթը գրում էր. «Սովետական կարգերի շնորհիվ հայ ժողովրդի համար փակվեցավ արտագաղթի և պանդխտության ողբալի շրջանը և սկսավ վերագարձը դեպի մայր Հայաստանի խանդակաթի գիրկը։ Տեսնելն հետո սույն պայման իրողությունը, ամեն ողջամիտ հայու ու-

րիչ բան չի մնար ընել, էթն անվերապահ համարությունամբ ողջունել Հայաստանի կառավարության վարած բազաականությունն է։ Ճշմարիտ թյուրը, որը հայ ազգային բազարականությունն է։ Ճշմարիտ հայրենասիրությունը այս կպահանջն։ Տարբեր վերաբերում՝ կնշանակե դեմ երթալ հայկական շահերուն»³⁷։

1945 թ. դեկտեմբերի 18-ին Պլուզիվից «Սևան» կոչակարական արևելի վարչությունը 2002 ժողովուրդի նախնիք ներգաղթի կոմիտեին գրում էր. «Քե բուլղարահայությունը անասանու հրճվանքով տեղեկացավ հայրենագաղթության մասին սովետական կառավարության որոշմանը, որը զգալիս է վերջ դնելու գաղթականին ու օտարականի անարգ մակդիրի տակ ավանդուղ հայրենի աստանդական, անորոշ վիճակին ու միատվանակ գոհացում տալիս նրանց հայրենաստեղծոր արտերի հայրենակարտ պապակին»³⁸։ Հայրենիք վերագառնալու շարժումը բուլղարահայ գաղթաբախում այնքան լայն թափ էր ստացել, որ արգել մինչև 1946 թ. մայիսը ներգաղթելու համար ցուցակագրվել էր 3256 ընտանիք կամ 11532 մարդ, և այդ թիվը շարունակում էր աճել³⁹։

Սովետական Հայաստան կառավարված նախորդ ներգաղթից արդեն անցել էր շուրջ մեկ տասնամյակ և սփյուռքահայ զանգվածներին այն մի տեսակ հեռու և անիրականանալի երազ էր թվում։ Այժմ ահա այն նորից շոշափելի իրականություն էր դառնում և ոտքի հանում համայն սփյուռքահայությունը։ Անդրադառնալով վերակվող «Ալքարա» շարաթափերը գրում էր. «...ներգաղթի խնդիրը այլևս իրականություն դարձած է, և այդ մասին պաշտոնական հրահանգը արդեն հասած է արտասահման և մոտ է այն օրը, որ սփյուռքի հայությունը պիտի վերադառնա իր մայր հայրենիքը և ձեռք ձեռքի ավճառ Հայաստանի մեր ներայիններուն հետ, պիտի շնչենեն ու ժողկենցեն հայուն պատմական հայրենիքը»⁴⁰։

Ներգաղթի թուլլատարելու վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշման հրապարակումից կարճ ժամանակ անց, ար-

³⁴ ՏՊԿ 2002 ՀՀՈՇ ՊԿՆ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 4, ք. 6—7։

³⁵ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 9, ք. 97—98։

³⁶ Նույն տեղում։

³⁷ «Երևան», Խորյա թերթ, Սոֆիա, 2 փետրվարի, 1946 թ., N 21։

³⁸ 2002 ՀՀՈՇ ՊԿՆ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 14, ք. 44—46։

³⁹ ՏՊԿ նույն տեղում։

⁴⁰ «Ալքարա», շարաթափերթ, Ալեքսանդրիա, 9 փետրվարի, 1946 թ., N 5։

դեն 1946 թ. փետրվարին, հայրենիք վերագտնալու ցանկություն էին հայտնել ավելի քան 130 հազար հայեր, այդ թվում՝ Սիրիայում և Լիբանանում՝ 50 հազար, Հարավային Ամերիկայի գաղթարհներում՝ 32 հազար, Իրանում՝ 21 հազար, Փուրթիսում՝ 19 հազար, Հունաստանում՝ 8 հազար մարդ⁴¹:

Գիմուժ էին թե՛ անհատորեն, թե՛ խմբերով՝ ամբողջ արտեղներով ու հայրենակցական միություններով: Բոլորը միաբերան խնդրում էին որոան հնարանքով էլ արագացնել հայրենադարձության վերականգնում: Ահա թե ինչ էր գրում Իրանից Հրանտ Համբարձումյանը՝ նրան ուղարկած իր դիմումի մեջ. «Քիտեր չեմ գտնում հայտնելու մեր անասնաման շնորհակալությունը ձեզ՝ Սովետական Հայաստանի ղեկավարներին, որ ի կատար անցնեք մեր զարավոր երազը՝ դառնալ զեպի հայրենիք: Երչանիկ ենք մենք և անհամբեր... ենք որում ենք արագացրեք ներգաղթը...»⁴²:

Բելյուսի ֆրանսիական համալսարանի շուրջ 50 հայ ուսանողներ, ցնծությամբ տեղեկանալով հայրենադարձության վերականգնման մասին, նամակով դիմեցին ՄԱՍՀ ժողովուրդին անընթեք ներգաղթի կոմիտեին, խնդրելով իրենց առաջին հերթին հայրենիք վերագտնալու հնարավորություն տալ, «...որպեսզի մեր ջանքերը միացված մեր բախտավոր երբայրներու աշխատանքներուն, հաճությամբ և անձնվիրությամբ կատարենք Սովետական Հայաստանի մշակութային ու գիտական ապագայի կերտումը»⁴³:

Խորապես հույժի է Բելյուսի ամերիկյան համալսարանի 41 հայ ուսանողների կողմից՝ ուղղված ներգաղթի կոմիտեին, որ նրանք գրում էին. «Ազգին մեր հոգիները հաճախ ու մեծան հայ հողին, հայ դիրին, հայ պատմության կարոտով, և սակայն բազմը հույս մը, երչանիկ որ մեր անոնց մոտ ըլլալու հույսը, աղավ առկալու կորով մեղի: Սպասեցիք բազրոտաշունչ կանչի մը, հայրենիքի կանչի, և ահա լսեցիք այդ շատ սիրելի, երազված կուշը: Եվ հիմա կբացվա՞նք մեր մեջ խոնդրավատությունը շուտով մեր քույրերուն միասնալու: Կույներ բալել մեր հայրենիքի ճամբաներեն, քանհինգ տարվան անոր մեծաքանչ:

վերելին գործած հպարտությունը մեր ճակատներուն, և մոռանալ, մոռանալ մեր կրած անտիրական հալածանքը»⁴⁴:

Ամերիկահայ ազգային խորհրդին կից հայերի ներգաղթի օգնության հանձնարամբը հայրենակիցներին ուղղված իր կողմից մեկուժ գրում էր. «Ե՛ն պի երկիր, նորհրդային Հայաստան, երկիր դախտավայր:

Ի՛նչ անուշ և ի՛նչ հոգեպարար չեշտ մը կա այդ խոսքին մեջ: Այդ հայրենակից խոսքը նրանի արևափառ երկիրքեն մեզի կուզա ծավալելով հորիզոն հորիզոն, հույսի և լույսի սարսուռներով առկցուն:

Գարեբով աղբեցիք, գարեբով երազեցիք և դարերով երգեցիք այս նվիրական օրը: Մեր հայրերը անցյալին մեջ, մեր քույրերն ու սերայրերը դեռ երեկ այս երանավառ օրվան համար ուղակիղվեցան և զոհարելվեցան հավատքի կաթը իրենց հողին խորը և հույսի ծախքը իրենց շուրթերուն վրա:

Ներգաղթը ՄԱՍՀ կառավարության պատմական մեկ որոշումն է, որ թե՛ խորհրդային Հայաստանի մեջ և թե՛ սփյուռքի հայերուն վտարանդի հողիները անհուն խանդավառությամբ կբոցվան: Ներգաղթի շարժումը արտասահմանի մեջ օվկիանոսի հոսանքներուն պես կատարավի այլը այլը: Բովանդակ արտասահմանի հայ գաղթը ոտքի ելած է զեպի երկիր»⁴⁵:

ՄԱՍՀ ժողովուրդին առջևիք արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեին հրահանգներ է հիման վրա շուտով սփյուռքահայ գաղթարհներում անօգնական ներգաղթի տեղակայ կոմիտեին, որոնք և ձեռնամուխ երազանալ ցանկացողների ցուցակագրմանը: Ներգաղթին աշակցող տեղական առաջին կոմիտեները մեկը կազմակերպվեց Սիրիա-Լիբանանում: 1946 թ. փետրվարի 16-ին Բելյուսից նրանով՝ ՄԱՍՀ ժողովուրդին առջևիք ներգաղթի կոմիտեին ուղարկված նամակում հայտնվում էր, որ «Սովետ Հայաստանի Լիբանանի բարեկամներու ընկերության և Սուրիո ու Լիբանանի հայ ազգային խորհուրդներու նախագահներուն ուղղած 25/11—1945 թվակիր ձեր նամակը ստացված է և հրատարակված Սուրիո և Լիբանանի հայակական մամուլին մեջ»: Այդ նամակի հրա-

⁴¹ ՏՆ՝ ՍՍԻ 20ԿԱ, ֆ. 1, ց. 37, գ. 1, ք. 113—114:

⁴² ՄԱՍՀ 22ՍԵ ԳԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 17, ք. 15—16:

⁴³ «Երազառա», օրաթերթ, Բելյուս, 8 փետրվար, 1946 թ., № 1476:

⁴⁴ «Ջարթեր», օրաթերթ, Բելյուս, 8 փետրվար, 1946 թ., № 2390:

⁴⁵ ՄԱՍՀ 22ՍԵ ԳԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 9, ք. 66—67:

Հանդիսերին Համապատասխան կազմվել է ներգաղթի կենտրոն, որուն մաս կկազմեն առաջադիմական կազմակերպությանց և միութչանց ղեկավար անդամները⁴⁰։ Սիրիայի և Լիբանանի ներգաղթի կենտրոնի կազմի մեջ մտնում էին Մկրտիչ Մարզլյանը (պատվավոր նախագահ), Հրանտ Գեներալը (նախագահ), Հրաչ Սեդրակյանը (Ա քարտուղար), Վահրճ Ճերճյանը (Բ քարտուղար), Քարառ Պազուրյանը (զանձապահ), Եփրեմ Էլլեզյանը, Գեորգ Պապոյանը, Արամ Մանվելյանը, Լեոն Ալիմուշյանը, Հարություն Զալաբյանը, Հովսեփ Եղազյանը, Հարություն Պեղեջյանը՝ խորհրդակցանքի։ Հետագայում այդ կազմի մեջ որոշ փոփոխություններ եղան ոմանց հարկերի մեկնելու կամ ոմանց ճրածարվելու պատճառով։ Մ. Մարզլյանի փոխարեն կոմիտեի պառլոն նախագահ դարձավ Բ. Պազուրյանը⁴¹, անդամներ՝ Հակոբ Քրյանցը, Հայկաչևն Ուլտմյանը, Նահապետ Նազպետյանը, Արմենակ Փոլատյանը, Արմեն Ղարեպյանը, Խաչատուր Փիլավճյանը, Հարություն (Արթին) Մատեյանը և ուրիշներ⁴²։

Ներգաղթի տեղական կոմիտեներ ստեղծվեցին նաև Գամակոտում և Հալեպում։ Գամակոտի կոմիտեն կազմվել էր 1946 թ. փետրվարի 10-ին, հետևյալ կազմով. Հրանտ Գրիգորյան՝ նախագահ, Ավագ Չեղճյանի՝ փոխնախագահ, Հարություն Մատեյան՝ Ա քարտուղար, Լեոն Փոլատյան՝ Բ քարտուղար, Ավետիս Ենգուզյան՝ զանձապահ, Պողոս Պեշիրյան, Հովհաննես Սիմոնյան և Մեսրոպ Մեթրոպյան՝ հաշվերենիչներ, Հովհաննես Մանձառյան, Գրիգոր Հարությունյան, Հայկ Չեպչյան, Նուպար Նաճարյան և Երվանդ Մաղաբաբյան՝ խորհրդակցանքի⁴³։ Գամակոտում ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքներին զգալի շափով նպաստում էին նաև կոմիտեին կից ստեղծված պրոպագանդայի, հպատակության փոփոխության, հանրամակեր, արդյունաբերական, կալվածական, առողջապահական, փոխադրական, գեղարվեստական և այլ հանձնախմբերը, որոնցից յուրաքանչյուրը ղեկավարվում էր կոմիտեի մեկ անդամի կողմից։

Միջև Այդ հանձնախմբերում ակտիվ աշխատանք էին կատարում ձեռնհայնը, Ինճեյանը, Մարգարյանը, Մեհրապյանը, Գոճայանը և ուրիշներ⁴⁴։ 1946 թ. փետրվարի 10-ին կազմվում է նաև Հալեպի և շրջակայքի հայերի ներգաղթի կոմիտեն, հետևյալ կազմով. Արշակ Գալեթերյանը՝ Ա ստեղծարար, Ահարոն Խաչատրյան՝ Բ ստեղծարար, Ավետիս Տեր-Սահակյան՝ Ա ստեղծարար, Հարություն Մախյան՝ Բ ստեղծարար, Խաչիկ Քուլիմանյան՝ Գ ստեղծարար, Հակոբ Ներսիսյան՝ հաշվակալ, Գուրգեն Համալյան՝ զանձապահ։ Կոմիտեին կից կազմվել էին նաև կալվածական, բժշկական-առողջապահական, փոխադրական և անասնական հանձնախմբեր, որոնցում ակտիվ աշխատանք էին կատարում վերապատվելի Տիգրան Խրլուպյանը, Գանիել Յուսուֆյանը և ուրիշներ⁴⁵։

Նույն ժամանակ ներգաղթի ենթակոմիտեներ կազմվեցին Ջեղիբում և Հոմսում։ Հոմսի ենթակոմիտեի մեջ մտան Միսաք Ճերճյանը՝ նախագահ, Սուրեն Կարճյանը՝ քարտուղար, Փանոս Երեմյանը՝ փոխնախագահ, Աբրահամ Քոզճյանը՝ փոխքարտուղար, Տիրոս Մալումյանը՝ զանձապահ, Միհրան Ազանիրյանը՝ հաշվապահ, Գեորգ Հիտոյանը, Սարգիս Թեներյանը, Լեվոն Քեռայանը՝ խորհրդակցանքի⁴⁶։ Ջեղիբի ենթակոմիտեի կազմում էին՝ Նորայր Ինճեյանը, Խաչաղա Շատոյանը, Մուրադ աղա Ղազարյանը և ուրիշներ⁴⁷։

1946 թ. փետրվարի 18-ին բուլղարահայ օժրևանս առաջադիմական միութչան կենտրոնական վարչության ստեղծարար Գարրիկ Գարրիբյանը և ստեղծարար Գրիգոր Գարրիբյանը հայտնում են շուրջ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Ասովաձառյանին, որ կազմաված է Բուլղարիայի հայերի ներգաղթի կոմիտե, հետևյալ կազմով. Գարրիկ Գարրիբյան՝ նախագահ, Մարտիրոս Խաչիկյան՝ նախագահի տեղակալ, Գրիգոր Գարրիբյան՝ քարտուղար, Գալիկ Վովճյան՝ փոխնախագահ, Հակոբ Չաբրեով, Լեոն Մեծատրյան, Գեորգ Մեթրոպյան, Պարույր Մալումյան, Վարդան Սարգիսով, Սարգիս Փաշաճյան և Արմենակ Գալաճյան՝ անդամներ։ Կոմիտեի պառլոն անդամ էր բուլ-

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, Բ. 13։

⁴¹ Տե՛ս Չ. Մարզլյան, Մկրտիչ Մարզլյանի ազգային-քաղաքական գործունեությունը, էջ 314։

⁴² Տե՛ս շուրջ 2206 ՊՈՒ, Գ. 362, ց. 2, գ. 4, Բ. 13 և 66, գ. 30, Բ. 26, գ. 32, Բ. 46։

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, Բ. 57։

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 53։

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 64-65։

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 64։

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 30, Բ. 76։

դարձայն թեմի առաջնորդ զեթ. Գրիգոր եպիսկոպոս Կարապետյանը: Բուլղարական ներգաղթի կոմիտեն իր մասնաճյուղերն ուներ հայաշատ բոլոր քաղաքներում⁵⁴:

Ինչպես Բուխարեստից հայտնում էր Հայաստանյան ճակատաբանության կազմակերպության նախագահ Վահան Գանիելյանը, 1946 թ. սկզբներին կազմակերպվել էր նաև Ռումինիայի հայերի ներգաղթի կոմիտեն Հարոթյուն Պապոյանի նախագահությամբ⁵⁵: Կոմիտեի անդամների մի մասի 1946 թ. հայրենիք մեկնելու կապակցությամբ, 1947 թ. գարնանը բնտրվում է կոմիտեի նոր կազմ՝ վարչական, արձանագրական և ֆինանսական բաժիններով: Նրանում ակտիվ աշխատանք էին կատարում Աղասի Փամկոչյանը (վարչական բաժնի նախագահ), Գևորգ Եղիզարյանը (արձանագրական բաժնի նախագահ), Հարոթյուն Գազազյանը (ֆինանսական բաժնի վարչ), Արտաշես Գասաբճյանը, Երվանդ Իսրայելյանը, Հակոբ Գալստիլյանը, Անդրանիկ Յոթիճյանը, Միհրան Մեքուրյանը, Եղիկ Գարագաջյանը, Ստեփան Պալպուրիլյանը, Գևորգ Տիրացյանը, Երվանդ Սրապիոնյանը և ուրիշներ⁵⁶:

1946 թ. մայիսի 10-ին Փարիզից Ֆրանսահայ ազգային ընդհանուր միության նախագահ Հանրի (Գևորգ) Մարմարյանը և բարտուղար Մեքուրյանը Հայաստան են երևան՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին ազնվաբար արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտեն, որ Ֆրանսահայ ազգային ճակատ, որը մինչ այդ ղեկավարում էր ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները, ստեղծել է ֆրանսալեզու հայերի ներգաղթի կենտրոնական կոմիտե՝ բաղկացած 21 հոգուց: Կենտրոնի կազմում ընդգրկված էին կոմունիստներ և Շահն Տատուրյանը, Աղաս Աբադյանը, Միհրան Մազիկյանը, Ալեքսանդր Կոստանդինյանը և ուրիշներ: Կենտկոմի ղեկավանի կազմում էին Արտակ Գարբիլյանը՝ նախագահ, Հայկ Գալստյանը և Պողոս Աբուլյանյանը՝ փոխնախագահներ, Գալիթ Դավթյանը՝ քարտուղար, Կարապետ Բուլումճյանը՝ փոխքարտուղար, Վահն Ֆրենկլյանը, Առաքել Չարբյանը (մի կարճ ժամանակ անց

վերջին երկուսին փոխարինեցին Մանուել Ոսկերիչյանը և Սարգիս Սաղբրյանը), Արթուր Տեր-Անդրեասյանը, Ասո Չորմիսյանը, Անդրանիկ Կենճյանը և Մեքուրյան Կասառուրյանը՝ անդամներ: Ֆրանսահայ գաղթօջախը բաժանվել էր չորս շրջանի՝ Փարիզի, Մարսելի, Լիոնի և Վալանսի, որոնք նույնպես ունեին ներգաղթի անդրական կոմիտեներ: Սրանց ենթարկվում էին ենթակոմիտեները, որոնք ստեղծվել էին հայաբնակ բոլոր վայրերում: Այդ ձևով ֆրանսահայերի ներգաղթի կոմիտեների մեջ ընդգրկված էր շուրջ 70 մարդ⁵⁷:

Ֆրանսահայերի ներգաղթի կենտրոնը իր հրապարակած առաջին կրում գրում էր. «Հայ ժողովրդի պատմության մեջ ներգաղթի նպական երևույթ մըն է: Հայ ժողովուրդը միշտ իր երկրեն գաղթել է արիված է ուսումնական ընթացքին: Այսօր ապա, շնորհիվ ներքարական Սովետական մեծ Միության աջակցության, փառավոր էջ մը կրացվի մեր ժողովուրդի պատմության մեջ: Ի սփյուռս աշխարհի ցրված հայեր այսօր կպատրաստվին հայրենիք վերադառնալ: Գաղութի մեջ արդեն արձանագրված են տասնյակ հազարավոր հայեր և արձանագրություններ կշարունակվին: Առաջն ըլլալով գաղութիս հայրենաբաղձության զգացումներուն, կսիրեն հուսալ, որ ամեն հայ պարտականություն պիտի համարն բարոյական և նյութական իր օժանդակությունը բերել ներգաղթի կեղծկոմիտեին, դուրսաշնչելու և հաշտույթամբ զուսն հանելու համար այս մեծապես հայրենասիրական պարտականությունը»⁵⁸:

1946 թ. հունվարի 24-ին Հայֆայից Պաղեստինի Սովետական Հայաստանի պաշտպանության լիգայի ատենակալն Մարգիս Ասուրը և ատենակալի Կարապետ Չալբյանը ՀՍՍՀ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Ասովաժատրյանին զրում էին. «Սենտուն ուրախությամբ ողջունեցին պատվարժան կոմիտեի կազմության լուրը, որը արտասահմանի հայրենաբաղձ և տարագիր հայության միակ բաղձան ներգաղթը եկավ իրականացնելու... Այս երջանիկ առիթով Սովիետ Հայաստանի պաշտպանության լիգան կուրա շնորհավորելու և մաղթելու ձեզ հաջողություն: և արդյունավորություն: Այս բարեկատես առիթով

⁵⁴ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 14, թ. 2—3, գ. 32, թ. 17, նաև՝ տերևա՛ն.
19 փետրվարի, 1946 թ., № 26:
⁵⁵ ՏՆ՝ ա ՀՍՍՀ ՀՇԾ ՊՊՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 13, թ. 2—5 և 22:
⁵⁶ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 28, թ. 51:

⁵⁷ ՏՆ՝ ա նույն տեղում, գ. 6, թ. 36, գ. 31, գ. 43, գ. 22, թ. 16, նաև՝ ԵԼՊՏՈՒՆՔ, շարաքննարկ, Փարիզ, 26 մայիսի, 1946 թ., № 63:
⁵⁸ ՀՍՍՀ ՀՇԾ ՊՊՄ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 6, թ. 38:

մեր ուշադրության կհանձնենք մեր գաղտնիքի բարձրագույն մեծամասնության իղձը՝ որ առաջ հայրենիք վերադառնալու...⁵⁹ 1946 թ. փետրվարի 16-ին կազմվում է Պաղեստինի հայերի ներգաղթի կոմիտեն՝ Հովհաննես Քորյանի նախագահությամբ և Հովհաննես Գաֆեյանի քարտուղարությամբ⁶⁰: Կոմիտեի անդամակցում էին նաև Զորջ Կարպետյանը (հետագայում դարձավ կոմիտեի նախագահ), Գուրգեն Նալբանդյանը, Կարպետ Չալչալյանը, ճինես Ճրոյանը, Եզնիկ Պոչաճյանը, Պետրոս Նշանյանը, Սարգիս Աստուր, Սարգիս Էպպիբոյանը, Հակոբ Մարտիրոսյանը, Հրանտ Չալչալյանը, Նուպար Տեղլյանը, Պողոս Տեր-գաստյանը, Պետրոս Խանճյանը, Գևորգ Փուլատյանը, Գրիգոր Աբարաթյանը, Անու Ունճյանը և Պապկե Պյուլատյանը⁶¹:

Շուտով ներգաղթի հանձնաժողովը նաև կազմվում է ևս երուսաղեմում, Ճաֆալում և Հայֆայում: Ճաֆայի հանձնաժողովի մեջ մտնում էին ներկայացուցիչներ ԶԲԸՄ մասնաճյուղից, Հայաստանի օգնության հանձնաժողովից, Հայկաշեն միությանից, գեղարվեստաիրաց միությունից, ՀԸՄ-ից: Հանձնաժողովի գլխուն ուներ հնուհայլ կազմը. Թ. Բաղդասյան՝ ստեղծագետ, Ա. Հովհաննիսյան՝ փոխստեղծագետ, Պ. Լեփեճյան՝ առևնագրիչ, Կ. Գարսճյան՝ փոխստեղծագրիչ, Ա. Սարգսյան՝ գանձապահ, Կ. Մարգարյան և Ա. Աշխնյան՝ խորհրդակցիներ⁶²:

Փանի որ նախատեսված էր 1946 թ. ամենազանգվածային հայրենադարձությունն իրականացնել Իրանից, ուստի ներգաղթի տեղական անդրանիկ կոմիտեներից մեկը կազմվեց հենց այդ գաղթօգնություն: Իրանահայերի ներգաղթին աշակցող կենսակամը կազմված էր 31 հոգուց: Այն իր բաժանմունքներն ուներ Համադղանում, Փեհլեհում, Մեշեղիում, Աբարում, Ռեշտում, Ահվազում, Սպահանում և երկրի այլ հայաբնակ նահանգներում ու գավառներում: Գնուկ 1946 թ. փետրվարի 16-ին կազմվել էր Արարատականի նահանգի 15 հոգուց բաղկացած ներգաղթի կենտրոն՝ Բարկեն Ղուրտլիսյանի նախագահությամբ և Հրաշ Հովհաննիսյանի քարտուղարությամբ⁶³:

Իրանահայերի ներգաղթին աշակցող կենտրոնի նախագահության մեջ մտնում էին գերազատիվ վահան նպիսկուցու Կոստանյանը՝ պատվոհ նախագահ, Ռոման Իսաբե (Ռոմանոս Եսասյան)՝ նախագահ, Հովսեփ Խոսե Ղարաբանյանը, Հայկ Գարսաչը և Հազար Միմոնյանը՝ փոխնախագահներ, Անդրակ Արշալույսը՝ պատասխանատու քարտուղար, Հովհաննես Բարսեղյանը՝ գանձապահ, Սուրեն Սևոյանը և Խաչիկ Աբրահամյանը՝ անդամներ⁶⁴:

Իրանահայերի ներգաղթի կենտրոնը երեսու ուղարկած իր առաջին իսկ գրուկյան մեջ նշում էր, որ հայրենադարձության վերաբերյալ սովետական կառավարությանը որոշում գաղտնի հայտնության կողմից քնդունվել է մեծ ցնծությամբ, առաջ բերելով աննախըմբաց հայրենասիրական վերելք: Այն բնութագրվում էր որպես հայ ժողովրդի պատմության մեջ նոր վառ էլ, որի հնորհիվ իրականություն կգտնու աշխարհասփոխու հայ ստարադիտների իրենց հայրենիքում վերամիավորվելու զարավոր իղձը: Այդ առթիվ իրանահայերը սարսանց երախտագիտություն են հայտնում սովետական իշխանությանն ու ռուս մեծ ժողովրդին օգնության և արտասահմանյան հայերին յերկր իրենց հայրենիքը ձեռք բերելու հնարավորության ընձեռնելու համար⁶⁵:

1946 թ. սկզբին Նյու Յորքում կազմվում է Ամերիկահայ ազգային խորհրդի կից հայերի ներգաղթի օգնության հանձնախումբ (ՀՆԾԸ), որի մեջ մտան՝ Ջեմա Չանդալյան (առևնագետ), Արմեն Մերինճյան (փոխառևնագետ), Սկրեյթ Բնակունի (վարի-քարտուղար), Մարտիրոս Թարալյան (քարտուղար), Տիգրան Սմարթյան (գանձապահ), Մանիկ Խոճապարյան, Արշավիր Փաղցրունի, Սարգիս Սարգսյան, Արմենակ Վասպուրականցի և Հակոբ Որլյան՝ անդամներ⁶⁶:

1946 թ. մայիսի կեսերից սկսվեց ներգաղթի ցանկացողների արձանագրումը: Այդ առթիվ հանձնախումբը հրատարա-

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 32, Թ. 3—15:
⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 17, Թ. 57—58:
⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 9, Թ. 52ա—53. «Լաբեր» թերթի 1946 թ. փետրվարի 16-ի № 113-ում հրատարակված է Ամերիկայի հայերի ներգաղթի օգնության հանձնաժողովի կազմը, որտեղ իրենք թվարկածներին ավելացված են վերապատվելի Եզնիկ Ազնալյան, Պետրոս Պետաթի, վեր. Մ. Բ. Գալաճյան, արհ. Արտույակ Ճերաթյան, արհ. Ոսկինե Ծանկյան, Միհրդատ Բիրնաթյան, Արմենակ Կլոբեղյան, Հայկ Պարոնյան, Մահակ Ավետիսյան, Ս. Մ. Արտուրի և Արամ Մերինճյանը:

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 16, Թ. 3—4:
⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, Թ. 8—9:
⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, հե՛կ. գ. 32, Թ. 18 և «Միություն», շաբաթաթերթ, Հայֆա, 2 հունիսի, 1946 թ., № 33:
⁶² Տե՛ս «Արարատ», 10 օգոստոսի, 1946 թ., № 1648:
⁶³ Տե՛ս 2002 ՀՀԸԸ ՊԳԱ, գ. 362, ց. 2, գ. 17, Թ. 3—5:

կեց և Ամերիկահայ ազգային խորհրդի մասնաճյուղերի միջոցով ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերում տարածեց 50 000 հարցարաններ: Ինչպես հայտնում էր ՀեՅՈՒՐ, «արձանագրվողներն շատեր, մայր երկրի վերերին նպատակ կարենալու համար կհամարվեն միասին զանազան գործիքներ, մեքենայական կազմվածներ, ապրանքներ բերել և աղտել կազմել»⁶⁷:

Հայրենիք ներգաղթելու բուռն ցանկություն են հայտնում նաև ներպատում ապրող հայերը: 1946 թ. ապրիլի 14-ին եզրույթում հայ Երեսօրհանը կանգնեց 9 կազմակերպություններ, բացառությամբ դաշնակցական Երեսօրհանի միության, Հեռագրի են ուղարկում ՀՍՄՄ Միևիտարների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեին՝ խնդրելով ներպատուից նույնպես հայրենադարձություն կազմակերպել⁶⁸: Շուտով կազմվում է եզրույթահայ ներգաղթի կենտրոն՝ եզրույթահայոց կրոնական թեմի առաջնորդ գերաշնորհ Մամբրե արքեպիսկոպոս Միրունյանի նախագահությամբ: Կենտրոնին անդամակցում էին Հակոբ Արամյանը, Խաչիկ Հովհաննիսյանը, Ասատուր Պողիկյանը, Լևոն Տաճարյան, Հրաչ Գալստյանը, Համբար Գավթիքը, Ստեփան Շահապազը և Պերճ Պապիկյանը⁶⁹: Ներգաղթողներին արձանագրման համար Կահիրեում կազմվել էին նաև Բաղաչին ենթակոմիտեներ, որոնցում սկսվով աշխատանք էին կատարում Առաքել Պատրիկը, Ստեփան Ումեալյանը, Հարություն Մեքերյանը, Հովհաննիս Բուրժունյանը, Նորայր Պեյրույանը և ուրիշներ: Ներգաղթելու ցանկացողների ցուցակագրումն սկսելու հրահանգը մամուլում հրատարակվելուց կարճ ժամանակ անց, օգոստոսի 15-ից մինչև հոկտեմբերի սկիզբը քննված ժամանակամիջոցում, արձանագրվածների թիվը հասավ 10 հազար մարդու ներպատահայ գաղթաշարժում նույնպես լայն ծավալ ստացավ արտադրական արտելների կազմակերպման գործը⁷⁰:

Ներպատահայ ներգաղթի կենտրոնի հետ սերտ համագործակցության մեջ էին նաև Եթովպիայի, Սուդանի և աֆրիկյան մի քանի այլ երկրների հայկոնան գաղթաշարժները, որոնք կրոնական առումով մտնում էին եզրույթահայոց թեմի մեջ: Նրան-

ցում նույնպես բազմաթիվ հայեր հայրենիք ներգաղթելու ցանկություն հայտնեցին, ուստի կազմվեցին ներգաղթի սեղական կոմիտեներ, որոնք և ղեկավարում էին այդ աշխատանքը:

Այսպես Աթովպիայի ներգաղթի կոմիտեն, որն ստեղծվել էր 1946 թ. հոկտեմբերին, ուներ հետևյալ կազմը. Հովհաննես Բաճանա Կեներյան՝ նախագահ, Գևորգ Քենեալյան՝ Ա ատենապետ, Վահան Փողարյան՝ Բ ատենապետ, Հակոբ Նալպանտյան՝ Բ ատենապետ, Արշակ Խաչատուրյան՝ Բ ատենապետ, Արսեն Աճնյան՝ խորհրդակալ: 1946 թ. աշնան վերջին ներգաղթելու համար Եթովպիայում ցուցակագրվել էր 464 մարդ⁷¹:

Սուդանահայ ներգաղթի կոմիտեի մեջ ընդգրկված էին Վահրամ Մալումյանը, Ժիրայր Պալլալը և Կարապետ Օհանյանը: Մինչև 1947 թ. մարտը հայրենադարձվելու համար Սուդանում ցուցակագրվել էր 502 մարդ⁷²:

Մեծ էր հայրենադարձվելու ձգտումը նաև Իրաքահայերի մեջ: Իրաքում նույնպես ստեղծվել էր ներգաղթի հանձնաժողով, որի կազմի մեջ մտնում էին՝ Թորոս Բարազամյանը, Սեդրակ Տեր-Նիխայանը, Սարգիս Զոլոպյանը, Իսրայիլ Զոբյանը, Հակոբ Վարդապետյանը, Հովհաննես Իսպիրյանը, Հովհաննես Զիվանյանը և Կոստան Չարխրադյանը⁷³: Մինչև 1947 թ. գարունը այդ հանձնաժողովը ներգաղթելու համար արձանագրել էր Իրաքում ապրող շուրջ 14000 հայերից ավելի քան 9000 հոգու⁷⁴:

Նիպտի ունենալով հունահայության խիստ ծանր կացությունը, սովետական կառավարությունը լրջորեն մտահոգված էր նրա հոգսերի թեթևացմամբ: Մինչև հունահայ ներգաղթի կոմիտեի ստեղծումը հայրենադարձության հարցերով զբաղվում էր 1945 թ. հոկտեմբերին կազմակերպված Հունահայերի ազգային ժողովրդական միության (ՀԱԿՄ) կենտրոնական վարչությունը (ատենապետ՝ Ստեփան Քլունինյան, ատենապետի Երբրուհի Պերպերյան)⁷⁵: Միության նպատակն էր «անկեղծ սեր և գործակցության ոգի մշակել Սովետական Հայաստանի հան-

⁶⁷ ՀՀՍՀ ՀՀՍԸ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 9, Թ. 53:

⁶⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 10, Թ. 23:

⁶⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ց. 8, գ. 3, Թ. 8—10:

⁷⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում:

⁷¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 8, Թ. 2 և 5—12:

⁷² ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 4, Թ. 6:

⁷³ ՏՆ՝ Եթովպա, օրաթերթ, Հունիս, 3 օգոստոսի, 1946 թ., Մ 2695:

⁷⁴ ՏՆ՝ ՀՀՍՀ ՀՀՍԸ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 198, Թ. 1—3:

⁷⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում, ց. 2, գ. 18, Թ. 19:

զկայ, նրա հետ հաստատել մշակութային կապ և կազմակերպել ներգաղթը⁷⁶։

1946 թ. մարտի 13-ին «Նոր կյանք» առաջադիմական թերթում հրատարակվում է ՀԱԺԿ կենտրոնական վարչության հայտարարությունը՝ հայրենիք ներգաղթել ցանկացողներին ցուցակագրումը սկսելու մասին⁷⁷։ 1946 թ. մայիսի վերջերին կազմվում է հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախումբը՝ մասնակցությունը ՀԱԺԿ-ի, Բարեգործականի, Ազգային կենտրոնական վարչության, ինչպես նաև մի խումբ ազգային գործիչների⁷⁸։ Հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախմբի կազմում էին ՀԱԺԿ կենտր. վարչության փոխատենայտ Առաքել Պետրոսյանը (ատենադպիր)⁷⁹, Պետրոս Հովհաննյանը (փոխատենայտ), Լ. Կյուրնույանը (ատենադպիր)⁸⁰, Վահան Գաբրելյանը, Մովսես Պաղարյանը, Սահեփան Քյուրնույանը, Սահեփան Ֆեշյանը, Փ. Գույանյանը, Պ. Սարգիսյանը և ուրիշներ⁸⁰։ ԸՔԸԿ նախաձեռնությամբ Հունաստանում կազմակերպվեց նաև ներգաղթի ֆոնդի հանդանակիչ մարմին (ատենապետ՝ Ա. Գալփազյան), որի մասին հունահայ ներգաղթի կենտրոնական հանձնախումբը 1946 թ. հունիսի 20-ին հանդես եկավ այդ կապակցությամբ հունահայության ուղղված հատուկ հոդվածի⁸¹։

Հայրենիք ներգաղթելու բուռն ցանկություն էին հայտնում նաև կիպրոսում ապաստանած հայերը, մասնավորապես Մելքոնյան կրթական հաստատության աշակերտները, որոնք 1946 թ. փետրվարի 22-ին այդ մասին կոլեկտիվ նամակ էին ուղարկել Երևանի ներգաղթի կոմիտեին, հակառակ որոշ առարկերի խանդարելի գործունեությանը⁸²։

Կիպրոսի Հայաստանի բարեկամներին միություն վարիչ-բարեկամը Մ. Բարսեղ Տեղովայանը, ՀՍՄՀ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ՝ Բ. Ասափմաստարյանին հասցեագրած զիմուխ մեջ հայտնելով կիպրահայերի ծանր գրության մասին, Լույսյակն խնդրում էր իրականացնել նրանց հայրենադարձությունը սկիզբ

րահայությունը, — գրում էր Ս. Տեղովայանը, — մեծ հուշումով հետևեցավ ամբողջ 25 տարի արյունով և քրտինքով շահված մեր հայրենիքի հրաշափառ վերելքին և պատերազմի ժամանակ առ կրկրկին ըրավ՝ իր մասնակցությունը և օգնությունը հայտնելու հայրենիքի եղբայրներուն՝ կազմակերպելով Մասունցի Գավիթ հրասայլերի շարասյունը, Ստալինկրատի (ճակատամարտի) և հայրենական պատերազմի ընթացքին ինկած ուղաժիհներու զավակներու ֆունտերուն ի նպաստ հանդանակությունը, ուստի հույսով է, որ այժմ հայրենիքն իր գիրկը կանձի կիպրահայ առաջադրելիքին⁸³։

1947 թ. ամռանը կազմվում է կիպրահայ ներգաղթի կոմիտե, որը օգոստոսի 1-ից սկսում է ներգաղթողների ցուցակագրումը։ Կիպրահայ ներգաղթի կոմիտեի մեջ ընդգրկված էին Մամվկ Մուրադյանը, զգվարդ Ռոտիկյանը, Կարապետ Թաշճյանը, Հակոբ Աճեմյանը և Սմբատ Տեղովայանը⁸⁴։

Խոչնդան հայտնում էր 1946 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Զ-ին գրած իր նամակում Կ. Պոլսի հայոց պատրարքական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Աբսուրյանը, հայրենիք ներգաղթելու մեծ փափագ ունեին նաև Թուրքիայում գտնվող հայերը, որոնք «տեղովույն ՍՄՀ Միության ընդհանուր հյուպատոսարար ներկայացած և արձանագրված են», ուստի «...անհրաժեշտ է, առաջին ասիթով, որ հուսի ներգաղթիլիքներու փոխարկության հնարավորությունը ներկայանա, նախապատվություն տալ այն բազմահազար հայերուն, որոնք Անատոլիոյ գանազան զավաններու մեջ, առավելապես զուղիներու և շեներու մեջ, ցրբուն ու դառն լիճակի մը մեջ կգտնվին»⁸⁵։

Հայրենադարձությունը վերակրկուր լուրբ խանդավառությամբ համակեց նաև հեռավոր Հատինական Ամերիկայի հայկական զաղթօջախներին, որոնք նույնպես ձեռնամուխ եղան ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքներին։ Այդ առթիվ առաջին ինչ իր գրում «Հայ մամուլ» շարժառարկությամբ «Ներգաղթի արտոնություն բնկրալի լուրբ անասման որախուքայմը կհամակե սրտերը բոլոր անոնց, որոնք մարտը համո

⁷⁶ ՏՄ՝ Նույն տեղում, թ. 11—13։

⁷⁷ ՏՄ՝ «Նոր կյանք», Աթենք, 13 մարտի, 1946 թ., № 287։

⁷⁸ ՏՄ՝ Նույն տեղում, 2 հունիսի, 1946 թ., № 354։

⁷⁹ ՏՄ՝ Նույն տեղում, 27 զեկտեմբերի, 1946 թ., № 530։

⁸⁰ ՏՄ՝ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԿԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 200, թ. 5—9։

⁸¹ ՏՄ՝ «Նոր կյանք», 22 հունիսի, 1946 թ., № 354։

⁸² ՏՄ՝ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 19, թ. 22—23։

⁸³ ՏՄ՝ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 74—78։

⁸⁴ ՏՄ՝ «Նոր Արարած», շարժառարկեթ, Նիկոզիա, 2 օգոստոսի, 1947 թ., № 31—140։

⁸⁵ ՀՍՄՀ ՀՀՍԸ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 22, թ. 13—15։

զումբ ունեցան Սովետ Հայաստանի լուսապայծառ իրականության, և որոնք Սովետ Միության Հայրենական պատերազմի զժվարին օրերուն անխախտ հավատքը ունեցան ժողովուրդներու արշար դատի հաղթանակին, անձկանք սպասելով բախաավոր ու երջանիկ օրփան, զեպի Հայրենիք ներգաղթին⁸⁶:

Արզնետիկայում ՍՍՄՄ լիազոր-ղեկավարող Մ. Գ. Սերգեևի և զվաճար հյուպատոս Բուդարինի հետ համատեղ հայկական գաղթօջախի առաջադիմական կազմակերպությունները 1947 թ. սեպտեմբերին կազմակերպում են Արզնետիկայի հայերի Շիրակյանը թիկն աշակցող կենտրոն, հետևյալ կազմով. Բոռնիկ Շիրակյան՝ նախագահ, Կարապետ Էրշիյան՝ փոխնախագահ, Արամ Գեյլեր-մենչյան՝ քարտուղար, Պարզև Էֆեյան՝ փոխքարտուղար, Բյուրանջ Գուշյան՝ գունձապահ, Պողոս Էքմեթյան՝ փոխգանձապահ, Գեորգ Սարգիսյան, Աբրահամ Լյմենսկյան և Մուշեղ Աբխանյան՝ խորհրդականներ⁸⁷:

Ներգաղթի ենթահանձնարարներ են կազմվում նաև Ռոսարիոյում և Կորգապոլում, որոնցում ընդգրկված էին Տիրան Եսուսֆյանը, Մովսես Աբրաքայանը, Լովհաննես Գրանձյանը, Եսայի Տումանյանը և ուրիշներ⁸⁸:

Արզնետիկահայերի ներգաղթի աշակցող կոմիտեն նրանք ուղարկած իր դիմումի մեջ նշում էր, որ հայրենադարձության անշեղ կամք սկսել է ...կիզել սփյուռքի հայրենակարտ գաղթականներու սիրտը, ուստի ինքը Բարձրան է դառնում «Տալրենարում» հասարակության համառ սնդոմներուն ու անգամ մը ևս դիմում ձեռք խնդրելու համար, որ զեթ սակավագույն թվով հայրենադարձի շարժում սկսի կատին Ամերիկային⁸⁹: Կոմիտեն միաժամանակ հայտնում էր, որ Արզնետիկայի հայության 80 տոկոսը ցանկանում է մեկնել Սովետական Հայաստան և կազմակերպվել են մի շարք արտոնիներ՝ հայրենիքում աշխատելու համար⁹⁰:

Նույնն էր պտտվերը նաև Ռուրուզլայի և Բրադիլիայի հայկական գաղթօջախներում: Ուրուզլայում հայերի ներգաղթի կոմիտեի նախագահն էր Հարություն Երկաթգործյանը, քարտուղարը՝ Կարպիս Կեցոյանը⁹¹, իսկ Բրադիլիայի հայերի ներգաղթի հանձնարարի նախագահն էր Թադեոս Կիրակոսյանը, քարտուղարը՝ Ներսես Պոչմանյանը⁹²: Ինչպես վկայում են եղած փաստերը, 1947 թ. կառինական Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներում արձանագրված ներգաղթի ցանկացողների թիվը հասնում էր շուրջ 32 հազարի⁹³:

ՀՍՄՀ կառավարության մշակած նախնական պլանով որոշված էր 1946 թ. հայրենադարձել 8930 ընտանիք կամ 28800 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 4930 ընտանիք (15800 մարդ), Միսիսիպի և Լիբանանից՝ 1450 ընտանիք (4950 մարդ), Հունաստանից՝ 600 ընտանիք (3450 մարդ), Ռումինիայից՝ 800 ընտանիք (2550 մարդ) և ԱՄ երկրներից՝ 50 ընտանիք (150 մարդ)⁹⁴: Սակայն, հաշվի առնելով Իրանի, Միսիսիպի, Լիբանանի և Հունաստանի հայության զժվարին կացությունը, արհեստ 1946 թ. մայիսի 10-ին ՀՍՄՀ Միսիսիպիների խորհուրդը լրացուցիչ որոշում կայացրեց սփյուռքահայերի հավելյալ ընդունելության մասին և մշակեց կոնկրետ միջոցառումներ այդ ուղղությամբ⁹⁵:

Արդեն 1946 թ. փետրվարից Միսիսիպում, Լիբանանում, Իրանում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և այլ երկրներում սկսվել էր ներգաղթողների արձանագրումը: Այդ աշխատանքները մեծ թափով էին ընթանում հատկապես Միսիսիպում և Լիբանանում, ուր ներգաղթի տեղական կոմիտեները կազմվել էին լայն ներկայացուցչական հիմունքներով: Հայաշատ բնակավայրերում բացվել էին ցուցակագրման բազմաթիվ զրասենյակներ, որոնք ամբողջ օրը լեցուն էին արձանագրվելու եկած հոծ բազմաթիվներ: Հենց միայն Հայկական կազմակերպվել էր ցուցակագրման 21 զրասենյակ⁹⁶: Ներգաղթի ցանկացողների ցուցակագրումն սկսվելու առաջին երկու օրվա

⁸⁶ «Հայ մամուլ», շաբաթաթերթ, Բուենոս Այրես, 8 դեկտեմբերի, 1945 թ., № 14:

⁸⁷ ՏՄ հ 2002 ՀՀԾԸ ԳՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 41, թ. 5-7, նաև՝ «Հայ մամուլ», 23 օգոստոսի, 1947 թ., № 100:

⁸⁸ ՏՄ հ «Հայ մամուլ», 4 և 11 սեպտեմբերի, 1947 թ., №Մ 106 և 107:

⁸⁹ 2002 ՀՀԾԸ ԳՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 44, թ. 13:

⁹⁰ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 41, թ. 7:

⁹¹ ՏՄ հ նույն տեղում, թ. 8:

⁹² ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 44, թ. 6:

⁹³ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 9, թ. 67:

⁹⁴ ՏՄ հ նույն տեղում, գ. 12, թ. 7:

⁹⁵ ՏՄ հ նույն տեղում, ց. 1, գ. 12, թ. 5-7:

⁹⁶ ՏՄ հ չժողովուրդի ձայն», օրաթերթ, Բեյրութ, 28 փետրվարի, 1946 թ.,

ընթացում Գամասկոսում ապրող 1800 հայ ընտանիքներից շուրջ հազարը արձանագրվեցին⁹⁷։ Հայկական և նրա շրջակայքում բնակվող հայերից կարճ ժամանակամիջոցում արձանագրվեցին 15500 ընտանիք կամ շուրջ 75000 մարդ, որը կազմում էր այդ շրջանի հայության գրեթե 92 տոկոսը⁹⁸։

1946 թ. մայիսի 2-ի ավլանիքով ներգաղթելու համար կիրանանում արձանագրված ընտանիքների թիվը հասել էր 14 հազարի, որը կազմում էր կիրանանահայության մոտ 90 տոկոսը⁹⁹։ Սիրիայում և կիրանանում ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները շատ ավելի զործնական բնույթ ստացան և կազմակերպված հունի մեջ դրվեցին 2002 Մինիստրների խորհրդի հասուկ ներկայացուցիչ, 2002 արդարադատության մինիստր Գառնիկ Նազարյանի այնտեղ ժամանելուց հետո, որը գաղթօջախներում առաջ բերեց մեծ ոգևորություն։ Գ. Նազարյանը բազմաթիվ հրապարակային բանհետախույզներով, զեկուցումներով, հարցազրույցներով հանդես եկավ Բեյրութում, Հայկական, Գամասկոսում և այլուր, սփյուռքահայությանը պարզաբանելով ներգաղթի հետ կապված բաղձաթիվ հարցեր¹⁰⁰։

Նիստ հուլիս, սրտաշարժ դեպքեր ու խռակացություններ էին տեղի ունենում ցուցակագրման զրատեսիականում։ Օրինակ, Աճարուտի գրասենյակի առաջ վաթսուներկու մի զեյնուցի խնդրում էր իրեն անպայման արձանագրել, որովհետև եզեռ Հայաստանի մեջ զինվոր կրնամ ըլլալ։— ասում էր նա։ Իսկ մի ուրիշը, զիմելով կիլիկյան վարժարանի սույն ցուցակագրվելու համար հերթի սպասողներին, Թախանձագին խնդրում էր՝ «Քաստում տարի է, որ կպայտեմ այսօրվան, ձգեցեք, որ առաջին անգամ ես արձանագրվեմ»¹⁰¹։ Ին կնչվիսի ոգևորություններ ու խանդավառություններ էին ցուցակագրվում տարադիր հայերը հայրենիք մեկնելու համար, վկայում է այն փաստը, որ միայն Սիրիայում և կիրանանում 25 օրվա ընթացքում՝ 1946 թ. փետրվարի 1-ից մինչև 26-ը, ցուցակագրվել էր 12600 ընտանիք կամ 65 հազար մարդ¹⁰²։

Ցուցակագրումը լայն ծավալ ընդունեց նաև Հունաստանում։ Մոտ 30 հազար հայ ընդգրկող հունահայ գաղթիված կարճ ժամանակամիջոցում, մինչև 1946 թ. մայիսը, ներգաղթելու համար արձանագրվել էր 23100 մարդ¹⁰³։

Պաղեստինում բնակվող 12 հազար հայերի 96 տոկոսը նույնպես արձանագրվել էր հայրենիք մեկնելու համար։ Հետաքրքիր է, որ այդ օրերին անգլիական «Դեյլի տելեգրաֆ» թերթի Երուսաղեմի թղթակիցը ճշտում էր այսպեսցել, թե իբր ներգաղթի արձանագրությունները Պաղեստինում ձախողվել են, քանի որ «հայ համայնքին 90 տոկոսը երջանիկ են Պաղեստինի մեջ և մտադիր չեն հեռանալու երկրեն»։ Տեղի հայերից միայն «300-ը ցարդ արձանագրված են ներգաղթի ցանկին վրա»¹⁰⁴։— շարահյուսորեն նենգափոխում էր իրականությունը անգլիական թղթակիցը։ Սակայն, ինչպես նշվեց վերը, փաստերը միանգամայն պակասակն էին վկայում։ Պաղեստինի Սոզեռական Հայաստանի պաշտպանության իրայն 2002 Մինիստրների խորհրդին առերթեր ներգաղթի կոմիտեին այդ նույն ժամանակ գրում էր. «...Ձերդ ուշագրության կհանձնենք մեր գաղութին բացարձակ մեծամասնության (որը գրեթե ամբողջությամբ բանվորներն քաղկացած է և քիչ է թիվը բարեկեցիկներու) իղձը՝ որ առաջ հայրենիք վերադառնալու»¹⁰⁵։

Այսպիսով, արգեն մինչև 1946 թ. գարունը հայրենիք գալու ցանկություն էին հայտնել տասնյակ հազարավոր տարագրերն, որը պահանջարեն վկայում էր սփյուռքահայության Սոզեռական Հայաստանում համայնքովելու հաստատ վճակահանությանը։ Սփյուռքահայ աշխատավորները ամենուրեք տառաջտրներն գրոհում էին ներգաղթի արձանագրության զրատեսիականի վրա, հակառակ որոշ ուժերի կողմից հարուցվող բոլոր խոչընդոտներին ու զավեհին։

Ինչպես պատկերազարդ կերպով բնութագրել է Հայկական հրատարակվող «Դեյլի երկիր» ամսագիրը՝ «ժողովուրդն է, որ կու գա իր լուսնեցած ամբողջ հարստությամբ և ունեցած ամբողջ արքատությամբ։ Կու գա և՛ կուսակցականը, և՛ լեզուը, և՛ անհատը», մի խոսքով, բոլորն էլ ցուցակագրվում են եզելի

⁹⁷ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, ր. 38։

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 64։

⁹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 66։

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ր. 67։

¹⁰¹ Տե՛ս «Ժողովուրդի Առևշ», 28 փետրվարի, 1946 թ., № 1073։

¹⁰² Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, ր. 12։

¹⁰³ Տե՛ս «Նոր կյանք», 12 մայիսի, 1946 թ., № 336։

¹⁰⁴ Տե՛ս «Երեքառ», 27 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2771։

¹⁰⁵ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 16, ր. 3-4։

նոր կշանք մը, զեպի անմահութիւն, զեպի Կարմիր Հայրենիքս մեկնելու համար¹⁰⁶։

Հայրենադարձութեան վերակաման լուրը լայն արձագանք գտավ նաև նրանց մոտ, ովքեր դասն ճակատագրի բերումով մտապեղ էին իրենց մայրենի լեզուն, անվանափոխվել, և նրանց անուններն ափելի շտա հընցնում էին թուրքի, արաբի և այլ ազգերի, բան հայի։ Այդպիսիք շտա կային հատկապես արաբական անապատներում, սերիական հնաավոր զուղերում։ Դրանք մասին էր ակնարկում «Արարատ» թերթը, գրելով. «Հայրենի շին գործեր, կՔվեն անուններ՝ մաշու, Օսման, Պալին, Արազը և այլն։ Ու շն հաճաար, որ հայ են, սակայն ինքնութեան թուղթին վրա գրված է «երմեն»¹⁰⁷։

Հայրենադարձութեան առաջ բերած խաղաղատեսիլային աղիքը Տասել էր Սիրիայի արաբխոս Արամո, Յազուրիև, Զըզըր, Շիւր ճայկական զուղերը, տարածվել մինչև հնաավոր Ղամըշէի և նրա շրջակայքի քրդախոս զուղերի հայերը, որոնք «... ի լուր ՍՄԸՄ Գերագույն խորհրդի պատմական մեծ որոշման» չէին կարողանում «զուգի ուրախութեան արցունքները» և պաղատագին խնդրում էին արագացնել ներգաղթը, իրենց փրկել անխուսափելի ուժացման դաժան վտանգից¹⁰⁸։

Ամերիկահայ «Լրարեք» թերթի թղթակիցը Ղամըշէինց հազորում էր, որ երբ արձանագործ հանձնախմբերը շրջում են գլուղերում, ամենուրեք նրանց դիմադրում են «տաղտուղձուտանյով, Ոչխարներ կմորթվին, բաժակներ կպարզվին զաղթական հայը իր ծոցը ընդունող մայր հայրենիքի կենացը» և «գաղմըշլիցիները սրտատարփ կպագանեն այն օրվան, երբ ոտք պիտի դնեն հայրենի հողի վրա, այնտեղի իրենց ըուլրերուն և եղբայրներուն հետ լծվելու համար շինարար աշխատանքի»¹⁰⁹։

Զանգվածային ներգաղթի իրականացումը զեպի դաժան պատերազմի բոցերից նոր զուրս եկած մեր երկիրը, պահանջում էր նյութական հսկայական միջոցներ և ջանքեր։ Ուստի միանգամայն տեղին ու օրինական կլիներ, որպեսզի այդ մեծ

նպատակն իրականացնելու համար օգտագործվէին եղած բոլոր նյութական միջոցներն ու աղբյուրները, այդ թվում նաև սփյուռքահայ բարեգործական հաստատությունների տրամադրութեան տակ եղած ազգային գումարները։ Հայտնի է, որ դրութեան տակ եղած ազգային գումարները Հայտնի է, որ հայկական բարեգործական ընդհանուր միութիւնը սփյուռքահայ ֆիլանթոպիա ամենահարուստ կազմակերպութիւնն է։ Այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, ՄՍԸ Ժողովուրդի անդամները ներգաղթի կոմիտեն 1945 թ. դեկտեմբերի 25-ին դիմեց ԶԲՄՍ Նյու Յորքի կենտրոնական և Փարիզի եվրոպական վարչութիւններին՝ առաջարկելով գործուն մասնակցութիւն ցուցաբերել զանգվածային հայրենադարձութեան իրականացման գործում։ Ներգաղթի կոմիտեն գտնում էր, որ ԶԲՄՍ, ինչպես և մյուս բոլոր բարեգործական ու հասարակական կազմակերպութիւնների համար տվյալ պահին ամենակարևոր ու պատվազոր խնդիրը և նրանց տրամադրութեան տակ եղած գումարներն օգտագործման լավագոյն եղանակը կլինի օգնութիւն արտասահմանի հայերի հայրենի վերադառնալու գործի կազմակերպմանն ու նրանց տեղավորմանը¹¹⁰։

1946 թ. մարտի 19-ին ԶԲՄՍ կենտրոնական վարչութիւնը նախագահ Արշակ Կարապետյանը Նյու Յորքից հայտնեց ՄՍԸ Ժողովուրդի անդամները ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Աստուածատրյանին, որ ԶԲՄՍ սղջունում է հայրենադարձութիւնը վերականգնելու որոշումը, բանի որ զրա շնորհիվ «աշխարհի շտանակույնները ցրված վտարանդի հայրութեան նրաշն է, որ կկատարվի...», ուստի իրենց սիրահամար ընդունում են ներգաղթողներին օգնելու առաջարկ¹¹¹։ Այդ նպատակով «միութիւնս կեղբուրը ժողովը.— այնուհետև գրում էր Ա. Կարապետյանը.— որոշեց ձեռնարկել ներգաղթի մեկ միլիոն տուրքի հանգանակութիւն», ինչպես նաև «նախորդ հանգանակութեանն հ. Հայաստանի արամաղբելի գումարները ևս ներգաղթի հատկացնել, որպես անմիջական վարկ...»¹¹²։

1946 թ. մարտի 6-ին ԶԲՄՍ կենտրոնական վարչութիւնը հրատարակեց կուլ-շրջաբերական՝ ներգաղթի օգտին մեկ մի-

¹⁰⁶ ՏԿ՝ «Գեպի երկիր», պարբերադրք, Հալապ, ապրիլ, 1946 թ., № 4—5, էջ 201։

¹⁰⁷ «Արարատ», 11 մայիսի, 1946 թ., № 1562։

¹⁰⁸ ՏԿ՝ «Ժողովուրդի մարտ», 8 փետրվարի, 1946 թ., № 1060։

¹⁰⁹ «Լրարեք», 11 մայիսի, 1946 թ., № 128։

¹¹⁰ ՏԿ՝ ՄՍԸ 2206 ԳՊԿ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 30, Բ. 1—3։

¹¹¹ ՏԿ՝ նույն տեղում, Բ. 14։

¹¹² Նույն տեղում։

լինն դուրսի հանգանակություն ստեղծու մասին¹¹³, որն անց էր կացվում «արտագաղթի և բնագաղթի տեղ ներդաշխ» և «ամեն հայ պետք է գտնե հայ մք, հիմն ոչ բնաանիք մք, Հայաստան զրկելու երանկություն վայելն» նշանաբանով¹¹⁴: Հետագայում, 1947 թ. ապրիլին, ԸԲԸՄ կենտրոնական վարչությունը հայտարարեց ներգաղթի օգտին ևս կես միլիոն դուրսի լրացուցիչ հանգանակություն՝ «հայրենագարձ կամ ևս օրվան կարգախոսք» նշանաբանով, որպեսզի հնարավոր լիներ ավելի մեծ քվով տարագրենք փոխադրել հայրենիք¹¹⁵:

Ներգաղթի նախապարտատական աշխատանքները տեղեւորում ավարտելու և սփյուռքահայերի ղեկիչ հայրենիք հանապարհումը կատարելու համար շտաբով Իրան, Սիրիա, Լիբանան, Հունաստան, Բուլղարիա և Ռումինիա մեկնեցին ԸՍՄՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենագարձության գծով երկուական ներկայացուցիչները: ԸՍՄՄ ներգաղթի կոմիտեի 1946 թ. մարտի 3-ի նիստում հայրենագարձության գծով լրագոր-ներկայացուցիչները հաստատվեցին Ռ. Քալանթարը և Ռ. Ղազարյանը (Իրանում), Հ. Հարությունյանը և Հ. Նուպարյանը (Սիրիայում), Զ. Չարչյանը և Մ. Կարապետյանը (Լիբանանում), Գ. Կերոզյանը և Ս. Մանուկյանը (Հունաստանում), Ա. Խրիստիանը և Մ. Օթարյանը (Բուլղարիայում), Բ. Չարչյանը և Գ. Մուրադյանը (Ռումինիայում)¹¹⁶: Հետագայում որպես ԸՍՄՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենագարձության գծով լրագոր-ներկայացուցիչներ են ներկայանա Ա. Հինայեկյանը (Ֆրանսիայում)¹¹⁷, Հ. Հակոբջան-Քանը¹¹⁸ և Ք. Կասարյանը¹¹⁹ (Ֆրանսիայում), Ա. Շահնազարյանը (ԱՄՆ-ում)¹²⁰, Ա. Հովհաննիսյանը¹²¹, Ռ. Արսյանը, Ռ. Հակոբյանը¹²² (Սիրիայում և Լիբանանում), Հ. Մելքոնյանը և Գր. Ասատրյանը (Հունաստանում)¹²³ և ուրիշներ:

Իրենց բարդ ու դժվարին աշխատանքում ԸՍՄՄ կառավարության արտասահման գործադրված լրագոր-ներկայացուցիչները և ներգաղթի աշակցող տեղական կոմիտեները ամենօրյա բաղ-մակողմանի օգնություն էին ստանում ավալ երկրում ՍՄՄ ղեկավարություններից ու հյուպատոսություններից: Այդ ուղղու-թյամբ զեմհատեին աշխատանք են կատարել Լիբանանում ՍՄՄ միսիայի ղեկավար Գ. Սուլոբը, Բնյուսում ՍՄՄ հյուպատոս Ռ. Ահարոնովը, Գամահասում ՍՄՄ հյուպատոս Վ. Կիրիկը, Սիրիայում և Լիբանանում սովետական ներկայացուցչությունների աշխատակիցներ Լիմովը, Ա. Սարգսյանը, Վ. Խանգու-ովը, Իսազուովը, Ներիստանում ՍՄՄ ղեկավար Ա. Շապրինը, ղեկավարության աշխատակից Գ. Շահնազարյանը, Իրանում ՍՄՄ ղեկավար Սադիկովը, Սպահանում ՍՄՄ հյուպատոս Կրյու-կովը, ղեկավարության աշխատակիցներ Զենինը, Գասպարովը, Միրզաբաբանը, Սիրի-Չալան, Սաղովը, Ֆրանսիայում ՍՄՄ ղեկավար Ա. Բոզոմովը, Հունաստանում ՍՄՄ ղեկավար Կ. Ռոզոնովը, ղեկավարության աշխատակիցներ Ն. Չենիշևը, Կու-սմանկովը, Ռումինիայում ՍՄՄ ղեկավար Ս. Քալթարանը, ղեկավարության աշխատակիցներ Յակովը, Ֆեդոտովը, Շու-տովը, Իրանում ՍՄՄ միսիայի ղեկավար Գ. Չալցեը, Բուլղա-րիայում ՍՄՄ ղեկավարության աշխատակիցներ Լյովիչկինը, Շենկովը, առևտրական ներկայացուցիչ Վ. Չալցեը, Նյու Յորքում ՍՄՄ ղեկավար հյուպատոս Յա. Լամպինը և ուրիշներ:

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում ներգաղթի նախապարտատան ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին զուգընթաց սովետական Հայաստանի կուսակցական, սովետական և տրեստեական մարմինները լրագրված գործունեություն էին ծավալել նաև հանրապետությունում: Այստեղ ներգաղթողների համար պարտատվում էին բնակարաններ, նրանց աշխատանքով ու նյութական միջոցներով ապահովելու պայմաններ: Կազմակերպ-վեցին, կահավորվեցին և լիովին նախապարտատվեցին ներ-գաղթողներին բնորոշող կայաններ Բաթումում, Զուլֆայում և Բարքում (Վերջինս 1946 թ. օգոստոսի 31-ին լուծարել ենթակ-վեց), ինչպես նաև Երևանում, Լենինականում, Կիրովականում և Արտաշատում¹²⁴:

1946 թ. հունիսի 21-ին ՍՄՄ Մինիստրների խորհուրդը

¹¹³ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 29, Բ. 33;
¹¹⁴ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 30, Բ. 16;
¹¹⁵ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 29, Բ. 1—3;
¹¹⁶ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 12, Բ. 5—6;
¹¹⁷ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 31, Բ. 42;
¹¹⁸ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 8, գ. 23, Բ. 29;
¹¹⁹ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 6, Բ. 44;
¹²⁰ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 2, գ. 28, Բ. 69—72;
¹²¹ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 1, գ. 15, Բ. 86;
¹²² ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 2, գ. 41, Բ. 41;
¹²³ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 18, Բ. 83:

¹²⁴ ՏՃՄ նույն տեղում, գ. 1, գ. 4, Բ. 39:

անդրազգարձավ արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման ու սեղավորման ուղղությամբ Հայկական ՄՍՀ-ում տարվող նախապարտատական աշխատանքների ընթացքի և լրացման միջոցառումներ մշակելու հայրենազարմաների համար մեծ ծավալի բնակարանային շինարարություն կատարելու նպատակով¹²⁵։ Ուրշից այդ նպատակով հենց միայն 1946 թ. կառուցել 135 հազար բմ բնակիչի տարածություն, որից 30 հազարը՝ գյուղական վայրերում։ Բացի այդ հանձնարարվեց համապատասխան մարմիններին՝ գոյություն ունեցող բնակարանային ֆոնդից առանձնացնել և վերանորոգել 3000 բմ տարածություն, ինչպես նաև կառուցել 3 նոր ավան՝ յուրաքանչյուրը 250 տնտեսության համար¹²⁶։ Գրա հետ մեկտեղ, ՄՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ, սահմանվեց ներգաղթողների համար իրականացնել անհատական բնակարանային լայն շինարարություն։ Այդ նպատակով հատկացվեց 40 միլիոն ուսրու վարի, որից 34 միլիոն ուսրի՝ գյուղատնտեսական և 6 միլիոն ուսրի՝ կոմունալ բանկի միջոցով։ Սեփական բնակարան կառուցող յուրաքանչյուր հայրենազարմի արվելու էր բաղադրներում 30 հազար ուսրի, իսկ գյուղական վայրերում 25 հազար ուսրի և վարի 15 տարի ժամանակով, այն ստանալու էր յուր արվանից սեպտ ատիճանաբար մտրելու պայմանով¹²⁷։ ՄՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշմամբ կոնկրետ միջոցառումներ մշակվեցին նաև հայրենազարմների համար կատարվող բնակարանային շինարարությունը անհրաժեշտ շինանյութերով ապահովելու ուղղությամբ։

2002 Մինիստրների խորհրդի առաջին արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և սեղավորման կոմիտեն, նախնական տեղեկություններ ստանալով հայրենիք մեկնելու ցանկություն հայտնածների թվի մասին, լուրջ մտահոգությունների մեջ ընկավ, քանի որ դադարախախտված ճնշող մեծամասնությունը ցանկանում էր հայրենազարմի և հայրենազարմի, որ հայրենիքի երկիրը ի պիճակի չէր այդպիսի մարդ միանգամից ընդունելու, ուստի ներգաղթին աջակցող տեղական կոմիտեները գզուշաց-

վեցին, որ առաջին հերթին հայրենազարմներ կընդունվեն այն գաղթաբախներից, որոնցում հայ բնակչությունը գտնվում է առավել ծանր վիճակում։ Այդ հանգամանք ճիշտ բերանեցին նաև սփյուռքի առաջադիմական կազմակերպություններն ու գործիչները, որոնք սովետական կառավարությանը հասցնագրած իրենց դիմումների մեջ խնդրում էին «ներգաղթի ժամանակ նախընտրությունը տալ ներգործներուն»,— ինչպես գրում էր Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտկոմը, 1946 թ. փետրվարի 17-ին¹²⁸։ Նույն միտքն էր պաշտպանում Ալեքսանդրիայում լույս տեսնող «Արաբ» թերթը, գրելով. «Առաջին հերթին պետք է խորհրդային Հայաստան փորձարկել շունտերները, կարոտյալները, զանտեղ ամփոփելու, խնամելու, սեղավորելու, հայրենիքի թևերուն տակ պատասպարելու համար»¹²⁹։

2. Հայրենազարմների քաղաքային տնտեսության և քաղաքային տնտեսության և քաղաքային տնտեսության և քաղաքային տնտեսության

Եվ այսպես, լարված նախապարտատական աշխատանքներից հետո, 1946 թ. հունիսի 23-ին, Բելյուսի նավահանգստից հարձակում ուղևորվեց «Տրանսիլվանիա» շոգենավը՝ հայրենազարմների առաջին քարավանով, որի մեջ գտնվում էր 1806 մարդ։

Սկսվեց սփյուռքային հայերի զանգվածային մեծ հայրենազարմությունը։ Այդ մասին Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտկոմը, հեռագրելով Երևան, հատուկ «երախտապարտություն և շնորհակալություն» հայտնեց սովետական կառավարությանը¹³⁰։ Այդ «երախտապարտությունն ու շնորհակալությունը» արտահայտում էին ոչ միայն առաջին բարավանի անդամների զգացմունքները, այլև հայրենաբաղձ ողջ դադարախախտված անկեղծ երախտագիտությունը մայր հայրենիքին։

Այդ առթիվ սփյուռքահայ ԱՄՆ-ի ամսագիրը գրել է. «Եմեկ-նի առաջինը՝ հայրենազարմ հայերու մեծ կարավանին... Եվ մամանակը կմնա ապշահար՝ երևույթի մեջ դնել, որ օտար է իրեն՝

¹²⁵ ՏՆ՝ Նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, թ. 7։

¹²⁶ ՏՆ՝ սովետական Հայաստան, 12 հուլիսի, 1946 թ., № 162։

¹²⁷ ՏՆ՝ 2002 ՀՀԿԿ ԳԿԿ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 2, թ. 7 Ի ղեկ, հետագայում սովետական կառավարությունը բոլոր հայրենազարմներին արժողովի գրվել վարկերի գումարներն ու գույքած տեղումները։

¹²⁸ ՏՆ՝ 2002 ՀՀԿԿ ԳԿԿ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 30։

¹²⁹ ՏՆ՝ «Արաբ», 5 հոկտեմբեր, 1946 թ., № 35։

¹³⁰ ՏՆ՝ 2002 ՀՀԿԿ ԳԿԿ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 4, թ. 82։

գնացրը ուրախ ազգազաններուական հանդիսավոր կերպով մտավ
Երևանի կայարան, ուր այդ օրը արտակարգ բազմություն էր
հավաքվել: Հայրենիք վերադարձողների առաջին խմբին ուրա-
խություն արցունքներով և ծաղկեփռերով է դիմավորում հայոց
մայրաքաղաքը: Հանդիսավոր հնչում են ՍՍՀՄ և շՍՀ պետական
հիմները, հայաբուսության և երշանկության սարսուռով լցնելով
պանդխտությունից հայրենիք գարձած և սեփական պետակա-
նության գրոշին փարված մարդկանց հոգիները: Անկեղծագրիչ
էր բոլոր հայրենագարձների ուրախությունը, ինչպես նախկին
հանրացի Մհերա Օրուչյանի հուզմունքը, որ իր 360 հոգուց
բազկացած զեբդաստանի թուրքական յաթաղանից հրաշքով
փրկված միակ ներկայացուցիչն էր և երշանկությունից երեսալի
նման արտասվում էր: Բեյրութից հայրենիք ներգաղթած մե-
տաղազորժ վարպետ Հազարոս Ճերճյանը, որը կիրիկեցի էր,
ՀՀԳ-ի թղթակցին հայտարարեց. «Տարագրության մեջ մեր սրբ-
տուն ծնվեց ու աճեց մեր միակ փափազը՝ ամեն լծից, ամեն
կոտորածից ազատ մեր սովետական երկիրը զայլ Մեր փափազն
էր տեսնել հայոց պետությունը, չէ՞ որ կիրիկիո մեր պետության
կործանումից հետո ահա վեց զար է, մենք հայկական ազատ
պետություն կերպակներ: Ու ահավասիկ մեր դեմ մեր պետության
մայրաքաղաքն է»¹³⁷:

Ներգաղթի այնքան մեծ ոգևորություն էր առաջ բերել, որ
շատերն իրենց ուրախությունն արտահայտում էին ձոն-բանա-
տեղծություններով: Դրանցից մեկում, որը վերածվել էր երգի
և երգվում էր որպես ներգաղթի հիմն, ասված էր.

«Այ կարավան, ջան կարավան,
Քշե ղեպի լույս Երևան,
Ինձի համար կյանքի մը ետր
Այ կ'երևա այդ բուտոր:
Իսկ ձգած արցունք ու վիշտ
Շվ պանդուխտի ցուպը ընդմիշտ
Երթանք մեր մոր գրկին մեջ տար
Եվ Մասիսի հովանույն տակ,
Տրնիք, կերտենք, ըլլանք վստահ,
Որ ալ չի կա մեզ համար վախ,

Քե մեր բիրտին վաստակն արարք
Պես վալելեն մարդիկ օտար...»¹³⁸:

Ներգաղթի առաջին բարավանին հետևեցին երկրորդը,
երրորդը և բազմաթիվ ուրիշները: 1946 թ. հուլիսի կեսերին
սկսվեց ուսմիխնայների հայրենագրամությունը: Հուլիսի 19-ին
Բուխարեստում տեղի ունեցավ փաստաթղթերի հանդիսավոր
հանձնումը Սովետական Հայաստան մեխինոլ 1100 ուսմիխնա-
յների: Այդ արտոգրությունը վերածվեց խնչական տոնախմբու-
թյան: Տեղի տանողները միտինգում ելույթ ունեցավ «Հայաստան-
յան հակառակ» կազմակերպության նախագահ: Վահան Գանիկ-
յանը, որը հայտարարեց. «Արտասահմանային հայերը պատմա-
կան օրեր են ապրում, նրանք նորից հայրենիք են ձեռք բե-
րել»¹³⁹:

Այդ նույն ժամանակ սկսվեց նաև բուլղարահայերի հայ-
րենագրամությունը: 1946 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին «Անի-
բենագրամություն» շոգենակերով Բուլղարիայից
վառ, «Ռոսիա» և «Վերխուսակ» շոգենակերով Բուլղարահայ
Սովետական Հայաստան ժամանեցին 4383 հայրենագրաներ¹⁴⁰:

Ուշագրավ է, որ բուլղարական կառավարությունը հայերին
թույլատրել էր իրենց հետ հայրենիք տանել Էկեղեցական դուր,
սրբապատկերներ, գրքեր և ընդհանրապես հայկական ազգային
մշակույթի համար արժեք ներկայացնող այլ առարկաներ:
Դրանք միաժամանակ ազատվում էին մաքսից: Բուլղարահայ
ներգաղթողներից շատերը կազմել էին մի շարք արտեղներ,
ինչպես սլովակացիները՝ կուլիակարական, մետաղմշակման, կա-
թի, փայտամշակման, վառուցիչները՝ մետաղաձուլական և
այլն, հայրենիքում անմիջապես կազմակերպված աշխատանքի
անցնելու և իրենց նվիրված ու համերաշխ գործունեություն
երկրի վերլուծի մասնակցելու համար¹⁴¹:

1946 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում
Հունաստանից հայրենիք եկավ 4974 մարդ¹⁴², 1946 թ. ամենա-

138 «Ձաթթուներ», 24 հունիսի, 1946 թ., № 2821:

139 «Պատմական», շաբաթաթերթ, Բուխարեստ, 21 հուլիսի, 1946 թ., № 30:

140 ՏՄ և շՍՀ 220Ե ՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 2, ք. 14, Բ. 53-60:

141 ՏՄ և հուլիս տեղում, ք. 8, Բ. 24-25:

142 ՏՄ և հուլիս տեղում, ք. 1, ք. 14, Բ. 27:

137 «Սովետական Հայաստան», 3 հուլիս, 1946 թ., № 154:

մեծ թվով հայրենագարձույթունը կատարվեց Իրանից՝ 20597 մարդ¹⁴³։

Այսպիսով, 1946 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից Սովետական Հայաստան ներգաղթեց 10801 ընտանիք կամ 50945 մարդ, այսինքն՝ նախապես պլանավորվածից 22145 մարդով ավելի¹⁴⁴։ Իրանից 20597 մարդ հայրենիք եկավ Ջուլֆայով, իսկ 30348 մարդ՝ Քաթանով։ Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ հայրենիք ժամանելուց կարճ ժամանակ անց, հայրենագարձ որոշ ընտանիքների արժանան և բնական աճի հետևանքով վերջ բերված թվերը, ինչպես երևում է շՍՄՄ Միինստրուկտի խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի կազմած մի շարք տեղեկանքներից, փոփոխություն են կրել և 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը ցույց է տրված 11035, իսկ շնչերի թիվը՝ 51060¹⁴⁵։

Հստ առանձին երկրների 1946 թ. ներգաղթածների թիվը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը. Իրանից՝ 3870 ընտանիք (20597 մարդ), Սիրիայից և Լիբանանից՝ 3794 ընտանիք (19253 մարդ), Հունաստանից՝ 1372 ընտանիք (4974 մարդ), Բուլղարիայից՝ 1248 ընտանիք (4382 մարդ), Ռումինիայից՝ 517 ընտանիք (1738 մարդ)¹⁴⁶։

Սովետական Հայաստանի աշխատավորությունը առեւ վերագործող իր տարագիր եղբայրներին ու բույրերին ընդունեց զբոսբաց, սիրով և զորգուրանքով։ Սովետական կառավարությունը հայրենագարձների տեղավորման ու աշխատանքով ապահովման համար ստեղծեց հնարավոր ու անհրաժեշտ բոլոր պայմանները։ Չնայած անկալ զգվարություններին, մեծ աշխատանք կատարվեց այդ ուղղությամբ, թեպետ եղան նաև որոշ վրիպումներ ու սխալներ։ Մի խոսքով, կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը անում էին հնարավոր ամեն բան, որպեսզի հայրենագարձները որբան կարելի է արագ կարողանային ստեղծել իրենց սեփական օջախները, նրանց համար ապահովվելին ըստ մասնագիտության աշխատանք և կրթություն ստանալու լիակատար պայմաններ։ Սովետական հայրենիքը հայրենագարձներին առջև բացեց իրենց ընդունակությունները լայնորեն օգտագործելու և նոր կյանքին ակտիվորեն հաղորդակից դառնալու մեծ հնարավորություններ։

1946 թ. ժամանած հայրենագարձները տեղաբաշխվեցին հանրապետության 32 քաղաքներում և շրջաններում։ Քաղաքներում տեղավորվեց 21704 (այդ թվում՝ Երևանում՝ մոտ 14000), շրջակներում՝ 3994, կոլտնտեսություններում՝ 17863, սովխոզներում՝ 3185 մարդ։ Հայրենագարձների ընդհանուր թվի մեջ աշխատունակները կազմում էին 20855 մարդ։ Հստ գրագրվածների էրանը բաժանվում էր հետևյալ կատեգորիաների. գյուղացիներ՝ 9405, տարբեր մասնագիտության շինարարական բանվորներ՝ 1138, զինակներ՝ 1483, կոլեկտիվներ՝ 1459, տեսուրի բանվորներ՝ 672, վարորդներ՝ 791, սպիերիներ՝ 191, այլ մասնագիտության բանվորներ և արհեստավորներ՝ 4280, մտավորականներ՝ 343, այդ թվում՝ ուսուցիչներ՝ 160, բժիշկներ և առամնարույժներ՝ 61, զինասաններ՝ 39, նկարիչներ և քանդակագործներ՝ 32, ինժեներներ՝ 15, երգիչներ և երաժիշտներ՝ 19, զրոզներ և լրագրողներ՝ 12, պրոֆեսորներ 2 մարդ¹⁴⁷։

Նրանք աշխատանքի տեղավորվեցին արդյունաբերական ձև-նարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, պետական հիմնարկներում, գիտության, կուլտուրայի օջախներում։ Ուսումնական բերտասարդները ընդգրկվեցին գնառական տիպի զարոցներում, տեխնիկումներում և բուհերում։ շՍՄՄ Միինստրուկտի խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի 1947 թ. փետրվարի 1-ի ավյաներով գրեթե բոլոր աշխատունակ, ինչպես նաև սովորելու հասակ ունեցող հայրենագարձները տեղավորվել էին աշխատանքի կամ ընդգրկվել էին ուսումնական հաստատություններում։

Գյուղատնտեսության մեջ ընդգրկված էին 9405, արդյունաբերության մեջ՝ 3875, շինարարությունում՝ 1133, արհեստագործական կոոպերացիայի արտելներում՝ 3448, անտարի ցանցում՝ 234 մարդ, մնացածները այլ հիմնարկ-ձևոնարկություններում¹⁴⁸։

ՇՍՄՄ լուսավորության միինստրուկտիան 1947 թ. փետրվարի

¹⁴³ ՏՃ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 26, թ. 1—3;

¹⁴⁴ ՏՃ՝ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 7 և գ. 25, թ. 1—3;

¹⁴⁵ ՏՃ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 24, թ. 12—27 և գ. 25, թ. 32—35;

¹⁴⁶ ՏՃ՝ Նույն տեղում, գ. 1, գ. 14, թ. 27—34;

¹⁴⁷ ՏՃ՝ Նույն տեղում, գ. 2, գ. 26, թ. 1—3;

¹⁴⁸ ՏՃ՝ Նույն տեղում, թ. 32—35:

նահիրությունը ցույց տվեց, որ 1946 թ. հուլիսից մինչև 1947 թ. ապրիլը այդ շրջանում տեղափոխված 1260 հայրենազարձ արևմտահայրեններից (4924 շունչ) ստացվել է տարբեր բնույթի 6398 դիմում: Այդ դիմումներից 1564-ը՝ հողամաս և 119-ը՝ շինանյութեր ձեռք բերելու խնդրանքով, 446-ը՝ դրամական օժանդակություն, 1100-ը՝ վառելիք, 260-ը՝ վառարաններ, 2967-ը՝ նյութական օգնություն ստանալու մասին էին, որոնցից բավաբարվել էր 2927-ը¹⁵⁴:

Հանձնաժողովների կատարած ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ հայրենազարձների տեղափոխման, աշխատանքային ու նյութական-կենցաղային պահանջման գործում նկատված թերություններն ու զոժարությունները հիմնականում հնաեկաններն են:

1. Քաղաքներում բավականաչափ ազատ բնակելի տարածություն բացակայության հետևանքով որոշ թվով քաղաքաբնակ հայրենազարձներ տեղափոխվել են գյուղերում: Թեպետ նրանց աշխատանք էր տրվել կոլտնտեսություններում, ինչպես նաև շրջանային կենցաղային սպասարկման կոմբինատներում ու արտելներում, այնուամենայնիվ, հասկանալի պատճառներով, բոլորին հնարավոր չէր եղել աշխատանքի տեղափոխել հիմնական մասնագիտությամբ: Բնականաբար, այդպիսիները զրոգոհ էին գյուղական շրջաններում տեղափոխվելուց և ձգտում էին առգրգիտվել քաղաքներ, զլխավորապես՝ Երևան: Չնայած նրանց որոշ մասը հետագայում ՀՍՄՀ Մինիստրների խորհրդի գերարևակեցման վարչության քուլլուտվոյամբ փոխադրվել էր քաղաքներ, սակայն շատերն էլ նման բայի էին դժմում ինքնակամ կերպով, տեղափոխվելով ծանոթների ու ազգականների մոտ կամ մասնավոր կերպով վարձակալած բնակարաններում: Նման ձևով քաղաքներում կուտակվելու հետևանքով հայրենազարձների որոշ մասն ընկնում էր բնակարանային վատ, հատկապես ձմռանը ապրելու համար աննպաստ, պայմանների մեջ, որը առաջ էր բերում նոր զոժոհություններ:

2. Որոշակի զոժարություն էր առաջացել հայրենազարձ քնտարիների որոշ մասին վառելիքով պահանջելու գործում: Չնայած քաղաքներում և շրջաններում նրանց համար նախապես առանձնացվել էր վառելիք (փայտ, քարածուխ, տորֆ և այլն),

սակայն 1946—1947 թթ. խիստ ձմռան պայմաններում տրամադրված քանակով վառելիքը չէր բավարարում հայրենազարձների պահանջարկը, որը նույնպես զոժոհությունների տեղիք էր տալիս:

3. Լուրջ թերություններ կային նաև հայրենազարձներին պարենամթերքներով պահանջելու գործում: Բնկետ միութենական կառավարությունը այդ նպատակով լրացուցիչ ֆոնդեր էր բաց թողել և տեղական կազմակերպությունները սխտանատիկ օգնություն էին ցույց տալիս հայրենազարձներին, այնուամենայնիվ չէր շարք կոլտնտեսություններում և սովխոզներում որոշակի զոժարություններ էին առաջացել նրանց պարենամթերք մատակարարելու գործում:

4. Որոշ զոժարություններ էին ծագել մի շարք մասնագիտությունների զոժով (սովկրիչներ, վարորդներ և այլն) հայրենազարձների աշխատանքի տեղափոխման հացցում: Դա նույնպես առաջ էր բերում որոշակի զոժոհություններ:

Թեև հայրենազարձներին հիմնական զանգվածը ֆիզիկապես առողջ էր, սակայն Երանից եկած գյուղացիների մի մասի մոտ նկատվել էին անզրագարձ տիֆոյալ և տրախոմալով հիվանդության փաստեր: ՀՍՄՀ առողջապահության մինիստրության ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ կանխվեց տիֆի տարածման վտանգը և բուժվեցին հիվանդները: Կազմակերպվեցին հակաարտախոլային մի քանի բրիգադներ, որոնք սխտանատիկարար լինելով համապատասխան շրջաններում, բուժում էին հիվանդներին և իրականացնում կանխարգելիչ միջոցառումներ: Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Վենզու, Զանգիբաթանի և այլ շրջաններում կազմակերպվել էին հակաարտախոլային կայաններ և առանձնացվել լրացուցիչ ակնարություններ¹⁵⁵:

Չնայած նշված թերություններին ու զոժարություններին, հայրենազարձների բացարձակ մեծամասնությունը զոհ էր հայրենիք վերադառնալու համար, ճիշտ էր բժրահում վերաբնակման հետ կապված զոժարությունները և ձգտում համարվել կյանքի ու կենցաղի նոր պայմաններին, ջանում ոչ միայն սեփական աշխատանքով բարելավել իր գրությունը, այլև նպատակ հայրենի երկրի զարգացմանը:

Սակայն առանձին հայրենազարմների մտ նկատվում էին նաև բացասական տրամադրություններ՝ կազմած մասամբ կենցաղային և աշխատանքային զմեարութունների, մասամբ էլ նոր պայմանների ոչ ճիշտ ընկալման հետ։ Հանրապետության կուսակցական և սովետական ղեկավար մարմինները, անդրազտանալով նման երևույթներին, մշակեցին լրացուցիչ գործնական միջոցառումներ՝ հայրենազարմների աշխատանքային ու կենցաղային պայմանները բարելավելու, նրանց նկատմամբ անհնօրջա ուշադրություն և նօգաբարձություն ցուցաբերելու, ինչպես նաև նրանց շրջանում քաղաքական-դատաբարական աշխատանքները ուժեղացնելու ուղղությամբ։ Մեծ կարևորություն տալով այդ գործին, ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնում ստեղծվեց հայրենազարմների շրջանում առավել աշխատանքի սեկտոր¹⁵⁶։

Հայրենազարմներին օգնելու նպատակով ՀՍՍՀ կառավարության խնդրանքով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. Դորբորդ կամայակում Հայաստանին հատկացրեց արդյունաբերական ապրանքների և պարենամթերքների լրացուցիչ ֆոնդ։ Այդ ֆոնդից, որպես միանվագ օգնություն, հայրենազարմներին տրվեց 600 տ ալյուր, 80 տ ձախար, 42,5 տ շաքար և հրուշակեղեն, 15 տ միս և ձուկ, 3 տ կենդանական և բուսական յուղ, 106,8 տ անտեսական օձառ, 38950 մ բրդյա և բամբակյա կտոր, 16300 կտոր տղամարդու, կանացի և մանկական հագուստ, 8350 զույգ կոշիկ, 63,6 տ նավթ, 2600 հատ վառարան, 2268187 ու. դրամ և այլն¹⁵⁷։ Գրան զուգընթաց, արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրտսնատնությունները, սովխոզները և հիմնարկությունները իրենց մոտ աշխատող հայրենազարմներին սեփական միջոցներից պարբերաբար ցույց էին տալիս դրամական, նյութական և այլ կարգի օգնություն¹⁵⁸։ Բացի այդ, արտասահմանյան բարեգործական հաստատություններից ստացված և ՀՍՍՀ կառավարության տրամադրության, սակ օգնվող միջոցներից 1946 թ. ներդադվածներին տրվել է

¹⁵⁶ Տե՛ս ՄԻԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 1, ց. 35, 4, 7, գ. 73, ք. 2—9, նաև՝ ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 29, ք. 94 և 112։

¹⁵⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 14, ք. 30—34 և ց. 2, գ. 25, ք. 32—35։

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 14։

7816 զույգ կոշիկ, 24555 կտոր հագուստ, 5212 մ կտոր, 8780 կտոր անտեսական օձառ և այլն¹⁵⁹։

Սովետական կառավարությունը հայրենազարմների համար սահմանեց լրացուցիչ մի շարք արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ։ Այսպես, օրինակ, ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդի 1946 թ. հունիսի 21-ի, ինչպես նաև ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ու ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդի 1946 թ. հուլիսի 9-ի համատեղ որոշումների համաձայն զուգընթաց վայրերում բնակություն հաստատած հայրենազարմները 2—5 տարի ժամանակով ազատվում էին զբոսանտեսական հարկից, մյուսները՝ անզավակություն, էին նկատվում ալլ հարկերից¹⁶⁰։ 1946 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց ներգաղթած բազմազավակ և միանվակ մայրերին պետական նպաստներ նշանակելու և վճարելու¹⁶¹, ինչպես նաև հայրենազարմներին թողնելու արտասահմանում աշխատած ժամանակամիջոցը շակագրերի և արտասահմանում աշխատած ժամանակամիջոցը նույնպես որպես ստամ հաշվի առնելու մասին և այլն¹⁶²։ Դեռ 1946 թ. ապրիլի 23-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում էր կայացրել թուլյատրել կրտսնատնություններին անբաժանելի ֆոնդերից հայրենազարմների համար բնակարաններ կառուցելու նպատակով միջոցներ առանձնացնել։ Այդ որոշման համաձայն հանրապետության 28 շրջաններում հատկացվեց շուրջ 140 միլիոն ռուբլի¹⁶³։

1946 թ. մայիսի 14-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց հայրենազարմների համար երեք նոր ավաններ կառուցելու մասին։ Գրանցից երկուսը կառուցվելու էին Ստորին Քաղազանի շրանցքով ուսուցիչ շողերի վրա, իսկ մեկը՝ Վեդու շրջանում, յուրաքանչյուրը 250 անտեսություն համար։ Այդ գործը ղրվեց ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդին առընթեր վերաբերակից ման վարչության վրա և հանձնարարվեց զրանցում բնակելի տները՝ շինարարությունն ավարտել մինչև 1946 թ. հոկտեմբերը¹⁶⁴։

¹⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 14 և ց. 2, գ. 25։

¹⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 18, ք. 103։

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, ք. 96։

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, ք. 4։

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, ք. 30—32։

¹⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 53։

2002 Մինիստրների խորհրդի 1946 թ. հունիսի 7-ի կարգադրությամբ առաջարկվեց Հայկոնսերվորեստին իր ենթակառուցված սովխոզներում Հայրենադարձների բնդրուծումն ու տեղավորումը ապահովելու նպատակով Հուլիսին ավարտել 47 անհատական տների և բազմաճառիչ շենքերում 34 բնակարանների շինարարությունը, ինչպես նաև եղած բնակարանային ֆոնդից հարմարեցնել 170 սենյակ¹⁶⁵։

1946 թ. սեպտեմբերի 6-ին 2002 Մինիստրների խորհուրդը անդրադարձավ հայրենադարձների համար կատարվող բնակարանային շինարարության ընթացքին և արձանագրեց, որ ծայրահեղ անբավարար է վիճակը այդ բնագավառում։ Մինիստրների խորհուրդը գործնական միջոցառումներ մշակեց գրությունը կարող կերպով բարելավելու ուղղությամբ¹⁶⁶։

Նկատի ունենալով բնակարաններով ապահովելու գործում առաջացած զժվարությունները՝ 2002 Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. նոյեմբերի 25-ի որոշումով այլ կազմակերպություններին հատկացված միջոցներից կրճատեց կես միլիոն արտի և այն ներդրեց քաղաքներում հայրենադարձների համար բնակելի տների կառուցման ֆոնդի մեջ։ 1600 բնտանիքներ ստացան հողաձևատեր և վարի՝ անհատական բնակարաններ կառուցելու համար¹⁶⁷։

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության այս հոգատարությանը հայրենադարձների ճնշող մեծամասնությունը պատասխանում էր բարիխիզ և նվիրված աշխատանքով։ Հանրապետության կոլտնտեսություններում տեղավորված հայրենադարձների շատերը 3—4 ամսում վառատակել էին 150—200 աշխոր, տեր գարձիկ նյութական զգալի միջոցների։ Օրինակ, Քալինի շրջանի Ջառիճյա գյուղի կոլտնտեսությունում հայրենադարձ Վահան Ասլանյանը իր բնտանիքով վառատակել էր 700, Մինուս Երանյանը՝ 500, Փիրմալար (այժմ՝ Արեգ) գյուղում հալիկ Քևանյանը՝ մոտ 450, Եղեղնաձորի շրջանում Զճանդի Կասումյանը՝ 700 աշխոր¹⁶⁸։

Արդյունաբերության և շինարարության մեջ նույնպես շատ

հայրենադարձներ աչքի էին ընկնում իրենց ազնիվ աշխատանքով, կատարում էին 2—3 արտադրական նորմա։ Կարելի է հիշատակել Երևանի Սո. Շահումյանի անվան կաշվի գործարանի բանվոր, Իրանից հայրենիք եկած Արշակ Սահակյանի, գյուղգործիքների գործարանի արտադրամասի վարիչ, Քուլդարիայից հայրենադարձ Գրիգոր Պապուհեճյանի և այլոց հայրենակներ աշխատանք¹⁶⁹։

Հայրենիք վերադարձած սովետական նոր քաղաքացիները ակտիվորեն մասնակցում էին նաև երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին։ ՍՍՀՄ Գեղաբունի սովետի նախագահության 1946 թ. հոկտեմբերի 19-ի հրամանագրի համաձայն Սովետական Միության տերիտորիա մտնելու պահից սկսած ներգաղթողներն ստանում էին ՍՍՀՄ քաղաքացիություն և, բնականաբար, օգտվում զրանից բխող բոլոր իրավունքներից¹⁷⁰։

1946 թ. հայրենադարձության հանրազմամարը ավելի պարզորոշ դարձրեց այն լրագրությունը, որ թեպետ զրեթե ամբողջ սփյուռքահայությունը ձգտում է կենտրոնանալ Սովետական Հայաստանում, այնուամենայնիվ դաժան պատերազմից նոր դուրս եկած մեր երկիրը զեռես ի վիճակի չէ լիովին իրականացնել այդ ցանկությունը։ Ուստի սովետական կառավարությունը որոշեց 1947 թ. և հետագա տարիներին շարունակել իրականացնել առաջին հերթին սփյուռքահայ այն զանգվածների հայրենադարձությունը, որոնք գտնվում էին քաղաքական ու տնտեսական առավել աննպաստ պայմաններում։

Այդ տեսակետից շարունակում էր խիստ ծանր մնալ Հունաստանի հայության վիճակը։ Եվ բնվ պատահական չէր, որ սփյուռքահայ շատ կազմակերպություններ սովետական կառավարությանը խնդրում էին ամեն կերպ արագացնել «Նուհաճայքի» ներգաղթը, որոնց վիճակը ողբային էր¹⁷¹։ Սակայն բարձր չէր գրությունը նաև հայկական մյուս գաղթօջախներում։ Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտ-

¹⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 56։

¹⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, թ. 85—87։

¹⁶⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, թ. 24։

¹⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 24, թ. 12—27։

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 709, ց. 2, գ. 589, թ. 1—21։

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 145, թ. 1—19։

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 18, թ. 27—28, գ. 30, թ. 28։

կոմի նախագահի տեղակալ Հրաչ Սեղրակյանը և քարտուզար Հարություն Մարտիանը 1947 թ. սկզբներին շուտ ներգաղթի կոմիտեին հասցնապես նամակում գրում էին. «Եվրոյին շրջանին առաջ եկած և առկալ գարգազող մի շարք փոփոխություններ հետզհետե ծանրացող լուրջ կացություն մը ստեղծած են մեր երկրներու մեջ ապրող հայության համար: Պաշտօնի ներգաղթի կոմիտեն ստացած ենք հատուկ նամակ մը, ուր կը նկարագրվի իրենց շրջանին մեջ ստեղծված լուրջ կացության հետևանքով հայության մատնված խիստ դժվարին վիճակը և կը խնդրվի, մայիս ամսեն առաջ իսկ, մեծ թիվով պաղեստինահայերուն ներգաղթը:

Ջգալի շափով վատթարացած են և կշարունակեն ավելի վատթարանալ աշխատավոր մասսաներուն ապրուստի պայմանները, կամհին անգործությունն ու թշվառությունը, իրենց բոլոր հետևանքներով»¹⁷²:

Իրաքի հայերի ներգաղթի կոմիտեն, դիմելով Բաղդադում ՍՍՀՄ միսիայի ղեկավար Գ. Զայցևին, գրում էր. «Ուսումնասիրելով դիմողներուն (ներգաղթելու համար.— Լ. Մ.) տնտեսական վիճակը, կոմիտեն ասոնցմե առնվազն 4000 հոգի այս տարի մեկնելու խիստ անհրաժեշտություն կգտնե»¹⁷³: Եզրպատահյալների ներգաղթի կոմիտեն խնդրում էր 1947 թ. նախատեսված 3000 հոգու փոխարեն անպայման հայրենագործենել առնվազն 5000 մարդ¹⁷⁴:

Հաշվի առնելով սփյուռքահայության այդ ծանր կացությունը, սովետական կառավարությունը որոշեց 1947 թ. ևս հայրենիք տեղափոխել մի քանի հազար տարագիրների: ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. դեկտեմբերի 3-ին քննարկեց 1947 թ. Հայկական ՍՍՀ կառավարիչի ներգաղթի ցանցը և որոշեց ընդունել լուրջ 63 հազար սփյուռքահայերի¹⁷⁵: Գրա հիման վրա շուտ Մինիստրների խորհուրդը մշակեց կոնկրետ պլան, որի համաձայն նախատեսվում էր 1947 թ. հայրենիք տեղափոխել Իրանից՝ 20 հազար, Հունաստանից՝ 15 հազար, Սիրիայից և Լիբանանից (այդ թվում նաև Իրաքից, Պաղեստինից և Կիպրոսից,

որովհետև այդ գաղթաբախներից նույնպես Բեյրութով էին հայրենիք գալու)՝ 15 հազար, Ֆրանսիայից՝ 7 հազար, Եգիպտոսից՝ 3 հազար, Հարավային Ամերիկայի երկրներից՝ 2 հազար և ԱՄՆ-ից՝ 1 հազար մարդ¹⁷⁶:

Միաժամանակ որոշվեց 1947 թ. ժամանող հայրենագործների համար միտիթենական և Հանրապետական բնակարարության ձևով հատուցել և շահագործման հանձնել 147350 քմ բնակիչ տարածություն: Պետական վարչկերի հաշվին անհատական բնակարարային շինարարության գծով նախատեսվում է կառուցել 8400 տուն, այդ թվում՝ գյուղական վայրերում՝ 4400, քաղաքներում և բանավաններում՝ 4000 տուն: Մասնավորապես այդ նպատակով բաց թողնել 156 միլիոն ուրուլ վարկ, որից գյուղացուների գծով՝ 76 և կոմունալ բանկի գծով՝ 80 միլիոն ուրուլ: Նախատեսվում էր հայրենագործներին համար կառուցել 4 նոր ավաններ՝ նոր յուրացված հողերի վրա: Հայրենագործների աշխատանքով անմիջապես ապահովելու նպատակով ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին թույլատրվում էր նրանց համար կառուցել նոր արտադրական արտելներ և իր հայրենագործությանը հասատուել զրանց հաստիքները: Հայրենագործության հաջող կառավարման համար ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առաջարկվում էր արտասահմանյան համապատասխան երկրներ գործուղել իր ներկայացուցիչներին, այդ թվում Իրան՝ 4, Ֆրանսիա՝ 3, Եգիպտոս՝ 3, Հարավային Ամերիկա՝ 2 և ԱՄՆ՝ 2 մարդ: Միաժամանակ թույլատրվում էր առանձնապես ներկայացուցիչներ՝ հայրենագործներին մեկնման նախահանդեսներից մինչև ժամանման կայանները ուղեկցելու համար, այդ թվում՝ Սիրիայից, Լիբանանից և Հունաստանից՝ 2-ական, իսկ Ֆրանսիայից, Եգիպտոսից, ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայից՝ մեկական մարդ¹⁷⁷:

Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին արձեթեր ներգաղթի կոմիտեն, հաշվի առնելով Իրանում և Հունաստանում հայերի առավել դժվարին կացությունը, Բուլղարիայի և Ռումինիայի հետ համեմատած, որոշեց վերջին երկու երկրից 1947 թ. ներգաղթի կատարել, ավելացնելու համար առաջին երկու գաղթ-

¹⁷² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, թ. 37—38:

¹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28:

¹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 8, գ. 23, թ. 29—30:

¹⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 12, թ. 82:

¹⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 20, թ. 18—24:

¹⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

օջախների քվոտան¹⁷⁶։ Սակայն 1947 թ. ներգաղթի հետ կապված իրազարմոթյունները ծավալվեցին այնպես, որ հնարավոր չեղավ Իրանից հայրենադարձել ու մի մարդ Իրանական կառավարությունը, չնայած իր նախնական համաձայնությանը, արգելեց հայերի հայրենադարձությունը։ Դրա հետևանքով ներգաղթելու նախապատրաստված և արդեն իրենց տներն ու գույքը վաճառած, գործերը լուծարելի ենթարկված իրանահայերը ընկան խիստ ծանր կացության մեջ։ Իրանահայերի ներգաղթի կոմիտեն, բարեգործական հասաստություններն ու սովետական կառավարությունը ձեռք առան արտակարգ միջոցներ՝ նրանց վիճակը ինչ-որ չափով թեթևացնելու ուղղությամբ¹⁷⁷։

Որոշակի խոչընդոտելի առաջացան նաև ԱՄՆ-ից և Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթյալներից հայրենադարձության իրականացման գործում։ ԱՄՆ-ի, Արգենտինայի, Բրազիլիայի և Ուրուգվայի կառավարությունները մերժեցին այդ երկրները մեկնելու վիզաներ տալ 2002 Միխիստրների խորհրդի հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչներին։ Հարուցվեցին նաև այլ կարգի խոչընդոտելի¹⁸⁰։ Սովետական կառավարության գործադրած հետևողական քանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ ինչ-որ չափով կարգավորել ամերիկահայերի ներգաղթը, սակայն Հարավային Ամերիկայի հայ տարագիրների հայրենադարձությունը մնաց անկատար։ Այդ պայմաններում 2002 Միխիստրների խորհրդին առևթեր ներգաղթի կոմիտեն, նկատի ունենալով ուսմիանահայերի և բուլղարահայերի հայրենադարձվելու բուռն խնդրանքները, որոշեց 1947 թ. որոշ թվով հայրենադարձներ ընդունել նաև այդ երկրներից¹⁸¹։

Եվ այսպես, նախապատրաստական լայն աշխատանքներ կատարելուց հետո, 1947 թ. հուլիսից վերսկսվեց սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը և մինչև տարվա վերջը հայրենիք ժամանեց 8521 քնտանիք, 35401 մարդ¹⁸²։ Ըստ առանձին երկրների ներգաղթելի են. Սիրիայից և Լիբանանից՝ 2525 քնտանիք, 12985 մարդ, Հունաստանից՝ 3478 քնտանիք, 13241 մարդ,

Ֆրանսիայից՝ 1518 քնտանիք, 5260 մարդ, Եգիպտոսից՝ 486 քնտանիք, 1669 մարդ, Պաղեստինից՝ 243 քնտանիք, 1250 մարդ, Իրաքից՝ 177 քնտանիք, 856 մարդ, ԱՄՆ-ից՝ 88 քնտանիք, 151 մարդ, Չինաստանից՝ 6 քնտանիք, 16 մարդ¹⁸³։

Կարծում ենք, որ հետաքրքրությունից զուրկ չէ առանձին երկրներում ներգաղթի նախապատրաստման հետ կապված աշխատանքների մասին որոշ տեղեկությունների հաղորդումը։

Ֆրանսիական հայերի ներգաղթի կենտկոմի 1948 թ. նոյեմբերի 22-ին կազմած տեղեկագրում նշված է, որ ֆրանսահայ ներգաղթողները հայրենիք են մեկնել երկու խմբով, առաջինը՝ «Ռոսիա», իսկ երկրորդը՝ «Պորեզա» շրջանավերջով։ Նախապատրաստական շրջանում կենտկոմը կազմակերպել էր քանակոր և գրգռող պրոպագանդա, բացատրել ներգաղթի կարևորությունը և նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգային վերաթիավորման գործում։ Տեղի էին ունեցել բազմաթիվ հավատալիներ, կարգազույլ դասախոսություններ, զեկուցումներ, որոնց հաջողությամբ մեծապես նպաստել էին շՔԼՄ տեղի մասնաճյուղը, երիտասարդաց ու կապտեց միությունները, Հայ կարմիր խաչի կազմակերպությունը և հայրենակցական միությունները։ Փաբիզի հասարակական շրջանում մեծ հետաքրքրություն էր առաջ բերել «Ճանաչանք» հայրենիքը՝ թեմատով դասախոսությունների շարքը։ Հրատարակվել էր «Ներգաղթը և խորհրդային սահմանադրությունը» գրքույլը։ Ներգաղթի հետ կապված հարցերը մանրամասնորեն լուսաբանվում էին ֆրանսահայ ազգային ընդհանուր միության օրգան «Ժողովուրդ» օրաթերթում և հայկական այլ պարբերականներում։ Ֆրանսահայ ներգաղթի կոմիտեն սերտ համագործակցություն մեջ էր գտնվում Փաբիզի սովետական զեսպանության, ներգաղթի գծով ՀՍՍՀ Միխիստրների խորհրդի լիազոր Անդրասիկ Հինայնիկյանի, ինչպես նաև ՖՀԱՄ-ի և ՀԲԸՄ-ի հետ։ Ներգաղթի կենտկոմը իր ամփոփագրում նշում է, որ խիստ թերություններով իրականացվեց երկրորդ բարավանի մեկնումը։ Նախ շողենավը Մարսել ժամանեց պայմանավորված ժամկետից բավական ուշ, որի հետևանքով ներգաղթողները շուրջ 40 օր անտրոշ սպասողական վիճակում էին գտնվում, ապա հնարավորության պատճառով այնպես ստացվեց, որ շատերի բեռներն ուղարկվեցին, իսկ իրենք՝ վարորդացան մեկնել, կամ

178 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 15, թ. 6 և գ. 28, թ. 52։

179 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 41, թ. 16։

180 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 28, թ. 69—72 և գ. 41, թ. 2—3։

181 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 13, թ. 38—43։

182 ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 25, թ. 7—10։

183 ՏՆ՝ ՄՄԻ ՆԿՄԻ, ֆ. 1, ց. 35, գ. 85, թ. 78—81։

ընտանիքի անդամների մի մասը մեկնեց, իսկ մյուս մասը՝ Հաջողվեց մեկնել և այլն¹⁸⁴։ Յրանահայերի ներգաղթի կենտրոնը միտմանական ներկայացրել է իր ֆինանսական հաշվետվությունը, որից պարզվում է, որ հավաքվել է ընդամենը 2,429,820 ֆրանկ, որը օգտագործվել է հայրենադարձության նախապատրաստման համար¹⁸⁵։

Սիրիայի և Լիբանանի հայերի ներգաղթի կենտրոնի և շրջանային կոմիտեների միացյալ ժողովը, որը տեղի է ունեցել Քեյրոսթում, 1947 թ. դեկտեմբերի 20—21-ը, ամփոփելով կատարված աշխատանքը, արձանագրել է, որ 1947 թ. Քեյրոսթից հայրենիք է մեկնել 5 քարավան։ Առաջին քարավանը (4 հուլիսի, 1947 թ.) Լիբանանից հայրենիք է բերել 410 ընտանիք (2321 շունչ), երկրորդ քարավանը (25 հուլիսի, 1947 թ.)՝ Լիբանանից 23 ընտանիք (125 շունչ), Սիրիայից՝ 486 ընտանիք (2983 շունչ), ընդամենը 509 ընտանիք (3108 շունչ)։ Երրորդ քարավանով (11 օգոստոսի, 1947 թ.) հայրենիք են մեկնել Լիբանանից 415 ընտանիք (2113 շունչ), Սիրիայից՝ 185 ընտանիք (1041 շունչ), ընդամենը՝ 600 ընտանիք (3154 շունչ), չորրորդ քարավանով (6 սեպտեմբերի, 1947 թ.) Լիբանանից՝ 53 ընտանիք (315 շունչ), Սիրիայից՝ 459 ընտանիք (2288 շունչ), ընդամենը՝ 512 ընտանիք (2603 շունչ), հինգերորդ քարավանով (25 հոկտեմբերի, 1947 թ.) Լիբանանից՝ 199 ընտանիք (1011 շունչ), Սիրիայից՝ 150 ընտանիք (758 շունչ), Իրաքից՝ 181 ընտանիք (857 շունչ), Պաղեստինից՝ 261 ընտանիք (1305 շունչ), (նրանք ավտոմեքենաներով հասցվում էին Քեյրոսթ և այնտեղից նավով մեկնում Բաթում), ընդամենը՝ 2822 ընտանիք, 15117 շունչ, որից արական՝ 7816, իգական՝ 7301 շունչ¹⁸⁶։

Անընդադանալով տեղ գտած զգվարություններին՝ Սիրիայի և Լիբանանի ներգաղթի կոմիտեն նշում է հատկապես զրամական միջոցների սղությունը։ Այդ երկրներում ներգաղթի կոմիտեների կրամտն գրեթե միակ աղբյուրը եղել է ներգաղթողներին

րից գանձվող զուամարը։ Սակայն քանի որ ներգաղթողների մեծ մասը ոչ մի կուպեն չէր մուծել, ներգաղթի կենտրոնը հայրենադարձներին փոխադրող նավերին պարտը էր մնացել 855700 լիբանանյան սկիլի։ Լիբանանից 1947 թ. հայրենիք մեկնած 1100 ընտանիքից (5885 շունչ) միայն 53-ն (278 շունչ) էր լրիվ վճարել իր ճանապարհածախսը, որը կազմել է 48120 լիբ. սկիլի։ 60 ընտանիք (266 շունչ) միայն կիսով չափ էր վճարել ճանապարհածախսը՝ 25751 լիբ. սկիլ, 95 ընտանիք (1244 շունչ) կատարել էր միայն մասնակի վճարումներ՝ 26579 լիբ. սկիլ, իսկ մնացած 992 ընտանիքը (2776 շունչ) մեկնել էր ամբողջովին ձրի¹⁸⁷։ Եթե 10 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր ներգաղթող վճարեր իր ճանապարհածախսը, կտացային 624600 լիբ. սկիլի, մինչդեռ մուտք էր եղել ընդամենը 90450 լիբ. սկիլի։

Սիրիայից ներգաղթած ընտանիքներին անվճար հայրենիք են մեկնել 400-ը, ճանապարհածախսը լրիվ մուծել են 143-ը, մասնակիորեն՝ 591-ը, որով կոմիտեն գանձարկղը մուտք է եղել 248596 լիբ. սկիլի, մինչդեռ, եթե բոլոր շափահասները վճարեին ճանապարհածախսը, կտացվեր 768250 լիբանանյան սկիլի¹⁸⁸։ Հասկանալի է, որ հայրենադարձներից շահանված ճանապարհավարձի գումարը նավային ընկերություններին մուծում էր նույնպես սովետական կառավարությունը։

Սիրիայից և Լիբանանից 1947 թ. ներգաղթողների թվում հայրենիք եկան երկու արտելներ՝ մեկը Քեյրոսթից՝ 6, իսկ մյուսը՝ Հայկաթից՝ 14 բռնադատար ավտոմեքենաներով, ինչպես նաև Զեդիրեից ներգաղթողը երկու ընտանիք բերեցին 2 ավտոմեքենա, իսկ Քեյրոսթի Զեյթունցյեների հայրենակցական միությունը նոր Հեյթունն ավանի շինարարական կազմակերպություններին նվեր ուղարկեց մեկ բռնադատար ավտոմեքենա¹⁸⁹։

1947 թ. ներգաղթողների թիվը, անշուշտ, ավելի մեծ կլիներ, եթե արհեստականորեն ստեղծված մի շարք խանդարիչ հանդամանքներ չլուրջնդոտեին հայրենադարձությանը։ Այսպես, Բրանի կառավարությունը արգելեց մոտ 25 հազար հայերի հայրենադարձությունը¹⁹⁰, ԱՄՆ-ի, Արջնահայրենի, Բրազիլիայի

¹⁸⁴ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 31, ք. 43—48։

¹⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 50—51։

¹⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, ք. 44—45։ Պետք է նշել, որ վերը բերված թվերի և 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի ներկայացրած թվերի միջև կան որոշ տարբերություններ։ Ավելի ստույգ պետք է համարել ներգաղթի կոմիտեի ավյախները։

¹⁸⁷ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 30, ք. 65—78։

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 41, ք. 43։

¹⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 47։

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 19—20։

րում էին մասսայական գպրոցներում, 1556 չոզի՝ բաներիտ և գյուղերիտ գպրոցներում, 698 չոզի՝ արհեստագործական և ֆարգործուսի ուսումնաբաններում, 377 չոզի՝ բուհներում, ավելի բան 7000 չոզի՝ անգրագիտության և կենսագրագիտության վերացման խմբակներում: Հայրենագործների՝ ուսման մեջ ետ մնացող երիտանների օգնելու նպատակով մասսայական գրպրոցներում կազմակերպվել էին 123 խմբակներ, ուր բնգրկված 1362 աշակերտների հետ լրացուցիչ պարապմունքներ էին անցկացնում 298 ուսուցիչներ²⁰⁰: Ռուսաց լեզվին տիրապետելու նպատակով Հայրենագործների համար կազմակերպվել էին բազմաթիվ խմբակներ²⁰¹:

Հայրենագործների շրջանում մասսայական-բաղաբական, կուլտուրական և դաստիարակական զգալի աշխատանք էին տանում կուսակցական, կոմերիտական և արհմիութենական կազմակերպությունները: Այդ աշխատանքները սկսվում էին հենց ընդունման կայաններից, բաժումի, Զուլֆայի և մյուս բնգունման կայաններում ստեղծված էին ագիտիտներ, գրագրաներնիթրցարաններ, ռազիտանգույցներ և այլն, որոնք կազմակերպում էին հայրենիք ժամանող ներգաղթողների կուլտուրական հանգիստը, նրանց շրջանում ծագումով բաղաբական-բացաբական աշխատանք: Ներգաղթողների կուլտուրական սպասարկման նպատակով սխտանատիկաբար ընդունման կայաններն էին գործողվում գեղարվեստական կատարողական կուկերտիկների հատուկ բրիգադներ: Հայրենագործների մեջ մասսայական-բաղաբական աշխատանք տանելու համար կուկտղներում, սովետիներում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և նրանց բնակության վայրերում աշխատում էին մեծ թվով ագիտատորներ: Հայրենագործների համար կազմակերպվում էին գրույցներ, զեկուցումներ, դասախոսություններ՝ ՍՍՀՄ սահմանադրության, աշխատանքային օրենսդրության, սոցիալիտական զեմոկրատիայի և այլ հարցերի շուրջ: Շատ տեղերում ստեղծվել էին բաղխմբակներ ու բաղգպրոցներ, որոնցում ուսումնասիրվում էին Վ. Ի. Լենինի կենսագրությունը, մեր երկրի ներքին ու արտաքին բաղաբականությունը և այլ հարցեր: Հայրենագործ

մտավորականներից շատերը սովորում էին մարքսիզմ-լենինիզմի համալսարաններում:

Հայրենագործների բաղաբական ակտիվության բարձրացման լավ գպրոց հանդիսացան սովետների ընտրությունները 1947 թ. ընտրական կամպանիայի ժամանակաշրջանում կուսակցական և կոմերիտական կազմակերպությունները ավելի օւկեղացրին հայրենագործների շրջանում տարվող բաղաբական-մասսայական աշխատանքը: Նախընտրական կամպանիայի օրերին հայրենագործների շրջանում ագիտացիոն աշխատանք էին տանում 1772 մարզ, որից 150-ը հայրենագործ ակտիվիտաների թվից: Օկրուգային և տեղամասային հանձնաժողովներում աշխատում էին մոտ 1000 հայրենագործներ: Բուր շրջանագործները միահամուռ կերպով իրենց ձայնը տվեցին կոմունիստների ու անկուսակցականների բլոկի թեկնածուների օգտին: Սովետական նոր բաղաբացիներից 353 մարզ ընտրվեց սովետների ղեկուտատ, որից 264-ը՝ գյուղական, 17-ը՝ ավանային, 42-ը՝ շրջանային, 57-ը՝ բաղաբային սովետներ, իսկ 3-ը՝ կերանտից ներաղթած բժիշկ Գևորգ Մանուչակյանը, Սիրիտանց ներգաղթած, Լենինականի Ճսի կոմերիտտի բանվոր Մարտիրոս Ղարաբաբակյանը և Իրանից ներգաղթած, Արտաշատի շրջանի Իսլար գյուղի կուլտեստիության անգամ Մամետոս Խաչատրյանը՝ հանրակրթության իշխանության բարձրագույն օրգանի՝ ՀՍՍՀ Գերագույն սովետի ղեկուտատ²⁰²:

Երեկվա վարսեղի հայր, որը օտարության մեջ իրավգուրկ հագիվ բարշ էր տալիս իր դուկությունը, այսօր էր հայրենիքում արձանանում էր հանրակրթության բարձրագույն իշխանության կազմում ընտրվելու պատվին: Կարնիլ՝ է բերել ավելի վառ վկայություն այն բանի, թե ինչպիսի լայն հնարավորություններ էր բացում հայրենիքը ամեն մի աղնիվ հայրենագործի առջև:

Ինչպես տեղական կուսակցական ու սովետական մարմինները, այնպես էլ Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն և ՍՍՀ Մինիստրների խորհուրդը բաղմիցս անդրագործել են հայրենագործների շրջանում տարվող աշխատանքերին, ուսումնասիրել նրանց վիճակը, կազմակերպել սխտանատիկ օգ-

²⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰¹ Տե՛ս 24(բ) Կ Կենտկոմի հաշվառույունը XIV համագումարին, Երևան, 1948, էջ 108:

նութուն: 1947 թվականի ընթացքում 24(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն քննարկել է Լենինական քաղաքում, ինչպես նաև ընդունման կայաններում հայրենազարմների մեջ տարվող քաղաքական-մասսայական աշխատանքների վիճակը, միջոցառումներ մշակել զրանց բովանդակությունը բարձրացնելու և ավելի նպատակալից դարձնելու ուղղությամբ:

Գրա հետ մեկտեղ, հանրապետության կուսակցական և սովետական մարմինները հետևողական աշխատանք էին տանում հայրենազարմների նոր խմբերի ընդունման ուղղությամբ: Հայրենազարմության հետագա ընթացքի վրա շատ կարևոր դեր էր խաղում հանրապետությունում բնակարանային խնդրի սրույթը: Ինչպես նշված է 1947 թ. վերջերի 2ամ(բ)Կ Կենտկոմին ներկայացված ղեկուցազրույթ, 1946—1947 թթ. ժամանակ հայրենազարմների հիմնական զանգվածը տեղավորվել էր զոյություն ունեցող բնակֆոնդից առանձնացված սենյակներում և միայն որոշ մասն էր բնակարան ստացել նոր կառուցված տներում: Երկու տարվա ընթացքում հայրենիք եկած 19322 բնուտներից նոր տներում տեղավորվել էր 5172, իսկ նախկինում եղած բնակելի ֆոնդում՝ 14150 բնուտներ²⁰³:

Հայրենազարմների համար կատարվող բնակարանային շինարարությունը ընդլայնելու նպատակով, պետական ներքուտմների հաշվին կառուցվող շենքերի հետ միասին, գնալով լայն ծավալ է ստանում նաև սեփական միջոցներով և պետական վարկերով անհատական բնակարանների կառուցումը:

1947 թ. ղեկուսմբերի 10-ին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց՝ «1948 թ. արտասահմանյան հայերին Հայկական ՍՍՀ ընդունելու և տեղավորելու միջոցառումների մասին»: Այդ որոշմամբ նախատեսվում էր 1948 թ. 2ՍՍՀ սահմաններն ընդունել մոտ 15000 հայրենազարմներ, այդ թվում Սիրիայից և Լիբանանից՝ 5000, Եգիպտոսից՝ 2000, Ֆրանսիայից՝ 3000, Ռումինիայից՝ 1500, Բուլղարիայից՝ 1500, ԱՄՆ-ի և Հարավային Ամերիկայի հայկական գաղթօջախներից՝ 1000-ական մարդ²⁰⁴:

24(բ)Կ Կենտկոմի բյուրոն 1947 թ. ղեկուսմբերի 23-ին քննարկելով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի վերոհիշյալ որոշման

կենսազորման հարցը՝ գտավ, որ անցած երկու տարում ներգաղթածների բնակարանային և աշխատանքային ապահովման գործում առաջացել են մի շարք զգվարություններ, ուստի նպատակահարմար կլինի 1948 թ. ընդունել 10 հազարից ոչ ավելի սփյուռքահայերի: Կենտկոմի բյուրոն միաժամանակ պարտազորեցրեց հանրապետության կառավարությանը, կուսակցական բաղկում-ըրշկումներին, տեղական սովետների գործկոմներին, համապատասխան մինիստրություններին ու զերատեսչություններին՝ առաջիկայում հիմնական ուշադրությունը կենտրոնացնել 1946—1947 թթ. ժամանակ հայրենազարմների բնակարանային և աշխատանքային պայմանների արմատական բարելավման վրա: Միաժամանակ սահմանվեց 1948 թ. համար բնակարանային շինարարության կոնկրետ պլան: Որոշվեց 1946—1947 թթ. եկած հայրենազարմների բնակարանային պայմանները բարելավելու և նոր ժամանողներին տեղավորելու նպատակով 1948 թ. շահագործման հանձնել ավելի քան 84 հազ. քմ բնակատարածություն: Գրանից հանրապետական ենթակայության մի-նիստրություններին ու զերատեսչությունների և տեղական սովետների գծով՝ 27 հազ., միութենական-հանրապետական մինիստրությունների գծով՝ 14300, միութենական ենթակայության կազմակերպությունների գծով՝ 42700 քմ բնակատարածություն: Նախատեսվեց «Արարատ» տրեստի սովետներում կառուցել 400 մեկ սենյականոց բնակարան, իսկ բնակային վարկերի հաշվին անհատական բնակարանային շինարարության գծով՝ 3036 բնակելի տուն, որից բաղաձևերում՝ 6093, իսկ զյուղական վայրերում՝ 2943:

Հանձնարարվեց համապատասխան կազմակերպություններին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի կողմից հատկացված լրացուցիչ 6 միլիոն ուրլու հաշվին հայրենազարմներով բնակեցված պալաններում և թաղամասերում կառուցել զպրոցներ, հիվանդանոցներ, ջրմուղներ, ճանապարհներ և այլն²⁰⁵: Բանկային վարկերի հաշվին հայրենազարմների համար ավելի մեծ ծավալով բնակարանային շինարարություն կատարելու նպատակով ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհուրդը հանձնարարեց կոմունալ բան-

²⁰³ 2ՍՍՀ 2206 ԳԱԱ, ֆ. 362, ց. 2, գ. 49, ք. 1—2:

²⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 20, ք. 39—44 և գ. 25, ք. 76:

²⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 20, ք. 9—17:

կին՝ 1948 թ. համար նախատեսված 130 միլիոն ոտբուլո վարկի դեմաբից 125 միլիոնը հատկացնել հայրենազարմենիքը²⁰⁶:

1948 թ. հունիսի 10-ին ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհուրդը հաստատեց հայրենազարմենիքի բնակչին կոոպերատիվների օրինակելի կանոնադրությունը:

Վերահիշյալ միջոցառումներից հետո ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհուրդը վերջնականապես հաստատեց 1948 թ. բնթացքում շուրջ 10 հազար հայրենազարմենիքի ընդունելության պլանը: Ուրուշեց 1948 թ. ընդունել ԱՄՆ-ից, Բուլղարիայից և Ռումինիայից՝ 1000-ական, Եգիպտոսից՝ 1500, Միևիտարներից և Լիբանանից՝ 3500, Ֆրանսիայից՝ 2000 մարդ²⁰⁷: Մակայն նշված գաղթօջախներից թախանձագին խնդրում էին հայրենի կառավարությունը, ինչ զեռով էլ լինի, ավելացնել իրենց երկրներից ներգաղթողների թիվը: Այսպես, օրինակ, Ռումինիայում «Հայաստանյան հապտոթի» ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Ադ. Ժամկոչյանը և բարտուղար Է. Գայսերլյանը խնդրում էին ընդունել զեռուս անցյալ տարվանից հայրենիք մեկնելու պարտատված 1540 հոգուն, որոնք ամեն ինչ վաճառել, բեռները կապել և անորոշ գիճակում սպասում էին հայրենազարմելու²⁰⁸: Չնայած այդ խնդրանքներին, մի շարք նոր հանգամանքների ծագման հետևանքով, 1948 թ. հնարավոր եղավ հայրենիք վերադարձնել նախատեսվածից էլ պակաս թվով սփյուռքահայերի: 1948 թ. Եգիպտոսից, Ռումինիայից և Չինաստանից հայրենազարմելից ընդամենը 897 բնուսներ, 3092 մարդ²⁰⁹:

ՀՍՄԷ Միևիտարների խորհրդին ազդեթեր ներգաղթի կոմիտեն նախապես պլանավորել էր 1949 թ. ընդունել մոտ 10 հազար հայրենազարմենիք, այդ թվում Լիբանանից և Եգիպտոսից՝ 6000, Հունաստանից՝ 1500, Ֆրանսիայից՝ 1000 և ԱՄՆ-ից՝ 1500 մարդ: Ինչպես վկայում են այդ կապակցությունքայր կազմված նախահաշիվները, դրա համար միայն ծովային տրանսպորտի գծով կատարվելիք ծախսերը կազմելու էին 26 միլիոն 752175 ոտբուլո²¹⁰:

Մակայն 1946—1948 թթ. ժամանած հայրենազարմենիքի բնակարանային և աշխատանքային ապահովման հոգսերը մի կողմից և միջազգային իրադրության սրումը մյուս կողմից՝ հնարավորություն չտվեցին իրականացնել այդ պլանները:

1943 թ. ԱՄՆ-ից հայրենիք եկավ 93 բնուսներ, 162 շունչ: Իրանի փաստորեն 1948 թ. ներգաղթողների խմբից ետ մնացածներ էին: Ինչպես այդ մասին 1948 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՀՍՄԷ ներգաղթի կոմիտեի նախագահ Բ. Աստվածատրյանին հայտնում է Ամերիկայի հայերի ներգաղթի օգնության հանձնախմբի վարիչ Գ. Սուլազյանը, շուրջ 260 ամերիկահայեր զեռուս Հուլիսին պատրաստ էին «Պորեգա» չերմանակով մեկնելու հայրենիք: Մակայն Նյու Յորքի նավահանգստի վարչությունը, հայերի հայրենազարմությանը խանգարելու դիտավորությամբ, պատրվակ բունեց «Պորեգայի» վրա եղած փրկարար նավակների իբր թե ոչ բավարար բանակը և արդենից այդ չերմանաների վրա ներգաղթողների փոխարումը²¹¹: Այդ պայմաններում, երբ վրավ ներգաղթողները վաճառել էին իրենց տուն ու տեղը և ընդունել ներգաղթողները վաճառել էին իրենց տուն ու տեղը և ընդունել ԱՄՆում: Ամերիկահայ միջհայրենակցական կոմիտեյունը հարկատված իր միջոցներով նրանց մի բանի ամիս պահեց մի մասնազբված իր միջոցներով նրանց մի բանի ամիս պահեց մի մասնազբված պահելովում, հոգալով նրանց բոլոր ծախսերը: Վեց ամիս անց, 1949 թ. հունվարի 21-ին, 162 ամերիկահայ ներգաղթողները, վերջապես, Նյու Յորքից Գրեյնիա ամերիկյան բնակչությունը, «Սոպիկսթ» նավով մեկնեցին Իտալիայի Նեապոլ նավահանգիստը, ուր հասան փետրվարի 5-ին: Վեց օր հետո նրանք այնտեղից ուղևորվեցին զեռի Բաթում և փետրվարի 21-ին ոտբուլո իրեն սովետական հողի վրա: 1949 թ. փետրվարի 23-ին ամերիկահայ հայրենազարմենիքի այդ խումբը զնայքով մեկնեց Երևան²¹²:

Այսպիսով, սփյուռքահայերի հոտպատերազմյան զանգվածային հայրենազարմությունը կամ մեծ հայրենազարմը տեղի ունեցավ հիմնականում 1946—1948 թթ.: Մակայն, բանի որ մի փոքր խումբ հայրենիք եկավ 1949 թվականին, անհրաժեշտ է ժամանակագրական վերջին շրջանակը հասցնել այդ տարիների և մեծ հայրենազարմի վերջը համարել 1949 թվականի սկիզբը:

²⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 25, Գ. 54—55:

²⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 13, Գ. 63—64:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 225, Գ. 1—2:

²¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, Գ. 113:

²¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 44, Գ. 37—39:

²¹² Տե՛ս նույն տեղում, Գ. 68—70:

Ամփոփելով մեծ հայրենազարմի արդյունքները, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել ստորև բերված աղյուսակը²¹³, որը կենդանու պատկերացում է առյուս այդ տարիներին տեղի ունեցած ներգաղթի մասին (տե՛ս էջ 241):

Հարկ է նշել, որ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի կազմած որոշ տեղեկանքներում 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը ցույց է տրված 11035, իսկ շնչերինը՝ 51060: Այդ 334 ընտանիքի և 113 մարդու տարբերությունը առաջացել է բնական աճի և որոշ ընտանիքների ստորմաս հետևանքով²¹⁴: Ուստի ճիշտ կլինի 1946 թ. ներգաղթած ընտանիքների թիվը հաշվել 11035, իսկ շնչերինը՝ 51060, որով 1946—1948/49 թվականներին ներգաղթած ընտանիքների ընդհանուր թիվը կկազմի 20646, իսկ շնչերի թիվը՝ 89750:

1949 թ. սկզբներից աստիճանաբար կրճատվում են ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր ներգաղթի կոմիտեի հաստիքները, լուծարքի են ենթարկվում նրա ընդունման կայանները: Ներգաղթի կոմիտեի նախագահի հրամանով 1949 թ. Հռուսկարի սկզբներին լիկվիդացվում է Զուլֆայի ընդունման կայանը, կրճատվում է Բաթումի կայանի և ներգաղթի կոմիտեի հաստիքների մեծ մասը²¹⁵: 1949 թ. օգոստոսի վերջերին լիովին իր զորոնունեությունը զարգանքից ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղափոխման կոմիտեն²¹⁶:

1946—1949 թթ. արտասահմանյան 12 երկրից 89750 հայրենազարմների տեղափոխման և տեղափոխման ծախսերը հիմնականում կատարվել են Մովսեսյանի Հայաստանի կառավարության միջոցներից: Որոշ զուամրեր ստացվել են սփյուռքահայ բարեգործական ու հայրենակցական հաստատությունների անցկացրած հանգանակություններից, նվիրատվություններից, ճանապարհածախսի համար ներգաղթողների մի մասի կատարած վճարումներից, ինչպես նաև հայրենաբնակ աշխատավորների

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 225, ք. 1—2 և գ. 231, ք. 1—16:

²¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 2, գ. 24, ք. 12—27 և գ. 25, ք. 22—35:

²¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, ք. 36—37:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 40:

Տեղեկություններ հայրենազարմության մասին
1946—1948/49 թթ. կատարված գանձվածային

Երկրի անվանումը	1946		1947		1948		1949		Ընդամենը	
	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով	թիվը վճարելով
1—2. Սփյուռք-կրթական	3794	19253	2525	12985	—	—	—	—	6319	32238
3. Բուլղարիա	3248	4383	—	—	—	—	—	—	1348	4383
4. Իրան	3570	20597	—	—	—	1046	—	—	3870	20597
5. Բուսնիա	517	1738	—	—	308	—	—	—	825	2784
6. Հունաստան	1372	4974	—	—	—	—	—	—	4850	18215
7. Գերմանիա	—	—	3478	13241	—	—	—	—	1518	5260
8. Երզրան	—	—	486	5760	—	—	—	—	1066	3692
9. Պարսկաստան	—	—	—	—	—	580	—	—	243	1260
10. Իսրայիլ	—	—	—	—	—	—	—	—	177	856
11. ԱՄՆ	—	—	—	—	—	—	—	—	177	151
12. Գինաստան	—	—	—	—	—	—	—	—	15	30
Ընդամենը	10801	50945	8521	35438	897	3092	93	162	20312	89637
Կապիտալ ծախսի և ցուցված սովորելով	11035	51060	—	—	—	—	—	—	20646	89750

կողմից հայրենագործների օգնության ֆոնդին հատկացրած միջոցներից: 1949 թ. հոկտեմբերի 1-ի դրությամբ ՀՍՍՀ կառավարությունը միայն որպես հայրենագործների հունակարծավարձ 1946—1949 թթ. ծախսել է 76,8 միլիոն ռուբլի²¹⁷:

Հայրենագործների համար պետական բնակարանային շինարարության, ինչպես նաև անհատական բնակարանների կառուցման գծով սովետական կառավարությունը բաց է թողել ավելի քան 300 միլիոն ռուբլի, չհաշված կուլտուրամեթյունների տրամադրված գումարները: Հարկ է նշել, որ 50-ական թվականների կեսերին ՍՍՀՄ կառավարությունը հայրենագործներին ազատեց վարկերի ամբողջ չմոծված գումարը և զոյացած առկուսները (չուրբ 160 միլիոն ռուբլի) վճարելու պարտականությունից²¹⁸:

Արտասահմանում մնացած իրենց բարեկամներին գրած նամակներում շատ հայրենագործներ հաղորդում էին իրենց նկատմամբ ցուցաբերվող չքնն Հոգատարության մասին և հորդորում, որպեսզի նրանք ևս շատակն վերադառնալ երկիր, ձեռնամուխ լինեն նրա պայծառ ապագայի կերտման գործին:

Ամերիկահայ գրող Հակոբ Գույումճյանը, հետագայում այցելելով հայրենիք և այստեղ պահանատես լինելով հայրենագործների կյանքին, գրել է. «Գոհունակությամբ համակվեցա տեսնելով տասնյակ հարազատը հայրենագործներու նոր կյանքը: Հայրենագործները իրենց համար ստեղծած են զոհուսակ ու բարեկեցիկ կյանք. ավելի ուրախառիթ պարագան այն է, որ հայրենագործներու զավակները, որոնք արտասահմանի մեջ բոլոր պատենություններն զրկված էին, Մայր Հայրենիքին մեջ հնարավորություն ունեցած են համալսարանական ուսում ստանալու և իբրև գիտնականներ, ինժեներներ, երկրագործական մասնագետներ, զրոյներ, երգիչներ և որակավոր աշխատավորներ իրենց մասնակցությունը կրերեն մեր երկրի շինարարության և բարգավաճման»²¹⁹:

Ի նշան հայրենիքի նկատմամբ չեմ սիրու և նվիրվածության, սփյուռահայ բազմաթիվ կազմակերպություններն ու ան-

հատներ ՀՍՍՀ ներգաղթի կոմիտեի միջոցով ամեն տեսակ նվերներ էին ուղարկում կամ հայրենագործվելիս իրենց հետ Սովետական Հայաստան բերում արխատուքի գործիքներ, մեքենաներ, կազմած արտույնը և այլն՝ հայրենի երկրին ավելի մեծ նպաստ մատուցելու նպատակով: Մի խոսքով, դրանք բազմազան ու բազմաբնույթ նվերներ էին՝ սկսած հաստոցներից ու բժշկական սարքավորումներից մինչև արտաբան քնտիր նմույշներն ու մասունք դարձած սուրճի զավթները Այսպես, օրինակ, Եգիպտոսից հայրենիք եկած Գույումճյանի գերզատառը 1947 թ. նոյեմբերին Սովետական Հայաստանի կառավարությանը նվիրեց լիվերպուլում գնված բրդեղեն շուտոյ 63 սրնդուկ անգլիական առաջնակարգ հաստոցներ, որոնք տրվեցին ՀՍՍՀ տեղական արդյունաբերության մինիստրության նրանի մահուկի ֆարիկային²²⁰: 1947 թ. երրորդ և չորրորդ բարավաններով հայրենիք եկան Հալեպում կազմակերպված ավտոտրանսպորտի 17 հոգուց բաղկացած արտելի անդամները²²¹: ԱՄՆ-ի Համասերասացիական շինարար միությունը հայրենիք ուղարկեց բեռնատար 2 ավտոմեքենա, Արարիկացիների հայրենիք նվիրեց էլեկտրական 3 մկրատ, բարեգործական մի շարք կազմակերպություններ ՀՍՍՀ առողջապահության մինիստրությանը տրամադրեցին մեծ քանակությամբ բժշկական սարքավորումներ և զեղորայք²²²: Ռուսիահայեր Մ. Շլուկյանը և Ս. Պայպուրիցյանը հայրենիք ուղարկեցին սանձնագործող մեքենաներ, ուրիշները՝ ներկեր և տանիքի ծածկի թիթեղներ, «Հայաստանյան ճակատ» միությունը՝ 3 հազար խմ շինափայտ և 60 մահահակալով հոսպիտալ՝ իր ամբողջ կահավորումով և այլն²²³:

ԱՄՆ-ում գործող միջհայրենակցական միությունը 1947 թ. օգոստոս-նոյեմբերի ամիսներին հայրենիք ուղարկեց 1217 հոս-

²²⁰ Տե՛ս ՀՍՍՀ 2206 ՊՊԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 18, ք. 93—96 և գ. 11, ք. 2—15:

²²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, ք. 73—76 և 96:

²²² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 15, ք. 4—5, գ. 25, ք. 25, գ. 4, 5, ք. 98:

²²³ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 15, ք. 1, ց. 2, գ. 37, ք. 1, գ. 13, ք. 17 և 22—23:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 257, ք. 1—3:

²¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստանը արտասահմանյան հյուրերի աչքերով», Երևան, 1960, էջ 130:

առընթեր հետևիկն ներգաղթի կոմիտեի նախագահի անունով գրած դիմումի մեջ խնդրում էր թույլատրել 2002 մշտական բնակություն գալ Մանչեսթրից 90 ՍՍՀՄ բաղաբաղիների և 31 ու ՍՍՀՄ բաղաբաղիների, Համանման՝ դիմումներ ստացվել էին նաև ուրիշ երկրներում եղած սովետական առանձին բաղաբաղիներից³։ Բուլղարիայում ապրող 40 հայ բնասնիքներ 1950 թ. մարտի 15-ին դիմել էին 2002 Մինիստրների խորհրդին՝ խնդրելով թույլատրել ներգաղթել Սովետական Հայաստան։ 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունում մեծ թվով դիմումներ էին ստացվել հատկապես 1946—1948 թթ. Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Հունաստանից, Իրանից, Սիրիայից և Լիբանանից ներգաղթած սովետական բաղաբաղիներից իրենց ծնողների կամ բնուստիկի այլ անդամների (որոնք արդեն պատճառներով չէին կարողացել ժամանակին հայրենագարձվել) Սովետական Հայաստան գալու աշակցելու խնդրանքով։ 1950—1951 թթ. ընթացքում 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունում ստացվել էր այդպիսի 50 դիմում⁴։

2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունից այդ նույն ժամանակամիջոցում ստացել էր 37 հարցումներ, որոնցում խնդրվում էր հայտնել հանրագիտության համապատասխան օրգանների կարծիքը տարբեր երկրներում ապրող որոշ թվով հայերի ՍՍՀՄ բաղաբաղի ընդունելու և նրանց 2002 մշտական բնակության գալը թույլատրելու հնարավորության մասին։

Սի, վերջապես, 1946—1948 թվականների Իրանից հայրենագարձված շատ հայեր 1952 թվականին դիմել էին 2002 արտաքին գործերի մինիստրություն, հայտնելով, որ Իրանում ՍՍՀՄ հյուպատոսությունը հայտարարել է, թե՛ նրանք իրանահայերի Սովետական Հայաստանում ապրող ազգականները համապատասխան պատճենական տեղեկանքներ ուղարկեն այն մասին, որ իրենք կարող են անհրաժեշտ բնակատարածություն հատկացնել, ապա նման անձանց կթույլատրվի մեկնել Սովետական Հայաստան։

Այսպիսով, 1950 թվականից մինչև 1952 թվականի գարունն ընկած ժամանակամիջոցում 2002 արտաքին գործերի մինիստ-

րությունում ստացվել էր ավելի քան 250 դիմում սովետական բաղաբաղի և օտարահպատակ հայերից՝ անհատական կարգով հայրենագարձվելու խնդրանքով⁵։

2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը 1955 թ. մայիսի 18-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությանը հայտնում էր, որ վերջին շրջանում Բուլղարիայից և Ռումինիայից ստացվում են բազմաթիվ դիմումներ, որոնց հեղինակները, տեղեկացնելով 1946—1948 թթ. Սովետական Հայաստան ներգաղթած ազգականների մոտ զգալի քանակությամբ լինելու մասին, խնդրում են իրենց թույլատրել հայրենագարձվելու Սովետական Հայաստան։ Հայտնելով այդ մասին, 2002 արտաքին գործերի մինիստրությունը իր վերադասից խնդրում էր համապատասխան կարգադրություն անել այդ երկրներում սովետական դեսպանություններին՝ արագանելու այդպիսիների զորքի մեկնակերպումը։ Ի պատասխան դրա, 1955 թ. Հուլիսի 25-ին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրությունից հայտնում են, որ ինչպես կապիտալիստական մի շարք երկրներից (Լիբանան, Սիրիա, Եգիպտոս, Իրան, Ֆրանսիա, Քեյրիս, Եվրոպայի, Հնդկաստան), այնպես էլ Բուլղարիայից ու Ռումինիայից ՍՍՀՄ-ին լայն վերաբերվող և սովետական բաղաբաղիություն ունեցող բոլոր հայերին, 2002 իրավասու օրգանների որակյալ կարծիքի առկայության դեպքում, կթույլատրվի հայրենագարձվել⁶։

Վերագալու օրգանների առև թարձրացնելով նոր հայրենագարձվյալներ վերսկսեան հարցը՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական մարմինները միաժամանակ նկատի էին առնում այն հանգամանքը, որ մի շարք գաղթօրջաններում (Եգիպտոս, Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Կիպրոս, Հունաստան, Իրաք, Ինչպես նաև Լատինական Ամերիկայի երկրներում) հայերի համար ստեղծվել էր խիստ անհաստ, նույնիսկ օտարենապալի կացություն, որից սփյուռքահայությանը դուրս բերելու լավագույն ելքը կլինեին զանգվածային հայրենագարձություն լավակարգումը։ 50-ական թվականների կեսերին հատկապես մտահոգիչ վիճակ էր ստեղծվել եգիպտահայության համար Այդ առթիվ եգիպտահայ թեմի առաջնորդ արքեպիսկոպոս

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 234, թ. 1—2.

⁴ Տե՛ս նույն տեղում.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում.

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 241, թ. 1—2.

Մամբրե Սիրունյանը 1957 թ. փետրվարի 11-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին գրած նամակում վերջինիս խրեզդրում էր միջնորդել ՀՍՄՀ կառավարության առջև՝ եզիպտահայերին հայրենիք վերադառնալու, թույլտվություն տալու համար, որպեսզի նրանք Տարկաղզում շինեն հեռանալ ղեպի օտար հորիզոններ՝ ղեպի կանազա, Ավստրալիա, Աֆրիկա և կաթիլանկան Ամերիկա, որը կնշանակեր անզատալի կորուստ հայության համար⁷:

Բանն այն է, որ 1956 թվականի հոկտեմբեր-նոյեմբերի հայտնի իրազարմությունների հետևանքով այլ քրիստոնյաների հետ միասին հայերը նույնպես հարկադրված էին հեռանալ եզիպտոսից ղեպի կանազա, Հարավային Ամերիկա և այլուր: Սակայն, ինչպես պարզորոշ երևում է ՄԱՀ-ում ՍՄԸՄ գիսպանության կցորդ Մ. Առաքելյանի և Մ. Սիրունյանի միջև 1960 թ. ղեկավարների 13-ին կայացած գրույցից, եզիպտահայության բացարձակ մեծամասնությունը վճռական կերպով ցանկանում էր ներգաղթել հայրենիք՝ Այդ մասին Վազգեն Ա-ին գրած իր մի ուրիշ նամակում (22 ղեկավարների, 1960 թ.) նկարագրելով եզիպտահայության տագնապահար ու մուրթյալ վիճակը, Մ. Սիրունյանը կրկին պնդում էր նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու խիստ անհրաժեշտությունը վրա նա գրում էր, որ 1947—1948 թթ. երկու քարավանների հայրենիք մեկնելուց հետո եզիպտահայերը շարունակում են ապրել հայրենադարձության վերսկսման հույսով: Բայց քանի ղեկ այն չի վերսկսված, եզիպտոսում առաջնած նոր իրադրության հետևանքով հայերն սկսել են աստիճանաբար արտագաղթել ուրիշ երկրներ: Եթե մինչև վերջերս այդ պարագան առանձին օտաճողություն չէր պատճառում, որովհետև հայերի արտագաղթը մեծ չափեր չէր ընդունել, ապա օտարերկրացիներին (այլազգիներին) աշխատանքի տեղավորելու մասին 1960 թ. նոյեմբերին ՄԱՀ-ի իշխանությունների հրապարակած օրենքից հետո, վիճակը կտարվել կերպով փոխվել է: Այդ նացիոնալիստական օրենքի համաձայն եզիպտական թաղաքացիություն չունեցող օտարերկրացիները, որպեսզի աշխատանքի տեղավորվեն, պետք է անպայման ՄԱՀ-ի հասարակական աշխատանքների մինիստրություն

նից ստանալին դրա իրավունքը: Օտարերկրացիներ էին հաշվում նույնիսկ նրանց, ովքեր ծնվել ու երկար տարիներ ապրել էին եզիպտոսում: Եզիպտահայերի մեծ մասը շուներ եզիպտական եզիպտացիություն և այդ նոր օրենքը առաջին հերթին բարբաղաբացիություն էր հենց նրանց վիճակը: Սակայն եզիպտական հպարտություն ունեցող հայերը ևս ենթարկվում էին խտրականության և ամենուրեք առավելությունը տրվում էր մասնագետներին: Ահա այս շարժառիթների հետևանքով հայերի մեծ մասը մտադրվել էր հեռանալ եզիպտոսից և իր բախտը փրկություն ուրիշ երկրներում: Ինչպես գրում էր Մ. Սիրունյանը, վերջին շրջանում ակտիվ շարժում էր սկսվել Հարավ-Աֆրիկայան միություն մեկնելու համար: Այդ երկրի Կաշիբում գտնվող ճրտատնտեսությունը լայնորեն բացել էր իր դռները ասիատիկ քրիստոնյաների առջև և հրապտում էր նրանց ղեպի այժևեղ: Շատերն էլ փորձում էին մեկնել Բրազիլիա, Արգենտինա, Ավստրալիա, ԱՄՆ և այլ երկրներ, որը իրոք կնշանակեր անզատալիորեն կորցնել այդ հայությունը: «Մեր կարծիքով,— գանձախորեն կորցնել այդ հայությունը: «Մեր կարծիքով,— վերջում իրավացիորեն գրում էր Մ. Սիրունյանը Վազգեն Ա-ին.— հեռավոր երկրներ մեկնող հայերին սպասում է ասիմիլացիայի և իր հարստատ ազգությունը կորցնելու վտանգը, ուստի հարկավոր է, որ զուր դիմել մեր հարազատ կառավարությանը, որպեսզի թույլատրվի մոտ 2000 եզիպտահայերի ներգաղթը ղեպի հայրենիք»⁸:

Եզիպտահայ թեմի առաջնորդն այնուհետև նշում էր, որ եզիպտական իշխանությունները, որպես այլազգիների, այդպես են վարվում նաև իտալացիների և հույների նկատմամբ: Սակայն Կաշիբում գտնվող իտալական ու հունական ղեկավանները իրենց ազգակիցներին խոստացել են ուղարկել հայրենիք: նման պարագայում Մ. Սիրունյանը խիստ ցանկալի էր գտնում, որ սովետական կառավարությունն ու ղեկավանությունը նույնպես իրենց զրական վերաբերմունքը արտահայտեն հայերի հանդեպ, որոնք Սովետական Հայաստանը գիտում են որպես իրենց միակ հայրենիքը:

Այդ նույն ամսանակի հայրենադարձվելու բուռն ցանկություն էին հայտնում նաև իրաքահայերը⁹, Քիչ էին դիմումներ

⁷ ՏՊ՝ ա նույն տեղում, ց. 2, գ. 14, թ. 1—4.
⁸ ՏՊ՝ ա նույն տեղում, ց. 1, գ. 257, թ. 1—4.

⁹ ՏՊ՝ ա նույն տեղում, ց. 2, գ. 32, թ. 1—4.
¹⁰ ՏՊ՝ ա նույն տեղում, ց. 1, գ. 291, թ. 3—6.

բը Հեռափոխ Արգենտինայից, Ուրուգվայից, ԱՄՆ-ից և այլ երկրներից¹¹: Եվ այսպես, գնալով օրավաճառ աճում էին Հայրենագործության Հետ առնչվող Հարցերը: Ուստի, դրանց ընթացքը ու լուծում տալու նպատակով անհրաժեշտ զարմավ ունենալ կառավարական Հաստիք օրգան: 1958 թ. հոկտեմբերին ստեղծվեց ՀՀՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող Հայերի քննումման կառավարական հանձնաժողով (այսուհետև այն կրճատ կենսվանքը Հայրենագործության հանձնաժողով): Հանձնաժողովի նախագահը Հանդիսանում էր ՀՀՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալը կամ տեղակալը, իսկ նրա կազմի մեջ մտնում էին 244 կենսկուրի ներկայացուցիչը, ՀՍՀՄ արտաքին և ներքին գործերի մինիստրները, պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահը, ՀՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր վերահսկեցման վարչության պետը, ՀԱՄԽ-ի նախագահը, ապա Հայրենագործության կոմիտեի նախագահը և պաշտոնական այլ անձինք¹²:

Այդ հանձնաժողովը քննարկում էր Հայրենիք վերադառնալ ցանկացողներից ստացված դիմումները և անհատական կարգով որոշում նրանց թույլատրելու կամ մերժելու հարցը: Հանձնաժողովի որոշումներն այնուհետև Հաստատվում էին ՀՍՀ Մինիստրների խորհրդի կողմից, ապա գործարկվում որպես կառավարական կարգադրություններ: Հանձնաժողովի կողմից Հայրենիք գալու թույլտվություն ստացածների ցուցակները և Հարակից մյուս նյութերը ուղարկվում էին ՍՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրություն, որը Համապատասխան երկրի մեր ղեկավարության միջոցով իրականացնում էր տվյալ անձի կամ քնտանիքի Հայրենագործությունը:

Այսպես, Հայրենագործության հանձնաժողովի 1958 թ. հոկտեմբերի 6-ի նիստում (արձանագրություն N° 1) քննարկվում են մի խումբ սփյուռքահայերի դիմումներ՝ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու թույլտվություն ստանալու մասին: Որոշվում

է թույլատրել իրանից՝ 4 քնտանիք (20 շունչ), ԱՄՆ-ից՝ 1 քնտանիք (1 շունչ), Ուրուգվայից՝ 1 քնտանիք (5 շունչ) որպես անհատական վիզաներով Հայրենագործներ մշտական բնակության գալ Սովետական Հայաստան իրենց ազգականների մոտ, որոնք նրանց ապահովում են բնակարարություն: Միաժամանակ հանձնարարվում է ՀՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր վերահսկեցման և բանվորների կազմակերպված Հավաքումն այնպիսի գլխավոր վարչությունը՝ ներգաղթողների ապահովելու ըստ մասնագիտության աշխատանքով¹³: Նույն թվականի նոյեմբերի 13-ին տեղի է ունեցել Հայրենագործության կառավարական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը, ուր որոշվել է թույլատրել 9 քնտանիքների (26 շունչ) իրանից, ՄԱՀ-ից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և ԱՄՆ-ից ներգաղթել Սովետական Հայաստան¹⁴: Արխիվում մեզ հասցրվեց գտնել 3-րդ նիստի արձանագրությունը: 1959 թ. փետրվարի 4-ին տեղի է ունեցել 4-րդ նիստը¹⁵, իսկ մինչև 1960 թ. նոյեմբերի 17-ն ընկած ժամանակամիջոցում կալացել է ևս 17 քնտան, այսինքն՝ 21-ըրը¹⁶: Այնուհետև, 1961 թ. հունվարից սկսած, այդ հանձնաժողովի նիստերի արձանագրությունները համարակալվել են ըստ տարիների¹⁷: Հայրենագործության կառավարական հանձնաժողովը ներկայումս էլ գոյություն ունի և նրա միջոցով են ամենից առաջ քննվում ու լուծում ստանում Հայրենագործության, ինչպես նաև սովետական քաղաքացիության մեջ վերականգնվելու Հետ կապված բոլոր հարցերը:

Ինչպես այդ հանձնաժողովի արձանագրությունները Հայրենագործության և նրան հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ ընդհանրապես բավականաչափ հարուստ նյութեր են պարունակում, այնուամենայնիվ զրանցից հնարավոր չէ թվական ստույգ տվյալներ բաղել մինչև 1962 թվականը տեղի ունեցած ներգաղթի վերաբերյալ:

Ավելի քան մեկ տասնամյակի (1950—1961 թթ.) ընթացքում իրականացված անհատական Հայրենագործության փորձը

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 21, Բ. 1—2.
¹² Տե՛ս նույն տեղում: Տարբեր ժամանակ հանձնաժողովի աշխատանքները դիմավորել են ՀՍՀ Մինիստրների նախագահի տեղակալներ կամ առաջին տեղակալներ Է. Վ. Լոճվանիսյանը, Ա. Ա. Ստեփանյանը, Ս. Է. Մովսիսյանը, Ցա. Ն. Զարարյանը, Գ. Ա. Մարտիրոսյանը, Ա. Մ. Գերսիսյանը: Երկու ժամանակ հանձնաժողովի բարտաշարն է եղել ՀՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության պատասխանատու աշխատակից Ն. Վ. Գասարյանը:

¹³ Հե՛ս ՀՍՀ 2208 ՊՎԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 21, Բ. 1.
¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 2.
¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, Բ. 1—3.
¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 4—33, և ց. 28, Բ. 1—60.
¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 35, Բ. 1 և հետո:

ցույց տվեց, որ այդ եղանակով բնավ հնարավոր չէ բավարարել ստացվող բազմաթիվ խնդրանքները: Ինչպես նշված է 2002 արտաքին գործերի մինիստրության 1961 թ. տարեկան հաշվետվության մեջ, սփյուռքահայ բազմաթիվ կազմակերպություններից և արտասահմանյան մի ընդհանուր սովետական զեպպանություններից ու միսիաններից շարունակում էին ստացվել բազմաթիվ միջնորդություններ՝ մեծ խմբերով հայերի հայրենադարձություն և սփյուռքահայ կազմակերպելու ներքին գանձավաձային նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու ներքին, շատ որոշակիորեն բարձրացրին նաև Հայաստանում սովետական իշխանության 40-ամյակի տոնակատարությունների առթիվ հայկական գրեթե բոլոր գաղթօջախներից հայրենիք ժամանած պատվիրակությունները:

Հաշվի առնելով այդ ցանկությունները և հանրապետության մոտոլրդական տնտեսության զարգացման հեռանկարները՝ Սովետական Հայաստանի կուսակցական ու պետական ղեկավար օրգանները միտմենական համապատասխան մարմինների առջև հարց հարուցեցին 1960—70-ական թվականներին արտասահմանյան երկրներից մի քանի տասնյակ հազար սփյուռքահայերի հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին: ՍՄԿԿ Կենտկոմը և ՍՄՇՄ Մինիստրների խորհուրդը, ընդառաջելով Սովետական Հայաստանի կառավարության և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին, 1961 թ. օգոստոսի 12-ին որոշում ընդունեցին Մերձավոր ու Միջին արևելքի, ինչպես նաև ամերիկյան մայրցամաքի երկրներից հայերի նոր գանձավաձային հայրենադարձություն կատարելու մասին¹⁵:

Գրանդով փաստորեն սկսվեց սփյուռքահայերի գանձավաձային հայրենադարձության երրորդ փուլը, որը շարունակվում է մինչև այժմ: Պետք է նշել, որ այդ որոշումը, որպես կարևոր քաղաքական միջոցառում, դրական լայն արձագանք գտավ թե՛ հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում: Այն նկատելիորեն նպաստեց հայրենիք—սփյուռք կապերի աշխուժացմանը, ավելի ուժեղացրեց համակրանքը սովետական հայրենիքի նկատմամբ և նոր հասնող ու թափ հաղորդեց հայապահպանման համար սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերի պայքարին: Այսպիսով, սովետական կառավարությունն իր կարևոր խնդիրնե-

րից մեկը դարձրեց տարագիր հայերի հայրենիք վերադառնալու գործի կազմակերպումը, այստեղ նրանց ապահովելով բոլոր պայմանները բարեկեցիկ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար:

244 XXII համագումարը (սեպտեմբեր, 1961 թ.) առանձնահատուկ ուշադրություն նվիրեց նոր հայրենադարձության կազմակերպման խնդրին: 244 Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ համագումարի ընդունած քանակական սալը մասին ասված է. «Նշելով, որ հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ կոտորածական կուսակցության և սովետական կառավարության հայրական հոգատարության շնորհիվ մոտ ժամանակներս կսկսվի արտասահմանյան հայերի նոր մասսայական վերադարձը Սովետական Հայաստան, համագումարը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմին, Մինիստրների խորհրդին, հանրապետության բոլոր կուսակցական ու սովետական օրգաններին առաջարկում է օրինակելիորեն նախապատրաստվել սովետական նոր քաղաքացիների ընդունմանը, նրանց լրիվ տեղավորմանը, նրանց համար ստեղծել անհրաժեշտ բնակարանային-կենցաղային պայմաններ, սկսելով աշխատանք կատարել նրանց օցիալիստական վերադաստիարակության ուղղությամբ»¹⁶:

Ելնելով ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՄՇՄ Մինիստրների խորհրդի վերոհիշյալ որոշումից, ՍՄՇ Մինիստրների խորհուրդը նախատեսեց 1962—1965 թթ. հայրենիք վերադարձնել ավելի քան 40 հազար սփյուռքահայերի, այդ թվում՝ Նեփպտոսից՝ 8 հազ., Սիրիայից՝ 10 հազ., Կիպրոսից՝ 2 հազ., Լիբանանից՝ 6500, Իրաքից՝ 2 հազ., Իրանից՝ 6200, Հունաստանից՝ 2 հազ., Թուրքիայից՝ 1000, Ուրուգվայից՝ 500, Արգենտինայից՝ 1500 և այլ երկրներից՝ 1000 մարդ: Նախատեսվում էր ըստ տարիների հայրենադարձնել՝ 1962 թ.՝ 5 հազ., 1963 թ.՝ 8 հազ., 1964 թ.՝ 12 հազ., և 1965 թ.՝ 15 հազ. մարդ²⁰: Հայրենադարձների ընդունելու և տեղավորելու համար միտմենական և հանրապետական համապատասխան օրգանները ծավալելով նախապատրաստական լայն աշխատանք: Հայրենադարձության հետ կապված գործնական ամբողջ աշխատանքը զե-

¹⁵ 244 XXII համագումարի քանակական կոմկուսի Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ, Երևան, 1961, էջ 24:
²⁰ Տե՛ս 2002 ՀՀԿ ԳԿԿ, ք. 326, ց. 2, գ. 61, ք. 2—3:

խափորելու համար, 244 Կենտկոմի և ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 29-ի համատեղ որոշմամբ, կազմակերպվեց ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտե (այսուհետև այն կրճատ կանվանենք հայրենադարձության կոմիտե)։

Հայրենադարձության կոմիտեն ստեղծվեց ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր վերաբնակեցման և բանվորների կազմակերպված հավաքագրման գլխավոր վարչության բազայի վրա²¹։ Հայրենադարձության կոմիտեն, շնչված նրա ընդունման կայանները, սկզբում ուներ հետևյալ կազմը՝ ղեկավարություն, ընդունման և տեղավորման բաժին, կուլտ-մասսայական աշխատանքի բաժին, վարչատնտեսական մաս՝ ընդամենը 18 հաստիք²²։

ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդին առընթեր արտասահմանյան վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ֆունկցիաների մեջ մտնում էր մինչև հայրենադարձների ժամանումը համապատասխան կազմակերպություններից նրանց համար բնակարանների ստացումն ու պահպանումը, ըստ նրանց մասնագիտությունների աշխատանքային տեղերի հայթայիումը, նրանց ծրարանների ու երիտասարդների ուսուցման, ինչպես նաև հասակավոր բնակչության անզրադատության ու կիսազրադատության վերացման գործի կազմակերպումը, հայրենադարձների թռչկավորման և բազմազավակ բնտնիքների նպատակավորման հարցերի լուծումը, հայրենադարձների շրջանում կուլտ-մասսայական աշխատանքների կազմակերպումը և այլն։

Հայրենադարձությունը նախապատրաստելու գործում արտասահմանյան հայկական զաղթորախմբերում որոշակի աշխատանք էին կատարում ՄՍՄ և ՄՍՄԷ արտաքին գործերի մի-

նիստությունները, մեր ղեկավարություններն ու հյուպատոսությունները։ Շահագրգռված կազմակերպությունների հետ միասին ՄՍՄԷ արտաքին գործերի միեկիտերությունը մշակել էր հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ մանրամասն հրահանգներ, որոնք հանրապետության ղեկավար օրգանների կողմից հաստատվելուց հետո ուղարկվել էին ՄՍՄ ԱԳՄ և այն երկրների մեր ղեկավարությունները, որոնցից նախատեսվում էր հայերի հայրենադարձություն կատարելու ՄՍՄ ԱԳՄ հայրենադարձության հարցով սերտ կապեր էր պահպանում ՄՍՄ ԱԳՄ համապատասխան բաժինների հետ և մասնակցում ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչների ուղարկմանը այն երկրները, որոնցից պետք է կատարվեր հայրենադարձություն։

Միլիտարահայրության զանգվածային հայրենադարձություն կատարելու մասին սովետական կառավարության այս նոր նախաձեռնությունը ակտուարահայ աշխատավորների շրջանում առաջ բերեց մեծ խանդավառություն, նրանք զանգվածաբար դիմում էին իրենց բնակության երկրի սովետական ղեկավարությունը՝ խնդրելով թույլատրել հայրենադարձվելու Սովետական Հայաստան։

1961 թ. նոյեմբերին ՄՍՄ արտաքին գործերի միեկիտերությունը ցուցում տվեց Եգիպտոսում, Միքսայում, Լիբանանում, Կիպրոսում, Իրաքում և Իրանում սովետական ղեկավարներին՝ այդ երկրների կառավարությունների առջև բարձրացնել նրանց մոտ Հայկական ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի հայրենադարձության գծով երկուական ներկայացուցիչ ուղարկելու հարցը և հասնել զրա զրական լուծմանը։ Շուտով զրականապես լուծվեց այդ հարցը, և այդ երկրները մեկնեցին ՄՍՄ Միեկիտերների խորհրդի ներկայացուցիչները սկսեցին հայրենադարձների կենտրոններում նախապատրաստումը²³։

Ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է ՄԱԷ-ում (Եգիպտոս) ՄՍՄ ղեկավար Է. Երոֆեևը 1962 թ. սկզբում կազմած ղեկուցարար՝ մեջ, հայրենադարձության գծով ՄՍՄ ներկայացուցիչների Կաիրն ժամանումը և հայրենիք մեկնելու համար ցուցակագրումը մեծ ոգեշնչություն ստացրեցին հայրենասիրաբար տրամաշրված եգիպտահայերի շրջանում։ Կարճ ժամանակա-

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 1, թ. 1 և գ. 20, 11։
²² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 36, թ. 1—6։ Հայրենադարձության կոմիտեի առաջին նախագահն է եղել Գ. Տ. Գևորգյանը, մինչև 1967 թ. կեսերը, 1967—1969 թթ.՝ Ս. Տ. Գապայանը, իսկ 1969—1984 թթ.՝ Գ. Զ. Հովհաննիսյանը, 1984 թ. հուլիսից՝ Լ. Պ. Մանասերյանը։ Տարբեր ժամանակներում կոմիտեում ղեկավար աշխատանք են կատարել Եսեկ Զ. Ս. Ալիբաբաևը, Լ. Ս. Հայրապետյանը, և Ա. Մառնիսյանը և ուրիշները ներկայումս կոմիտեի նախագահի անդամներ են Զ. Ա. Հովհաննիսյանը և Ս. Զ. Բարսեղյանը։

²³ Տե՛ս ՄՍՄ 2206 ՊԵԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 305, թ. 1։

միջոցում մեծ քվով հայեր, խմբերով ու անհատորեն, այցելեցին սովետական զեպագետություն և հայտնեցին հայրենադարձվելու իրենց բուն ցանկությունը:

Հայրենադարձվել ցանկացողների ցուցակագրումը սկսելուց բնզամենը քանահինգ օր հետո ՍՍՀՄ զեպագետության հյուպատոսական բաժնում արձանագրվել էր 350 քնտանիք, մոտ 2000 մարդ²⁴, եզրգոտուսում հայրենադարձություն հայտարարատու մասը սկսվողներն արշակում էին հայոց թեմական խորհուրդը և ուսկիցարական կուսակցության սեղանյան կազմակերպության զեկվարտությունը: Մինչդեռ զազթօջախի ռեակցիոն խափերը, մասնավորապես զաշնակցականները, հայրենադարձություն վերաբերվում էին խիստ թշնամեղով: Երանք ափին էին ուժեղացրել զրադրատություններն ու անարկուսները ինչպես «Հուսարերի» էջերում, այնպես էլ հայրենիք ներգաղթելու ցանկություն հայտնած հայերի հասցեներով շարամիտ բովանդակությունը անատորազիր նամակներ ուղարկելով: Այդ շրջանում շատ հայեր իրենց փատարկողներում հայտնաբերում էին Կահիրից կամ Նուշիրեհ այլ վայրերից ուղարկված հայերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն զրված անատորազիր նամակներ, որոնցում շատը զուշներով ներկայացվում էր կյանքի Արևմուտքի երկրներում և հայրենի խորհուրդ էր արվում մեկնել ոչ թե Սովետական Հայաստան, այլ Ավստրալիա, Կանադա, Աստիանյան Ամերիկա և այլուր:

Այդ անատորազիր նամակների ոչ անհայտ հեղինակները ձգնում էին ապացուցել, թե ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենադարձության զոժով ներկայացուցիչների ժամանումը եզրգոտու կատարվել է ոչ թե իսկապես առաջին կ ներգաղթել նատարադարձություն համար, այլ լոկ այդ մասին էզած իստակցությունները հաստատելու նպատակով: Դաշնակների այդ հերյուրանքները, որոնք հավանաբար տարածվում էին ոչ առանց արևմտյան տերությունների ներկայացուցիչների թեկադրանքի, կեղիպատահարության զրա որեւէ ազեցություն չունեցան:

Ինչպես տեղեկացնում էր Ավստրալիայում ՍՍՀՄ զեպագետության հյուպատոսական բաժնի ժողովի պաշտոնակատար Ռ. Պրոնինը, ավստրալիական իշխանությունները ամեն կերպ խրախուսում էին հայերի մուտքը այնտեղ, քանի որ նրանք ու

րակալ մասնագետներ էին, տիրապետում էին մի քանի լեզուներ, մասնավորապես անգլերենի, որը շատ կարեւոր է տեղի պայմաններում: Եահագրգոված իրենով զրտնով, ավստրալիական կատարություններ, կեղիպական իշխանությունների թույլտվությամբ, Կահիրեում բացել էր հասուկ ներգաղթի բյուրո՝ հայերին, ինչպես նաև հուշիերին հավաքազրելու համար²⁵:

ՄԱՀ-ից հայերին արևմտյան երկրներ արտագաղթեցնելու զործում որոշակի զեր էր խողում նաև կաթոլիկ եկեղեցին, մասնավորապես քահանա Եեղապեր, որն օգնում էր ամերիկյան զեպագետությանը հայերի ԱՄՆ մեկնումը կազմակերպելու զործում: Հուսի կաթոլիկ եկեղեցին էլ զրազված էր հայերի կանադա մեկնումը կազմակերպելու նպատակով: Այդ նպատակով մասնակցություն ուներ նաև հայ կաթոլիկ քահանա Աղաշանյանը: Կաթոլիկ եկեղեցին արևմտյան երկրներ մեկնող հայերին նուշիսկ նյութական որոշ օգնություն էր ցույց տալիս, կաշառում նրանց:

Հահառակ զրան, հայ լուսավորական եկեղեցին միանգամայն զրական էր վերաբերվում հայերի Սովետական Հայաստան հայրենադարձվելուն: ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի հայրենադարձության զոժով ներկայացուցիչների Կահիրե ժամանելու հնցը հարող օրը արքեպիսկոպոս Մ. Սիրունյանն իր քարազի մեջ հայերին կոչ էր անում չմեկնել Արևմուտք, այլ վերադառնալ հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան: Մ. Սիրունյանը կարականապես հրամարվել էր արևմտյան երկրներ մեկնելու համար հայերին համոզելու՝ այդ տերությունների ներկայացուցիչների բազմաթիվ առաջարկներից: Ընդհակառակը, նա որոշակի աշխատանք էր ժափալել հայրենադարձվող հայերի բնուները Կահիրեց Ալեքսանդրիայի նավահանգիստ փոխազրելու և կարիքավորներին օգնելու համար հայ Համայնքից 1000 եղիպական ֆուսա զրամսը հավաքելու ուղղությամբ²⁶:

Եթե մինչև ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչների Կահիրե ժամանումը զաշնակները հայտարարում էին, թե իբր ոչ մի ներգաղթ էլ չի լինի, ապա զրանից հետո «Հուսարերի»

²⁴ Տե՛ս նուշ սեղում, ֆ. 873, ց. 1, գ. 8, ք. 2—3:

²⁵ Տե՛ս նուշ սեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 326, ք. 1—14:

րին էջերում նշում էին եզրագրային արտափնցնել Սովետական Հայաստանում կյանքի պայմանների անասնկրթության վերաբերյալ առաջիններով ու ասոր Ներշնչանքներով ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Բրազիլիայի, Արգենտինայի և Ավստրալիայի՝ Կահիրեում գտնվող ներկայացուցչությունները միտումնազոր կերպով գյուրացրել էին Հայերի իրենց երկրները մեկնելու մեկնարկումները, որպեսզի որքան հնարավոր է շատ քանասնիքներ գաղթեցնեն: Այս գործում ոչ երկրորդական դեր էր խաղում նաև այսպես կոչված «Հայ գաղթականների ամերիկյան կոմիտեն»՝ ԱՆՉԱ-ն, որը գլխավորում էր ոչ անհայտ գաղթականական «խնամարարպետ» Ջորջ Մարտիկյանը: Սակայն, շնայած այդ բոլոր խարզավանքներին, եզրագրային մեծամասնության անկեղծ ձգտում էր վերագրանալ մայր Հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան:

Հանգզվածային Հայրենագրություն վերականգնող կազմակերպումը մեծ էր նաև իրանահայերի խանցավառությունը: Քննչանք այդ առթիվ Հայաստան էր Իրանում ՍՄՄ ղեկավար Ն. Պեղովը, Հայրենագրություն վերականգնող մասին նրանքի ազդեցիկ հաղորդումը լսելուց անմիջապես հետո, սկսվեց տեղի Հայերի մասսայական Նասանք ղեկի սովետական ղեկավարատուն: Ընդամենը երկու օրվա ընթացքում ավելի քան 2000 մարդ արձանագրվեց Հայրենիք մեկնելու համար²⁷:

Այդ նույն ժամանակ Սամարայի ՍՄՄ գլխավոր հյուպատոսը հաղորդում էր, որ իրեն է ներկայացել տեղի հայ համայնքի ներկայացուցիչը և հայտնել, որ մոտ 1000 հայեր, գլխավորապես երիտասարդներ, պատրաստ են անմիջապես մեկնել Սովետական Հայաստան²⁸:

Կիպրոսի հանրապետությունում ՍՄՄ ղեկավար Պ. Երմուշինը նույնպես հայտնում էր, որ հայ համայնքի ներկայացուցիչները խնդրում են շուտափույթ կերպով կիպրահայերին փոխադրել Հայրենիք, զբանում տանելով նրանց փրկությունը: Սովետական ղեկավարության ունեցած տվյալներով, 3200 հոգուց բաղկացած կիպրահայ համայնքի 80 տոկոսից ավելին ցանկանում էր ներգաղթել Հայրենիք²⁹:

Անգլիայից նույնպես ՍՄՄ ղեկավարությունը հաղորդում էր, որ այնպիսի բնակվող հայեր 244 XXII համալուծարում ենկանոմի առաջին քարտուղար Յու. Ն. Հարությունի ղեկուցությամբ տեղականով հայրենագրություն վերականգնող մասին, խնդրում են իրենց ևս քայլադրել ներգաղթել Սովետական Հայաստան: Սովետական ղեկավարը խնդրում էր ՍՄՄ արտգործմիտարությունը՝ իրեն տեղյակ դարձնել Անգլիայից հայերի Հայրենագրություն պլանի մասին³⁰:

Հայկական ՍՄՄ Մինիստրների խորհուրդը 1961 թ. նոյեմբերի 5-ին որոշում ընդունեց «Առտաստմանից 1962—1965 թվականներին ժամանող հայերին ՍՄՄ բնակավայրերում տեղավորելու մասին»³¹: Այդ որոշմամբ Սովետական Հայաստան ներգաղթող փոխարհայերին բնակարաններով ապահովելու և կրթելու համար կուլտուր-կենցաղային անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու նպատակով պարտավորեցվում էին ՍՄՄ ժողտրեսխորհրդը, ՍՄՄ Մինիստրների խորհրդին ստեղծել սովետական կիպրոսի վարչությունը, Կիրովականի քաղաքների գործակալը, Իլհան և Հրազդանի շրջանների գործումները՝ 1962—1965 թթ. ընթացքում պատրաստել 280 հազար քմ բնակատարություն, որից 1962 թ. համար 15000 քմ: Այդ թվում կիրովականում՝ 3000, Իլհանում՝ 1000, Լուսավումում (1967 թ. Զարգացված)՝ 2400, Հրազդանում՝ 5000, Արցի ավանում՝ 600, ժողտրեսխորհի գծով՝ 3000 քմ բնակատարություն³²:

Երբ փոխվեց ավելի վաղ մշակված պլանը և ավելացվեց 1962 թվականին ներգաղթողների թիվը, ՍՄՄ Մինիստրների խորհուրդը 1962 թ. ապրիլի 9-ին կայացրեց լրացուցիչ որոշում, որի համառանց սահմանվում էր Հայրենագրությունների համար 1962 թվականին պատրաստել 4:650 քմ բնակատարություն: Դրանից նրանում՝ 1000, (նրինականում՝ 600, կիրովականում՝ 12000, Ալավերդում՝ 150, Ղափանում՝ 100, Իլհանում՝ 3000, Լուսավումում՝ 7000, Հրազդանում՝ 10800, Արզնիում՝ (ապակյա տարանների գործարանի բանավանում)՝ 300, նոր Հանքում՝ 700 և հանրապետություն սովետականի ավաններում՝ 8000 քմ բնակատարություն³³: Այդ նույն որոշմամբ,

²⁷ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 327, ք. 5.

²⁸ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 3—6:

²⁹ ՏՆ՝ նույն տեղում:

³⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում:

³¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 367, ց. 10, գ. 1, ք. 1—2:

³² ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 3—5:

³³ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 12—19:

Հայրենազարմենիի գյուրոցահասակ երեխաներին գյուրոցներում քննչրկելու նպատակով, սահմանվում էր 1962—1965 թթ. ընթացքում Հրազդան, Ալավերդի, Լուսավան քաղաքներում, Իջևան, Արզնի, Էլուս (այժմ՝ Արզնյան քաղաք) և Մասիս ավաններում շահագործման հանձնել 5360 աշակերտական տեղով գյուրոցական շինքեր: Այդ նույն ժամանակահիշտյում կառուցվելու էին 1800 տեղով նախադպրոցական հիմնարկներ, ինչպես նաև հիմնականօրեք, հրապարակային, պոլիտեխնիկական, տանկային կայաններ, մանկական կոնսուլտացիաներ, մերենալսչված կաթնախոհանոցներ և այլն²⁴:

Ըստ նախնական պլանի վերջնական տարբերակի որոշվեց 1962 թվականին Հայրենազարմենի 1250 ընտանիք (մեկ ընտանիքը միջին հաշվով ենթադրելով 4 հոգուց բաղկացած), 5000 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 750 ընտանիք (3000 մարդ), Եգիպտոսից՝ 250 ընտանիք (1000 մարդ), Կիպրոսից՝ 125 ընտանիք (500 մարդ), Իրաքից՝ 125 ընտանիք (500 մարդ): Այդ նպատակով նախատեսվում էր ծախսել մեկ միլիոն 83 հազար արտ. Լ՜²⁵:

Հայրենազարմենիին սովետական տերիտորիայում քննուենելու համար Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի 1962 թ. փետրվարի՝ 28-ի կարգադրությունում Հայրենազարմենիային կոմիտեն Բաթումում և Զուլֆարում կազմակերպեց երկու կայան յուրաքանչյուրը 500 մարդու հաշվով²⁶: Այդ կայանները կառուցվորելու նպատակով Հայրենազարմենիային կոմիտեն ձեռք բերեց անհրաժեշտ պարագաներ²⁷:

Զուլֆարի կայանը նախատեսված էր Իրանից եկող Հայրենազարմենիին քննուենելու համար: Սակայն այն բանից հետո, երբ իրանական կողմը չհամաձայնվեց սահմանային Զուլֆա կայարանով բաց թողնել Հայրենազարմենիին, Հայրենազարմենիային կոմիտեն ժամանակավորապես կոնսերվացիայի ենթարկեց Զուլֆարի կայանը և նրա փոխարեն կազմակերպեց Բարժի կայանը²⁸: Հետագայում, երբ վերսկզբից Իրանից Հայրենի գնահավածային Հայրենազարմենիյունը, Զուլֆարի կայանը նորից վերա-

բացվեց, Ռշպես երևում է Բաթումի կայանի 1962 թվականի առերկան հաշվետվությունից, այն իր գործունեությունը սկսել է նույն թվականի մայիսից: Մայիս-սեպտեմբերի ամիսներին կառուցվեց ծովային նավահանգստի և երկաթուղային կայարանի պահեստների Հայրենազարմենիի քննուենման կայանին հասցված շինքերի վերակառուցումն ու վերանորոգումը: Սակզվեցին բարեկարգ հանրակացարաններ, ճաշարան և բժշկական կայան: Հոկտեմբերից արդեն Բաթումի կայանը սկսեց քննուենել Հայրենիք ժամանող Հայրենազարմենիի քաղապանները:

1962 թ. հոկտեմբերի 7-ին Բաթում հասավ Հայրենազարմենիի առաջին խումբը Կիպրոսից՝ 80 ընտանիք (336 շունչ), իսկ հոկտեմբերի 25-ին՝ ՄԱՀ-ից (Եգիպտոս)՝ 80 ընտանիք (213 շունչ): Բարժի կայանի միջոցով Իրանից Հայրենիք եկավ 14 ընտանիք (58 շունչ): Այսպիսով, 1962 թվականին Բաթումի և Բարժի կայաններով խմբակային կարգով Հայրենիք եկավ 174 ընտանիք (607 մարդ)²⁹: Բացի այդ, աշխարհի 10 երկրներից (Արևանս, Սիրիա, Ֆրանսիա, Արուզբայ, Արգենտինա, Իրաք, Իրան, Քուբրեա, Հունաստան, Կիպրոս) անհատական կարգով Հայրենիք եկավ ևս 46 ընտանիք (144 մարդ): Այսպիսով, ըստ ներգաղթի կոմիտեի 1962 թ. տարեկան հաշվետվության, սփյուռքից Հայրենիք է ներգաղթել 220 ընտանիք (751 շունչ)³⁰: Սակայն 1962—1982 թթ. տեղի ունեցած Հայրենազարմենիային վերաբերյալ կոմիտեն կազմած ընդհանուր աշխուսակի մեջ 1962 թվականին ներգաղթածների թիվը ցույց է տրված 217 ընտանիք (757 շունչ), այդ թվում Կիպրոսից՝ 81 ընտ. (338 շունչ), ՄԱՀ-ից (Եգիպտոս)՝ 75 ընտ. (213 շունչ), Սիրիայից՝ 4 ընտ. (14 շունչ), Իրանից՝ 38 ընտ. (137 շունչ), Արևանսից՝ 8 ընտանիք (29 շունչ), Կիպրոսից՝ 1 ընտանիք (2 շունչ), Իրաքից՝ 1 ընտանիք (1 շունչ), Արուզբայից՝ 1 ընտանիք (2 շունչ), Արգենտինայից՝ 4 ընտանիք (11 շունչ), Ֆրանսիայից՝ 2 ընտանիք (3 շունչ), Քուբրեայից՝ 2 ընտանիք (6 շունչ), Հունաստանից՝ 1 ընտանիք (3 շունչ)³¹: Մեր կարծիքով

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 6—8:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 22, ք. 11:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 10:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 1, ք. 11:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 2, ք. 20—21:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 21, ք. 29:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին առկառահմանված զեբուրացի Հայրենիք քննուենման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղիկ-զնկ-ժյուններ 1962—1982 թթ. կառուցված Հայրենազարմենիային մասին գործը»:

ավելի առույգ և նշագծած պետք է նամարել վերջին թիվը, ապրիլի⁴⁰ աղյուսակում նշված բնառներին և շնչերի բանակը, Կիպարաչայ և եղբայրաշայ հայրենադարձների ընդունելության գրա (Քաթմաթի ընդունման կայան ժամանելու պահի մինչև նշանակված բնակավայր հասնելը) ծախսվել է 66887 և 88 կոպ.⁴² Սովետական տերիտորիա ժամանելուց հետո ներգաղթյուններն ստանում էին միանվագ դրամական նպաստ՝ կա՛մ 50 և, օրական երեք անգամ մի օրնուց (ընդունման կայանի կարանտինում ներգաղթյունները մեռնում էին 4—7 օր) և Քաթմաթից մինչև նշանակված բնակավայրը հասնելու համար չոր անդի երկու օրվա նորմա⁴³:

Այսպիսով, նախապես պլանավորված 5 հազարի դիմա 1962 թ. խմբակային վիզաներով հայրենադարձվեց ընդամենը 607 մարդ⁴⁴, Բանը նրանումն էր, որ մի շարք երկրներում տեղզված քաղաքական իրադրությունը ուղղակի աննպաստ և դժգոհանքով առաջին հայրենադարձության համար: Այդ պատճառով էլ Սիրիայում, Լիբանանում և Իրաքում ՍՍՀՄ զեսպանությունները նպատակահարմար շտաբն ալը երկրների կառավարությունների առաջ ավելի պահին զենկ զանգվածային հայրենադարձության հարցը: ՍՍՀՄ զեսպանությունների այդ կարծիքն էր՝ նամանայնցին նաև մեր հանրապետության համապատասխան օրդաները, ուստի 1962 թ. հայերի զանգվածային հայրենադարձություն կատարվեց միայն Կիպարոսից, Եգիպտոսից և Իրանից:

Չնայելով նրան, որ հատկապես Իրանում, հայերի հայրենադարձությունը հանգիպել յուր խոշորագույնների Փաստորեն այնտեղ նույնպես քաղաքական իրադրություն անսպասելիորեն աննպաստ եղավ հայրենադարձության համար: Իրանական իշխանությունները, խոսքով համանայնիցով հայերի զանգվածային հայրենադարձությանը, գործնականում բազմաթիվ խոչընդոտներ հարուցեցին դրա զենկ: Երբ հայրենադարձությունը նախապատրաստելու նպատակով Իրան ժամանեցին 2002 Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչները, իրանական իշխանությունները սկսեցին անհիմն կերպով ձգձգել հայրենադարձու-

թյան հետ կապված հարցերի լուծումը: 2002 ներկայացուցիչներին չէին թույլատրում մեկնել այն քաղաքներն և շրջանները, ուր հայեր էին ապրում, երկար ժամանակ ձգձգում էին հայերի իրանական նպատակությունից դուրս գալու մեկնեցումը և այլն: Անկախված է, որ այդ գործում որոշակի բացասական դեր էին խաղում Քնհրանում ամերիկյան զեսպանության աշխատակիցներն և զաշխակները, որոնք ձգտում էին աշխեն կերպ օրդակել Իրանից հայերի հայրենադարձությունը: Այդ էր պատճառը, որ Իրանից խմբակային հայրենադարձության միջոցով 1962 թվականին հայրենիք եկավ նախատեսված 3000-ի դիմաց ընդամենը 58 մարդ: Չնայած ՄԱԷ-ի իշխանությունները սկզբնապես նամանայն էին հայերի հայրենադարձությանը, սակայն դրանք նույնպես մի շարք դժգոհություններ արտահայտեցին զանգվածային հայրենադարձության գործնական իրականացման ժամանակ (հայերին չէին թույլատրում իրենց հետ տանել ամբողջ ունեցվածքը, ձգձգում էին երանց մեկնման գործերի մեկնեցումը և այլն): Այդ տեսակետից համեմատաբար բարենպաստ եղավ միևնույնուրեք Կիպարոսում:

Հիմնականում վերը նշված պատճառներով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ պլանավորված 5000-ի փոխարեն խմբակային հայրենադարձության միջոցով 1962 թ. հայրենիք եկավ շուրջ 607 մարդ՝ Իրանից, Կիպարոսից և ՄԱԷ-ից⁴⁵:

Կիպարաչայ հայրենադարձները տեղավորվեցին Լևինականում և Կիրովականում, իսկ եգիպտահայերը՝ Ալավիերի, Կիրովական, Լևինական և Երևան քաղաքներում⁴⁶:

Ի նշան անկեղծ երախտագրառության, 1962 թ. հոկտեմբերին, ներգաղթին աշակերտ կիպարաչայ կամբանի նախազահ Տիգրան Չախիկյանի ստորագրությամբ հայրենադարձյունների առևտրից նիկոզիայից հեռագրի օրդակելից ՍՍՀՄ կառավարությանը, ուր ստված էր. «Մենք, նախկինում Կիպարոսում ապրող հայերս, այս հանգիստավոր բույններին հայտնում ենք ամենանկեղծ երախտագրառություն և շնորհակալություն սովետական կառավարությանը, մեր մայր հայրենիքին՝ Սովետական Հաստատանին, մեր մասին հոգատարության և մեզ մեր հայրենի-

⁴⁰ ՏՊ՝ 2002 ՀՀՄԸ ԳՊԸ, ֆ. 362, ց. 10, ք. 21, ք. 61:

⁴¹ ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 62:

⁴² ՏՊ՝ նույն տեղում, ք. 61 և ք. 22, ք. 11:

⁴³ ՏՊ՝ նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, ք. 327, ք. 1—14:

⁴⁴ ՏՊ՝ նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, ք. 21, ք. 62:

քը, որից երկար տարիներ կտրված էինք, վերադառնալու եր-
շանիկ հարազատության ապու համար:

Մենք վստահեցնում ենք սովետական կառավարությանը և
մեր մայր Հայրենիքին, որ վերադառնալով Սովետական Հա-
յաստան, մեր բոլոր ուժերը կտանք մեր սիրելի Հայրենիքի ա-
ռաջադեմության ու ծաղիկման գործին, հանուն խաղաղության
պայքարի գործին⁴⁷:

1962 թ. զինվածների 13-ին կիրառում ՍՍՀՄ զենայնու-
թյան կցորդ Ա. Պրիկիսնովի և հայերի ներգաղթին աշակերտ
կոմիտեի անդամ Գրիգոր Քերեքյանի միջև կայացած գրույթի
մասնակց վերջին հայտնում է, որ Հայրենիք մեկնած կիրառ-
չայերից անաչցված նամակներում հազարվում է այնպիսի
երանց ցույց տված շեղմ ընդունելության և հոգատարության
մասին⁴⁸:

Սովետական կառավարությունը իսկապես մեծ հոգատա-
րություն էր ցուցաբերում Հայրենազարմենների նկատմամբ,
երանց ապահովելով ձրի, հարմարավետ բնակարաններով, ար-
տանյալ կարգով հատկացնելով կահույք և այլ միջոցներ: Ինչ-
պես երևում է Հայրենազարմության կոմիտեի 1962 թ. հուլ-
վեամբյուրներից, այդ տարվա համար առանձնացված մեկ ըն-
դիւն 83 հազար ութսույց ծախսվել է ընդամենը 296800 ուր-
լի⁴⁹, 1962 թվականին Հայրենազարմության կոմիտեն ընդուն-
ման կայանների հետ միասին ուներ 45 հաստիքային միավոր,
որից Բաթումի կայանում՝ 20, իսկ Ջուլֆայում՝ 19 աշխատա-
կիցներ⁵⁰: Ջուլֆայի կայանը նախատեսված էր Իրանից երկա-
թուղով Հայրենազարմողների ընդունման համար և 1962 թ.
երկրորդ ծառայակից պատրաստ էր: Սակայն այդ տարի Ջուլ-
ֆայով Իրանից ոչ մի Հայրենազարմ չէկով, թեպետ պլանավոր-
ված էր ընդունել 750 ընտանիք կամ 3000 մարդ և այդ նպա-
տակով կազմված էր 214510 ուրուլ: Նախահաշիվով⁵¹:

1963 թ. մայիսի 6-ին Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների խոր-
հուրդը բնակարանից նույն թվականին Հայրենազարմների ընդուն-

ման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման հարցը: Սահ-
մանից ընդունելության ընդհանուր պլանը՝ 3500 մարդ, այդ
թվում Իրանից՝ 1000, ԵՍՀՒ-ից՝ 700, Կիրգուսից՝ 600, Նուստա-
տանից՝ 500 և այլ երկրներից՝ 700 մարդ: Որոշվեց Հայրենա-
զարմների տեղավորել Լենինականում՝ 750, Կիրովականում՝
700, Հրազդանում՝ 700, Լուսավանում՝ 500, Ալավերդում և Իջև-
վանում՝ 200-ական, Ստեփանավանում՝ 50, Ղափանում՝ 100,
Արցախում՝ 300 մարդ: Նախատեսվում էր, որ նիկ հաշվով
լրացուցիչ Հայրենազարմնել կա 2000 հոգու, երանց տեղավորել
հանրապետության սովխոզներում⁵²:

2002 Մինիստրների խորհուրդը միաժամանակ հանձնա-
րարեց համապատասխան միջնորդություններին ու զերատես-
չություններին՝ Հայրենիք մասնաճյուղներին անմիջապես ապա-
հովել ըստ մասնազիտության աշխատանքով և կազմակերպել
երկիտների ու երիտասարդների ուսուցման, ինչպես նաև մեծա-
հասակների անզրադախտության ու կիտազրադախտության վերաց-
ման գործ⁵³:

Նույն թվականի ապրիլի 22-ին 2002 Մինիստրների խոր-
հուրդը կրկին անզրադախտով 1963 թ. Հայրենիք մասնաճյուղ
Հայրենազարմների բնակարաններով ապահովելու հարցին: Որոշ-
վեց 1963 թ. բնակֆոնդը բաշխելուս Հայրենազարմների համար
առանձնացնել 41000 քմ բնակատարածություն, որից Երևանում՝
4000, Լենինականում՝ 8000, Կիրովականում՝ 6000, Ալավեր-
դում՝ 2000, Ղափանում՝ 1000, Հրազդանում՝ 3000, Իջևանում՝
2000, Լուսավանում՝ 400, զյուղմիթերների արտադրության և
մթերումների մինիստրության սովխոզների ավաններում՝ 6600
քառ. մետր⁵⁴, Այդ որոշմամբ միաժամանակ հանձնարարվում
է համապատասխան քաղաքիտների գործկոմների նախորդ
տարիներին Հայրենիք կամ Հայրենազարմների բնակատար-
ածությամբ լիովին բավարարելու նպատակով 1963 թվականին
Հայրենազարմության կոմիտեին հատկացնել լրացուցիչ բնակ-
ֆոնդ՝ Երևանում՝ 24,000, Լենինականում՝ 1740 և Կիրովակա-
նում՝ 1050 քմ⁵⁵:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 50, թ. 7:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 61, թ. 6-7:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 21, թ. 28:

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 22, թ. 1 և 9:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2 և 11:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, թ. 13-24:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2-5:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

1963 թվականին սփյուռքահայ 16 գաղթօջախներից ընդունվել է 2304 հայրենադարձ (619 քննանիթ)⁵⁶, Գրանից 412 ընտանիք (1702 մարդ) կնգով Իրանից, 45 ընտանիք (152 մարդ)⁵⁷ Կիպրոսից, 24 ընտանիք (44 մարդ)⁵⁸ Հունաստանից և 90 ընտանիք (243 մարդ)⁵⁹ Եգիպտոսից, խմբակային վիզաներով: Մնացածները հայրենիք եկան անհատական վիզաներով: Բարբիայից, Լիբանանից, Ուրուգվայից, Իտալիայից, Նիթովգիայից, Սիրիայից, Իսպանիայից, Իրաքից, Իրանից, Արգենտինայից և Բրազիլիայից⁶⁰:

1963 թ. հոկտեմբերի 11-ին ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհուրդը անդրադարձավ արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունելության, սեղազորման և աշխատանքով ապահովման հարցերին: Միևիտարների խորհուրդը նշեց, որ հայրենադարձության կոմիտեան և սեղազան սովետները այդ ուղղությամբ սուղալի աշխատանք են կատարել: Հանրապետության բազարներում և ավաններում, որ նախատեսված է եղել սեղազորել հայրենադարձներին, նախօրոք պարտադրվել են բնակարաններ, միջոցառումներ են ձեռնարկվել աշխատունակներին համապատասխան աշխատանքով ապահովելու ուղղությամբ, գյուղատեղիայի երկիսաներին ու երիտասարդներին նախաընթացիկ զբոսընկերում և այլ սուսունական հաստատություններում ընդգրկելու համար և այլն:

Դրա նաև մեկուկուս Միևիտարների խորհուրդն արձանագրեց, որ այլ գործում սեղ են գտել նաև մի շարք քերտություններ: Երբեմն ժամանակին շահագործման չէին հանձնվում բնակարանները, բավարար ընամությունը պարենային և արդյունաբերական ապրանքներ չէին մատակարարվում հայրենադարձներով ընդունվելով ավաններին ու թաղամասերին և այլն⁶¹:

Հայրենադարձների սպասարկումը և կուլուր-կենցաղային պայմանները անբավարար էին հատկապես Հրազդանի նոր թաղամասում: Այնտեղ ժամանակին շահագործման չէր հանձնվել սուր ջրի մատակարարումը, չկար հասարակական բազնիք, Եուրարակները զրկված էին անհրաժեշտ սանիտարահիգիենիկ հարմարություններից: Նոր շահագործման հանձնված խանութ-

ները լավ չէին սարքավորված, չկար կապի բաժանմունք, անբարեկարգ, ուղղակի բարձրիցի վիճակում էին ճանապարհները, չկաշին կինոթատրոն, ակումբ և այլ կուլուրադական հիմնարկներ: Ընդ քերտություններ կային հայրենադարձների բժշկական ու պատրիման ընդառնառում: Բացահայտելով այս և մի շարք այլ քերտություններ, ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհուրդը կոնկրետ միջոցառումներ մշակեց գրությունը արժատապես բարելավելու ուղղությամբ⁶²:

1964 թվականին սեղի ունենալիք հայրենադարձության նախապատրաստման հարցը ընտարվեց ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհրդի նույն թվականի մարտի 6-ի նիստում: Այնտեղ սահմանվեց 1964 թ. Իրանից, ՆԱՀ-ից, Կիպրոսից և այլ երկրներից սփյուռքահայերի ընդունելության պլանը՝ 2500 մարդ⁶³: Հայրենադարձության հանձնաժողովին հանձնարարվեց որոշել ժամանակների թիվն ըստ առանձին երկրների: Նախատեսվեց հայրենադարձներին սեղազորել և ներսև, Լեհիստան, Կիբովական, Իշլան ընդարկներում և Հանրապետության այլ բնակավայրերում: Այդ նպատակով 1964 թ. բնակարանային ֆոնդից հայրենադարձության կոմիտեին հատկացվեց 34200 քմ բնակատարանություն, որից Իրանում՝ 5000, Լեհիստանում՝ 8700, Կիբովականում, Լուսավանում և Հրազդանում՝ 2000-ական, Սև-Վանում՝ 200 և հանրապետության սովխոզային ավաններում՝ 15000 քմ: Միամասնակ հանձնարարվեց հայրենադարձության կոմիտեին՝ համապատասխան բազազմաների, միևիտարությունների՝ ու զերտանությունների նաև համասեղ երկամայամակետում որոշել այն ձեռնարկություններն ու կազմակերպությունները, որոնցում պետք է ըստ մասնագիտությունների աշխատանքի սեղազորվեին 1964 թ. ժամանակ հայրենադարձներ: Այդ առիթով ստաշարկվեց Ժողատնխորհի թևին արդյունաբերության վարչությանը՝ մինչև մարտի 15-ը Հրազդանում շահագործման հանձնել արհիտոտաի ֆարրիկա, իսկ մինչև սոցտոտի 1-ը՝ Լեհիստանում և Կիբովականում նույնիկ կարման լրացուցիչ արտադրամասեր: Հայրենադարձ կանանց աշխատանքով ապահովելու նպատակով որոշվեց թևին արդյունաբերության ձեռնարկություն բացել Լուսավանում: Մշակվեցին

⁵⁶ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 29, թ. 37:

⁵⁷ Տճ՝ նույն տեղում:

⁵⁸ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 7, թ. 28—29:

⁵⁹ Տճ՝ նույն տեղում:

⁶⁰ Տճ՝ նույն տեղում, գ. 7, թ. 7—8:

նակ մի շարք այլ միջոցառումներ՝ Հայրենազարմեների աշխատանքային և կուլտուր-կենցաղային պայմանները բարելավելու համար⁶¹։

Նախադարձաբանական այս աշխատանքները կատարելուց հետո սկսվեց Հայրենազարմեների ընդունումը։ 1964 թ. Հայրենիք կնիվ 281 ընտանիք (1088 մարդ), որից խմբակային գի-զաներով 251 ընտանիք (1005 մարդ), այդ թվում՝ 55 ընտանիք (139 մարդ)՝ ԵՄԼ-ից, 6 ընտանիք (10 մարդ)՝ Կիպրոսից և 187 ընտանիք (836 մարդ)՝ Սփրիայից։ 30 ընտանիք (83 մարդ) Հայրենիք կնիվ անհատական գիզաներով, աշխարհի 11 երկրից⁶²։ 1964 թ. կատարվելիք ներգաղթի գրա նախատեսված էր մասնել 2 միլիոն 800 հազար ուսույն, փաստացի միայն կազմել է 259283 ուսույն⁶³։

Ինչպես իր զննուցազրում հաղորդում է 1964 թ. ԵՄԼ-ում Հայրենազարմույթյան զծով ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի ներկայացուցիչ Է. Մուսիյանը, գաշնակները և ԱնՉԱ-ն շարունակում էին Հայրենազարմույթյունը նա զրում է, որ ԱնՉԱ-ի բրնց խուրդային զորմունսությունը նա զրում է, որ ԱնՉԱ-ի նախագահ Զորչ Մարտիկյանը, Պերն Մարյանը և Ավետիս Զարչյանը 1964 թ. մայիսի սկզբին, որպես գաշնակցական կուսակցության ներկայացուցիչներ, մեկնել են Ավստրալիա և Կանադա՝ ԵՄԼ-ից և մերձավորարևելյան մյուս Հայկական գաղ-խավայրերից զկար այդ երկրները Հայերի ձրի մեկնումը հաշտացնելու, ինչպես նաև արտագաղթող Հայերի համար այդ երկրներում հոգ ստանալու նպատակով։ Սակայն նրանց այդ մեռակեր մախողվել է։

Գտանելով Ավստրալիայից և Կանադայից ստացված նա-մակներից, այնտեղ մեկնածների մեծամասնությունը զծով էր իր գիճակից, Ավստրալիա և Կանադա զնացողները իրնց հետ շին կարող տանել իրենց ձր նոզներին, զանի որ նշված եր-կրները շին ընդունում նրանց։ Այնտեղ հիմնականում զծով էր աշխատանակ երիտասարդությունը, իսկ զտառմյալ հասակ ունեցող մարդիկ գաշնական պարտավորներով մերժվում էին։ Չմայած զրան, Սփրիպտոսում ԱնՉԱ-ի ներկայացուցիչ, տներին-

յան բանակի բրիգադային զնեռալ Հայկ Շերբեռյանը, որը հա-նախ էր լինում Կահիրեում և զնկուզարում զաշնակների զոր-մունսությունը, գաշնակցական սՀուսարերի՝ հետ միասին շա-րունակում էր զտիբեղի արևմտյան երկրները և խանդարել Հայ-րենազարմույթյունը⁶⁴։

Է. Մուսիյանը նշում է, որ ինչպես նախորդ տարիներին, այնպես էլ 1964 թ. գաշնակները շարունակում են սՀուսարերի էներում և այլ միջոցներով պրոպագանդա մղել Հայրենազար-մույթյան զիմ, իրնց էմիգրանտներին ուղարկում են այն ընտա-նիքները, որոնք մեակերպում են Հայրենիք մեկնելու զիզաներ, որպեսզի տմեն կերպ մախողեն նրանց Հայրենազարմույթյունը։ Այս շրջանում կերպական իշխանությունները ընդհանուր առ-մամբ թեպես շին խուրդնուում ԵՄԼ-ից Հայերի մեկնելու՝, բացառությամբ բժշկի, ինճներին, միխանիկի և այլ կարգի այլ մասնագիտությունների տեր անճանց, այնուամենայնիվ փա-տաթղթերի մեակերպման այնպիսի բարդ կարգ էին սահմանել, որով անցնելու համար զահանջվում էր անոզված 4 ամիս։

ՍՍՀՄ զնուգանությունը և նրա հյուպատոսական բաժնիք մի շարք բայիեր մեռարկեցին Հայերի Հայրենիք մեկնելու մեա-կերպման արտոզությունները թեթևացնելու, ինչպես նաև Հայ-րենազարմույթյունի կողմից Հայրենիք արտոզ թանկարժեք ի-րերի ու այլ զույրի քանակը սովկայցնելու ուղղությամբ։ Պետք է տանել, որ այդ մեռարկումները զրական որոշ արջուրնը՝ որ ունեցան⁶⁵։

Կոմիտեն 1965 թ. տարեկան հաշվետվությունից պարզվում է, որ 1965 թ. հոկտեմբեր-զնկունբեր ամիսներին խմբակային զիզաներով Հայրենազարմվել է 503 ընտանիք (2576 շունչ), ո-րից 49 ընտանիք (108 շունչ) ԵՄԼ-ից, 463 ընտանիք (2468 շունչ) Սփրիայից։ Անհատական զիզաներով կնիվ է 35 ընտա-նիք (124 շունչ), որից 10 ընտանիք (38 շունչ) Իրանից, 1 ըն-տանիք (8 շունչ) Իտալիայից, 4 ընտանիք (8 շունչ) Բրաբից, 10 ընտանիք (40 շունչ) Փուրբիայից, 1 ընտանիք (3 շունչ) Արգեն-տինայից, 2 ընտանիք (5 շունչ) Ֆրանսիայից, 1 ընտանիք (1 շունչ) Բուլղարիայից։ Նրկուր միասին կազմում է 538 ընտա-նիք (2700 շունչ), որից 2556 շունչ Հայրենիք է կնիվ Բաթու-

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում։
⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, թ. 34։
⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 40։

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 326, գ. 1, գ. 363, թ. 9—10։
⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 326, թ. 1—14։

ժող. Այդ ամենի վրա 1965 թ. ծախսվել է 532622 ուտրի, որից 82435 ա. տրվել է որպես միանվագ գրամական նպաստ, իսկ 96970 ուտրի՝ ալլ կարգի օգնություն⁶¹:

1965 թ. նախատեսված էր Իրանից, ՍԱՀ-ից և ԵԱՀ-ից Հայրենագարներին 6000 մարդ, այդ թվում Իրանից՝ 4000, Սահալից՝ Իրանական Իշխանությունները թույլատրեցին այդ և կաշի Իրանական Իշխանությունները թույլատրեցին այդ և կաշի 1965 թ. զանգվածային նայրենագարներուն տեղի ունեցած միայն Մերիտից և Երկաթուղից:

Հնչոհանրագուս պետք է նշել, որ սովետական կառավարությունը շատ մեծ և սխառեմատիկ օգնություն էր ցույց տալիս Հայրենագարներին: Բացի չարտարելուցը Հայրենագարներին Հասանելիք միանվագ նպաստից, որը տրվում էր Հայրենիք օտար զենվոր անմիջապես Հետո, Հայրենագարներին կոմիտեի, անգլիական սովետներն ու Հիմնարկ-ձեռնարկությունները շարունակում էին սխառեմատիկ նյութական օգնություն ցույց տալ սովետական նոր քաղաքացիներին:

Հայրենագարներին նկատմամբ հոգատարության դրսևորման կունկրեստ օրինակ է 2002 Մինիստրների խորհուրդի 1963 թ. փետրվարի 5-ի կարգադրությունը, որով պարտավորեցվում էին 2002 սոցալմեդիկատարությունը և Երանի, Լենինականի, Կիրովականի, Հրազդանի քաղաքային ու Իշխանի շրջանային սովետները՝ գործկոմները՝ մինչև փետրվարի 20-ը հաշվի առնել 1962 թվականին Երկաթուղից, Իրանից և Կիբրոսից Հայրենիք եկած պետական կենսաթոշակի իրավունք ունեցող բոլոր Հայրենագարներին և լուծել նրանց թոշակավորման հարցերը:

Նկատի ունենալով միջազգային իրագործության սրման պատճառով արտասահմանյան մի շարք երկրներում լուրջ դժգոհությունների առաջացումը Հայրենագարներին թոշակավորման Հետ կապված փաստաթղթերի ստացման ու օրինակակառուցման գործում, 2002 Մինիստրների խորհուրդը թույլատրում է Հանրապետության սոցալպի օրգաններին՝ վերահիշյալ երկրներում 1962 թ. Հայրենիք վերագործած քաղաքացիներից բացառության կարգով ընդունելու ստամի մասին շտրիկականացված փաստաթղթեր, ինչպես նաև վկայությունների Հիման վրա ու-

ղեղել պահանջվող աշխատանքային ստամբ և սահմանված կարգով լուծել նրանց կենսաթոշակների հարցը⁶²:

1963—1964 թթ. ընթացքում 2002 Մինիստրների խորհուրդը Հայրենագարության կոմիտեին և Լենինականի, Կիրովականի, Հրազդանի, Հափանի քաղաքականներին ու Իշխանի շրջանային լրացուցիչ հասկացրել է 56500 ուտրի՝ կարիքավոր Հայրենագարներին գրամական օգնություն ցույց տալու համար, միամասնակ նրանց արժանարիլով մասնակալներ, անկախային պարագաներ և ալլ գույք⁶³: Այդ կարգի օգնությունը շարունակվում էր նաև Հետագայում, մինչև որ Հայրենագարներին իրենց կկարողանային սեփական աշխատանքի արդյունքներով գոհացում առլ իրենց բոլոր հոգսերին:

2002 Մինիստրների խորհուրդին առընթեր Հայրենագարության հանձնաժողովը 1965 թ. հուլիսի 21-ի նիստում լսեց Լուսավանդի և Հրազդանի քաղաքականների գործկոմների նախագահները հաղորդումները՝ Հայրենագարներին բնակ-կենցաղային վիճակի և աշխատանքով ապահովման մասին: Հանձնարարվեց Հայրենագարության կոմիտեին՝ մեկ ամիս Հետո ստուգել ընդունված որոշման կատարման ընթացքը և վերացնել այդ գործում եղած թերությունները⁶⁴:

Հայրենագարներին օգնելու ուղղությամբ շատ լուրջ թալլ կատարվեց 2002 Մինիստրների խորհուրդի 1965 թ. հուլիսի 7-ի որոշմամբ, որի նպատակն էր լիովին ապահովել 1946—1962 թթ. ժամանակամիջոցում Հայրենիք եկած զեռես բնակարանային կարիք ունեցող բոլոր Հայրենագարներին: Ինչպես արձանագրվում է այդ որոշման մեջ, Հանրապետության Հիմնարկ-ձեռնարկություններում Հայրենագարներից բնակարանային պահանջով ստացված 2587 դիմումների ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ զրանցից 595 բնասանիք իրոր հանգրսանում է սուր կարիքավոր, 951 բնասանիք կարիք ունի բնակարանային պայմանների բարելավման՝ Հիմնականում բնասանիքի անգամների թվի աճի Հետ կապված, իսկ մնացած մասը առայժմ ապրում է բնակարանային շատ թե թիշ տաննի պայմաններում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 117, ք. 50, ք. 53, ք. 10:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 362, ք. 10, ք. 2, ք. 26—27, 41—42 և ք. 3, ք. 4—5:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 326, ք. 2, ք. 57, ք. 32:

Բնակարանի կարիք ունեցող Հայրենազարմ բնասեր-
ներին ապահովելու նպատակով Մինիստրների խորհուրդը ա-
վելի քան 7000 քմ բնակատարածություն հատկաբերեց Որբազ-
աովանի գործկոմիին: Հանձնարարվեց մինիստրություններին,
գերատեսչություններին ու կազմակերպություններին՝ իրեն
մտա աշխատող Հայրենազարմներին բնակարաններով ապահ-
ովել առաջին հերթին⁷⁰:

Միամասնակ շարունակվում էր Հայրենազարմների նոր
բարավանների ժամանումը, ուստի անհրաժեշտ էր նախորդ առ-
ջերներին ներգրավածներին կենցաղային-բնակարանային պայ-
մանների բարելավմանը զուգընթաց մտածել նաև նոր կեդո-
ների մասին: Ահա թե ինչու, 1966 թ. մարտի 18-ին, 2002 Մի-
նիստրների խորհուրդը որոշում կայացրեց սփյուռքից ժամա-
նող Հայրենազարմների ընդունման և սեղանավորման հետ կապ-
ված հարցերի մասին: Որոշման մեջ նշված է, որ կենիակա-
նի, կիրավականի, Արտյանի բազումիտների և Հոկտեմբերյա-
նի, Քայիի, Էջմիածնի, Վեդու շրջագանների գործկոմները,
ինչպես նաև Հայրենազարմության կոմիտեի զբաղ աշխատանք
են կատարել վերջին տարիներին Հայրենիք ժամանողների ըն-
դունումը նախապատրաստված կատարելու, բնակ-կենցաղային
և աշխատանքային նորմա պահպանելու ապահովելու ուղղու-
թյամբ⁷¹: Մինիստրների խորհուրդը արձանագրեց, որ 1962
թվականից հետո եկած բոլոր Հայրենազարմները ստացել են
նոր բնակարաններ, խրատ կարիքավոր բնասերներին ցույց
է արվել նյութական օգնություն, հատկացվել է տնային կա-
նուց (մասնակայնք, սեղաններ, արձույն), աշխատունակ-
ները հիմնականում ապահովված են ըստ մասնագիտության
աշխատանքով և այլն: Չեռնարկություններում հետևողական
աշխատանք է արժուում նրանց որակավորումը բարձրացնելու
և վերաորակավորելու ուղղությամբ: Հայրենազարմների զբո-
րոցահասակ բոլոր երեխաները ընդգրկված են հանրակրթական
զրկողներում և այլն:

Մինիստրների խորհուրդը միամասնակ նշեց, որ զեռնու
անբավարար են լուծվում Հայրենազարմների կենցաղային մի
շարք հարցեր: Բարեկարգված չեն Հայրենազարմներով բնա-

կեցված թաղամասերը, փողոցներն ու բակերը կենիական, կի-
բավական բազարներում և Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Քայի-
նի, Աշտարակի, Վեդու շրջանների մի շարք սովխոզների ավա-
ններում: Նշված վայրերում Հայրենազարմներին արժամարկված
բնակելի շենքերը երբեմն շահագործման են հանձնվում սակի-
տարատեսիլիկական, էկեկտրամոնումաոմային և այլ աշխատանք-
ների շատ թերություններով:

2002 Մինիստրների խորհուրդը հանձնարարեց համապա-
տասխան քաղաքիտներ՝ ու շրջագանների գործկոմներին և
շինարարության մինիստրությանը՝ մեկամսյա ժամկետում վե-
րացնել բնակելի շենքերում եղած բոլոր թերազարտություննե-
րը, բարեկարգել Հայրենազարմներով բնակեցված թաղամասերն
ու փողոցները, շահագործման հանձնել կոյտուր-կենցաղային
օրիկուները, բարելավել կապի գործը, Հայրենազարմների աշ-
խատանքային ապահովման հարցերը, վարկեր արձանագրել
սովխոզներում սեղանավորված Հայրենազարմներին՝ տնտեսու-
ներ ձևոր բերելու համար և այլն: Իրա կարիքավոր Հայրենա-
զարմներին նյութական օգնություն ցույց տալու և տնային օր-
տագործման իրերով ապահովելու համար, Մինիստրների խոր-
հուրդի սեղանավորման ֆունկցիոն քաղ թղզվեց 35 հազար ուրլի:
Հանձնարարվեց 2002 զյուզուտնտեսության մինիստրու-
թյանը՝ մինչև 1966 թ. ապրիլի 1-ը գյուղական վայրերում
ապրող Հայրենազարմներին ապահովել տնամերձով, սերմերով
և տեկանյութերով: Լուսավորության մինիստրությունն առա-
ջարկվեց Հայրենազարմների բոլոր երեխաներին զրկողներում
ընդգրկելու համար բացել լրացուցիչ դասարաններ և միջոցներ
ձեռնարկել հասակավոր բնակչության անբարագիտությունը վե-
րացնելու ուղղությամբ: Նրկու տարով Հայրենազարմները ա-
զատվելու էին գիշերոթիկ զրկողներում ընդգրկված երեխաների
համար վարձ վճարելու:

Առևտրի մինիստրությունը և Հայկուոյին հանձնարարվեց
բարելավել մասակարարումը և առևտուրը Հայրենազարմների
բնակավայրերում: Առողջապահության մինիստրությանն առա-
ջարկվեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Հայրենազարմների
բուժանոթարկման գործի վրա:

Հայրենազարմների շրջանում աշխատանքները բարելավե-
լու և ավելի օպերատիվ դարձնելու նպատակով Հայրենազար-
մության կոմիտեին հատկացվում է ներգրավածների կենցաղա-

⁷⁰ ՏՊՍՆ նույն տեղում, գ. 3, թ. 7—8:
⁷¹ ՏՊՍՆ նույն տեղում, գ. 4, թ. 2—7:

ին և աշխատանքային տեղակայման հարցերով զբաղվող ազգային տնտեսական հարցերի մասին՝ Արտիսյանի, Հովհաննիսյանի, Քալանթարյանի և Վեգու (այժմ՝ Արարատի) շրջաններում աշխատելու համար⁷¹։ Մինչ այդ մի շարք քաղաքացիների գործկամներում կոմիտան օժիտ էր քանդակում

1965 թ. վերջին ամառվից միտիսիսական ինստանցիաների կողմից սահմանված սփյուռքային մասնաշաղկապի հայրենադարձության մասին 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշման ժամկետը, ուստի հանրապետության կառավարության խնդրանքով 1966 թ. օգոստոսի 9-ին այդ կազմակերպված քննուկննդի նոր որոշում է կայացվել ամառվ. էր. «Քուլլատարի 2002 Մինիստրների խորհրդին՝ աշխատանք տանելու 1966—1970 թվականներին արտասահմանյան երկրներից հայերի ՍՍՀՄ հայրենադարձության ուղղությամբ, Հայրենադարձությունն իրականացնել միայն ուղղությամբ հայ օտարերկրյա քաղաքացիների անհատական ընտրության հիման վրա, հաշվի առնելով հայրենադարձություն կատարելի երկրների քաղաքական իրադրությունը, ինչպես նաև հանրապետությունում նրանց աշխատանքի տեղավորման և ընկալմանով ապահովման համապատասխան պայմանները⁷²։

Միտմամանակ սահմանվեց, որ 1966—1970 թթ. ընթացքում տարեկան պետք է հայրենադարձեն 1000 մարդ, 2002 Մինիստրների խորհրդին հանձնարարվեց բարելավել հայրենադարձողների կոտակնկնանի ընտրությունը, որպես կանոն, Քուլլ շտաբ առանց ծնողների կամ երեխաների ՍՍՀՄ գալու 2002 Մինիստրների խորհրդը միտմամանակ պարտավոր էր հայրենադարձողներին համար սահմանակալ ապահովել բնակարաններ և աշխատատեղեր՝ հաշվի առնելով նրանց մասնագիտությունը։ Քուլլատարվում էր 2002 Մինիստրների խորհրդին, ՍՍՀՄ արտգործմինիստրության հետ համաձայնեցրած, 1966—1970 թթ. արտասահմանյան համապատասխան երկրներն ուղղակի ներկայացուցիչներ՝ հայրենադարձությունը կազմակերպելու համար։ 1966—1970 թթ. հայրենիք վերադարձողների վրա տարածվելու էին այն բոլոր արտոնությունները, որոնք

սահմանված էին ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի 1961 թ. օգոստոսի 12-ի որոշմամբ⁷³։

Անդրապատկազմ սփյուռքային հայրենադարձությանը, 244 XXIV համադարձարին ամօժ կենտրոնի հաշվառու զեկույման մեջ ամօժ է. «Երազործից սփյուռքային հայրենադարձությունը, Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնը և հանրապետության Մինիստրների խորհրդը բոլոր միջոցները մեղք են առնում, որպեսզի մեր նոր քաղաքացիներին հնչա տեղադրվեն հանրապետության քաղաքներում ու շրջաններում, նրանց համար տեղեկան աշխատանքային, բնակարանային ու կենցաղային նորմալ պայմանները։ Այս խնդրի լուծման ուղղությամբ մեղք են և անհատականի օգնություն են ցույց տալիս ՍՍԳԿ կենտրոնը և սովետական կառավարությունը⁷⁴։

1966 թ. մայիսի 30-ին 2002 Մինիստրների խորհրդը և ՍՍՀՄ-ը համառոտ որոշում քննուկննդի հանրապետությանը 1966 թ. ընկալմանակն ֆունդից այդ արված ներդրողների համար հայրենադարձության կոմիտեն հատկացնել 36500 թվ ընկալմանություն, որից նրանում՝ 1000, կենտրոնում՝ 6000, կիրովականում՝ 3800, Լուսավանում՝ 2500, Արտիսյանում՝ 3500, Հրազդանում՝ 500, Սպիտակում՝ 200, Հովհաննիսյանում՝ 600 և սովետացիներում 15000 թվ⁷⁵։

Սակայն մի շարք երկրներում, որոնցից նախատեսված էր կատարել հայերի զանգվածային հայրենադարձություն, անպատեհներին աննպատակ պայմաններ տալուցանու Այլը էր պատճառը, որ 1966 թ. զանգվածային հայրենադարձություն իրականացվեց միայն Սիրիայից, ուր մեկնել էր 2002 Մինիստրների խորհրդի հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչ⁷⁶։

1966 թ. սփյուռքից հայրենիք ներգաղթեց ընդամենը 223 ընտանիք (1423 մարդ), որից խմբակային վիզայով ՍՍՀՄ-ից (Սիրիա)՝ 191 ընտանիք (1311 մարդ) և անհատական վիզաներով այլ երկրներից 32 ընտանիք (112 մարդ), այդ թվում՝ կ-

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում։

⁷² 246 կենտրոնի հաշվառու զեկույմուր 244 XXIV համադարձարին, երկուն, 1966, էջ 71։

⁷³ Տե՛ս 2002 ՀՀԿ ԳԿԻ, ֆ. 362, ց. 10, գ. 3, ք. 13—16։

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 259։

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 214, ք. 1—2։

բանների՝ 2 ընտանիք (7 մարդ), Իրանի՝ 16 ընտանիք (61 մարդ), Քուրբախի՝ 6 ընտանիք (23 մարդ), Իրաքի՝ 3 ընտանիք (8 մարդ), ԵԱՀ-ից՝ 1 ընտանիք (3 մարդ), Քուզիթից՝ 1 ընտանիք (3 մարդ), Ուրուգվայի՝ 1 ընտանիք (1 մարդ), Ֆրանսիայի՝ 1 ընտանիք (1 մարդ), Լաբադվադիայից՝ 1 ընտանիք (6 մարդ)։ 1966 թ. Հայրենագարների ընդունելության վրա ծախսվեց 265055 ուրլի⁵⁰։

1967 թ., կազմված մի շարք հանգամանքների հետ, մասնագործուհի արտադան երկրների զեմ Իտալիայի արևմտյան հետևանքով, սփյուռքահայերի խմբակային Հայրենագարություն տեղի շունեցավ։ Միայն անհատական վիզաներով 8 երկրներից Հայրենիք կկազմվի 148 ընտանիք (734 մարդ), այդ թվում՝ 128 ընտանիք (679 մարդ) Իրանից, 5 ընտանիք (27 մարդ) Կրանանից, 2 ընտանիք (4 մարդ) Իրաքից, 4 ընտանիք (10 մարդ) Քուրբախից, 2 ընտանիք (4 մարդ) ԱՄՆ-ից, 1 ընտանիք (3 մարդ) Արգենտինայից, 2 ընտանիք (2 մարդ) Անգլիայից, 1 ընտանիք (1 մարդ) Ֆրանսիայից։ Նրանք ընդունման համար կատարված ծախսը կազմել է 71333 ուրլի⁵¹։

Հայրենագարության հանձնաժողովը 1967 թ. սեպտեմբերի 9-ի նիստում, որին մասնակցում էին նաև Անիմականի, Կիրովականի, Լրագլանի, Չարենցավանի և Արաբյանի քաղաքականների գործկոմիների նախագահները, ինչպես և մի շարք միջառաքելությունների ներկայացուցիչներ ու սովխոզների ղեկավարներ, ընտարկեց Հայրենագարության կոմիտեի նախագահ Ս. Գապարյանի ղեկավարած «1967 թ. Հայրենագարների ընդունման և տեղավորման ընթացքի մասին» նշվեց, որ ընայով 1967 թ. համեմատաբար ավելի փոքր է Հայրենագարների թիվը, քան անցյալ տարիներին, այնուամենայնիվ Հայրենագարությունների կոմիտեն և Բվարկիված քաղաքականների գործկոմիները թույլացրել են աշխատանքը Հայրենագարների շրջանում, ինչպես ընդունման, այնպես էլ տեղավորման գործում։

Հանձնաժողովը հանձնարարեց վերջ նշված քաղաքականների գործկոմիների նախագահներին և սովխոզների ղեկավարներին՝ ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Հայրենագարների ընդունման, տեղավորման, աշխատանքով ապահովման հարցն-

քի վրա և կարճ ժամանակամիջոցում վերացնել կզամ թերությունները։ Առաջարկվեց հետևողական աշխատանք կատարել նաև նրանց երկխոսների մանկապարտեզներում և դպրոցներում ընդգրկելու ուղղությամբ⁵²։

Որ ավարտվեց սփյուռքահայերի զանգվածային Հայրենագարության ներքին, երրորդ փուլի առաջին վեցամյալը, 1968 թ. հունվարին ՀՍՄՀ Միևիտարների խորհրդին առընթեր արասանմանից վերացարձակ Հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն ամփոփեց 1962—1967 թթ. ընթացքում կատարված Հայրենագարության արդյունքները, անելով մի շարք ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ։ Կոմիտեն մի շարք գործնական առաջարկներ ներկայացրեց Հայրենագարների ընդունելությունն և տեղավորումը առաջիկայում քարելվելու ուղղությամբ⁵³։

Այդ մասին կոմիտեի ղեկավարում նշվում էր, որ 1962—1967 թթ. ընթացքում սփյուռքահայ տարրեր զարթոթաններից Հայրենիք է վերացարձակ ավելի քան 9 հազար մարդ, այդ թվում Միրիախի՝ 4673, Իրանից՝ 2699, ԵԱՀ-ից՝ 708, Կիպրոսից՝ 500, այլ երկրներից՝ 426 մարդ⁵⁴։ Հայրենագարների հիմնական զանգվածը տեղավորվել էր հանրապետության հետևյալ քաղաքներում և շրջաններում. Սերանում՝ 544 մարդ, Անիմականում՝ 1910, Կիրովականում՝ 1640, Չարենցավանում՝ 1004, Արաբյանում՝ 820, Լրագլանում՝ 495, Իշանում՝ 70, Զափանում՝ 39, այլ քաղաքներում՝ 162, էլեմիանի շրջանի սովխոզներում՝ 571, Լոկաներիայանի՝ 564, Վեդու՝ 425, Քալինի՝ 408, Աշտարակի՝ 354 մարդ⁵⁵։

Ուշագրություն էր դրվում այն պարագան, որ զևալով նկատում էր ոչ միայն Հայրենագարվողների թիվը, այլև այն երկրների թիվը, որոնցից կատարվում էր ներգաղթ⁵⁶։ Այդ հանգամանքը բացատրվում էր նրանով, որ մի շարք երկրների կառավարություններ (Կրանան, Իրաք, Քուրբախ, մասնակիորեն նաև Միրիախ և Եգիպտոս) Հայերի Հայրենագարությունը

⁵⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 326, է. 2, գ. 116, է. 47—50։

⁵¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 5, է. 4—23։

⁵² ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 5։

⁵³ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 5—6։

⁵⁴ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 121, է. 1—5։

⁵⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում, է. 302, գ. 10, գ. 29, է. 22—23։

⁵⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 31, է. 12։

վերաբերվում էին կամ խիստ անբարյացակամորեն կամ էլ բնավ թույլ չէին տալիս այն: Մյուս կողմից նկատվում էր, որ այդ երկրներում մեր զինվածազորական ներկայացուցիչները սփյուռահայերի Հայրենազարմոթյան հետ կապված հարցերը լուծման գործում ու միշտ էին ցուցաբերում անհրաժեշտ հետևողականություն և համառություն: Ակնհայտ էր նաև Հայրենազարմոթյան նկատմամբ հայկական մի շարք գաղթաբախներում առաջադիմական, զեմոնրատական կազմակերպությունների գործունեության որոշ թուլացում: Վերջուպես մեր հանրապետության մի շարք գերատեսչություններ և կազմակերպություններ, որոնք իրենց գործունեությամբ կապված էին սփյուռքի հետ, նույնպես բավարար սկզբով աշխատանք չէին ծավալում Հայրենազարմոթյանը նպաստելու ուղղությամբ: Որոշ իմաստով նաև հենց այս հանգամանքներով պետք է բացատրել այն անցանկալի իրողությունը, որ Մերձավոր և Միջին արևելքի մի շարք երկրներից հայերի մի մասը Յովետական Հայաստան գալու փոխարեն արագազգթվում էր դեպի Ավստրալիա, Կանադա, ԱՄՆ, Լատինական Ամերիկայի երկրներ և այլուր:

Հայրենազարմոթյան ընթացքի վրա համառ բացատրար էին ազդում նաև որոշ երկրներում անհաստեկան մեկնումների ձևակերպումների հետ կապված զմայրությունները: Մի շարք երկրներից անհաստեկան կարգով ՍՍՄՄ մեկնելու համար յուրաքանչյուր ընտանիքի ձևակերպումը ձեզվում էր մի քանի ամիս: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշ երկրներից զանգվածային Հայրենազարմոթյունը ստորեր պատճառներով առայժմ անհնար էր գտնելու, կոմիտեի կարծիքով անհրաժեշտ էր ավելի լայնորեն օգտագործել անհաստեկան ձեզվող ներգաղթը, գտնելով այն գյուրացնելու կոնկրետ ուղիներ: Այդ իմաստով կոմիտեն նպատակահարմար էր համարում նաև ՍՍՄՄ Միևիտորների խորհրդի Հայրենազարմոթյան զեմոնրակալացուցիչների անպայման գործադրելու Իրան, Իրաք, Լիբանան, Սիրիա, ԵՊՀ և այլ երկրներ՝ տեղում հարցերը հանդամանորեն ուսումնասիրելու և ներգաղթի գործը ավելի ակտիվացնելու նպատակով:

Հայրենազարմոթյան Լեհաստր շրջանում ներգաղթողները տեղավորվում էին ամբողջ հանրապետությունում: 1962 թվականից սկսած՝ Հայրենազարմոթները հիմնականում տեղավորվում էին Լենինականում, Կիրովականում, Հրոպզանում, Զարնոցավա-

նում, Արսլանում և Էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Աշտարակի, Թայիի և Արարատի շրջանների սովետիզմում: Ժամանակով բնակության վայրը, Հայրենազարմոթները ապահովվում էին սահմանված ախտով բնակատարմությամբ և 2—3 օրվա ընթացքում՝ նաև աշխատանքով: Այսպես, երբեմն, շինարարության ժամկետների խախտման հետևանքով, բնակարանային հարցում տեղում էին որոշ զմայրություններ: Երեսուրտի արևելյան կարիք ունեցողները առաջ էին բերում Հայրենազարմոթների արգարացի զմեղությունները: Աշխատանքի տեղավորման գործում որոշ զմայրություններ էին առաջանում հասկալիս զերմակերբին, ավտոմատորդներին և մի քանի այլ մասնագիտությունների տեղ անձեռն տեղավորելին, ինչպես նաև թուշակավորման ու նպաստավորման ժամանակ՝ անհրաժեշտ փաստաթղթերի բացակայության պատճառով:

Հայկական ՍՍՀ Միևիտորների խորհրդի սահմանած կարգի համաձայն յուրաքանչյուր Հայրենազարմոթ տրվում էր միանվագ նպաստ՝ 30 օտար շաբաթ: 1962—1967 թթ. կհամ Հայրենազարմոթներին տրվել էր 270180 օտարի ընդհանուր զուտարժ միանվագ նպաստ: Բացի այդ, խիստ կարճաժամկետներին, որպես անվերադարձ օգնություն, տրվել էր 201450 օտարի⁸⁶, Հայրենազարմոթները երկու ամսով ապաստվում էին եկամտահարկից և տեղավակության հարկից: Չնայած որ զա նույնպես կարևոր օժանդակություն էր կրողը համար, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտություն էր զգացվում Հայրենազարմոթի համար սահմանել նոր պարտունություններ: Դա վերաբերում էր հատկապես այն բազմազանում՝ 7—10 հոգանոց ընտանիքներին, որոնցում աշխատում էր միայն ընտանիքի զյուրը: Որպես կանոն, խիստ կարիքավոր էին հատկապես Իրանից և Սիրիայից ներգաղթած շատ ընտանիքներ: Երանց կեանքի վայրը, հատկապես սկզբնական շրջանում, երբ պահանջվում էր ուժանց վերափորակավորում կամ նոր մասնագիտության ձեռք բերում, Համեմատարար մեծ չէր և, բնականորեն, չէր բավարարում: Հատկապես այդ պատճառով երբեմն Հայրենազարմոթները հրաժարվում էին իրենց կրթականների ուղարկել մանկական հիմնարկներ կամ դիշեր-օթիկ զյուրոցներ: Որոշակի զմայրություններ էին առաջանում

⁸⁶ Տե՛ս նաև տեղում, Գ. 262, ք. 10, գ. 3, Բ. 4—22:

նաև կոմունայ ծախսերի վճարման գործում և մի շարք այլ հարցերում:

Գնար է նշել, որ արտասահմանից կկամ այն ընտանիքներին համար, որոնք տեղավորվում էին հանրապետության սովխոզներում, ծագում էին աշխատանքի և կյանքի յուրահասուցի, սեփական պայմաններ: Այնտեղ կարևոր նշանակություն էր ձևար բերում գյուղացիների համար տնամերձ հողամասերի ստացման ու սպասարդման, սեփական տնտեսությունների ստեղծման խնդիր: Սակայն այդ կարևոր հարցը շատ սովխոզներում անբավարար կամ էլ զանգուղ էր լուծվում: Բանը նրանում էր, որ սովխոզների ավաններում, որպես կանոն, նույնպես բազմաճանր աներ էին կառուցվում և նրանցում, հատկապես վերին հարկերում տեղավորված տնտեսությունները, դրանից առաջացող անհարմարությունները հետևանքով, գրգռվում էին հողամասի նաև կապվելու, անասունների և անաչխի թելուներ պահելու նեարավորությունից: Երբեմն նրանց հողամասեր էին հատկացվում տեղի մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, որը նույնպես որոշակի անհարմարություններ էր ստաց բերում: Այդ էր պատճառը, որ մի շարք սովխոզներում հայրենագարաններից ոմանք խուսափում էին տնամերձ հողամասեր ստանալուց (օրինակ, էշմիածին շրջանի Ալյոք լճի (այժմ՝ Ակնա լճի) և Աշտարակի շրջանի № 37 սովխոզներում): Կարևոր հանգամանք էր նաև սովխոզային ավաններում տեղավորված հայրենագարանների մասսակարգումը պարենային և արդյունաբերական առաջին անհրաժեշտություն սպարաներիցով, մինչդեռ այդ գործում ևս նկատվում էին նախնի թերություններ:

Հայրենագարանների հիմնական զանգվածը տեղավորվում էր կիրովոպոլսում, Անիենականում, Հրազդանում, Չարենցավանում և Արթուրյանում: Գա պայմանավորված էր նրանով, որ այդ քաղաքները, լինելով արդյունաբերական խոշոր կենտրոններ, նեարավորություն էին բնկնում հաջողությամբ լուծել հայրենագարաններին աշխատանքով ապահովելու խնդիրը: Սակայն համեմատարար շուրջ և ցածրարդյուն երկրներից (Իրան, Աֆրիս, Եգիպտոս, Կիպրոս և այլն) եկող Հայրենագարանների համար, կիմիայական պայմանների տեսակետից, այդ քաղաքներից մի քանիսն ունեին որոշակի անհարմարություններ: Հատկապես այդ պատճառաբանությամբ Հայրենագարանության կոմիտեն շատ դիմումներ էր ստանում ներդաղամեծներից՝ իրենց այլ, ավելի

առաջ կամ ցածրարդյուն շրջաններ փոխադրելու խնդրանքով: Եստեղը վկայակոչում էին զանազան հիվանդություններ, ներկայացնում բժշկական փաստաթղթեր՝ աշխատելով հիմնավորված լինելով դիմումները: Հայրենագարանների սկզբնապես նշանակված մեկ բնակավայրից մյուսը փոխադրելու հարցերը ծագում էին նաև այլ պատճառներով՝ բարեկամական կապերի, երբեմն նաև արտադրության մեջ մասնագետներին առավել նպաստահարմար օգտագործելու նկատառումներով և այլն:

1962—1967 թվականների ընթացքում կոմիտեն հարկազրքված է եղել կատարել 295 բնաներքի (1170 մարդ) տեղափոխություն, որը, անկասկած, լրացուցիչ հոսքեր է պատճառել նրան: Նշանակված բնակավայրերից այլ տեղ փոխադրվելու մասնությունն առաջացման գործում որոշակի նշանակություն ուներ նաև այն իրողությունը, որ հայրենագարանների մի մասը, եկած լինելով խոշոր քաղաքներից, ինչպես ասենք՝ Փենտանից կամ Կաշիերից, և արդեն վարձված լինելով մեծ կենտրոններին հասուցի կյանքին, ձգտում էր տեղափոխվել հեռավոր: Հաականայի է, որ կոմիտեն չէր կարող բավարարել այդ կարգի բոլոր խնդրանքները, ինչը և առաջ էր բերում որոշակի զգուհություններ: Նման փաստերից խուսափելու նպատակով կոմիտեն առաջադրում էր վերադառնալ օրգաններին՝ առաջիկայում պայմաններ ստեղծել ավելի մեծ թվով հայրենագարանների էշմիածնում և Արարատյան գյուղի ուրիշ վայրերում, ինչպես նաև մայրաքաղաքին մոտիկ Արտուզում տեղադրելու համար⁶⁰:

Նշված ժամանակաշրջանում կոմիտեի կողմից մեծ աշխատանք էր կատարվել նաև մինչև 1962 թվականը ներդաղամեծ և Երևանում տեղավորված հայրենագարան բնաներից բնակարանային պայմանների բարելավման ուղղությամբ: Կոմիտեի կողմից ուսումնասիրվել էր շուրջ 2800 հայրենագարան բնաներից բնակարանային վիճակի և դրանցից 777-ի գործեր ներկայացվել էին Երրազուգմեթի գործկամ՝ նրանց բնակարաններով արտահերթ ապահովելու համար: Մինչև 1962 թվականը կկամ հայրենագարան բնաներից բավարարման համար 1965—1967 թթ. ընթացքում 2002 Մինիստրների խորհրդի կողմից Երրազուգմեթին տրամադրվել էր 28 հազար քմ բնակելի առարձաություն: 2002 Մինիստրների խորհրդի 1964 թ. մարտին

⁶⁰ Տե՛ս նաև տեղում, Բ. 1—2:

ները արժուժում էին կայանքի, ասորյա զործնական խնդիրներին չես սերտորեն շաղկապված, նրանց կողմից բարձրացված է լուծում պահանջող հարցերի չես առնված: Օրինակ, 1967 թ. Չարենցավանում և Իջևանում հայրենասրահների չես անցկացված զբոյցներից չեսու, կոմիտեի ներկայացուցիչները, շրջը սովորների զործկոմների ու կուսըրչկոմների զնկավարների չես սիտան կազմակերպել են հայրենասրահների կուրկախով ընդունելություն: Այստեղ, լսելով հայրենասրահներից հուզող հարցերի մասին, համապատասխան հիմնարկ-ձևանարկությունների միջոցով, չենց տեղում ընթացք են ստացել քնակարանով ապահովման, աշխատանքի տեղավորման, աշխատավարձի կարգավորման, թոշակավորման և այլ հարցեր⁵¹:

2002 Միևրտարների խորհրդի հանձնարարությամբ հայրենասրահություն կոմիտեն և դուրստանտեսություն միևրտարություն 1968 թ. զարևանք ուսումնասիրելից Քալինի շրջանի Ա. րազաժի, Արտևանի ու Քարակերտի և Հոկտեմբերյանի շրջանի Մալիսյան ու Մյանսիկյանի անվան սովխոզներում 1965—1966 թթ. քնակություն հաստատած հայրենասրահների նյութական-կենցաղային պայմանները: Այդ ուսումնասիրությունների արդյունքները ամփոփվեցին 2002 Միևրտարների խորհրդի ներկայացված զնկուցարում, որտեղ նշվում էր, որ հայրենասրահ քնասիրների որոշ մասը գտնվում է նյութական ոչ բարձր վիճակում: Դրա հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ այդ քնասիրները բազմանգամ էին, մեծ մասամբ անշտա-հաս երևանքներ ունեցող, իսկ աշխատանքային մեկ-երկու հոգի, որոնց կենսունակներ չէին կարող լիովին բավարարել նրանց կարիքները: Ազգային քնասիրների թիվը նշված սովխոզներում 23 էր, որոնց ցույց էր արվել նյութական-դրամական օգնություն: Թեպետ քուրորեն հասկացվել էին սեռմանը հոգանասիր, սակայն շատերը չէին մշակում, պատճառարանելով, թե դրանք հեռու են քնակավարներից, իրենց ապում են բազմահարկ շենքերում, ուստի համար չեն իրենց համար և այլ: Այդ քնասիրները լուսնին նաև անասուններ: Ուսումնասիրության ընթացքում խիստ կարիքավորներին ցույց արվեց 1200 ուրու-րի դրամական օգնություն: Արտևանի 20 քնասիրների հասկացվեցին երկհարկանի աներ՝ կից հոգանասիրով: Քարակեր-

տի սովխոզում 24 հայրենասրահ քնասիրների համար հանձնարարվեց կառուցել նույնպես երկհարկանի անասուններ, կից հոգանասիրով: Հարյի անվեցին նաև անասուն պահելու հանկություն հայտնած տեսուչությունները՝ նրանց անասուններ հասկացնելու համար⁵²:

Հայրենասրահություն հանձնառուովը 1968 թ. մայիսի 13-ի իր նիստում լսեց հայրենասրահություն կոմիտեի նախագահի հաղորդումը այդ միջոցառումների կատարման ընթացքի մասին և հավանություն տվեց դրանց⁵³:

2002 Միևրտարների խորհուրդը 1968 թ. հունիսի 5-ին հասուկ կարգադրություն արեց 1964—1966 թթ. հայրենիք վերացարձած և էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Քալինի, Աշտարակի շրջանների սովխոզներում քնակվող հայրենասրահներին լրացուցիչ օգնություն ցույց առնելու մասին: Այդ կարգադրությամբ հանձնարարվեց 2002 դուրստանտեսության և դուրսական շի-նարարության միևրտարություններին՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձևանարկել 1968 թ. շահագործման հանձնվելիք երկհարկանի աների մամանակին կառուցման համար և դրանք հասկացնելը 1964—1966 թթ. հայրենիք մամանած հայրենասրահներին: Առաջարկվեց նաև արագացնել ջրմուղի երկու գծերի շահագործման հանձնուրը Հոկտեմբերյանի և Քալինի շրջաններում՝ հայրենասրահների ավանները ջրով ապահովելու համար: Քույրարովեց հայրենասրահության կոմիտեին՝ 1968 թ. Քալինի, էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Աբարատի և Աշտարակի շրջործ-կոմներին հասկացնել 45 նպար ուրու՝ կարիքավոր հայրենասրահ անասուններին օգնելու անասուններ ձևոր քնելու համար: Առաջարկվեց իրականացնել մի շարք ուրիշ միջոցառումներ՝ հայրենասրահներին թոշակավորելու, վատելիքով ապահովելու և այլ կարգի օգնություն կազմակերպելու ուղու-րով⁵⁴:

1968 թ. զնկուծերի 12-ին 244 466 սկումը և 2002 Միևրտարների խորհուրդը համատեղ քնարձակ որոշում կայացրին հայրենասրահների քնդունումն ու անկավորումը բարելու-

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 262, ց. 10, գ. 8, ք. 9—11:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ք. 266, ց. 7, գ. 171, ք. 12—15:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 262, ց. 10, գ. 10, ք. 1—3:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

զկու և նրանց շրշանում ավելի նպաստակալաց աշխատանքներ տանելու վերաբերյալ⁵⁴:

1969 թ. գարնանը ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդի կողմից ասանձակցված Հասուկի բրիգադները ուսումնասիրեցին Հայրենագարձների ընդունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման վիճակը Հանրապետությունում: Այդ բրիգադները մեծ աշխատանք կատարեցին ոչ միայն տեղերում իրական պատկեր պարզելու իմաստով, այլև գործնական օգնություն ցույց տվեցին գյուղից ունեցող ֆերմայինների վերացման ուղղությամբ: Հայրենագարձության հանձնաժողովը 1969 թ. մայիսի 14-ի նիստում, շնագրողված կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, քննարկեց այդ բրիգադների կատարած ուսումնասիրությունների արդյունքները և հանձնարարեց Համապատասխան գործկոմիների նախադասնորին ու սովորուցիչների շրջանակներին՝ կարճ ժամկետում ավարտել Հայրենագարձների համար կառուցվող շենքերի շինարարությունը և լուծել նրանց աշխատանքի տեղավորման հարցերը⁵⁵: ՀՍՄԷ Մինիստրների խորհրդի նախագահությունը Համապետության ավելի Հայրենագարձներին նյութական օգնություն կազմակերպելու և նրանց կուլտուր-կենցաղային ապաստարաններ քարելավելու վերաբերյալ հանձնաժողովի մշակած ծրագրին և միջոցներ հատկացրեց զբախանակացման համար⁵⁶:

Ինչպես զկայում են Հայրենագարձության կոմիտեի Լենինականի, Կիրովականի և Հոֆհանրիյանի լիազորների 1969 թ. կազմած զեկուլցացրերը՝ Հայրենագարձների շրշանում ապրվող աշխատանքների մասին, տեղեկում սովետական և տեսնական կազմակերպությունները (բացառելի մի շարք արտոնություններ էին սահմանել սովետական նոր քաղաքացիների համար⁵⁷): Այսպես, Կիրովականի քաղաքում գործկոմի որոշմամբ 1968—69 թթ. Հայրենիք ժամանածները ապաստել էին կոմունալ բոլոր վարձերից՝ բնակարանի, շրի, գազի, շոտուցման և այլն: Որոշ հիմնարկ-ձեռնարկություններ իրենց մաս աշխատող Հայրենագարձներին հատկացրել էին կահույք և այլ իրեր⁵⁸:

1964—1969 թթ. ընթացքում Հոֆհանրիյանի շրշանի յոթ սովորուցներում բնակություն հաստատած 150 Հայրենագարձ ընտանիքների (862 մարդ) համար ձեռնարկությունների ազմիխարացիայի օգնությամբ քնվել էին մասը և խոշոր եղջերավոր անասուններ⁵⁹:

1968 թ. մայիսին Հայրենագարձության կոմիտեի հանձնաժողովի կողմից ստուգվեցին նաև Լենինականում բնակվող Հայրենագարձների բնակ-կենցաղային և աշխատանքային պայմանները: Ստուգող հանձնաժողովը պարզեց, որ Հայրենագարձների բնակարանային հարցերը համեմատաբար լավ էին լուծված, սակայն աշխատանքով ապահովելու գործում, մասնավորապես վարորդների աշխատանքի տեղավորման գործում, կան որոշ զովարություններ:

Գնվ Լենինականի քաղաքում 1966—1968 թթ. ընթացքում երկու տեղած անգրագարձել էր Հայրենագարձների հարցին. կազմել էր հասուկի հանձնաժողով՝ նրանց շրշանում ապրվող աշխատանքները զիստավորելու համար: Սակայն այդ հանձնաժողովը միայն մեկ նիստ էր ունեցել և փաստորեն ոչ մի ծրագրված աշխատանք չէր կատարել: Լենինականի քաղաքում գործկոմը երեք անգամ քննել էր Հայրենագարձների ընդունման և տեղավորման հարցերը, բացահայտել այդ գործում եղած ֆերմայինները և համապատասխան կազմակերպություններին ավելի կոնկրետ հանձնարարություններ ու առաջարկներ:

Ստուգող հանձնաժողովը լուրջ ֆերմայիններ բացահայտեց հասկային Լենինականի կողմից Հայրենագարձների համար Անտառավան և նոր Ավան ֆազամասերում կառուցվող շենքերում, որտեղ անորակ էին, շենքերի բակերն ու ճանապարհները անբարեկարգ և այլն:

Հայրենագարձների կուլտուրապատկուր օրինակելիորեն էր կազմակերպված հասկային Անտառավանի կուլտուրայի տան Գրիգոր Զոհրայի անվան գրադարանում: Այստեղ հանասակի կազմակերպված էին զաստիսություններ, զեկուլցուցումներ, գրույցներ, հարց ու պատասխանի երեկոներ, զբերի բնարկումներ, հետաքրքիր Նադիզուցումներ և այլն:

Գյուղացական երիտանների մեծ մասին տրվել էր հարուստ, 1—4-րդ զասարանների բոլոր աշակերտներին՝ ձրի սնունդ,

⁵⁴ ՏՆ՝ Երևան տեղում, գ. 13, թ. 2:

⁵⁵ ՏՆ՝ Երևան տեղում, ֆ. 326, գ. 2, գ. 121, թ. 12—15:

⁵⁶ ՏՆ՝ Երևան տեղում, գ. 1, գ. 350:

⁵⁷ ՏՆ՝ Երևան տեղում, ֆ. 362, գ. 10, գ. 12:

⁵⁸ ՏՆ՝ Երևան տեղում, գ. 13, թ. 7—8:

⁵⁹ ՏՆ՝ Երևան տեղում, գ. 10, թ. 1—2:

գլխապարքեր և զրննական պիտույքներ: Լենքազսովետի գործ. կայրին 1966 թ. ապրիլի 22-ի որոշմամբ զինքսթիկ զարգացնելու սովորող հայրենագարն երեխաները երկու տարով ազատվել էին ուսման վարձից:

Հանձնաժողովը միաժամանակ արձանագրեց, որ Լենքազսովետի գործկոմը դրամական միջոցներին մեծ մասը տվել է որպես միակողմ օգնություն և չի պահանջել հայրենագարներին համար մանձնակարներ, սեղաններ, աթոռներ և այլ սեռակի սնունդի գույք ու կահույք գնելու առաջադրանքների կատարումը: Օրինակ, 1967 թ. հայրենագարների կոմիտեի կողմից Լենինականին հասկացված 8600 ուրուց 5757 ուրուլին բաշխել էր որպես օգնություն¹⁰⁰:

1969 թ. հունիսի 17-ին հայրենագարություն հանձնաժողովը բնութագրեց հայրենագարների բնակարանային ապահովման վանկի հարցը և արձանագրեց, որ այդ գործում զեռան զոյություն ունեն որոշակի ֆերմություններ Այսպես, Արոճյան Բազում բնակարանով զեռան ապահովված չէին 35 հայրենագարն բնտանիքներ, իսկ 34-ը բավարարված էին ժամանակավորապես: Այդ 70 բնտանիքներին բնակարանով ապահովելու համար անհրաժեշտ էր 3020 քմ բնակարանություն: Արոճյանի քաղաքովետի հայտարարության համաձայն 36 բնտանիքի բավարարման հարցը պետք է լուծվեր մեկ շարաքվա, իսկ մնացած 34-ինը՝ երկու ամսվա ընթացքում: Լենինականում բոլոր հայրենագարները ստացել էին բնակարաններ, սակայն 17 բնտանիքներ զեռան բավարարված չէին իրենց հասանելի նորմայի չափով, որը պետք է կատարվեր կարճ ժամանակամիջոցում: Կիրովականում 17 բնտանիքներ տեղավորված էին ժամանակավոր բնակարաններում, իսկ 3-ը՝ ազգականների մոտ: Չարևնցավանում 5 բնտանիքներ տեղավորված էին ժամանակավոր բնակարաններում, իսկ 18-ը՝ ազգականների մոտ: Հրազդանում 27 բնտանիքներ նույնպես տեղավորվել էին ժամանակավորապես, իսկ 9-ը՝ ազգականների մոտ: Աշտարակում զեռան բնակարան չէր հասկացված 5 բնտանիքի: Հայրենագարության հանձնաժողովը առաջարկեց նշված քաղաքներին գործկոմներին՝ կարճ ժամկետներում հայրենագարն բնտանիքներին ապահովել համապատասխան բնակարանու-

թյամբ և հուլիսի սկզբին անդրադառնալ այդ հանձնարարության կատարման ընթացքին¹⁰¹:

1969 թ. մայիսի 23-ին 244 Կենտկոմի քարտուղարությունը նույնպես անդրադարձավ արտասահմանից վերադարձող հայերի բնգունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման հարցերին և այդ մասին բնգունել կոնկրետ որոշում¹⁰²:

1969 թ. սեպտեմբերի 18-ին հայրենագարության կառավարական հանձնաժողովը լսեց հայրենագարության կոմիտեի հաղորդումը 244 Կենտկոմի քարտուղարության վերահիշյալ որոշման կատարման ընթացքի մասին: Հանձնաժողովը արձանագրեց, որ Լենքազսովետը զեռան չի կատարել 25 հայրենագարն բնտանիքի տեղավորման վերաբերյալ 244 Կենտկոմի քարտուղարության հանձնարարությունը: Որոշ քաղաքները և շրջագետները նույնպես ֆերացել էին հայրենագարների համար նախատեսված բնակելի շենքեր ժամանակին հասնողործան հանձնելու գործում: Հանձնաժողովը կոնկրետ հանձնարարություններ տվեց հայրենագարության կոմիտեին ու Լենինականի, Արոճյանի և այլ քաղաքներին՝ շուտափույթ կերպով հայրենագարներին բնակարաններով ապահովելու վերաբերյալ¹⁰³:

1970 թ. փետրվարի 25-ին հայրենագարության հանձնաժողովը լսեց հայրենագարության կոմիտեի նախագահի հաշվառությունը՝ 1969 թ. ընթացքում և 1970 թ. հունվարին ժամանակ հայրենագարների բնգունման, տեղավորման և աշխատանքով ապահովման մասին:

Պարզվեց, որ զեռան 205 հայրենագարն բնտանիքներ ապահովված չեն բնակարանով, այդ թվում Լենինականում՝ 70, Չարևնցավանում՝ 42, Հրազդանում՝ 34, Արարատում՝ 16, Էջմիածնում՝ 10, Երևանում՝ 5, Առաշատում՝ 3 և Աշտարակում՝ 2 բնտանիք: Ժամանակավորապես ապրում էր ազգականների մոտ, այդ թվում՝ Լենինականում՝ 27, Կիրովականում՝ 7, Հրազդանում՝ 17, Չարևնցավանում՝ 14, Էջմիածնում՝ 12, Երևանում՝ 2 բնտանիք: Բացի Կիրովականից, վերջնական մյուս քաղաքները 1969 թ. հասկացվել էր բնակ-

¹⁰⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 206, ց. 2, գ. 131, ք. 21—22:

¹⁰¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 22—29:

¹⁰² ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 29—48:

Ֆոնդի հաշվից հայրենագարձության կոմիտեին պարտք էին մնացել 5620 քմ բնակատարածություն¹⁰⁴։

Միամտամասի արևանագրից, որ մի շարք տեղերում զեռն ու բոլոր հայրենագարձներն են անզգաբովան աշխատանքի։ Հանձնաժողովը հանձնարարեց Լենինականի, Հոյտեմերքյանի, Գրիշանի, Պարենցավանի, Իջևանի, Ղափանի, Արարատի քաղաքական գործիչներին՝ 10-օրյա մամիկնում մարել իրենց պարտքերը հայրենագարձության կոմիտեին բնակիչների առանձնացնելու, գծով և համապատասխան աշխատանքով ապահովել բոլոր հայրենագարձներին¹⁰⁵։

Արտասամասից հայրենիք եկածներին մեջ զգալի թիվ էին կազմում անդրաստաններն ու կհասգրագոնները¹⁰⁶, Ավիլին, Միրիաից 1965 ք. ենդաղթանների մեծ մասը (հատկապես Ղաճըշիի շրջանից եկածները), ինչպես նաև Քուրթիաից ժամանածներին որոշ մասը նույնիսկ հայերեն խոսել չգիտեր։ Հայրենագարձության կոմիտեն, ժողովրդական կրթության օրգանները տեղերում կազմակերպում էին հատուկ խմբակներ մեծահասակ հայրենագարձների անդրադիտությունն ու կրթագրագիտությունը վերացնելու համար։ Հասկանալի է, որ դա նույնպես հակայական շանքեր ու միջոցներ պահանջող գործ էր։

Հայրենագարձների նյութական դրույթյան և նրանց շքրչանում տարվող աշխատանքների հետագա բարելավման նպատակով կոմիտեն հանրապետության ղեկավար օրգաններին առաջարկում էր ավելացնել յուրաքանչյուր հայրենագարձին տրվող 30 ոտրի միակնակ նպատակ դումարը՝ այն հասցնելով 50 ոտրու։ Այնուհետև առաջարկում էր հայրենիքում զբուղելու առաջին տարվա ընթացքում հայրենագարձներից շքրչանել կոմունալ ծախսերը, նրանց Շիվանդության ղեկարում անաշխատունակության թերթիկներով վճարել աշխատավարձը։ Սրանից 50 անց, այլ միևնույն 80 անց շքրչանել էր նախ-

նորին մանկական հիմնարկներում և զինվորիկ զորացներում ընդգրկել անվճար կամ զեղչված վճարով։

Այսպիսով էր նաև զյուզակյան վայրերում տեղավորվող հայրենագարձների համար I—2 հարկերի անը կտուցելու մասին ստորագրից, որի շնորից, անշուշտ, նպատավոր պայմաններ կտեղեկվեին անմեղք օժանդակ անտեսություններ կազմակերպելու համար։ Կոմիտեն նպատակահամար էր զբուղել հետագայում հայրենիք ենթադրողներին տեղավորել հիմնականում Արարատյան դաշտի բնակավայրերում և Արմյան քաղաքում¹⁰⁷։ Այդ առաջարկներն մեծ մասը ամբողջովն կամ մասամբ հավանության արժանացավ վերադառնա օրգաններին կողմից և շրանց կենսագործումը դրական նշանակություն ունեցավ հայրենագարձության հետագա բնթացքի վրա։

2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասամասից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն, օգտագործելով անցած տարիների բնթացքում կուտակած իր փորձը, շարունակեց ավելի կազմակերպված մեղով իրականացնել սոխուրաձույների հայրենագարձությունը։ Այսպես, 1965 թվականին անհատական վիզաներով հայրենիք եկավ 482 քնտանիք (2350 մարդ)։ Հայրենագարձներն մեծ մասը՝ 452 քնտանիք (2254 մարդ) եկավ Իրանից, 9 քնտանիք (30 մարդ)՝ Կիտանից, 6 քնտանիք (15 մարդ)՝ Ֆրանսիայից, 4 քնտանիք (14 մարդ)՝ Իրաքից, 2 քնտանիք (2 մարդ)՝ Հունաստանից, 2 քնտանիք (2 մարդ)՝ ԱՄՆ-ից, 6 քնտանիք (31 մարդ)՝ Քուրթիայից, 1 քնտանիք (2 մարդ)՝ ԵՊՀ-ից։ Հայրենագարձների ընդունման և տեղավորման վրա 1965 ք. կտուցված ծախսը կազմել է 242887 ոտրի¹⁰⁸, 1968 ք. ժամանած հայրենագարձներին բնակարաններով ապահովելու նպատակով 2002 Մինիստրների խորհրդի և ՀԱՄՆ-ի համատեղ որոշմամբ անհրապեւություն մասերը քաղաքներում և սովիտոզային ավաններում հայրենագարձության կոմիտեին հասկալվել է 27750 քմ բնակատարածություն¹⁰⁹։

1969 թվականին, դարձյալ անհատական վիզաներով, հայրենիք եկավ 896 քնտանիք (4516 մարդ), որից 857 քնտանիք

¹⁰⁴ Տե՛ս նախ անգում, գ. 142, ք. 4—5։

¹⁰⁵ Տե՛ս նախ անգում։

¹⁰⁶ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասամասից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի բնթացքի արիվ, «Տեղեկություններ 1962—1962 թթ. կտուցված հայրենագարձության մասին» գործը։

¹⁰⁷ Տե՛ս 2002 ընդ 960, ք. 367, ց. 10, գ. 33, ք. 15—16։

¹⁰⁸ Տե՛ս նախ անգում։

¹⁰⁹ Տե՛ս նախ անգում, գ. 10, ք. 5։

(4363 մարդ) Իրանից, 2 քնտանիք (2 մարդ) Եկզ-ից, 12 քնտանիք (30 մարդ) Կիրանանից, 12 քնտանիք (67 մարդ) Իրաքից, 1 քնտանիք (1 մարդ) Ֆրանսիայից, 10 քնտանիք (4 մարդ) Քուրդիստանից, 1 քնտանիք (2 մարդ) Կիրիսիայից, 1 քնտանիք (1 մարդ) Կանադայից: Հայրենագարձույթյան գծով 1969 թ. ծախսվել է 456265 ուրլի, որից 70003 ուրլի տրվել է Հայրենագարձներին որպես օդուսթյուն¹¹⁰:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված թվերը, ամենամեծ թվով Հայրենագարձույթուն կատարվել էր Իրանից: Եվ ԼՔԻ Արևելյան իրանական իշխանությունների կողմից տարբեր պատճառաբանություններով խոչընդոտների հարուցումը Հայերի Հայրենից մեկնելու ձևակերպումների գործում, սպա ավելի մեծ կլինեին իրանահայ Հայրենագարձների թիվը: Այդ խոչընդոտների հազարաման ուղղությունը շատ չանքեր են գործադրել Իրանում ՍՍՀՄ ղեկավարությունը, նրա հյուպատոսական բաժինը և ՀՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի Իրանում Հայրենագարձության գծով ներկայացուցիչները¹¹¹:

Հայրենից մեկնելու համար իրենց փաստաթղթերի ձևակերպման ժամանակ հատկապես մեծ զգվարություններ էին կրում Իրանի դյուղական շրջաններում սարդո Հայերը: Այդ են վկայում Սպասանի նահանգի Հեզարչերի, Բոլորան, Շուրչուկան և այլ գյուղերի հայ բնակիչների կրած տառապանքները: Լուրջ խոչընդոտների էին հանդիպում նաև Քավրիզում, Ղարաղազում և այլուր սարդո Հայերի¹¹²:

Իրանում ՍՍՀՄ ղեկավարության հյուպատոսական բաժնի վարիչ Ի. Կալիտայի 1967 թ. օգոստոսի հաղորդման համաձայն, մինչև 1966 թվականը իրանական հպատակությունից դուրս գալու համար պահանջվում էր 1—2 տարի ժամանակով ՍՍՀՄ ղեկավարության գործադրած շանքերի շնորհիվ համեմատաբար դյուրացվեց այդ պրոցեդուրան՝ դառնալով 5—6 ամիս, սակայն շարունակում էր մնալ որպես բավականին բարդ և նույնիսկ ստորացուցիչ ու վիրավորական մի արարողություն:

Բանն այն էր, որ ըստ գոյություն ունեցող օրենքների, իրանական հպատակությունից դուրս գալ ցանկացող ամեն մի քա-

ղաքացի պետք է Մինիստրների խորհրդի անունով դիմում ներկայացնեի և մուծեր 25 թուժան դումար: Սովետական ղեկավարության գործադրած շանքերի շնորհիվ դեռևս 1946 թվականին հայերն ազատվել էին այդ գումարը վճարելուց և կարող էին դիմել ուղղակի ոստիկանական զիխավոր վարչություն: ՍՍՀՄ մեկնողներին թույլատրվել էր նաև առանց մարտային ստորբեր ու հարկեր վճարելու իրենց հետ տանել մինչև 50000 դրամի շարժական գույք: Նշված դումարից ավելի արժեքող գույքը ենթակա էր մարտային ստորբեր¹¹³: Սակայն 60-ական թվականներին, հայերի Հայրենագարձությունը արդիակերպու նպատակով, իրանական իշխանությունները սկսեցին դարձյալ արհեստականորեն բարդացնել հպատակությունից դուրս գալու արարողությունը: Յուրաքանչյուրից, ով դիմում էր իրանական հպատակությունից դուրս գալու համար, պահանջվում էր մինչև 90 օտանակար, բոլոր հարկերի մուծման և զինվորական ծառայությունից ազատված լինելու վերաբերյալ տեղեկանքներ և այլ փաստաթղթեր: Այդ ամենի հետևանքով հպատակությունից դուրս գալու մասին դիմելու պահից մինչև հարցի վերջնական լուծումը անցնում էր անվազան 6—7 ամիս: Փաստաթղթերի ձևակերպումը, որպես կանոն, ուղեկցվում էր փոզ գրով փելով և կաշաարով: Գրա հետ մեկտեղ, հպատակությունից դուրս եկող հայերը ենթարկվում էին խտրականության և հետապնդման: Նրանց ազատում էին ծառայությունից, երեխաներին չէին բնորոշում դպրոց, ոստիկանությունը նրանց տեսնում կատարում էր միտումնավոր խուցարհույթյուններ, առանձին անհատների նկատմամբ սահմանվում էր հակողություն և այլն: Անվտանգության օրգանների (ՍԱԱԿ-ի) կողմից շատ հայեր ենթարկվում էին ստորացուցիչ հարցաքննությունների, արձանանում վիրավորանքների: Հպատակությունից դուրս գալուց հետո հայերից վերցնում էին իրանական բոլոր փաստաթղթերը և ձերբակալման կամ արտաքսման սպառնալիքով նրանց առաջարկում ծալաահող սահմա ամսակ ժամկետներում (7—10 օրվա ընթացքում) հեռանալ Իրանի սահմաններից¹¹⁴: Այդ պատճառով էլ սովետական ղեկավարությունը հայրենագարձների խմբերը կոմպլեկտավորելու և նրանց թվի ու մասնա-

¹¹⁰ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 35, թ 11—13:

¹¹¹ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 11, թ. 1—3:

¹¹² ՏՆ՝ նույն տեղում:

¹¹³ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 326, ց. 1, գ. 422, թ. 1—10:

¹¹⁴ ՏՆ՝ նույն տեղում, գ. 332, թ. 1—2:

գիտական կազմի մասին ժամանակին կենտրոն հաղորդելու հնարավորություն չէր ունենում: Սովետական դեպպանությունը բազմիցս դիմել էր Խրատական կառավարությանը այդ և ուր խաչքողաներ վերադարձնել մասին: Ընդ այդ հետևողական շահերի շնորհիվ էր, որ այնուամենայնիվ հաջողվեց Իրանի հայրենասիրներին մեծ թվով հայերի¹¹²:

Սակայն, ինչպես նշված է 2002 արտաքին գործերի միջնորդության 1970 թվականի տարեկան հաշվետվության մեջ, 60-ամյա թվականների վերջերից, միջազգային իրադրությունում և հայերի հայրենասիրության նկատմամբ մի շարք երկրների կառավարող շրջանների բացասական վերաբերմունքի հետևանքով, գործնականորեն անհնարին դարձավ սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենագրությունը Խրատականում: Մինչև ժամանակ, հայրի անվերջ բազմանշար սփյուռքահայերի հայրենիք վերադարձնելու անկեղծ ձգտումը, միտմեծական ինտանցիաները թույլատրելին 2002 կառավարությանը՝ շարունակել արտասահմանյան երկրներից հայերի հայրենագրությունը ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով¹¹³:

1970 թվականին հայրենագրվել է 812 քնտանիք (4019 մարդ) այդ թվում՝ 766 քնտանիք (3835 մարդ)՝ ոչ մեծ խմբերով և 46 քնտանիք (253 մարդ)՝ անհատական կարգով: Ենթակալվելի հայրենագրությունը իրականացվել է միայն Իրանի 766 քնտանիք (3836 մարդ), որից 729 քնտանիք (3529 մարդ)՝ քաղաքային և 83 քնտանիք (493 մարդ)՝ գյուղական¹¹⁴: 1970 թ. ժամանակ հայրենագրվելին քնտանիքներով պաշտօնավոր համար 2002 Մինիստրների խորհուրդը հայրենագրություն կամրակին հասկացրեց 45 հազար ըմ բնակարարություն, որից 38 հազարը՝ քաղաքներում և 7 հազարը՝ գյուղական վայրերում՝ սովխոզների բանավանդներում: Գյուղական վայրերում տեղավորված հայրենագրված քնտանիքների արժամագրվել են 800-1200 ըմ տարածություն արձանա՝ հողատիրական օժանդակ տեսակետություն ստեղծելու: Համարի երեսու կարիքավոր հայրենագրվողներին, ինչպես միշտ, արժեց նյութական օգնություն, անվճար կահույք և այլն¹¹⁵:

1971 թվականին տարրեր երկրներից հայրենիք ներգաղթեց 295 քնտանիք (2885 մարդ)¹¹⁶, որից 2715 մարդ՝ Իրանից¹¹⁷: 1972 թվականին ոչ մեծ խմբերով հայրենագրություն կառավարեց միայն Իրանի՝ 535 քնտանիք (2653 մարդ), իսկ անհատական կարգով 12 այլ երկրներից՝ 32 քնտանիք (81 մարդ): Այսպիսով, 1972 թ. հայրենիք է վերադարձել 567 քնտանիք (2734 մարդ), որից արական՝ 1479 յոթի, իգական՝ 1255 յոթի: Երանի բնակարաններով պաշտօնավոր համար 2002 Մինիստրների խորհուրդը 1972 թ. մարտի 1-ի որոշմամբ հասկացրել էր 70100 ըմ բնակարարություն, որից 59100 ըմ՝ քաղաքներում, 11000 ըմ՝ սովխոզներում¹¹⁸: Սակայն շինարարության պլանների թերակատարման հետևանքով այդ գործում առաջացան լուրջ դժվարություններ, շահի որ առ 20-ր յունվարի 1973 թ. շահագրքման էր հանձնվել քնտանիք 22730 ըմ տարածություն քաղաքներում և 2400 ըմ՝ սովխոզներում¹¹⁹:

Իրանում ՍՄԸՄ դեպպանություն կազմած ցուցակի նամական հայրենագրվելու համար պատրաստ պատում էր զեռես 12600 մարդ¹²⁰: Քանի որ 1973 թվականին ավարտվում էր ՍՄԸՄ Մինիստրների խորհուրդի 1971 թ. նոյեմբի 25-ի որոշմամբ սահմանված հայրենագրությունից ժամկետը, հանրապետական համապատասխան օրգանները հարց բարձրացրեցին միտմեծական կառավարության առջև՝ սփյուռքահայերի հայրենագրություն ժամկետը երկարացնելու, ինչպես նաև Իրանից եկողների տարեկան բժտական ավելացնելու մասին¹²¹:

ՍՄԸՄ Մինիստրների խորհուրդը 1974 թ. մայիսի 26-ին որոշում քնդունեց սփյուռքահայերի հայրենագրությունը ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով շարունակելու մասին¹²²: Այդ որոշման հաջող կատարման նպատակով 1974 թ. նոյեմբի 19-ին 2002 Գերատյուն սովետի արտաքին գործերի մշտական հանձնաժողովը մի շարք մինիստրությունների ու կառավարչությունների ղեկավարներին և քաղաքականների ու շրջավա-

¹¹² Տե՛ս նախև սեղում, գ. 547, թ. 4-6:

¹¹³ Տե՛ս նախև սեղում, գ. 498, թ. 1-2:

¹¹⁴ Տե՛ս նախև սեղում, գ. 512, թ. 1-30:

¹¹⁵ Տե՛ս նախև սեղում:

¹¹⁶ Տե՛ս նախև սեղում, ջ. 2, գ. 162, թ. 1-5:

¹¹⁷ Տե՛ս նախև սեղում, ջ. 1, գ. 512, թ. 1-30:

¹¹⁸ Տե՛ս նախև սեղում:

ների գործվումների նախագահների մասնակցությամբ քննարկեց Հայրենազարմաների ընդունման, տեղավորման, աշխատանքով ապահովման, կուլտուր-կենցաղային պայմանների հետագա բարելավման հարցը և այդ մասին համապատասխան առաջարկներ ներկայացրեց 2002 Վերագույն սովետի նախագահությանը, որը և ընդունեց ծավալուն որոշում¹²⁶: Նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին 2002 Մինիստրների խորհուրդը նույնպես անդադարված այդ հարցին և մշակեց կոնկրետ միջոցառումներ Հայրենազարմաների ընդունման ու տեղավորումը բարելավելու ուղղությամբ¹²⁷: Ելք որոշման մեջ Մինիստրների խորհուրդը հատուկ կերպով ընդգծեց Հայրենազարմաների ընդունման և տեղավորման գործի արժանապատիվ բարելավման խիստ կարևորությունը, հայրենազարմաների կուլտուր-կենցաղային ապաստանման մակարդակի բարձրացում, նրանց շրջանում տարվող քաղաքական-քաղաքական և կուլտ-մասսայական աշխատանքների ուժեղացման անհրաժեշտությունը: Որոշման մեջ միասնամտակ կոչը ուղարկություն հրավիրվեց Հայրենազարմաներին ու նրիտասարդներին ուսուցման, ինչպես նաև հասակավորների անզբաղիտության ու կիսազբաղիտության վերացման գործի վրա: Համապատասխան հիմնարկներին առաջարկվեց հասակավոր բնակչության համար տեղերում կազմակերպել նաև հայաց և ուսաց լեզուների ուսուցման խմբակներ:

Հայրենազարմաներին հանրապետության քաղաքներում և սովխոզներում բնակարաններով ապահովելու նպատակով, 2002 Մինիստրների խորհուրդը 1974 թ. մայիսի 20-ի և հուլիսի 1-ի որոշումներով առանձնացրեց 15000 քմ բնակտարածություն, որից 12500 քմ՝ քաղաքներում¹²⁸:

Նախապատասխան այս աշխատանքները կատարելուց հետո, սկսվեց Հայրենազարմաների ընդունումը: 1974 թ. ոչ մեծ խմբերով և անհատական կարգով հայրենազարմվեց 241 քուտանիք (1124 մարդ), որից արական՝ 601 (53,5 %) և իգական՝ 523 հոգի (46,5 %)¹²⁹: Կարիքավոր հայրենազարմ քուտանիքներին

ներկերին օգնություն ցույց տալու համար հանրապետության կառավարությունը 1974 թ. ապրիլից 35 հազար արբի¹³⁰:

Քանի որ 1974 թվականից հետո տեղի ունեցած հայրենազարմության վերաբերյալ արխիվային նյութերը դեռևս վերջնականապես մշակված ու սխտեմեմվորված չեն, նպատակահարմար ենք համարել մեջբերել 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվից ձևեր բերած աղյուսակը, որտեղ ամփոփված են տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին¹³¹ (տե՛ս էջ 300):

Ինչպես երևում է աղյուսակից, 1962—1982 թթ. հայրենազարմվել է 6795 քուտանիք կամ 31920 մարդ: Ամենամեծ թվով հայրենազարմաներ եկել են 1963 թվականին՝ 896 քուտանիք կամ 4516 մարդ, իսկ ամենափոքր թվով՝ 1981 թվականին՝ 35 քուտանիք կամ 140 մարդ:

Այդ տարիներին հայրենազարմություն է կատարվել 30 երկրից: Ըստ առանձին երկրների հայրենազարմաների թվերը հետևյալ կերպ է տեղադրաշխվում¹³².

Իրանից	5039 քուտանիք,	24283 մարդ
Միրիայից	889 »	4848 »
Եգիպտոսից	275 »	727 »
Քուրդիստանից	125 »	547 »
Կիպրոսից	134 »	505 »
Լիբանանից	113 »	378 »
Իրաքից	71 »	291 »
Հունաստանից	31 »	53 »
ԱՄՆ-ից	22 »	50 »

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 564, թ. 36:
¹²⁷ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին» գործը: Ինչպես մեք աղյուսակից մասնակագրական վերջը 1980 թվականով է ասմանախախտվում, սակայն աղյուսակը լրացրելու նպատակով մենք արվածները ընդգրկել ենք մինչև 1982 թվականը:
¹²⁸ Տե՛ս 2002 Մինիստրների խորհրդին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի ընթացիկ արխիվ, «Տեղեկություններ 1962—1982 թթ. կատարված հայրենազարմության մասին» գործը:

¹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 564, թ. 1—36:
¹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:
¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:
¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 194, թ. 1—5:

Հայրենադարձների մասնագիտական կազմը: Մեծ տոկոս են կազմում արհեստավորները, այնուհետև զալիս են արդյունաբերության և տրանսպորտի աշխատողները, շինարարները, տնտեսող աշխատողները, ծառայողները, հոգաբարձուները և այլք: Պետք է նշել, որ թիպա Հայրենադարձության նախորդ փուլերի հետ համեմատած 1962—1982 թթ. ներգաղթյալների մեջ մեծ է կրթություն ունեցողների թիվը, այնուամենայնիվ դարձյալ շատ են կիսազբաղվածներն ու անզբաղվածները: Այսպես, 1962—1982 թթ. Հայրենիք եկած զվարճական տարիքից դուրս գտնվող 17926 Հայրենադարձներից կիսազբաղված էին 3346-ը և անզբաղված՝ 6208-ը¹³³: Հայրենադարձության կոմիտեն, ժողովրդական կրթության մարմինները մեծահասակ Հայրենադարձների անզբաղվածությունն ու կիսազբաղվածությունը վերացնելու համար տեղերում կազմակերպում էին հատուկ խմբակներ: Հասկանալի է, որ զա նույնպես հեկայական ջանքերն ու միջոցներ պահանջող դործ էր:

Ինչպես երևում է վերը բերված աղյուսակից, գնալով տարեցուտարի պակասում է Հայրենադարձների թիվը: Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ վերջին տարիներին ՇՍՇ Միխայելայի խորհուրդը Հայկական զաղթողախմբների մեծ մասում չի ունեցել Հայրենադարձության գծով իր ներկայացուցիչները, որոնք նախապատրաստում են սփյուռքահայերի ներգաղթը:

Նրկորդը կարևոր պատճառը արտախորալեական և իրանախորալան ուղղական կոնֆլիկտներն են, որոնց հետևանքով խիստ զգվարացել է մերձավորարևելյան երկրներից զանգվածային Հայրենադարձության իրականացումը:

Գնալով նկատելիորեն պակասում է նաև զյուղացիական ընտանիքների թիվը: Օրինակ, 1972 թվականին նրանք կազմում էին Հայրենադարձների ընդհանուր թվի հարիվ 1,5 տոկոսը: Բանն այն է, որ զյուղացիական ընտանիքների զալիս են հիմնականում Իրանից, որոշ շափով նաև Միրիալից: Իրանահայ զյուղացիները Հայրենիք զալու համար ցուցակագրվում են իրենց զյուղերում, սակայն, որպեսզի կարողանան շատ Հայրենադարձվել, ընտանիքներով փոխադրվում են բաղարներ, հատկապես Թեհրան՝ իշխանության կենտրոնական օրգաններից ազնի մոտ լինելու ու իրենց Հայրենադարձության հետ կապ-

ված փաստաթղթերի ձևակերպումն արագացնելու նպատակով: Սակայն րանի որ զա տեւում է շատ երկար, այդ ժամանակամիջոցում նրանք՝ մասնավորապես երիտասարդները, ձեռք են բերում ներ՝ բազաբային մասնագիտություններ և Հայրենիք են զալիս արդեն որպես բաղաբարնակներ:

Քանի որ Հանրապետության վերադաս օրգանները պլանավորում են մինչև 1990 թ. տարեկան 5000, իսկ հետանկարում՝ մինչև 2000 թվականը, տարեկան 10 Հազար մարդ Հայրենադարձելի¹³⁴, ապա անհրաժեշտ կլինի Հանրապետության հետագա զարգացման հեռանկարներից ելնելով անպես անել, որ նրանց մեջ որոշակի կելու ունենա զյուղական բնակչությունը՝ նրան նոր յուրացվող հողերի վրա կազմակերպվող խաղաղաբուրական և պտղաբուրական սովխոզներում բնակեցնելու համար: Նպատակահարմար կլինի ներգաղթողների այնուհետև հիմնականում տեղաբաշխել Հանրապետության նոր աճող քաղաքներում և քաղաքատիպ ավաններում:

Սփյուռքահայերի Հայրենադարձությունը կարևոր քաղաքական միջոցաւում է, բավականին բարդ մի գործ, որի նախապատրաստման ու իրականացման մեջ անկտիվ դեր են կատարում արտասահմանում եղած ՍՍՀՄ զեսպայտությունները, նրանց հյուպատոսական բաժինները, սփյուռքահայ զաղթողախմբներ մեկնող ՇՍՇ Միխայելայի խորհրդի Հայրենադարձության գծով ներկայացուցիչները, որոնք տեղերում աշխատում են Հայկական առաջադիմական կազմակերպությունների և ներգաղթին աջակցող խմբերի կամ կոմիտեների հետ սերտ համագործակցությամբ:

Ուստի միանգամայն տեղին է, որ նրանց աշխատանքը բոտ արժանավույն զեսահատվում է համապատասխան օրգանների կողմից: ՇՍՇ Միխայելայի խորհրդին աորնիքը Հայրենադարձության հանձնաժողովը 1968 թ. օգոստոսին հանձնարարքը Հայրենադարձության կոմիտեին՝ թանկարժեք հուշարեկներով պարգևատրել Իրանից Հայրենադարձության իրականացմանը ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերած ՍՍՀՄ զեսպանության հյուպատոսական բաժնի վարիչ Ի. Կալիտային:

¹³³ ՏճԿՆ Նույն տեղում:

¹³⁴ ՏճԿՆ ՇՍՇ ՀՀՍԵ ՊԳՍ, ֆ. 875, ց. 4, դ. 59, թ. 59—61:

գեղացուության կցորդներ 2. Հովհաննիսյանին և Ռ. Աբրույան-
վիլի³⁵,

1962—1982 թթ. տեղի ունեցած Հայրենազարծության ժա-
մանակ տարրեր երկրներում ՆՍՄԸ Միևիտորների խորհրդի ներ-
կայացուցիչներ են եղել Ա. Շահինյանը, Կ. Մելքոնյանը, Կ.
Գևորգյանը, Ն. Մոսիսյանը (Ծղկատոսում), Ա. Կիրակոսյանը,
Վ. Մելիքյանը, Ա. Խաչիկյանը (Իրանում), Ն. Գասպարովը,
Գ. Փահլևանյանը, Ա. Նանազուլյանը (Սֆրիայում), Ա. Իսպան-
զարյանը, Ե. Հովհաննիսյանը (Կիպրոսում) և ուրիշներ: Նշված
ժամանակաշրջանում Հայրենազարծության իրականացման գոր-
ծում կարևոր ավանդ են ներդրել նաև Իրանում, Եգիպտոսում,
Մեքսիկայում, Լիբանոսում, Կիպրոսում և այլ երկրներում ՍՄԸՄ
գեղացուներն Ն. Պեգովը, Գ. Ջույցկը, Վ. Երոֆեևը, Նիկիֆորովը,
Պ. Երմոշինը, Ա. Բարիովիկին, Նյուպատոսությունների աշխա-
տակիցներն Ա. Զուրովը, Լ. Նոսկովը, Ի. Կալիսան, Լ. Կոստրո-
մինը, Ս. Առաքելյանը, Պ. Բալայանը, Վ. Պիսկոնովը, Ա.
Պրիպիսովը, Ի. Ցարյովը, Ի. Շչերբակովը, Կ. Նովիկովը և
ուրիշներ:

Պետք է հասուկ նշել, որ նախորդ փուլերի հետ համեմա-
տած, 1962 թ. սկսված Հայրենազարծությունը ավելի կազմա-
կերպված և հաջող է իրականացվել: Առանց բացառության բո-
լոր Հայրենազարծներն անխտրբ պետության կողմից ձրխարսր
ստացել են հարմարավետ բնակարաններ, ըստ իրենց մասնա-
գիտության ժամանակին տեղավորվել են աշխատանքի, ստացել
բազմապիսի օգնություն և մի շարք առանձնաշնորհումներ:

Տեղական կուսակցական, սովետական և հասարակական
կազմակերպությունները սխտեմատիկ աշխատանք են տանում
Հայրենազարծների շրջանում: Նրանց ծանոթացնում են ՍՄԸՄ
սահմանադրության, սովետական քաղաքացիների իրավունք-
ների և պարտականությունների, մեր երկրի նվաճումների և այլ
հարցերի հետ: Հայրենազարծների հետ տարվող այդ աշխա-
տանքները տալիս են զրական արդյունքներ: Նրանք ավելի
շուտ են բնտելանում նոր միջավայրին, ակտիվորեն մասնակե-
ցում իրենց կուլնկտիվների ու ամբողջ երկրի հասարակակա-
նքադարական կյանքին, դառնում արտադրության առաջավորներ,
Հայրենի մշակույթի ճանաչված դործիչներ: Եվ բնավ պատա-

հակառակ չէ, որ մեծ թվով Հայրենազարծներ արժանացել են կա-
ռավարական պարգևների, բնորովի ավանսյին, գյուղական
շրջանային, քաղաքային սովետների, ինչպես նաև հանրապե-
տության ու միության գերագույն սովետների ղեկավարումներ:

Հայրենազարծների հանրապետական երկրորդ հավաքում,
որը տեղի ունեցավ 1966 թ. ապրիլի 10-ին, Երևանում, բարձր
ղնահասակակնի արժանացավ արգարավոր Հայրենազարծների
Հայրենանվեր աշխատանքը հանրապետության կուլնտեսային
ու սովխոզային զարտերում, արդյունաբերական ձեռնարկու-
թյուններում ու շինարարության մեջ, Հայրենի մշակույթի ու
գեղտության օջախներում:

Սոցիալիստական Հայրենիքը Հայրենազարծության միջո-
ցով անսահման լայն հնարավորություններ է բացում օտարու-
թյան մեջ մի կերպ իրենց գոյությունը բարձր սովող հաղարավոր
տարագիրների սունզարձի համար, Հայրենի հողի վրա նրանց
բնգունակությունների անկաշկանդ դրանորման ու տաղանդների
ծաղկման համար:

Ահա թե ինչու, արհամարհելով Հայրենազարծության հայ-
րենասիրական միջոցառման ղեմ կզած բուրդ զրպարտություն-
ները և իրենց ճանապարհից ղեկ նետելով ամեն սեական խոշ-
ընդունները, տարազիր Հայրության հողաբակ քարավանները
անհասանելի կերպով քայլում են ղեպի Հայրենիք: Նրանց սուն-
զարձի երթը շարունակվում է...

³⁵ Տե՛ս ետյն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 121, ք. 30—35:

**ՏԱՐԻՔԵՐ ԳՒՌԳՈՐԾՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻԱՆԻՊՁՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՏԱՐԱՐ**

Նախորդ էջերի բովանդակ շարադրանքը ակնբխի կերպով վկայում է, որ իր գոյության ճննց սկզբից սովետական կառավարությունը մեծ ջանքեր է գործադրել ինչպես հանրակրթությունում կուսակցած արևմտահայ գաղթականության և որբ ու անապատան երեխաների հոկայական զանգվածի հարցի արմատական լուծման ուղղությամբ, այնպես էլ հոգատար վերաբերմունք է դրենորել աշխարհով մեկ ցրված սփյուռքահայության հակառակի նկատմամբ՝ կազմակերպելով նրա որոշ մասի հայրենադարձությունը:

Իսկ ի՞նչ էին անում այդ ուղղությամբ գաղութահայ բարեգործական հաստատությունները, քաղաքական կուսակցություններն ու մյուս կազմակերպությունները: Ուղղակի պետք է ասել, որ դրանք մեծ մասը այդ հարցում միանգամայն դատապարտելի անտարբերություն ու անհոգություն էր ցուցաբերում: Գաղութահայ կազմակերպությունների նման վարքագիծը բովանդակ հանգամանորեն քննադատելի է ժամանակի պարբերական մամուլում և բազմաթիվ անհատ գործիչների կուլյաններում:

Քեպես գաղութահայ բուրժուական ու բարեգործական շրջանները, քաշատեղյակ լինելով ժողովրդական զանգվածների պրոտակտական տրամադրություններին, իրենց չմերկացնելու համար զբաղվում ու բանավոր հանձախ էին շեփարում Սովետական Հայաստանին ու գաղթականական զանգվածներին օգնելու մասին, սակայն գործակալան շրջափելի ուլին էլին անում: Նման վարքագծի մերկացման ու դատապարտման իմաստով խիստ բնորոշ են Հայկական բարեգործական ընդհանուր միու-

թյան կենտրոնական վարչության անդամ և ՀՊԿ-ի արտասահմանյան լիազոր եսայի Կարիկյանի բազմաթիվ կուլյանները, հոգիավաններ և խնդրո առարկա հարցին նվիրված նրա երկու գրքուկները¹:

Ե. Կարիկյանը, որը 20-ական թվականների սկզբին եղել էր Սովետական Հայաստանում, լավատեղյակ էր այստեղ կառավարող վերափոխություններին և արևմտահայության բեկորների նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությանը, վերլուծելով հայկական գաղթաշարժի տրամադրությունները, նշում էր, որ սփյուռքահայերի զբախախիչ մեծամասնությունը այսօր աչքը հստած դեպի Հայաստան, մեկ բնաբան միայն իրեն կրոնքըած է՝ վերաշինություն և ներգաղթ²: Մինչդեռ գաղութահայ բարեգործական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք զգալի միջոցներ ունեն և ցանկության դեպքում ի վիճակի են օրինել այդ աշխատանքներին իրականացմանը, դատարկահանջյուն խոսքերից այն կողմ չեն անցնում և գործի չեն կաշույն:

Կոնկրետացնելով իր խոսքը, Ե. Կարիկյանը վկայակոչում է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության շարժունությունները, որը «երևույ տարին ի վեր խոշոր ուրբյաններով ճամբա ելած է դեպի Հայաստան, կբալն ու կբալն և դեռ կիցած տեղն է, բայլ մը առաջ շաներ, մինչդեռ այս երկու տարվա մեջ դեպի արևմուտք հոկայաբայլ ճամբա կորեց, առանց այդ մասին բառ մը բեկու, առանց շշուկ մը անգամ հանկուռ³»:

Այն ժամանակ, երբ Հայ գաղթականների ու որբերի անունով զանազան բարեգործներ ուղղակի ուղորմություններ էին հայցում ուրիշներից, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունն իր ձևորում կենտրոնացրել էր նրանց օգտին եղած մեկ շարք կտակների, նվիրատվությունների ու այլ գումարների և շահյլորեն ձայնում էր իր բազմաթիվ զբառնչակների ու պաշտոնյաների վրա: Հաշվումները ցույց են տալիս, որ միայն 1914—1922 թթ. գաղութահայ բարեգործական հաստատությունները զանազան ազգուրներից ստացել են մոտ 10 մի-

¹ Տե՛ս Ե. Կարիկյան, Հայաստանի երկրագործական պանթան, հայ հարուստներ և բարեգործական հաստատությունները, Փարիզ, 1924, նաև Եսայի՛ Կեղտանաթի և կերտանաթու, Փարիզ, 1925:

² Ե. Կարիկյան, Կեղտանաթի և կերտանաթու, էջ 5:

³ Նույն տեղում:

լին զուար, մինչդեռ հանրօրոյս նպատակներով ծախսել են դրա շնչին մասը⁴:

Բարեգործական վարչիների մեծախոստում ճանրի առթիվ շատ անգին է Ե. Կարիկյանի դիպուկ հեղձանքը, «եթե խոսքով վերլավ ներք, ծովի շափ յուզ ալ ես կխոստանայի»⁵: Այլապես ինչով բացատրել այն փաստը, որ 1921—1924 թթ. ընթացքում Բարեգործականը արասասմանում ծախսել էր 192709 անգլիական ոսկի, իսկ Հայաստանի սովյալների և իր կողմից այստեղ ուղարկված որբերին հատկացրել հազիվ 8475 անգլիական ոսկին:

Ազդարդանալով գաղթականությանը օգնելու նպատակով 20և՛ զուղաստեղծական բանկի բաց թողած փոխառության իրացման հետևեալ Բարեգործականի բռնած դիրքին, Ե. Կարիկյանը քննադատում է նրան, նշելով, որ այդ «երկրագործական պանթան այսօր բացեր է յուր ազրատիկ արկղը, մեր գաղթականներուն փոխառություն կրեն, անոնց բա՛ն ու բրձի կուտա, որ իրենց արտերը մշակեն, ապրեն ու ապրեցնեն իրենները, ասոր վկա է մեր ամբողջ մամուլը, մինչ անցին կեղք վարչությունը հայ գաղթականներին լուսաները կհալվարե, օտար երկրագործներու փոխ կուտա և տակսներով կուռցնե բարեգործականի անտուկը և կկուռչու, որ այդ պանդխտին հեռավոր եղբայրն ու անոր երեխաները վզերին ծոած տրչին զուր ափերինն բռնան պատառ մը հաց մուրալու:

Քող Բարեգործականը հային հայտար, օտարին օգնե, այդ պանդխտ հաց, որ զան զուտ բնիք է, այսօր լրված ու մուրացկան անտեր չէ բուրբովին... ևս ունի հայրենիքի մեղ միլին մը եղբայրներ որ բուրբը, որ անզուար կաշխատին վերականգնելու (կերկիրը), հեռու չէ օրը, որ անոնք ոտքի կկլնեն ու ձեռք կերկարեն իրենց հեռավոր եղբայրներուն ու բուրբերուն ալ և կհանեն զիրենք այս դժբախտ օրերին...»⁶:

Շուրափելի գրեթե ոչինչ շանկով, գաղութահայ բուրբուական խավերը միաժամանակ շատ էին թմրկահարում Սովետական Հայաստանին իրենց ցույց տված «օգնություն» մասին:

⁴ ՏԵ՝ 2002 2206 ԳԿՅ, ք. 178, գ. 66, ք. 66—68:

⁵ Ե. Կարիկյան, Կեղծանանք և կերպարներ, էջ 14:

⁶ Նույն տեղում, էջ 6:

⁷ Նույն տեղում, էջ 15:

Արտասահմանից ստացած «օգնություն» մասին իրական գաղափար կազմելու համար ավելորդ չի լինի ծանոթանալ մի ոմն մեծահարուստ Արբաճամ Բոլաշյանի «բարեգործություն» պատմությանը. որը խիստ բնորոշ ու կազկեշտական փաստ է այդ անասելահից:

1924 թ. դարևանը վինենարնակ գործազավճառ Արբ. Բոլաշյանը հանկարծ ցանկություն է հայտնում Հայաստանում բացել մեղվարծավան զորոց: Շուտով նրա ներկայացուցիչը գաղին է Հայաստան և 204-ի կենտրոնական վարչության հետ կերում համաձայնագրի՝ Սեփականավանում այլուպիսի զորոց հիմնելու մասին: Ըստ պայմանավորվածության, Բոլաշյանը նախնական ծախսերի համար հատկացնելու էր 11 հազար ուռչել, իսկ այնուհետև՝ տարեկան 3700 ուռչել, մինչև որ զորոցը ինքնաբաժվ դառնար: Այդ «բարեգործության» զիմաց նա պահանջում էր ուսումնարանի շենքի հատկախն մեծ-մեծ տաներով գրել՝ «Մեղվարծավան զորոց: Տուն Ա. Բոլաշյանի» և իր մեծագործ լուսանկար կախիլ զորոցի զա՛լիճի ալքի բնկնող տեղում, զորոցում պահել մի զոնապան, որն իր զլիճն անենա «Բոլաշյան» ազգանունը կրող զլիճարի՝

Խոստացված նախնական դամարից միայն հազար ուռչել նրա ներկայացուցիչը ծախսեց հատկացված շենքի վերանորոգման վրա, վիճենալից օտացվեց Բոլաշյանի մեծագործ նկատորը, որը փակցվեց զա՛լիճի ալքի բնկնող տեղում, զորոցի հատկախն մեծ-մեծ տաներով զրվեց նրա անունը, բայց «բարեգործության» այլևս ոչ մի տեղեկություն չստացվեց: Գործին լուսավորչական շրջանների վկայությամբ, այդ խորհրդավոր լուսնյան պատճառը զարոցում ժամացույց գնել է կղել, որը «խիստ զայրացրել է» Բոլաշյանին: Հետագա տեղեկությունները ցույց տվեցին, որ բարեգործի հույսեր Բոլաշյանին պարզապես հարակազրվել ենցել ինչև որ շահագիտական գործի հաջողությունն ապահովելու համար: Այդ գործարքը զույս բերելուց հետո Բոլաշյանը «ժողացավ» իր հանձնառությունը:

Արտասահմանում Սովետական Հայաստանի հմայքը և նրան այսկնող կազմակերպություններին ու անձանց ժողովրդականությունը անբան մեծ էին, որ անզամ գաղութահայ բուր-

⁸ ՏԵ՝ 2002 2206 ԳԿՅ, ք. 178, գ. 35, ք. 1—22, նաև՝ Ալ. Մարտանի, Կուսակցությունը գաղութահայության մեջ, էջ 21:

ծուական խավերի որոշ ներկայացուցիչներ, «հասուն իրենց գործերի հաջողության», մեր երկրի հետ նրբամեն համաձայնության նպ էին փնտրում և փորձում «ազնիվ բարեխաբի» անուն վաստակել:

Գծվար չէ նկատել, որ արտասահմանյան բարեգործական որոշ հաստատություններ ու անհատներ հայրենիքին օգնելու, գաղթականության ու որբերի վիճակը մեթոհանելու հարցերը փաստորեն միտումնավոր կերպով շահագործում էին որպես հավելյալ եկամտի աղբյուր:

Այդ իմաստով ուղղակի դատապարտելի էր դաշնակցության գործունեությունը: Գաշնակցական վերնխավերը, օրինական ոչ մի իրավունք չունեցող «Է. Լ. պատվիրակությունը» և այլ հաստատություններ իրենց գոյությունը պահում էին ծայրահեղ թշվառության մասունված գաղթականության ու որբերի հաշիվին: Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությունները վաղից Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությունները վաղից իրենց գոյությունը նրկարածվելու նպատակով գաղտնիահայ աշխատավորությունը մղում էին նորարար արկածախնդրություններին: Այդ է վկայում մեկուզ 20-ական թվականներին դաշնակցության առաջ բաշած այսպես կոչված «էքստերիտորիալ հայկական կառավարություն» կամ «գաղտնիահայ կենտրոնական վարչություն» ստեղծելու ցնորամիտ գաղափար: Ըստ էության այդ վարչությունը պետք է հանդիսանար գաղտնիահայության միակ ղեկավար օրգանը, որի համար կարևոր չէր ունենալ որոշակի տերիտորիա, այլ՝ վարչական ապարատ, որ տարուկ պաշտոններ կատանային երբեմնի նախարար-գաշնակցականները:

Պողոս Նուպարի, ապա Գարրիել Նորատունկյանի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը 1924 թ. նոյեմբերի 30-ին մի հայտարարությամբ դադարեցրեց իր գոյությունը, ավելի հիշա՝ պարզապես անվանափոխությամբ փակեց իր բաղաբանական խոնավը և փոխարենը բացեց գաղթականական մի կլբր պակ՝ «Շայ գաղթականաց կենտրոնական հանձնախումբ» ցուցանակի տակ: Այդ հանձնախմբի կերպահայրենի հայտարարությանը հավատարմով, կարելի էր ենթադրել, որ դա արվում էր «գաղթականներու ու որբերու ընթացիկ խնդիրները անհնամ

շնորհելու համար»¹⁰, Քայլ իրականում նրա հեղինակները հետագայում էին գաղթականների անուր շահագործելու միջոցով իրենց գոյությունը արդարացնելու և երկարաձևելու նպատակ:

Սակայն, բարեխաբաբար, գաղտնիահայ ժողովրդական զանգվածներն այլևս էին հետևում նրանց խաղերին, երես էին դարձրել նրանցից և մեկընդմիջ ապավինել Սովետական Հայաստանին, որն իր բոլոր հնարավորությունները, ուներն ու ետևողը գործարարում էր գաղթականության հարցը արժատապես լուծելու օգտին:

Սփյուռքահայ աշխատավորության և առաջադիմական բուլր ուներ թաղարական-դասակարգային հաստունության ցայտուն վկայությունը եղավ 1924 թ. սեպտեմբերի 1-ին ժևուտ բացված հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին հայտարարված բոլիտոր: Գնես 1924 թ. հուլիսին Հայաստանի միջազգային ընկերությունն իր նախագահ էրվարը նախկին ու բարտուղար Քրավթ Բոնարի ստորագրությամբ մի կու էր հզել բուլրը հայկական գաղտնիները, հայանպաստ կազմակերպությունների ու մասնավոր անձանց, հրավիրելով մասնակցել սեպտեմբերի 1-ին ժևուտ բացվող հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին: Կոնֆերանսի գլխավոր գրադուներն էր լինելու հայ գաղթականների ու որբերի, ինչպես նաև մոտ 50 հազար տարազիրների Սովետական Հայաստան տեղափոխելու խնդիր: Սակայն կոնֆերանսի կազմակերպիչները «մոռացին» ին հրավերը ուղարկել նաև սովետական կառավարությանը: Գաղտնիք չէր, որ կոնֆերանսի հրավիրման իսկական նախաձեռնողները դաշնակներն էին: Գրանտով նրանք փաստորեն ձգտում էին իրականացնել համազգաղտնիային համազուամբ հրավիրելու բաղմիջ ձևախոզված իրենց փորձերը, իսկ «հայասեր» նախկներն էին բոնարները ստիկ գործիք էին դարձել նրանց ձեռքին: Ժամանակին կուհանելով գաղտնիահայության ղեկավարությունը, սփյուռքահայ առաջադիմական բոլրը կազմակերպություններն ու հոտանքները վճուպական բողոք հայտնեցին նման կոնֆերանսի հրավիրման դեմ և հրաժարվեցին մասնակցել նրա աշխատանքներին: Ամեն կողմից մեկուսացված դաշնակներն ու նրանց «պատվարած» հայասերները, մի քան օրվա վտա-

¹⁰ ՏՎ՝ 2002 ՀՀԿԿ ՊԿՄ, ք. 178, գ. 66, ք. 66—88:

¹⁰ ՏՎ՝ «Մամբար», օրաթերթ, Կ. Պոլսի, 23 դեկտեմբերի, 1924. № 50:

րեկ գրույցներէրց հետո, առանց որեւէ արդշունքի հասնելու, ստիպւած եղան զպարեցնել կոնֆերանսի աշխատանքները¹¹։

Միտարահայ առաջադիմական ուժերն իրենց այդ վերաբերմանըով վերջականապէս ցույց տվեցին, որ զարթոյնաւորութեան անունից խոսելու իրաւունքը պատկանում է միայն ու միայն իրենց անյուր տառապանքներին մեջ գտնվող հայ տարազիրներին և սովետական կառավարութեանը, որը ոչ թէ զատարհանջըն խոտրելով, այլ սեւալ գործերով է ապացուցում նրանց դեգերումներին ու ընկալուելուներին վերջ տալու իր անկեղծ պատրաստակամութիւնը։

Եվ բնավ պատահական չէր, որ ինչքան ավելի էր ուժեղանում սովետական կառավարութեան ուշադրութիւնը հայ տարազիրների նկատմամբ և կազմակերպվում էր նրանց որոշ մասի հայրենադարձութիւնը, այնքան ավելի կատարելի ու շարունակեց էր դառնում դաշնակների ու մյուս թշնամական հոսանքների պայքարը ընդդէմ Սովետական Հայաստանին նրանք ձգտում էին խանգարել հայրենադարձութեան իրականացմանը, վարկաբեկել Սովետական Հայաստանը, ժխտել երկրում ծավալված սոցիալտատական շինարարութիւնը, մուրորտութեան մեջ գցել զազտութեան զանգվածներին և այլն։

1924 թ. մայիսին Կ. Պոլսից շտեռ Ժողովախորհրդին ուղարկած իր զեկուցագրում Գ. Շահվերդյանը հայտնում էր, որ «զարթոյնների փոխադրութիւնը (Հայաստան) ժողովրդական մասսաների մեջ մեծ հետաքրքրութիւն է առաջացրել ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ մյուս զարթութիւնում։ Բայց վարել մարտիները (սակերպում է զազթականական ու բարեգործական ազգային հաստատութիւնների ղեկավար օրգանները.— Լ. Մ.) այնքան էլ զոհ էին այդ փոխադրութիւնից։ Բանն այն է, որ արտասահմանի բոլոր մարմինները ապրում են զազթականեւրոպի և որբերով, սրանցով են արգարացնում իրենց զուլթեան իմաստը, սրանց շնորհիվ են ստանում պաշտոններ ու պարտատի միջոցներ և այլն։ Այսպիսի պայմանների շնորհիվ է, որ ղեկավարները փոխել են իրենց դիրքերը։

Եթե առաջ աշխատում էին անմեն կերպ զազթականներին ուղարկել Հայաստան, ներկայիս չեն ուզում մատր մատին

խիկն այդ գործին նյութական օժանդակութիւն հասցնելու համար։ Ենթա է, հողմաններ են գրում, ժողովներ են գումարում, ծրագրեր են կազմում և այլն։ Բայց այդ բոլորն առերես, ներքուստ ամեն կերպ աշխատում են խանգարել գործին¹²։

Խոսելով Սովետական Հայաստանի հակառակորդների կողմից ներգաղթի շտրքը ծավալված զբաղաւորական կամպանիայի մասին, Գ. Շահվերդյանը նշում է, որ ոմանք այնքան են առելութեամբ լցված ղեկի սովետական իշխանութիւնը, որ առաջարկում են երկրի վերաշինութեան ու ներգաղթի համար զազութիւններում հանդանակված գումարները շուտաւրիկ Հայաստան, այլ օտարագործի արտասահմանում։ Իրենց շինծու պատճառաբանութիւններով համախոս են որքան ժիզաղիկ վիճակի մեջ էին բնկնում այդ արկառախնդիրներն, առանց մեկնաբանութիւններ լվալու։ Եւ այն փաստը, որ Կ. Պոլսում զուլթութիւն ունեցող ազգային իշխանութիւնները 1924 թ. իրենց զազանի ժողովներից մեկում որոշում էին կայացրել զազթականների շինարարել Հայաստան, այլ սողալովը Ա.Ֆրիկայում կամ Ամերիկայում, որովհետեւ այնտեղ կրոնը ազատ է¹³։

Դաշնակցական մամուլի հետ միասին իր հակասովետական քարոզութեամբ և ներգաղթի դեմ ծավալած կամպանիայով այդ տարիներին աչրի էր բնկնում նաև Կ. Պոլսի անկուսակցական կամ չկար կուլված «Վերջին լուր» օրաթերթը։ Խեղափոխութիւնով իրականութիւնը, արևմտահայ վերնախավի, մասնավորապէս պրոպագանդային առևտրական բուրժուալիայի, ձայնափող Հովհաննես Ապագեի «Վերջին լուրի» էջերի շեփոթում էր, թէ Սովետական Հայաստանում «ազատութիւն չկա», իսկ «երբ ազատութիւնն անհետացած է, կմնա երկիր մը, բայց այլևս հայրենիք մը զուլթութեան չունի»¹⁴։

...Պարտինք չտնտնել, որ երևան ո՛չ քաղաքականապէս, ո՛չ անտեսապէս, ո՛չ այ բարոյապէս հայութեան ամբողջութեան համար, կամ անոր սովաբազույն մասի համար, վերջնական հայրենիք մը հանդիսանալու պէտք եղած ապահովութեան այսչմանները չի ներկայացնէր տակալին։ Ուստի, արտասահմանի հայերուն պարտքն է հող տանիլ, որ որիչ բնակավայրեր, որիչ

¹¹ Տե՛ս «Ենթադային Հայաստան», 1924 թ., 25 սեպտեմբերի, № 219, 2 Հոկտեմբերի, № 225 և 7 Հոկտեմբերի, № 229։

¹² ՇՄՍՀ ՀՀՍԵ ՊԿԱ, ֆ. 113, ք. 3, գ. 54, Թ. 10—11։

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 40/113, ք. 3, գ. 303, Թ. 39—40։

¹⁴ «Վերջին լուր», Կ. Պոլս, 16 Հունիս, 1924 թ., № 3138։

բույնը ալ գտնվին, իբրև առ այժմ պահեստ մեր ժողովրդին վարձավատին հաստիմաներուն համար:

Վերջապես, Երևան ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև իմացական, հոգեկան, բարոյական ավելի նուր տեսակետներով ալ ի վիճակի չէ գոհացնելու հայկական հայրենիքի մը խեղալը¹⁵,— Հովհ. Ասպետին համահայտն ձայնակցում էր Բյուզանդ Քեչյանը: Բարբախտաբար, վերջինս չի գլանում քացատրելու, թե ինչո՞ւ Երևանը, այսինքն՝ Սովետական Հայաստանը, չի կարող դառնալ պղտավայր բուրժուազիայի «հայրենիքի մը խեղալը»: Թանկե պարզվում է այն պատճառով, որ «այսօրվան Հայաստանին մեջ, ուր շուտով կդառնա, կըլլա պուլիտրոյի միջազգային տարույնս մը», ուր իբր թե «կրակն կորվին, կոշիչագվին հայութեան բոլոր սրբազան նշխարները» և սպառնական ժողովուրդը, նամանավանդ արևմտահայ դաղութը, պետականորեն կտարաքցի հայութենե, աշխարհադաբացի լուծ տարրի մը վերածվելով¹⁶: Ահա արևմտահայ պահպանողականների տիպիկ ներկայացուցիչ Բյուզանդ էջենդի Քեչյանի տեսակետներն ու բարբախտները հայ աշխատավորության սոցիալիստական հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի մասին: «Զգուշանալը նաև հայության բովանդակ նյութական ու բարոյական հաստատություններն ու դժամագրություններ և բոլոր որբերն ու նոր սերունդը Երևանի փոխարեյն, խորհելով, որ անոնք այլուր ոչ նվազ օգտակար կրնան ըլլալ բոլոր ցեղին և ավելի ապահով¹⁷,— դրսւմ էր Բ. Քեչյանը՝ հակադրվելով գաղութահայ այն շրջաններին, որոնք կողմնակից էին ազգային որոշ հարատույններ Սովետական Հայաստան տեղափոխելուն:

«Եր մտնանազորն կիրառեալ պուլիքի սկզբունքները ուրացում են հայութեան բնատոճիկ նկարագրին, անոր իսկապես ազգային հատկանիշներուն»,— շարունակում էր Բ. Քեչյանը և հրահանգում, որ հայ գաղթականներն ու որբերը շտեղծփոխվեն Հայաստան: Նա առաջարկում էր՝ «ջանանք հայերը սեղավորել, ապրեցնել և կազմակերպել ուր որ կան, կամ ուր որ կրնան բնակի, սիրաշահելով տեղային իշխանությունը»¹⁸:

«Մեր մատաղատի ու խոստովանակից որբերը ղեկի կոմսոմոլ» մի ուղարկելը, «ուր սնանին սնամեջ վարդապետություններում ու տեսակ մը «բարոյագիտությունով», և վազվան համար պատրաստվին հայաձեւելու իրենց հայրերուն սուրբ կրօնքը և ազգավազելու ազգային սրբազան լիզուն»¹⁹,— բարոյում էր Հովհաննես Ասպետը:

Հայ գաղթականն ու որբը թող ղեան Արցնտիան, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, Աֆրիկայի խորքերը, բայց ոչ Էրբը Սովետական Հայաստան: Սովետական Հայաստանը հայության իսկական հայրենիքը չէ, հարկավոր է որոնել ու սուղծել նոր հայրենիքներ— ահա այդ թշվառականների հայտնաբերած ղեզատուսը, որն առաջարկում էին աստանդական հայ գաղթականին ու որբին:

Նրանք այդպես էին վարվում մամն անգամ, երբ տեսնում էին, որ սովետական կառավարությունը կազմակերպում է սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձություն: Հայրենիքում տեղավորում, հողով ու այլ անհրաժեշտ միջոցներով ապահովում, հող տանում նրանց կարիքների մասին: Իսկ երբ տնտեսական նկատառումներով, երբևէ ժամանակավորապես դադարեցվում էր ներգաղթը, դաշնակ ջոջերն ու նրանց սպավորները ամբողջ ձայնով գոռում էին, թե «փակել են դռները, թե Սովետական Հայաստանի կառավարությունը թույլ չի տալիս գաղթականությանը երկիր վերադառնալու, որովհետև չի մտածում լուծել նրա հարցը և այլ ներյուրանքներ:

Մինչդեռ ռուս փաստերը վկայում են, որ այն ժամանակ, երբ Հունաստանը, Բուլղարիան և այլ երկրներ զանգվածաբար տեղահան էին անում իրենց մտա պատասանը հայ տարագիրներին, երբ «մարգարես ու ղեմնկրատական» Ամերիկայում հայերից ազատվելու համար հորինում էին ինչ-որ «Կաթոսլայն գործ» և փորձում որոշել այն հարցը, թե հայերը սպիտակա մորթ են թե՛ սևամորթ, և նրն սպիտակամորթ չեն, ապա շեն կարող ամերիկյան քաղաքացիներ համարվել ու Ամերիկայում ապրելու իրավունք ունենալ, այդ նույն ժամանակ Սովետական Հայաստանը քնդունում էր հաղաբար հայ տարագիրներին: Այնպես որ իլուր էր դաշնակ Ս. Մատուրյանը, նա ինքը Ս. Վրացյանը, Կ. Պոլսի նշոճան «Ճակատամարտի» էջերից սովե-

¹⁵ Նույն տեղում, 21 հունիսի, 1924 թ., № 3143:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, 16 հունիսի, 1924 թ., № 3138:

ասկան կառավարության հասցեին ազդակում՝ թե «բաց՜ք դռները»: Այդ կարախոսք դաշնակները մեզանց էին հանել հենց այն մասնակ, երբ սովետական կառավարությունը, բնդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին, հայտնել էր իր համաձայնությունը զանգվածային նոր կազմափոխման մասին, սակայն այն պայմանով, որ ներսօրք Նոյազգեհեն հայրենազարմների անսպասարհ և որոշ մասնակ նաև երկրում սարկելու նրանց ծախսերը:

Ս. Վրացյանն անդրադառնալով այդ հարբին, զեմագրգիկ կերպով գրում էր. «Գործակալի մեջ ստիկա կնշանակե, թե երևանի կառավարությունը զազբնականներու առջև ամառ կբախկնէ Հայաստանի դուռները, որովհետև շատ պարզ է, որ հայ զաղթականներու ճնշիչ մեծամասնությունը չի կրնար ապահովել իր «մեկ տարվան ապրուստը»²⁰: Այդ կազակցութեամբ «մեկ զրոյելով» սովետական կառավարությանը և շանթ ու որոտ թափելով նրա հասցեին, զաշնակցական զբաւին անմեղ ու միաժխտ-տեսք էր բերունուն: Եւ ձևացունէր, թե թեւով զլինի չի բնկեում, որ ներգաղթողների «մեկ տարվան ապրուստը» հոգալու խնդիրն առաջ էր բաշխած արասասմանում եղած տասնչակ միլիոններին համեղ հայկական հարստությունները, զազբնականներին ու որբերի հացի շահագործումից հրգացած բարեգործական հաստատությունների կառավարման միջոցները և հայ ժողովրդի անունով կտակված գումարները հայրենազարծութեան հատկացնելու համար: Եվ մի՞թե վրացյաններին պարզ էր, որ սովետական կառավարությունը չի կորոզ առանց ներգաղթողների նյութական միջոցների ապահովման մասին: Նոյազուլու, հախուռն կերպով հայրենազարծություն կառնականրպել և նոր դժգորտությունների մասնել հազարավոր տարազիրներին:

Գաշնակցությունը խիտ դժգոհուցում էր հայտնում նաև այն քանի համար, որ Սովետական Հայաստանը բուշրի առաջ չէր բացում իր դռները, ոտտի նրա օրգան «Ճակատամարտն» իր խմբազրականում եղբակցանում էր, որ «մեր երկիրը փակված է երկաթյա փեղկերով»²¹: Այո՛, պարտնայք զաշնակցականների և բուշր նրանց համար, ովքեր անկեղծ չլին մեր հայրենիքի նկատմամբ, այլ շարժառն են զբարբարում էին

նրան, ուղղակի պայքարում էին նրա դեմ, նրանց առջև «երկաթյա փեղկերով» փակված էին բուշր դռները:

Հունաստանում ՍՍՀՄ զնկայան Ա. Ս. Ուստինովի կողմից 1925 թ. նոյեմբերի 11-ին արտգործնախարար հրված զնկայացրում հայտնվում էր, որ Հունահայերի հարկենազարծությանը զգալի շափով խոչընդոտում են սեղի զաշնակցական կազմակերպությունները, այդ գործում ստանալով Սալոնիկում Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչ Յվերների աջակցությունը:

Սալոնիկում հրատարակվող «Ալիք» թերթի էջերում, ինչպես նաև քանակոր կերպով, զաշնակները մեծ ազմունք էին բարձրացրել հայրենազարծության դեմ: Մասուններին մարտնչելու համար նրանց հորինել էին, թե իրք հունահայեր բնույթով են հայրենազարծության համար հանգանակված գումարները ծախարվում են ոչ թե ներգաղթողների ուղևորությունը կազմակերպելու, այլ արտասահմանում պրոստիտուտական անչեղակ կազմակերպություններ ստեղծելու ու պահպանելու վրա և այլն²²: Հայրենազարծությունը խափանելու նպատակով նրանք զինում էին ամեն տեսակ ստոր միջոցներով, նույնիսկ 204-ի կտրված անզամենեին կեղծ մատուցություններով բանտարկել տալու և ուրիշ զպրիկ մեթոդներ գործադրելու փորձեր²³: Սգտագործելով ստի ու կեղծիքի իրենց հարուստ դիմանցը, զաշնակները արտասահմանյան մամուլում լուրեր էին տարածում այն մասին, թե իրք 1925 թ. սկզբներին Հունաստանից հայրենիք ներգաղթածներից շատերը սովետական կառավարության կողմից ենթարկվել են ուղևորության, իսկ նրանցից մի քանիսը կախաղան են բարձրացվել: Նրանք նույնիսկ նշել էին կոնկրետ անուններ, շնայած այդ հայրենազարծները հանդիստ ու խաղող սարում էին կենդանակ բաղարում: Տեղեկանալով այդ խեղդատակությունը, բարեբախտաբար միայն զաշնակցական մամուլի էջերում «կախաղան հանված» հայրենազարծները «նոր՜հրային Հայաստան» թերթում հրատարակեցին մի զարաչից բողոք, ուր կոչ էին անում արտասահմանի իրենց եղբայրներին, որ չհավատան «գաղտնախաղության սիրտը պղտորող

²⁰ ՏՆ՝ ՍՍՀՄ 2002 2206 ՊԿԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, ք. 204, թ. 15 և ք. 517, թ. 62—63:

²¹ ՏՆ՝ ՍՍՀՄ նույն անգում, ք. 517, թ. 62—63:

²⁰ ՏՆ՝ «Սովետամարտ», 4, Պուլա, 16 ապրիլ, 1924 թ., № 1656:

²¹ ՏՆ՝ ՍՍՀՄ նույն անգում, 15 ապրիլ, 1924 թ., № 1655:

ու նրա բրտները ծոց այդ ինքնակոչ խնամակալներին ու ստորակներին, որովհետև նրանք իրենց «մշտնջենական արհեստ են ընտրել կեղծիքը, ստան ու պրոֆոկացիան»²⁴:

Բարեբախտաբար գաղութահայ աշխատավորությունն արդեն լավ էր ճանաչում իր իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին և իր ճանապարհից վճռականորեն ղեն նեւելով բոլոր խռընդոտները, ձգտում էր ներգրավել Սովետական Հայաստան:

Ավելորդ ճամբարով մանրամասնորեն թվարկել դաշնակների բոլոր զրգարտությունները, որպես զրանց պատասխան, բավականանաք Վառնայում հրատարակվող «Լուսարձակ» թերթից հետևյալ բաղվածքի մեղերումով, որն բառ էությամբ նշտորն է բացահայտում ներգաղթի իսկական կողմնակիցներին ու հակառակորդներին: «Լուսարձակ»-ը 1924 թ. Նոյեմբերի 25-ի ճամբարում այդ կապակցությամբ գրել է. «Կ. Պոլսն 10 հարյուր հայ գաղթականներն մասին կիսուներ, սակայն որքան ասեն որ հայ կառավարությունը ճամբար չէր տար, մամուլը և Կ. Պոլստ ազգային իշխանությունները կպնդեին զանոնք Հայաստան փոխադրելու: Հիմա, որ Հայաստանի կառավարությունը զոները բացած է, կտեղեկանանք թե ոչ որ չի մտածեր ստոր վրա և անկե ի վեր 7 ամիս է, որ այդ թշվառներուն (Կ. Պոլսում գաղաներից կուտակված գաղթականներին. — 2. Մ.) նպաստ կտրվի, մինչդեռ այս ծախսված դրամին կներկրվեր զանոնք Հայաստան փոխադրելու:

Կիմանանք, որ Կ. Պոլստ շուրեր, երբ մեկ կողմն առերես պ. Շափերդյանի հետ կրանակցին, մյուս կողմն գաղտնի ծաղղով մը մեջ խնդիր բերն են, որ գաղթականները Մարտ փոխադրեն, քանզի հոն կրոնքը ազատ է եղեր:

Գարակոչյանն այլ իր Կ. Պոլստ որդեսոց Ծղանա կփոխադրե եղեր և Փարիզի շրջակայքը հին պալատ մը գնելու վրա է եղեր:

Ահա թե ինչպես հայ գաղթականները և որերը կմղվին դեպի օտարացում, դեպի պայգազանացում բոլոր անոնց կողմն, որոնք կերգնուն հանուն սպողություն»²⁵:

Հետևապես, հայրենազարծությանը իրականում ղեն էին գաշակցությունն ու զարգաթահայ բուրժուական շրջանները: Նրանք լավ էին հասկանում, որ ամեն մի գաղթականի ու որբի երկիր տեղափոխությունը լուրջ սպանալիք է ստեղծում իրենց հետագա գոյության համար, որովհետև ներգաղթի հետևանքով նրանք զրկվում էին այն միջավայրից, ուր ղոնու հնարավորություն ունեին գործելու և ապրելու: Ինչպես ժամանակին նշել է Ա. Մյասնիկյանը, գաշակցականներին ձենատու էր, սորպնեզի գաղթականությունը Հայաստան լզհա, որովհետև մեկ այդ գաղթականություն անունով գաշակցությունը հանգանակություն կանի հոգուտ իր դրամարղի: Երկուս՝ այ ու ձախ հայհոյանքներ կՓափի մեր գլխին ու կփառաբանի իրեն, — չ՞ որ բուշխիները գաղթականներին «են ընդունում», իսկ բարի գաշակցականները նրանց մասին այբան են «մտածում»²⁶:

Բայց հակառակ բոլոր բարբառանքներին ու ստոր զրգարտություններին, գաղութահայ աշխատավորությունը, մերկացնելով իր թշնամիների նեկզ դավըրը, բուռն կերպով ձգտում էր ղեպի հայրենիք: Աներդհատ սովետական կառավարությունը բազմաթիվ ղիմումներ էր ստանում բոլոր գաղթուախների օտարագիր երկրագործներից, բանվորներից ու արհեստավորներից, որոնք պատրաստակամություն էին հայտնում ներգաղթի հայրենիք և այստեղ կատուել գյուղեր ու ավաններ, ակտիվորեն մասնակցել երկրի վերաշինության կենսական գործին՝ Շատ ղիմումներ էին ստացվում նաև զանաչան մասնագիտության տեր մտավորականներից և հատկապես երիտասարդներից՝ համալսարանում կամ որևէ այլ ուսումնական հաստատությունում սովորելու ցանկությունով:

Պատասխանելով գաշակցական պրոֆոկացիաներին, Հուստատանից հայրենիք ներգաղթող մի խումբ աշխատավորները 1925 թ. հունվարին գրում էին. «Մեր վերջնական օթևանի՞ Մեծ Միության ցավագար և անկառ թշնամիները այ սուտ ու զրգարտություն ղմաց, որ շղբեն ու լիտսեին ներգաղթին լուրջը»:

Մենք, ներկա ստորագրյալս, մտտ օրեն Հին Հուստատանի այլևայլ վայրերին և. Հայաստան պիտի մեկնենք, մեր օրբա-

²⁴ «Նորհրդային Հայաստան», 6 օրոտասի, 1925 թ., N 177:
²⁵ Թաղվածք բերված է բառ Ա. Մարտունու «Պատակցությունները գաղութահայրության մեջ գրի, էջ 44—45:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

զան պարտականությունը կհամարինք սույն կողով զգուշացնել զձեզի մեր պաշտած հարկները մեկնողները, որ շրջան ընող շարաննեզ պրոցյաներուն և ըսի բազմներուն բնավ կարևորություն չտան...»²⁷:

Այնուհետև կոնկրետ փաստերով մերկացնելով զաշխարհներին, կոչի հեղինակները շարունակում էին. «Հայրենակիցսն՝ր, զգուշ և միշտ զգուշ մեր առնես ավերող և մեզ մոխիրներու վրա նստեցնող օտար, կեղծ մարդասերներն և տարախառաբար հայ կուլտոլ խառնակիչներն, որոնք խիզճներին սպանած և ամոթի ու պատասխանատուության զգացումներն կրթնցուցած ըլլալով իսպառ, իրենց ազտու ձեռքերով կուզեն խառնել ձեր խիզճին անզորությունը:

Զո՞ւ մի ըլլաք բանասերու լեզուներու և վաճառված գրիչներու խարկանքներուն, որոնք կմիայն ձեր մեջ թշնամանքի որում սերմանել Վաստճ ըլլալով, որ մտտ է այլևս ձեր փրկության ժամը, կազմ ու պատրաստ եղիք զեպի Ավետոյաց աշխարհը մեկնելու»²⁸:

Սովետական Հայաստանի մի խումբ համակիրներ հունահայ գաղութի աշխատավորներին ուղղված 1925 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրատարակված մի այլ կոչի մեջ, արտահայտելով իրենց անսասման որակությունը ներգաղթի առթիվ, գրել էին. «Յե՛ծա հայ ժողովուրդ:

Մե՛ծ անկուլթյամբ սպասած ժամը հասավ:

Ամեն ինչ պատրաստ է: Եարթ օրը (հոկտ. 31-ին) պիտի ուղղվիս Ավետոյաց երկիրը: Իրականացան թո բոլոր հույսերը: Իրականացան թո երազները, Իրականացավ ներգաղթը: Հասավ ժամը, որ դու անզամ մըն ալ ետրհուրդ. Հայաստանի և հայ ժողովուրդի սրտի, մտքի ու կյանքի հետ խաղացող դավաճան զաշխարհակալները ճանչանա»²⁹: Կուր առաջարկում էր մեկընդմիջտ երես զարձնել այդ բախտախնդիրներին և վստահորեն ընթանալ զեպի հայ աշխատավորության միակ հայրենիքը՝ հանրահասցող Սովետական Հայաստան:

Այնուհետև կոչի հեղինակները գրում էին. «Անոնք խաղա-

ցին թո զգացմունքներուն հետ: Թունուտ սլարներով խոցողներին սիրող, պղտորներին միաբուր:

Այժօր դու ճակատ առ ճակատ կանգնած ես ընդ խաբող, թո զգացմունքներ անարգող և թո կյանքի հետ խաղացող դավաճաններուն հետ:

Այժօր խոսելու կարգը բուկղ է:

Դավաճանը պետք է դիմակազերծ ըլլա:

Դավաճանը պետք է հաշիվ տա իր բասմներուն ու գրածներուն:

Դու՛ հայ ժողովուրդ, բնական հատկություններդ արժեցուր:

Դու՛ ցույց տուր, որ թո սեփական դատադրություն ունի: Երայց տուր, որ իրականությունը կտեսնես: Յույց տուր, որ պատրաստ ես ամեն ճակատի վրա հարվածելու թո հայրենիքի դավաճանները:

Ներգաղթի իրականացումը անզամ մըն ալ երևան հանեց

մարտական կուսակցությանը բարոյական սնանկությունը:

Անկցի՛ն ուրեմն օտար զրպարտիչները:

Անկցի՛ն դավաճան զաշխարհակալները:

Կեցցե՛՛ հորհուրդ. Հայաստանը և հայ ժողովուրդի միակ

պաշտպան հայ կառավարությունը»³⁰:

Ահա այսպես էր մտածում ու գործում զաղութահայ աշխատավորության ճնշող մեծամասնությունը: Եվ սովետական կառավարությունը, ընայնով ոչ մի խոչընդոտի, զրպարտության ու պրոֆոկացիայի, ժողովրդական տնտեսադիմացի մեջ ձեռք բերված հաջողություններին զուգընթաց իրականացնում էր սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

* * *

Չանգվածային նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու մասին սովետական կառավարության 1945 թ. նոյեմբերի 21-ի որոշումը, ինչպես իր սեղում տեսանք, համընդհանուր խանդավառությամբ ընդունվող սփյուռքահայության բոլոր խավերում: Սփյուռքահայ աշխատավորները, առաջադիմական բոլոր կազմակերպություններն ու խմբավորումները, առաջորդվելով հայ ժողովրդի վերամիավորման հայրենասիրական գաղափա-

²⁷ 2002 ՀՀԿՔ ՊԿՄ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 496, ք. 46:

²⁸ Նույն անգում:

²⁹ Նույն անգում, ք. 47:

³⁰ Նույն անգում:

րով, իրենց շանքերն ուղղեցին այդ մեծ գործի իրականացմանը: Սակայն Հայրենիքում ազգահավաքման այդ Հայրենասիրական շարժման հանդեպ դարձյալ միանգամայն դատապարտելի ու թշնամական դիրք բռնեց գաշակցությունը: Այդ պատճառով էլ, որպեսզի հաջողությամբ իրականացվեր Հայրենասիրությունը, անհրաժեշտ էր հետևողականորեն մերկացնել գաշակների բոլոր դավերը, համախմբել առաջադեմական բուրյ ուժերը՝ ստեղծելով նրանց ընդհանուր, միասնական ճակատ:

Սփյուռքահայ առաջադեմական ուժերի միասնական ճակատները սկսել էին ձևավորվել զոհուս երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին և շատ զաղթաբարներում իրենց մեջ միավորում էին կոմունիստներին, Շնչակյաններին, առակավարներին և երիտասարդական միություններին անդամներին: Դրանք իրենց առջև նպատակ էին դնում հնարավոր բոլոր միջոցներով պաշտպանել տրագիկ հայության իրավունքները և աշխատել հասնել նրանց վերականգնմանը Բուրքահայ կողմից ապօրինաբար զավթված հայկական հողերի վրա, զրանք կցելով Սովետական Հայաստանին: Ինչպես պլանաֆորմի վրա կանգնած հայկական ազգային ճակատներ կամ ազգային խորհուրդներ էին կազմակերպված սփյուռքահայ գրեթե բոլոր զաղթաբարներում՝ ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Սիրիայում, Լիբանանում, Լուծաստանում, Բուլղարիայում, Թուրքիայում, Եգիպտոսում, Պարզաստանում, Կիբրոսում, Իրանում և այլուր:

Սփյուռքահայ առաջադեմական ուժերի համախմբման ճանապարհին կարևոր քայլ հանդիսացավ 1947 թ. ապրիլի 30-ից մայիսի 4-ը Նյու Յորքում տեղի ունեցած Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը, որին մասնակցում էին հայկական 22 զաղթաբարների 715 աշխարհիկ և ռեզոնր պատգամավորներ, որոնք ներկայացնում էին տարբեր քաղաքական կուսակցություններ ու հոսանքներ³¹: Կոնգրեսի հրավիրման կապակցությամբ հրատարակված պաշտոնական կոչումը ստված էր. «Վերածնվող մայր Հայրենիքի վերելքին լավագույն շահով օգնելու և արտասահմանի հայոց բարօրության, ներգաղթի և հողային արդար իրավունքներու վերստացումին օգտին կատարված աշխատանքները ներգրանակելու և համարդրելու համար Ամերի-

կահայ ազգային խորհուրդը նախաձեռնած է համաշխարհային հայկական բնկրես մը գումարելու»³²:

Կոնգրեսի բացումը հեռագրերով շնորհավորեցին 2002 Գևորգյան սովետի նախագահությունը, 2002 Մինիստրների խորհուրդը, 2002 գիտությունների ակադեմիայի նախագահությունը, Ամենայն հայոց կաթողիկոսը և այլք:

Սփյուռքահայության ներկայացուցիչների այդ բազմամարդ համաժողովը միահամուռ հավանություն ավելց հայրենագործության իրականացմանը և որոշեց նրա օգտին անցկացնել հանգանակություն՝ կարիքավոր ներգաղթող Հայրենակիցներին օգնելու համար³³:

Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի ընդունած որոշումները մի անգամ ևս հաստատեցին այն միտքը, որ սփյուռքահայության հիմնական զանգվածը անվերստպահորեն պաշտպանում է Հայրենագործության գաղափարը, այն համարելով արտասահմանի հայությանը ապագաբանացումից փրկելու ամենակալի ու կարևոր ուղի:

Նուպատերազման զանգվածային հայրենագործությունը յուրը բնութայուն հանդիսացավ սփյուռքահայ բոլոր հոսանքներին ու խմբավորումներին համար, հատկապես քաղաքական կուսակցություններին համար:

Սփյուռքահայ զանգվածները, անկախ իրենց դասակարգային ու կուսակցական պատկանելիությունից, համատարած կերպով ձգտում էին անվերստպահորեն ներգաղթել Սովետական Հայաստան: Այդ հանգամանքը կհանգեցնեց այն բանին, որ ի վերջ լուծարքի կենթարկվեին սփյուռքահայ քաղաքական կուսակցությունները:

Շնչակյան և առակավար պաշտական կուսակցությունները այդ հարցում բնորոշին միանգամայն ճիշտ ուղեգիծ՝ իրենց անդամներին թույլատրելով դուրս գալ կուսակցությունից և մեկնել հայրենիք: Ներգաղթի կազմակերպման հենց սկզբից առակավար պաշտական և Շնչակյան կուսակցությունները հանդես եկան պաշտոնական հայտարարություններով, որոնցում ողջունելով ներգաղթը, իրենց անդամներին թույլատրում էին

³¹ «Նոր Արարք», շաբաթաթերթ, Երևան, 8 մարտի, 1947 թ., № 10-11:

³² ՏՊ «Նոր օր», Խորաթ Թերթ, Ֆրեզո, 16 մայիսի, 1947 թ., № 35:

ազատորեն դուր գալու կուսակցութունից և մեկնելու հայրենիք: Օրինակ՝ ուսմկազմարենի Հալեպի կոմիտեի հայտարարութեան մեջ ասված էր. «Մամկազմը ազատական կուսակցութեան տեղական կոմիտեն այսու կհայտարարե, թե՛ իրենց դիմումներուն ընթացք տալով և համաձայն կուսակցութեանս սրբոյման զեքն կկացուցանե իրենց կուսակցական ներդրման և պարտավորութուններն այն բոլոր ներգաղթող ընկերները՝ որոնք Սովետական Հայաստան մեկնեցան կամ կմեկնին»: Ընձան հայտարարութուններով հանդես եկան ուսմկազմը ազատական և Նշակյան կուսակցութունների նաև մյուս տեղական կոմիտեները: Տեսնելով ներգաղթի նկատմամբ ուսմկազմարենի ու Նշակյանների այս միանգամայն դրական հայրենասիրական վարքագիծը և դաշնակցական կուսակցութեան զինվարության թշնամական դիրքորոշումը, շատ շարքային դաշնակցականներ սկսեցին զանգվածաբար հրաժարվել կուսակցութունից և նույնպես արձանագրվեցին հայրենիք մեկնելու համար: Իրանում, Լիբանանում, Սիրիայում և այլուր այդ օրերի սփյուռքահայ մամուլը չի էլ շարքային դաշնակցականների և դաշնակցութեան ազդեցութեան տակ գտնվող շՄԸՄ անդամ երիտասարդների անհատական ու խմբակային բազմաթիվ հրաժարականներով: Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին շարքային դաշնակցական Խայր Բարիկյանը. «1940-են ի վեր Հ. Հ. դաշնակցութեան շարքային անդամ, հրապարակով կհրաժարի մ բոլոր կապերս կիզեմ կուսակցութենես, որ չի քաշվի ազգահավատմի ամենևն կենսական որոշումը տվող և գլխն ներգաղթով գործադրող մեր թանկագին հայրենիքին՝ Սովետական Հայաստանին դեմ գործել: Իրբև կիլիկեցի հայ, տեսնելե հետո ստապանքի բոլոր տեսակները, չեմ կրնար միատեղ թալել դաշնակ ընկերներու հետ, որոնք հայրենիքի դռներուն լայնորեն բացվիլը տեսնելե հետո իսկ կ'ուզեն գլխն զցնել Հայաստանի կարոտով և այլվող ինձի պես պանդուխտ հայորդիներուն: Ո՛ր, իր մայր հայրենիքն ուրացող զանակ շարքերուն մեջ չեմ կրնար մնալ»³⁴:

Դաշնակցութեան զինվարութեան հայրենազավ քաղաքականութեան դեմ հայրենասիրական ընդդրումի կույկտիվ էլույ-

թով հանդես եկան դաշնակցութեան ենթակալութեան տակ գրտնրվող շՄԸՄ-ի Հալեպի մասնաճյուղի 46 մարդիկներ ու սկաուտներ, մամուլում հրապարակելով հետևյալ հայտարարութիւնը. «Ստորագրյալներս, մարդիկ կամ սկաուտ անդամներ շՄԸՄ-ի, ներկա դրութեամբ կուզանք ներկայացնել մեր հավաքական հրաժարականը, սոված ըլլալով, որ շՄԸՄ-ի հիմնական նպատակները այլափոխված են ներկա զինվարներու հայրենազավ կուսակցական հաշիվներու հետևանքով:

Մենք, ըլլալով հայրենասեր և զիտակեց գովակները բաղձաշարչար ժողովրդի մը, շՄԸՄ-ի միջոցով կկարծենք ծառայել անոր ֆիզիկական, բարոյական և ազգային վերելքին, ինչպես նաև մեր պանծալի հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի հառադիմութեան:

Բայց ներգաղթի այս սրբազան պահուն, երբ սփյուռքի վտարանդի մեր բոլոր եղբայրները տողորված են հայրենակարտ ազնիվ զրացումներով, ներքի պիտի լըլլար որևէ պարմաշ հայու համար, կամա, ակամա մեղակցելի ափ մը համառ և արկածախնդիր զինվարներու հայրենազավ քաղաքականութեան, որմն տուժողը կ'ըլլա մեր ժողովուրդն ու հայրենիքը:

Արդ, մեր հավաքական հրաժարականը ներկայացնելով, մենք այն խոր հավատքը ունինք, թե կկատարենք ազգային և հարապատ շՄԸՄ-ականի մեր լավագույն պարտականութիւնները, անշեղորեն շարունակելու և իրագործելու համար մենք սրբազան ուխտը, որ է—ծառայել հայրենիքին...»³⁵:

Եվ այսպես, ամեն օր տասնյակներով մարդիկ հրաժարվում էին դաշնակցութիւնից ու նրա սպիտակութեան տակ եղած միութիւններից, գառապարտելով այդ կուսակցութեան հակահայաստանյան և հականերգաղթեան ազգախորժան ուղղութիւնը:

Թամկազմը ազատական կուսակցութիւնը գտնում էր, որ հայրենազորութիւնից ընդ պատահական երևույթ չէ, այլ հայրենի կրկրում հաստատված նոր լրակարգի հետապնդած սկզբունքային քաղաքականութիւնն է:

«Այն պահուն,— գրում էր Բեյրութում հրատարակվող «Ժողովուրդի ձայն» թերթը,— երբ մենք հաշիվ կկարողանայինք թռթվել Հայաստանի մը գոյութեան մասին, թեև սկսած էինք

³⁴ «Ժողովուրդի ձայն», օրաթերթ, Բեյրութ, 14 հուլիսի, 1946 թ., № 1159; «Նփքառ», 26 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2770:

³⁵ Նույն տեղում, 29 հունիսի, 1946 թ., № 2669:

միշտ հավատով գիտել զայն և հոն տեսնել մեր փրկությունը, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը իր առաջին մասն հողաբյուրեղներն մեկը կնկատե սփյուռքի բնկորներու հայրենազարնը և հայ ժողովուրդի միասնումը իր հայրենի երկրին մեջ»³⁷:

Ռամկավար ազատական կուսակցության պաղեստինյան օրգան «Միություն» թերթը, բարձր գնահատելով տարագիր հասարակ համար ներգաղթի փրկարար դերը, 1946 թ. նոյեմբերյան համարներին մեկուս գրում էր, որ «...ան պայմանավորվեց այն վիթխարի նվաճումներով, որ Սովետ Հայաստանը ձեռք բերեց վերջին 25 տարիների ընթացքում: Արտասովետիկ հայտարար համար ենթադրար այն է, ինչ որ նոյեմբերի 29-ը եղավ երկրի հայտարար համաժողովի (ընդգծումը մերն է. — Մ. Մ.):

Ռամկավար ազատական կուսակցությունը ձուլումից ու անհետացումից սփյուռքահայության փրկությունը պայմանավորում էր երկու կարևոր գործունեություններով՝ բուրգական լծից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումով ու նրա Սովետական Հայաստանին կցումով և սփյուռքահայերի հայրենիք ներգաղթով: Ավելին, ուսմավարները ներգաղթի մեջ էին տեսնում հենց առևմտահայկական հողերը Քուրդիայից պահանջելու միջոցը, այդ խնդրի լուծումը անպայմանորեն կապելով Սովետական Միության հետ:

Ռամկավար ազատական կուսակցության ութերորդ համագումարը՝ որը տեղի ունեցավ 1947 թ. փետրվարին, հատուկ հուշազգով դիմեց ՄԱԿ-ին, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի և ՍՄՇ կառավարություններին, որտեղ սպասվում էր. «Շամանակն է նմանապես, որ ի վերջո ըլլա արդարություն Վաստատանի և հայերեն, վերջ տալու համար մեկուս ամենափոշոտ հարցերին, որոնք մեկ զարն ի վեր ծանրորեն ճնշված են միջազգային քաղաքականության վրա և խորապես ցնցած քաղաքակիրթ մարդկության խիղճը: Այս արդարությունը կպահանջե. Ա. Փրկել, միանգամընդմիջ, թրջական տիրապետությունն Քրդահայաստանի նահանգները: Բ. Կցել զանոնք Հայ Սովետ հանրապետության... րան մը, որուն մասին համաձայն են հանրապետության ծոցին մեջ

ապրող և թե բովանդակ աշխարհի մեջ ցրված բոլոր հայերը»³⁸: Ահա թե ինչու հայրենադարձության վերականգնող հենց առաջին օրերին ուսմավարական կուսակցությունը ընդգծեց այդ երևույթի պատմական բախտորոշ նշանակությունը և իր գործունե մասնակցությունը բերեց նրա կազմակերպման աշխատանքներին:

«Ներկայիս յուրաքանչյուր հայու համար շիա ավելի պատվավոր է հայրենադարձական գործ, քան հայրենիք դարձը: Բոլոր հայերը, առանց զավանական և հաստվածական խտրության, առանց անասուրու ձախնալան եկող փրովորաբաններուն, մասնական զաշնակ պարագույններու տարածած սուտ գրույցներուն, պետք է արձանագրվին»⁴⁰, — գրում էր «Տողովուրդի ձայն»:

Հայրենադարձությանը խանգարելու ուղղությամբ զաշնակցության գործունեությունը ուսմավարները իրավացիորեն ուրակեցին որպես մեծագույն ոճրագործություն հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ:

1946—1948 թթ. զանգվածային հայրենադարձության ժամանակ ուսմավարների հետ միևնույնի դերերում կանգնեցին հնչակյանները, նրանք նույնպես հանդես եկան Սովետական Հայաստանի պաշտպանությամբ, ներգաղթին ամեն կերպ աջակցելու նախաձեռնությամբ: Հնչակյանները ևս այն կարծիքին էին, որ սփյուռքահայության փրկությունը ներգաղթի մեջ է, նրա ապագան կապված է Սովետական Հայաստանի հետ: Հնչակյան կուսակցությունը բոլոր միջոցներով ստատում էր ներգաղթի իրականացմանը, միաժամանակ հետեռակականորեն մերկացնում զրա դեմ զաշնակցության ծավալած գործունեությունը: Հնչակյան կուսակցության առաջատար օրգանները պրոպագանդում էին այն միտքը, թե որքան մեծ լինի Հայաստանում ապրող հայոց թիվը, այնքան ավելի կզորեցանա գաղութների կազմը հայրենիքի հետ, այնքան ավելի արդյունավետ կլինի նաև սփյուռքում մնացած հայության՝ պայքարը օտարացման ևս ձուլումն դեմ, Աստի անպայման պետք է ներգաղթել Սովետական Հայաստան, որտեղ խորսխված է հայ ժողովրդի ապագան: Հնչակյանները ևս ներգաղթի մեջ էին տեսնում հայկա-

³⁷ «Տողովուրդի ձայն», 27 փետրվարի, 1947 թ., № 1071:
³⁸ «Միություն», օրաթերթ, Հոյնա, 29 նոյեմբերի, 1946 թ., № 64:

³⁹ «Ներքառ», 17 մարտի, 1947 թ., № 2888:
⁴⁰ «Տողովուրդի ձայն», 20 հունվարի, 1946 թ., № 1046:

կան բռնագրաված հողերի ազատագրման բանակին, միասնության կոչ անելով սփյուռքահայ բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերին⁴¹։

Ներգաղթը ողջունեցին նաև սփյուռքի մյուս բոլոր առաջադիմական կազմակերպությունները և հասակակես հայրենակցական միությունները։ Ներգաղթի սկսման կապակցությամբ վասպուրականցիների հայրենակցական միության կենտրոնական վարչությունը հրապարակեց մի կոչ՝ ուղղված սփյուռքի բոլոր վասպուրականցիներին, որտեղ գրում էր. «Մեր արդի Սովետական մայր Հայաստանը... այժմ դռները լայն բացած է անխտիր, վայրագաբեր իր բոլոր զավակներու առջև։

Դեպի՛ հայրենիք, դեպի՛ շինարարություն, դեպի՛ ազգային հզորացման ու փառքի ուղին. այս է համայն ազգասեր ու հայրենասեր հայության և ես առավել վասպուրականցի ժողովուրդի կարգախոսը։

... Արք, մար ճնշած և, որ վասպուրական միությունը կոչ ուղղե նսփյուռքի համայն վասպուրականցիներուն, որ անոնք պատրաստվին վերագաճունսլ դեպի իրենց հարազատ ու հույկնայ մայր հայրենիքը, դեպի շինարարական աշխատանք ու դեպի ազգային համայնքում, հորհր. Հայաստանի կառավարության անմիջական հովհովժան ու պաշտպանության տակ և անոր օգնությամբ։ Վստահ եղեք, որ միությունս պատրաստ է ձեզ աջակցելու, որ միջոցներ ունենաք դեպի մայր հայրենիք ներգաղթելու։

Վասպուրական միությունը, որպես գործնական հայրենասեր կազմակերպություն, իր նպատակը ընտրած է օգնել իր հայրենակիցներուն, որ անոնք օր առաջ թոթափեն գաղթային իրենց անկայուն և անապահով վիճակը և ներգաղթի ու շինարար աշխատանքի փարին իրենց մայր հայրենիքի մեջ, իրենց նախահարց աշխարհը։

Մյն դեպի մեր տեխնիքի երկիրը, դեպի մեր մեծ հայրենիք Սովիետական Հայաստան, դեպի նոր կյանք և դեպի ազգային համախմբում մայր հողի վրա»⁴²։ Նույնպիսի հայտարարու-

⁴¹ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 26 նոյեմբերի, 1946 թ., № 59 և «Արարատ», 8 փետրվարի, 1947 թ., № 1502։

⁴² «Հայաստանի կոնսակ», 27 հուլիսի, 1946 թ., № 30, էջ 717։

թյուններով հանդես եկան նաև հարուն-Տուրուբերանի, Ճեպե-Մուսացիների և այլ հայրենակցական միությունները⁴³։

Փարիզում հրատարակվող «Արևմուտք» ազգային և զրական անկախ շարաթափերը, ողջունելով ներգաղթը, իր խրմբագրականում գրում էր. «Այսօր, վաղը և հավիտյան ապաստան՝ այլևս Հայաստանն է։ Այսօր, վաղը և մի՛շտ այլևս մեր ազգային բազարականության առանցքը, միակ առանցքը, պետք է կազմե միակ գործողությունը—գումարումը»⁴⁴, այսինքն՝ ի մի հավաքվելը հայրենիքում։ Թերթը կոչ էր անում բոլորիս իրենց ուժերը ի սպաս դնել այդ վե՛ն գործի իրականացմանը։

Այսպիսով, փաստորեն միայն գաշնակցությունը դեմ դուրս եկավ հայրենադարձությանը։ Իհարկե, նա սկզբնական շրջանում չէր համարձակվում բացահայտ դեմ արտասայտվել այդ ազգօգուտ գործին, որը մեկնիչում էր սփյուռքահայ բոլոր խավերի պաշտպանությունը։ Դաշնակցությունը նույնիսկ իրեն հայտարարեց ներգաղթի «շքեմ» կողմնակից։

Ֆրանսահայ ազգային ճակատի օրգան «Ժողովուրդ» օրաթերթը հեղաներով գրում էր, թե «թրքահայ ցամ, ներգաղթ և շ. Չ. Դաշնակցություն կուսակցություն երրորդություն մը կկազմեն և մեկը մյուսեն կարելի չէ բաժանել, իսկ մյուս կողմեն, իր նոր սերունդներով, կազույտ խաչերով, ՄՄԸՄ-ի մեջ կուսակցականության էնթիկներով, կշանա ներքին ճակատը պատակտել, սփյուռքի հայության միասնականությունը չլստե...»⁴⁵։ «Ժողովուրդը» գրում էր, որ «արտասահմանի զանգվածային ներգաղթը և ճայ դատի հետապնդումը հնարավոր դարձավ միայն ու միայն նոր սովետական հայրենիքի աշխարհաստան պատերազմեն հաղթական զուրս գալով...»⁴⁶։

Մերկացնելով ներգաղթի նկատմամբ դաշնակցության բրնած երկրի մի վարքագիծը. Աթենքում հրատարակվող «Նոր կյանք» թերթը գրում էր. «Դաշնակցությունը խոսքով. երևութպան—իրր թի—կ'ուղե ներգաղթը։ Եվ այդ երևույթով կ'ներկայանա հայրենասեր զանգվածներուն, անուղակի կերպով զանոնք շփոթի մատենելու, անոնց անազարտ հայրենասիրական զգա-

⁴³ Տե՛ս «Ջարթեր», 10 փետրվարի, 1946 թ., № 2731։

⁴⁴ «Արևմուտք», շարաթափերթ, Փարիզ, 24 նոյեմբերի, 1946 թ., № 2(59)։

⁴⁵ «Ժողովուրդ», օրաթերթ, Փարիզ, 22 ապրիլի, 1947 թ., № 726։

⁴⁶ Նույն տեղում։

ցումները թունավորելու համար: Տարբեր կարգախոսով չէր կրքնար ներկայանալ արդեն: Ի վիճակի չէ բացահայտորեն ներգաղթի դեմ ճակատ հարդարել: Հայրենասեր ժողովուրդը այն ատեն կրարկոծեմ, լինի կենթարկի գինեք:

Ուրեմն, ներգաղթ կուզենք կեզծ դիմակ մըն է լուկ, ժողովուրդը խարելու, ժողուրցինելու համար⁴⁷:

Եվ իսկպե՛ս, որոշ ժամանակ անց, էր այդ տակտիկան ցանկալի արդյունք չավեց, այլևս համբերելով, դաշնակցությունը բացահայտեց ներգաղթի հանդեպ իր իսկական դիրքը: Կեղծելով ու զրպարտելով բազմահարկ հայ արագիրների նկատմամբ սովետական կոտավարության մարդաբիրական բազաբակնությունը, նա սկսեց բացահայտորեն հանգեա գալ հայրենագարծությունը դեմ:

Կարծեք հատուկ ազգանշանով, դաշնակցական մամուլն սկսեց շարամիտ զրպարտությունների մի իսկական հեղեղ, որը նպատակ ուներ սփյուռարահայ զանգվածներին հիասթափեցնել նովետական իրականությունից և դարձնել իսկ խանգարել ներգաղթի իրականացմանը: Մի զեպրում դաշնակները փորձում էին իրենց ևս ներգաղթի կողմնակիցներ ձևացնել, բայց վարկարեկում էին ներգաղթի իրականացնող կազմակերպություններին ու մարդկանց, քանի որ իրենց չէին ընդգրկում այդ աշխատանքներում: Մի այլ դեպքում՝ որոնում, գտնում էին մանր-մանր թերություններ ու վրիպումներ, ուժանցնում էին դրանք՝ փորձելով մարդկանց ուշադրությունը կենտրոնացնելով դրանց վրա, դարձյալ վարկարեկել ներգաղթի նման աղօթողու, հայրենասիրական շարժումը, սեպցնել ազգասովորի գործը:

1946 թ. վերջերին, էր այդ տարվա համար նախատեսված թվից ավելի ներգաղթողներ ընդունեց Սովետական Հայաստանը և միայն ձեռնովս պաշմաններում ժամանակավորապես դադարեցրեց ներգաղթը, դաշնակների Հայկպի «Արևելք» թերթը փորձեց մոլորություն մեջ գցել սփյուռարահայությանը, գրելով, թե իբր այլևս ընդհանրապես ներգաղթ չի լինելու: «...Հայ ժողովուրդը պետք է գիտենա այլևս, թե ճիշտ մտի մը տառ, պետք է կռչված կռչված այս մարդիկը գիտելին՝ թե այլևս մարդ պիտի չկրնան զրկնլ այս տարի, որովհետև երևանեմ եկած էր երևա-

գիր մը, որով կհրահանգվեի դադարեցնել այլաստաններ... և որևէ նազու չպատկի այլևս⁴⁸:

Հայրենագարծության առաջ բերած համընդհանուր հայրենասիրական տրամադրությունները չեզոքացնելու նպատակով դաշնակցական մամուլը ամենուրեք ճգնում էր թունավորել ներգաղթողների միտքը: Դաշնակցական պարագլուխները մի կողմից հայտարարում էին, թե իրենք դեմ չեն ներգաղթին, իսկ մյուս կողմից տարածում էին շարամիտ բամբասանքներ, թե «տուսերը իրենց երկիրը վերաշինելու համար է, որ մեր աշխատավորները կտանուր»: ներգաղթողները Հայաստանի մեջ պիտի չմնան, Թուսիս խորքը պիտի տարվին, Սուրիոն և Լիբանանի մեջ ավելի լավ հայեր կմնանք, քան Հայաստանի մեջ, հայ ժողովուրդը մեծադույն սխալ կգործե իր ստուն ու տեղը ձգել մեկնելով: թե ներգաղթի հետեանքով տնտեսապես կբարձրանան գաղութները և գնեցողների նյութական հարստությունները կլցվեն Թուսաստան ու այս կարգի այլ բարբառանքներ⁴⁹:

Գեմ կանգնելով սփյուռարահայերի Սովետական Հայաստան ներգաղթելուն, միևնույն ժամանակ դաշնակները մեծ ճիգեր էին զործադրում Երանց Ավստրալիա, Հարավային Ամերիկա, Կանադա, Նոր Զելանդիա, Մադագասկար ու այլ երկրներ արտագաղթեցնելու ուղղությամբ: Երբ հայրենագարծների առաջին քարավանները ուկրովեցին դեպի հայրենիք, դաշնակներն սկսեցին ոգը ու վախճանոն բարձրացնել, թե գաղութներում բայ-բայվում է հայ կյանքը, 1946 թ. ունենում գարշուրչի սպանդ՝ ուղղված հայ տնտեսական կյանքի, հայ բարոյականի, ոգու և հավասարակնության դեմ: Դաշնակ պարագլուխներն այնպիսի կույր հակասովետիզմով էին լցված, որ նրանք հայրենագարծությունը որակում էին որպես «նոր ապրիլ 24», իսկ զեպի Մադագասկար, Նոր Զելանդիա կամ արևմտյան աշխարհի այլ հեռավոր անկյուններ կատարվող արտագաղթը՝ փրկություն «բարխտավայրում»: Դաշնակցություն որդեգրած այդ զավաճանական ուղեգծի իսկական իուքունը ճիշտ կուսեցին սփյուռարահայ զանգվածները և անարգանքի սյունիք գամեցին նման տեսակետների հեղինակներին: Արտահայտելով սփյուռարահայ զանգվածների տրամադրությունները, Հունահայ «նոր կյանք» թեր-

⁴⁷ «Միքատ», 6 նոյեմբերի, 1946 թ., № 2779:

⁴⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 24 նոյեմբ, 1946 թ., № 1166:

Քը գրում էր, որ «Անոնց (գաշնակները.— 2. Մ.) փափարն է հայ ժողովուրդը Հայաստանն զուրս ունե տեղ համախմբված սեանել, որպեսզի իրենց սնանկացած քաղաքական և անձնական շահերու գործածեն» նրան⁵⁰:

Գաղապարտելով տարազիր հայութիւնը դեպի արևմտյան երկրներ արտագաղթի մղելու գաշնակներն պլանները, «Հայաստանի կոչման» իրավացիորեն գրում էր. «Արտագաղթը հայութիւնն համար անարդուն կոտորածի մը զեր կկատարեն»⁵¹:

Գաշնակները հայերին արևմտյան երկրներ տեղափոխելու համար ստեղծել էին «անկուսակցական» Նորչորշոլոզ մի հանձնաժողով, երա գրուի կանգնեցնելով Նյու Յորքի «Յմար Խայա»՝ ճաշարանի անօրեն, միխոնտակը Ջորջ Մարտիկյանին և Սուրեն Սարգսյանին: Իր ազգագով միտան կատարելու համար միջոցներ հայթայթելու նպատակով այդ հանձնաժողովը դիմել շէֆի Մ.Մ.Ին, հայրենակցական միութեաններին ու հայ մեծահարուստներին, սակայն բոլորն էլ մերժեցին այդ կարգի առաջարկները: Այն ժամանակ գաշնակցութեանը դիմել ԱնՉԱ.ին («Անհայրենիք հայերի օգնութեան ամերիկյան ազգային կոմիտե»), որն ստեղծվել էր 1945 թ. Ջորջ Մարտիկյանի և ամերիկյան բանակի ըրբագրային զիներալ շայկ Շեքերճյանի աջակցով մասնակցութեամբ: ԱնՉԱ.ն ամիբազան կապի մեջ էր «Գաղթականութեան միջազգային կոմիտեի» հետ, որը ԱՄՆ էր գաղթեցնում տարբեր երկրներից զատալիք վտարանդիներին, նպատակ ունենալով նրանց օգտագործել իմպերիալիստական շրջանների նվաճողական պլաններին մեջ: ԱնՉԱ.ն տարիներ շարունակ կազմակերպում էր Մերձավոր արևելքի երկրներում և այլուր հաստատված հայերի արտագաղթը դեպի արևմտյան օդատարավայրած, որտեղ ավելի շատ պարտա ճող կար տարազիր հայութեան ձուլման համար, դրանով իսկ փորձելով խոչընդոտել սփյուռքահայութեանը մայր հայրենիքում: Սովետական Հայաստանում կենտրոնանալու, այսինքն՝ հայրենադարձելու գործին:

Այսպիսով, այն պահին, երբ սփյուռքահայութեանը հայրենադարձութեան բեկառնքով ու հոգսերով էր պարում, երբ այն դարձել էր համազգային կարևոր իրադարձություն, գաշնակ-

ցական պարագլուխները, զավաճանելով ազգային շահերին, կազմակերպում էին հայերի արտագաղթ դեպի նոր ու անձանթ երկրներ, որոնցում անխուսափելի էր նրանց ապագայնացումն ու ձուլումը:

Գաշնակցութեան այդ փորձերի զեմ անկեղծ դալուսթով ճանդես եկան սփյուռքահայ առաջադիմական բոլոր ուժերը, գտնելով, որ «Տալը իբրև ազգ ապրելու և զարգանալու հնարալորութեան ունի միմիայն սովետ եղբայրութեան դրոշակին տակ, այսօրվա փորձիկ և վազվա մեծ Խորհրդային Հայաստանի մեջ»⁵²:

Նշակյան «Երիտասարդ Հայաստան» թերթը «Ենթագաղթի հարցը» վերնագրով իր խմբագրականում գրում էր, որ անխարժու ցրված բոլոր հայերը պետք է վերադառնան հայրենի երկիր, քանի որ դա է միակ փրկութեանը, ուստի ազգային շահերին քացահայտ զավաճանութեան է ներգաղթի զեմ պայտարելը: «Ներգաղթը հայ ժողովուրդին համար կենսական հարց է... և այդ պատճառով մեկնուրդ է անոր զեմ կուսակցական պայտար ստեղծել: Ով որ մտերբը կպզտորն և պատճառ կհանդիսանա, որ թրքական անարդ բռնակալութեան և զարդերուն հեան վաճարով պանդիտացած հայ բեկորները իրենց երկիրը վերադառնան, ան հայութեան մեծագույն թշնամին է:

... Անիկա (ներգաղթը.— 2. Մ.) օտարութեան մեջ տառապող, հլուծվող ու մաշող հայ գաղթականի համար նոր կյանք և վերակարթնումի շրջանն է:

... Ով որ ներգաղթը կհարվածն, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կհարվածն նաև հայ ժողովուրդը: Ով որ զեմ է ներգաղթին, զեմ է նաև ազգահալածման սրբազան գործին:

Պատմական անհերքելի իրողութեան հար, որ ժողովուրդը մը իր սեփական հայրենիքին մեջ միայն կրնա հարստանալ անի ու բարգավաճիլ: Օտար երկիրներուն մեջ գաղթականի կյանք աղբող ժողովուրդներ, ու զ կամ կանուխ զատապարտված են սպետակ զարդի մանգաղով հնձվելու և ոչնչանալու:

... Գերախտարար սակայն, սփյուռքի մեջ բույն գրած է գաշնակցութեան կուլված խմբակ մը, որ կուսակցական կուրս ատելութեան և մենատիրական սնապարծ հավանութեաններն մղված, ամենազարդի և ամենաստորին միջոցներով պայտար

⁵⁰ «Նոր կյանք», 17 նոյեմբերի, 1946 թ., № 470:
⁵¹ «Հայաստանի կոչման», 16 նոյեմբերի, 1946 թ., № 46, էջ 1088:

⁵² Նույն տեղում, 28 նոյեմբերի, 1946 թ., № 39, էջ 945:

կմզն ներգաղթի շարժման դեմ և ամեն անգամ, որ ներգաղթը վերսկսելու լուրեր տարածվին, իրար կանցնի և գալնելու սճմակին հատուկ ունեցնել կարճակն⁵⁰:

Գաշնակների կարծիքով իսկական և լավ հայերը չբանք էին, ովքեր չէին ներգաղթում Սովետական Հայաստան: Գաշնակցական «կազակը» նույնիսկ աղիողորմ արցունք էր թափում այն «խաղած» հայերի համար, ովքեր արձանագրվել էին հայրենին մշկնկելու: «Կազակը» փորձում էր չվախտացնել, որ «ներգաղթի ամեն մի փորձ դատապարտված է անիրագործելի բազմանք մը մնալու», իսկ եթե, այնուամենայնիվ, այն տեղի ունենա, ապա ներգաղթողները Սովետական Հայաստանում պիտի կորցնեն իրենց ազոթելու ազատությունը:

Ներգաղթի իրականացումը կապվելով անպայման տերիտորիալ պահանջների բավարարման հետ, դաշնակները հայտարարում էին. «Պետք է ներգաղթել, բայց քանի որ հողերը (Արևմտյան Հայաստանի.—Ղ. Մ.) չեն ստնված, ապա ներգաղթելը հնարավոր չէ⁵¹: Այն առթիվ շատ ավելի հեռուն դնալով առաջարկ էր անում դաշնակցական նախկին կառավարության ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Ռուբեն փաշան հայտարարում էր, որ ներկա Հայաստանը փորձ է ի վիճակի չէ նոր բնակիչներ ընդունելու, ուստի պետք է Սովետական Հայաստանը օրգանիզմով Սովետական Միությանն, որպեսզի ավելի դյուրին ըլլա «անկախ Հայաստանի» մը հիման վրա հայկական ընտանիքավոր հողերը պահանջելու: Անիկա կրնա թե անգլո-աթուրյանները այժմու Հայաստանը Սովետական Միության մեկ մաս նկատելով, պիտի առարկեն՝ թե անկախ Հայաստան մը գոյություն չունի և հետևաբար կարելի չէ Հայաստանի հողեր տալու մասին հարց հարուցանելու: Անկախ և միացյալ Հայաստանը, իբրև մի օգակը Միջին արևելքի՝ ավելի հնարավորություններ ունի իրագործելու... սահմաններուն ընդարձակումը⁵²: Ահա թե ինչ էին ուզում դաշնակցական նախկին նախարարները. Նախ և առաջ Հայաստանն անշատել Սովետական Միությաննից, այն հռչակել «անկախ» և ապա, իր վրա հրավիրելով

անգլո-աթուրյան ուշադրությունը, նրանց օրհնությամբ տիրանալ հայկական հողերին, ուր կարելի կլինի մտածել նաև ներգաղթի մասին: Սակայն այդ առաջարկները վճռակալորեն մերժվեցին հենց սփյուռքահայ առաջդիմական շրջանների կողմից, որոնք վաղուց էին զգալի արևմտյան տերությունների օգնության հետ կապված դաշնակցության հորինած հերթաթերերի հավատալուց:

Գաշնակցական մեկ այլ պարագույն՝ Ս. Վրացյանը, ներգաղթը համարում էր անիրագործելի այն պատճառաբանությամբ, թե իբր սփյուռքահայերը Հայաստանի հայերի հետ չեն կարող հաշտ ապրել, որովհետև նրանք ներկայացնում են տարբեր աշխարհներ⁵³, Ըստ Ս. Վրացյանի նույնպես ներգաղթը հնարավոր չէր առանց «ազատ ու անկախ» Հայաստանի ստեղծման: Առանց թացքնելու իրենց փորացավը, Ս. Վրացյանն ու նրա համախոհները հայտարարում էին, որ իրենց նպատակն է Հայաստանի անշտառումը Սովետական Միությաննից, որից հետո միայն կարելի է մտածել ներգաղթի մասին⁵⁴: Առաջ բաշելով «անկախ ու ազատ» Հայաստանի մաշված գաղափարը, որը միայն, քոտ դաշնակների, հնարավորություն կտեղծեր ներգաղթի կազմակերպման համար, նրանք նպատակ ունեին սփյուռքահայ զանգվածներին տանել իրենց ետևից: Սակայն, բարեբախտաբար, սփյուռքահայությունը այլևս չէր հավատում դաշնակների և ոչ մի խոսքին: Որքան մեծանում էր սփյուռքահայության համակրանքը Սովետական Հայաստանի և հայրենազարմության նկատմամբ, այնքան ավելի կատաղությամբ էին լցվում դաշնակները, դիմելով բացառապես նրանց: Մայակես, օրինակ, Քավրբլի շրջանի Գյուրջի դյուրից դյուրացիների անուկից դաշնակները 1946 թ. ամռանը կնդմ հետագիբ հղցցին Իրանի վարչապետ Դավանի Մայլանին և սովետական ղեկավարությանը այն մասին, որ չեն սկսում ներգաղթել Սովետական Միություն: Երանանաչայերը.— ապավել էր հետագրում,— չեն փախաղի Հայաստան երթալ, քանի որ իրենք Իրան ծնած են և կսիրեն զայն⁵⁵:

⁵⁰ «Ներիտասարգ Հայաստան», 31 օգոստոսի, 1954 թ., Մ 20:

⁵¹ «Ժողովուրդի ձայն», 11 դեկտեմբերի, 1946 թ., Մ 1264:

⁵² «Ժողովուրդի ձայն», 15 դեկտեմբերի, 1946 թ., Մ 1267 և «ժողովուրդ», 27 փետրվարի, 1947 թ., Մ 731:

⁵³ Տե՛ս Հր. Սիմոնյան, Գաշնակցությունը հակադեմոկրատիկ ծառայության մեջ, էջ 84:

⁵⁴ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 29 մարտի, 1947 թ., Մ 757:

⁵⁵ Տե՛ս «Վերջածնակ», 16 հուլիսի, 1946 թ., Մ 54:

Սրբ հիշյալ գյուղի գյուղացիներին հայտնի զարձակ դաշնակների այց խարդախությունը, նրանք սովետական ղեկավարներին դիմեցին, հետևյալ հայտարարությամբ. «Նոր ցավով իմացանք, որ շարժ ճշգրտ ստորագրությամբ զրգոհի հեռագրեր ուղարկված են վարչապետին և սովետ ղեկավարներին: Մենք բոլոր սրբ-տանց հաղորդում ենք, որ վաղուց երազել ենք ներգաղթել ղեկի մայր հայրենիք: Մենք ամբողջ գյուղով դիմել ենք ներգաղթի կոմիտեին, առաջին հերթին և մեր ծախսերով ճանապարհովելու Հայաստան: Մենք բոլոր հավատացած ենք, որ մեզ չեք մերժի Սովետական Հայաստան ներգաղթելու»⁵⁹:

Գաշնակները ներգաղթի դիմ ծավալված իրենց կամպայնիալում դիմում էին ամեն տեսակ ստի ու ստորություններին: Ահա այդ մասին վիճալոց մի երկու փաստ՝ Դամասկոսում գաշնակցական էնձիկ Արթին Գառըրյանը իր շեֆերի զրգումով մի քանի անգամ բողոքագրեր ուղարկեց ստեփանաստուն, թե իբր իրեն սպանում են և իր կամբին հակառակ ստիպում ներգաղթել Սովետական Հայաստան: «Քաջին կոմունիստները... գրում էր նա,— ամեն օր մեր տան վրա կհարձակվին և կստիպեն, որ Հայաստան երթանք: Ես չեմ երթար. իսլամ կըլլամ, թուրք կըլլամ, չեմ երթար»⁶⁰:

Լիբանանի պարտվածների անգամ, գաշնակցական Հայրապետյանը ներգաղթի անունով հայտարարաններով թուրք լրագրողի հարցերին, հայտարարել է. «Մեր (իմա՝ գաշնակցականներին— Շ. Մ.) և ձեր միջև տարբերություն չկա: Ես իմ տանս մեջ թուրքերին կիստիմ. ինչպես բոլոր գաշնակցականները, նույնպես ես կնախընտրենք Քուրդիս երթալ, քան թե Հայաստան»⁶¹:

Շուտով գաշնակները վարպետություններից ու սպանալիքներից անցան ավելի վճռական գործողությունների, մինչև իսկ դիմեցին տեղափոխական ակտիվին: 1945 թ. նոյեմբերի սկզբներին Բելյուրում նրանք սպանեցին կոմունիստ Հարություն Կյուլպենկյանին և վիրավորեցին Հակոբ Պետոյանին ու Հակվ Կարմիրյանին (Հայր Հակվ)⁶²: 1946 թ. հունվարին, զարձ-

յալ Բելյուրում, նրանք զինելույնի մի շարք հարձակումներ կատարեցին հայկական թաղամասերի վրա: Այդ առթիվ «Ժողովուրդի ձայն» զրել է. «Հասկանալի է, թե ինչ կհետապնդեն գաշնակ պարագույնները: Անոր հույսն ներգաղթի առթիվ ստեղծված ժողովրդական խանդավառությունն արյունի մեջ խեղդել»⁶³:

1946 թ. ամռանը գաշնակների հրահրումներով ցույցեր կառնակերպվեցին Բելյուրում՝ ներգաղթին աջակցող տեղական զբառնակների առջև: Դաշնակների կեղծ ամբաստանություններին ու մատնություններին հիման վրա լիբանանյան և սիրիական իշխանությունները ձերբակալեցին ներգաղթի տեղական կոմիտեներում աշխատող մի քանի տասնյակ երիտասարդներին, որոնք մեղադրում էին նույնիսկ պետական հանցագործությունների մեջ⁶⁴:

Վերևում նշված էնձիկ Արթինի տղաները գաշնակացիները ներգաղթելու համար արձանագրված վարդգես Իսկանդարյանին և Նիբեմ Քետանյանին: Ինչպես հաղորդում էր «Ժողովուրդի ձայն» թերթը իր 1946 թ. հոկտեմբերի 1-ի համարում, մի խումբ գինված գաշնակցականներ զինելով հարձակվել էին Պուրճ Համուտի հայկական թաղամասի վրա, ներս խուժել տները և ծեծուտի հայկական թաղամասի մի ծերունիներին, կրակել ատրձանակներից և հայհույանքներ տեղացել ներգաղթի ու Սովետական Հայաստանի հասցեներին⁶⁵:

1947 թ. մայիսի 12-ին գաշնակները Բելյուրում սպանեցին կոմունիստ Պողոս Նաթրյանին և վիրավորեցին Միսակ Քելպյանին, մի քանի օր անց գաշնակացիները կրահանին և Միրեայի հայերի ներգաղթի կենտրոնի նախագահ կոմունիստ Հրանտ Դեհնյանին:

Միայն 1946 թ. ընթացքում գաշնակցական տեղափոխները Միրեայում և Լիբանանում սպանեցին և խոշտանակեցին ութ հոգի: Բյուրի մեջ (Բելյուրի թաղամասերից.— Շ. Մ.) սպանեցին Հարություն Կյուլպենկյան անունով երիտասարդը, Քրիստոփի մեջ որը Հակոբ Աշխարհ: Հակվի ներգաղթի օրերուն խոշտանակեցին «Եփրատ»-ի օգնական խմբագիր Ազատ Եսփուհյան:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Տե՛ս «Արարատ», 21 սեպտեմբերի, 1946 թ., № 1554:

⁶¹ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 21 օգոստոսի, 1947 թ., № 875:

⁶² «Ժողովուրդի ձայն», 15 նոյեմբերի, 1945 թ., № 1002:

⁶³ Նույն տեղում, 20 հունվարի, 1946 թ., № 1046:

⁶⁴ Տե՛ս «Հայ մամուլ», 21 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 50:

⁶⁵ Տե՛ս «Արարատ», 6 նոյեմբերի, 1946 թ., № 3279:

ըր և ապա գլխավոր խմբագիր Մարտիրոս Տեր-Ստեփանյանը Ռուսթով մահախորձ մը սարքեցին տորթ. Պասմաճյանի ղեմն իսկ անցյալ շարքվա ընթացին Պեյրուլի մեջ գործեցին կրկու ուժեր— մին՝ Պողոս Նաթրյանի պաշտօնյունը և մյուսը Տեհեճյանի ղեմ կատարված մահափորձը⁶⁶։

Տեղորոշատական հարձակումներ կատարվեցին նաև Քեհրանի «Վերածնունդ» թերթի խմբագիր Հայկ Գարազաշի, Կահիրեի ռաճկավարական «Արև» թերթի նախկին խմբագիր Գրիգոր Հաբեկյանի և այլոց ղեմ⁶⁷։

Ներգաղթի իրականացմանը խանգարելու նպատակով դաշնակները կազմ շինեցին ասոնեմ ու մի միջոցի առջև, անգամ գործարք մեջ էին մտել կրթականի պրոֆաշիստական դավմիների կուսակցությունն հետ։ Վերջիններս, միացած դաշնակներին հետ, «խորհուրդ» էին տալիս հայերին չմեկնել Հայաստան, որովհետև ան աշնտեղ իբր թե սով է ու համաճարակ և ներգաղթողների համար կյանքն ուղղակի անտանելի կլինի։ Հովմիների մատուցել նույնպես ներգաղթի ղեմ խաչակրաց արշավանք էր ծավալել։

Սակայն, ինչպես ասում են՝ չկա շարիք, առանց բարիքի։ Ներգաղթի ղեմ դաշնակցական ղեկավարություն ծավալած պայքար խոր հրասթափություն առաջ բերեց այդ կուսակցություն շարքային անգամների մեջ, որոնցից շատերը հրապարակորեն հեռացան դաշնակցությունից։ Գաշնակցությունից հրաժարվողները միաժամանակ ցանկություն էին հայտնում վերադառնալ հայրենիք։ Միայն 1946 թ. ընթացքում կիրանում և Սիրիայում դաշնակցությունից հեռացավ ավելի քան 1200 մարդ⁶⁸։ Իրանի Սալմաստի գավառի 40 գյուղերի դաշնակցության մեջ եղած գյուղացիները նույնպես զանգվածաբար հրաժարվեցին այդ կուսակցությունից՝ այն անվանելով «հակահայկական»⁶⁹։

Ներգաղթը խանգարելու և այն կասեցնելու հաշնակների բոլոր գնորդները ձախողում կրեցին։ Ամենուրեք հակահայկական տպւղով դաշնակներին, հայրենասիրաբար տրամադրված սփյուռքահայությունը անկասելի կերպով ձգտում էր ղեպի հայրենիք։

Գրա կոնկրետ հաստատումը կարող է լինել եզրկատհանայ աշխատավորների վերաբերմունքը։ Երբ 1947 թ. սեպտեմբերի վերջերին խոյեռայի համաճարակի հետևանքով անորոշ ժամանակով հետանգվեց եզրկատհանյների երկրորդ բարավանի հայրենիք մեկնումը, շատ ծանր դրություն ստեղծվեց զաղթուչություն։ Շատերն արգեն վաճառել էին իրենց տները, ազատվել աշխատանքից և բեռները կապած սպասում էին մեկնման, երբ հայանի գործավճի խոյեռայի տարածման փաստը։ Եզրկատհանյ զաղթուչությանի ազգային առաջադիմական կազմակերպությունները, մասնավորապես եզրկատհանյ ներգաղթողների միությունը, շատ շանքեր գործադրեցին կարիքավոր հայրենադարձներին օգնելու, նրանց վիճակը թվեցանքում ուղղությամբ։ Այդ առթիվ իր վերաբերմունքը դրսևորեց նաև Կահիրեի դաշնակցական «Հուսարերը»։ 1947 թ. հոկտեմբերի 30-ի սենյաղթի նոր կերպարանը» վերնագրով իր խմբագրականում «Հուսարերը» վերաբերմունքը շարաննդակ դժբախտություն մեջ ընկած ներգաղթողների վրա և զրոյաբուն Մովսեսական Հայաստանին ու ներգաղթը։ Վրոզված «Հուսարերի» այլ շարափտ զրպարտությունից, մի մեծ խումբ ներգաղթողներ նույնմբերի 6-ին հանգես եկան պատասխան խոսքով, որտեղ հայտարարեցին, թե իրենք բնավ կարիք չունեն «Հուսարերի» նման սիրահարել և ձրի փաստարանի մը», որը փորձում է պաշտպանել ներգաղթողների իրավունքները։ Նրանք գրում են, որ ներգաղթի հանգեպ «Հուսարերի» դիրքը նախապես հայանի լինելով, պարկեշտություն կլինեն մտքկանց դժբախտության պահանջ զոնե լռել և ոչ թե հեղեղ։ Բայց այս պարագային անգամ մը ևս փնտրեցին հասկանալ այն պատճառը, որ մղած էր «Հուսարերի» խմբագրին «գթալ» մեր վրա և սիրահոժար գրիչ շարժել մեզի համար։ Գիտեինք թե հուսարեականները հիմնովին կփխտեն այսօրվա մեր հայրենիքի գոյությունը, դիտեինք, որ կուրանան սովետական կառավարությունը, անգիտանալով անոր հասցուցած բարբերները հայ ժողովուրդին, դիտեինք, որ Հայաստան իրենց համար «վայաստան» մըն է բռնության ու հարածանքի ու ղեռ հույսեր ունեն, կերպգեն «միացալ» և «անկախ» Հայաստան մը ևուղույնի հովանիին տակ։ Ուրեմն ի՞նչ կապակցություն և հետաքրքրություն կրնալին ունենալ մանավանդ մեր ներգաղթողներուն նկատմամբ, երբ մենք հակառակ իրենց բարբառած «ճշմարտու-

⁶⁶ «Ժողովուրդ», 12 հունիսի, 1947 թ., № 817.

⁶⁷ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, № 8, 1948 թ., էջ 52:

⁶⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդ», 12 հունիսի, 1947 թ., № 17:

⁶⁹ «Վերածնունդ», 2 սեպտեմբերի, 1946 թ., № 217:

Քյուններուն զարմայ Համարակութունը կունենանք անտակ այլ բուրքը⁷⁰:

Հայաստանի Հեղինակները այնուհետև ելում են, որ Հայրենասիրության սիրումը Քուրբակի մամուլը նույնպես սիրում էր ներգաղթող բաժանատուներուն և Նորգորում մի քանիքն էր բարեկեցիկ կյանքը, ձեր ազատությունն ու հանգիստը և մի մեկնեցեք Սովետական Հայաստան Քուրբակի մամուլի նման վերաբերմունքի պատճառը ներգաղթի հանգեց լիովին հասկանալի է ամեն մի հայի, բայց չէ՞ որ «Նուսարքը» Քուրբակի մամուլ չէ, ...որեմն ի՞նչ էր իր ասորը, ինչ՞ էր բուն փախուցուցիչ է մեր հանգիստը հողալու համար, երբ գաղտնիքը սնուողա, խարժմանը, աղետ մուշտաններ, մինչդեռ սիրտաներ և սիրտան Հայրենասիրող իրենք զեռ մամուլի հասած չէին նկատի ներգաղթելու, որքան ասեն նուազայնը (գաղնակցական գրողը.— Լ. Մ.) կպակասեր Արարատին գազաթեն⁷¹:

Այնուհետև ելվում էր, որ զեպի Հայրենիք «Հազարներու մեկնուր կիսուր յր (գաղնակցության.— Լ. Մ.) հոգին, անհամբերության նշաններ ցույց կուտա, ...քաղաքական խաղ կունեն ներգաղթը գործին մեզ ու կուսի կոկորդիլոսի արջունցով ներգաղթողներու վրա լայ, քանի որ քուրբակով վարակված նշխարաններ նավեր չեն քորանմաներ ասունկ մեղկամ պարսկական կառավարությունը արգելած է հայերու ներգաղթը իրանեն...⁷²:

Պատասխանի Հեղինակները վճռականորեն հայաստանում են, որ ներգաղթողները, անկախ «Նուսարքի» քարոզներից, «հանձն կանեն ամեն զոհողություն, քանզի տուն, տեղ, գործ և բարեկեցիկ կյանք, Հայրենիք վերապահալու համար, այս զոհողությունը ինքնուրույն է և գիտակցական, չի նմանի կեղծ հայրենասիրության...⁷³:

Շարունակելով վերլուծել «Նուսարքի» ինքնակուլ փաստաբանությունը, պատասխանի Հեղինակները հայաստանում են, որ թերթի Նորը սուր է, երա խելական կպատասխան է ընդգրկեց-

նել ներգաղթողներին, անկախ մենք «Ռուլլ չենք ասք ներգաղթողները:» անտեղ խոսելու, մենք մեր ցավերը կրնանք շահի, պետք չունինք մեր շահին, մենք մեր ընկերները լավ գիտենք, պետք չունինք մեր խորհուրդներուն, իսկ մեր հազարամյա՞ն՝ երբք: Գուր մի անգամ ընդմիջա բաժանված եր մեզին մեր հոգիով քն զգայուններով, Նուսարք մեր գուրգուրանքը կմանի կարենի երախտագիտության, որ մեր անձնագրությունը կվարձատրեր մեր խայրացով⁷⁴:

Հայաստանի Հեղինակները գրում են, թե սրբերային այնքան չենք մտնենք և սարսափի, որքան մեր մեզի հանգեց ցույց տված Նուսարքի մեկնել: Մի փորձեր մեր բարոյական կորովը խաթարել, ան շատ բարձր է ու միշտ բարձր պիտի մնա, մամուլակազմող կեղտություններ ոչ մեկ ազգացություն կրնա ու՛նենալ մեր հայրենասիրության վրա, մենք սիրով կբռնանք ու կտոկանք նույնիսկ ավելի ժանրին, որովհետև այս ներգաղթողները անցողակի են և մամուլակազմող:

Մեր երախտագիտությունն ոչինչ կպակասի ներգաղթը ստեղծողներուն և ներգաղթին համար այնատողներուն կհատմամբ: Մեր հոգին վրա մեղա ցավը այն է, որ հայուններ սրտին վրա անբուժելի պաշար մը գարձած եր գուր և պիտի մնա մինչև ներգաղթի ամբողջական իրականացումը⁷⁵:

Անցողականությամբ ներգաղթի դեմ գաղնակցության մամուլով գործունեությանը, Կա՛նիքի մամուլակազմող շարքաթերթը գրում էր, թե գաղնակցական մամուլը, սոր պա՛ մը շայլամի պարզամտության անձնատոր՝ առերես ներգաղթը կշատազուգեր, իր կուսակցության վերջին պատգամ, մոռովի վաղորդային իսկ մեղք առավ հակահերգաղթի պայքարը, շար սրինակ հանգիստանալով շարքային տղերց, որպեսզի անոր այ պայքար քանան ներգաղթի դեմ, իրենք հասկցած ձևով...:

Այս նենգամիտ պայքարին մեկ երևան էր անշուշտ Հայկոյի մեթոդատի խորագրատան ու ապարանի խորտակումը, անգույն ներգաղթի գրանձակին և Ս. Մ. Մ-ի ակամարին ափերուն և կողոպտար, որոնք բոա պակաստեսներու վկայության եղած են շարքային տղերց առաջնորդությամբ ու ցուցմունքով: Թերթը կըրանկեղծ է, որ «Լ. Հ. Գաղնակցությունը

⁷⁰ 2002 ՀՈՍԵ ԳՈՒ, ք. 362, ց. 5, գ. 30, ք. 29—32.

⁷¹ Նույն տեղում.

⁷² Նույն տեղում.

⁷³ Նույն տեղում.

⁷⁴ Նույն տեղում.

⁷⁵ Նույն տեղում.

անկարգագիտի և բառային կազմակերպություն մըն է, որ կողմն է ճշմարիտ պատուհաս մը գտնելու փոխուրի հայտնության գլխուն»⁷⁶,

Միանգամայն իրավացի էր ուսմավարական «նոր օր» քննիչը, երբ գրում էր. «ներգաղթի շուրջն առաջացած պայքարը և պայքարը նրա ղեմ ազգայով ձևունարկ մըն է և, քնակա-նարար, հայրենասեր հայերը իրենց ձայնը պիտի բարձրացնեն ճշմարտությունն ազգայինով և սուտերը բողոքներով: Դրա ղեմ դաշնակները դիմեցին վատերու անաղջ ղեներին, զաշուրեն և խարագանին: Ան չէր կրնար լռեցնել ճշմարտության ձայնը, ուրեմն կիտրներ կտրել զայն աղազակող կոկորդը»⁷⁷:

Միյուրաբար առաջադեմական ուժերը անարգանքի սյունին գամեցին ներգաղթի ղեմ ուղղված գաշնակների ազգայով վարքագիծը, միահամուռ կերպով հայտարարելով, որ զաշ-նակները «նեխվող զիակ են, ան պետք է թաղել որքան կարելի է շուտ և ավելի խոր, որպեսզի գաղափարությունը շնունա-վորի մեր մարդու օղբ»⁷⁸:

Հայրենագործության ղեմ գառապարտելի գործունեություն էր ծավալել նաև հայ կաթոլիկ հոգևորականության վերնախա-վը՝ կարդնալ Աղաջանյանի գլխավորությամբ: Այն ժամանակ, երբ հայ առաքելական եկեղեցին իր սրբազան ու առաջնահերթ պարտք համարեց ամեն կերպ նպաստել ու աջակցել հայրենագործության իրականացման գործին, այդ նույն ժամանակ Մերձավոր արևելքի երկրներում հայ կաթոլիկ հոգևորականու-թյան մի մասը թշնամական դիրք բռնեց նրա նկատմամբ:

1946 թվաթի 17-ին ՏԱՍՄ-ի թղթակից հետ ունեցած զրույցում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ Զ-ն նշել է, որ էջմիածինը իր սրբազան ու առաջնահերթ պարտքն է համարում օգնել հայրենի կառավարությանը միասնական հայ ժո-ղովրդի այն որդիներին ու զուտերերի ընդունման և տեղավորման գործում, որոնք բազում տարիների ընթացքում բունությամբ արագարվել են իրենց հայրենիքից:

«Միյուրաբար հայերը... ասում է կաթողիկոսը.— ձգտում են

վերագանալ Սովետական Հայաստան ոչ միայն նրա համար, որ այն հանդիսանում է իրենց հայրենիքը, այլ նաև նրա համար, որ այստեղ կան բոլոր հնարավորությունները նորմալ, երջանիկ կյանքի և վաղվա օրվա նկատմամբ վաստակելու»⁷⁹:

Ահա թե ինչու Ամենայն հայոց կաթողիկոսը հատուկ շըբ-չարերականով ցուցում էր տվել արտասահմանյան հայկական թեմերի առաջնորդներին, որպեսզի նրանք ամեն կերպ աշակ-ցեն ներգաղթի տեղական կոմիտեներին՝ հայրենագործության հաջող նախապատրաստման և իրականացման գործում:

1947 թ. ապրիլի վերերին նյու Յորքում բացված Հայկական համաշխարհային կոնգրեսին հշած իր ողջույնի մեջ անդրա-գանալով հայրենագործությանը, Ամենայն հայոց հայրապետը գրել է. «Մեր հայրենիքի հարազատ իշխանությունը բացել է փոխուրի տարագիր հայության առաջ հայրենիքի դռները, որով ոչ միայն աղատում է հայ ժողովրդին անխուսափելի ձուլման և ազգային դիմազրկման, օտարության մեջ հյուժվելու և ան-կանալու մեծ վտանգից, այլև լիակատար հնարավորություն ըն-ձևում թվով աճելու, ֆիզիկապես զորանալու հայրենի հողի վրա, գտնակողված կուստրական ու տնտեսական մեծ հաղ-վանակներ պարծա, նոր գրեթե ու թափ տալու հայ մշակույթի աննախընթաց զարգացման, հայ ժողովրդի բարեկեցության և ազգային հզորության ամրապնդման: Հայ ժողովրդի պարտակա-նությունն է ամեն ինչ ստորագրակ ազգահավաքման, հայրեն-ագործի նվիրական զգափարի կենսագործման»⁸⁰:

Այնուհետև կաթողիկոսը նշում էր, որ նուպատերազմյան անտեսական վերականգնման ու զարգացման մեծագույն զըծ-վարությունների և բնության տարերքի՝ երաշտի պատճառած թերաբերրիության ծայրագույն պայմաններում անգամ լայնորեն բացվեցին Սովետական Հայաստանի դռները սրտարագ ընդու-նելու համար անհարազատ հորդունների նեկրո տարարակ, առժամապես հայրենագուրի հայ հարազատների առաջ: Անձուկ ասմաններով և ազգարնակչությանը սակավաթիվ Սովետական Հայաստանը, հաղթահարելով բազուր զրվարությունները, հայ-

⁷⁶ ՍՄՊատեակ, շարաթերթ, Կաշիք, 20 ղեկուների, 1947 թ., № 6, նաև՝ 2002 ՀՂՂՂ ԳՂՂ, ֆ. 362, ց. 8, գ. 33, թ. 19:

⁷⁷ «Նոր օր», Լոսոյա թերթ, Ֆրեզո, 24 հունվարի, 1947 թ., № 7:

⁷⁸ «Երևանուր», 11 հունվարի, 1948 թ., № 10(146):

⁷⁹ 2002 ՀՂՂՂ ԳՂՂ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 17, թ. 1-4:

⁸⁰ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 7-11:

րենի նոր օջախներ է վառում բազմահարս աստանդակն հայերի համար: Քնաշխարհի հայութիւնը անձնազոհորեն իրեն նեղ արեց, բայց հարազատներին տեղ արեց: «Անհավատալի հրաշագործութիւն է,— ասում է կաթողիկոսը լրագրողների հետ ունեցած զրույցի ժամանակ.— ամենակարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարել անհաղթահարելիս է հայրենատես ու հայրենարնակ դարձնել հայրենադարձների բազմահարս բազմութիւնը: Անհավատալի հրաշագործութիւն է թվում տեսնել է համոզվել, որ պես-պես երկրներից եկած, տարածներժ կարգերում սնված, շահագործուած միջուրուում դաստիարակված հայրենադարձ ժողովուրդը՝ առաջակերտն կարճ ժամանակում հաղթահարեց հասարակական կենցաղի փոխանցման դժվարութիւնները և հարգատացալով սովետական իրավակարգի, սոցիալիստական հանրակենցաղի պայմաններին:

Հոգեզմայլ է սփյուռքի պատմական հայրենադարձը, հոգեզրմայլ հարութիւնն է հայ տարագրութեան, խոշորագույն կրօնական հայ ազգահավաքի և հարանոս աղբյուրը հայ ժողովրդի հոգևոր միասնութեան և հայ հայրենիքի, հայրենական պետութեան հորրաքանձն»⁸¹:

Կաթողիկոսը ուղղակի հայտարարում է, որ ով բացահայտ թե զազտնի դավեր է լարում հայրենադարձութեան դեմ, նա կամա թե ակամա զուրս է մեռն հայ ժողովրդի ազգային միասնութիւնից, գանձում է հայ ժողովրդի շարքարարների դինակիցը: Նա կոչ է անում, ասելով. «Հայ մարդու սրբազան պարտականութիւնն է՝ վառ, անշեղ պահել հայրենադարձի վեճ գաղափարը հայ ժողովրդի մէջ, զբալիլից լինել ազգահավաքման հայրենասիրական մեծ գործին, զուրգուրել, պահել ու ծավալել համազգային խանդավառութիւնը և միամամանակ ապահովել ու երաշխաւորել հայրենադարձի ծովալման տնտեսական, բաղաբական և բարոյական բոլոր կողմները: Հայ մարդը դատապարտված չէ մշտնեղենապես մնալ «հայ մատուղ» հայրենազուրկի անպատմաբար վիճակում:

Հայը՝ հերոսամարտիկ դավակների սրբազան արյամբ և աշխատավոր զավակների աչնիվ բրտիներով սրբագործված և արգամանդալ հայրենիք ունի արդեն:

Հայրենադարձը հայրենասիրութեան ուղիղ և արգար համարն է հանդիսանում»⁸²:

Այսպիսին էր հայ առարկական եկեղեցու դիրքը հայրենադարձութեան նկատմամբ: Մինչդեռ արամագծորեն զրան հակառակ վերաբերմունք ուներ հայ կաթողիկեների պատրիարք, Մեծավոր և Միջին արևելքի հոռմենագական եկեղեցիների պետ, կարդիմալ Աղաբանյանը, որը հայ կաթողիկ համայնքին ուղղված իր 1946 թ. հուլիսի 6-ի «Թուղթ հովվական» կոնգակում, զրպարտելով Սովետական Հայաստանը, ճգնում էր համոզել հավատացյալներին շնորհազթել հայրենիք, քանի որ արետեղ կրօնը ազատ չէ:

Իր կարդիմալութեան այդ անդրանիկ կոնգակում հայք Աղաբանյանը շոչափում էր ալնպիսի խնդիրներ, որոնք կրօնական շրջանակներէլ մեշ չէին մտնում: Կարդիմալ Աղաբանյանի կոնգակը թեպետ ըստ բովանդակութեան երկու մասից էր կազմված՝ Հռոմի պապի ու վատիկանի հայասիրութեան գովերգութիւնից և Սովետական Հայաստանի հասցեին զրպարտութիւններից, արևումենայինիվ հետապնդում էր մի նպատակ՝ բոլոր միջոցներով կասեցնել, խափանել սփյուռքահայութեան հայրենադարձութիւնը: Իսկ որոնք էին այն զրդպատճառները, որ հայք Աղաբանյանին մղել էին հանդես գալու վատիկանի և մասնավորապես Պետրոս XII պապի «հայասիրութիւնը» թմբկահարողի դերում, ի՞նչ հիմքեր ուներ նա ներգաղթի դեմ աղմկելու:

Իհարկե, պատմութիւնը երբեք չի արձանագրել ինչ-որ փաստ, որ հռոմեական որևէ քահանայապետ պատրպան կանգնած լիներ հայութեանը կամ վատիկանը սեր ու հոգածութիւն տածած լիներ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հանդեպ: Ընդհակառակը, դարերի ընթացքում Հռոմի եկեղեցին միշտ է աշխատում է օրտվել հայ ժողովրդի քահանայապետ զմեզակ պայմաններից և ձգտել է չլատել, մասնատել նրա ամբողջականութիւնն ու միասնականութիւնը, հարվածել նրա ազգային ինքնուրույնութեանը՝ հրելով նրան լատինացման-կաթողիկոսական ուղու վրա: Հակառակ հայ իրողութեանը, կարդիմալ Աղաբանյանը զովերգում էր վատիկանի ու նրա պետերի հայասիրութիւնը և հանուն կաթողիկոսութեան իր հոտին խորհուրդ էր տալիս չդիմել հայրենադարձութեան, որովհետև զա կնշանակի ու-

⁸² Եսլի տեղում:

⁸¹ Եսլի տեղում:

բանալ հավատքը: Իր կոնցրակում նա գրում էր. «Ահա՛վոր պատերազմի ընթացքին ուրծմն, ներ դաշնակից պետությունները կհայտարարեն, որ իրենց հաղթանակով պիտի ապահովվեր ստորգիծության, ի միջի այլոց, կրոնքի կատարույլ ազատություն, իրավունքով և անձկանոր մենք ալ սկնդետ կմնայինք այդ օրվան, որ հնարագորություն պիտի տար մեզի, անխախտ պահելով մեր կրոնական համոզումներն ու կարգերը, երթալու մայր հայրենիք մեր բաժինը բերելու անոր վերաշինության և բարոյական ու կրոնական վերելքին:

Բայց ոչ սակավ եղավ մեր հուսախարությունը, երբ հայրենապարծի բաներենքը և անոնց մունետիկները համազգային այս գործին հարանվանական շնչովով բնույթ մը տվին և հայ կաթողիկոսության հանդեպ, որ ձարերու բունատիրական ամանակ անգամ, կվայելի իր ազատ կազմակերպությունը, հայրենի գավառներու մեջ, կզլացվի արգար և լիովին արժանացած ազատամիտ վերաբերում մը:

Ավելին կա. բավեցավ, օրինակի համար, թե պաշտոնական անձեր հայտարարած ըլլան, որ հայ կաթողիկէ կզերը կրնա երթալ հայրենիք, պայմանով, որ իւր հպատակության կապը Հոռմա ս. Աթոռին հետ: Սակայն ո՞վ շքմանով որ նման պարտադրանք մը հավասար է կաթողիկէ հավատքի ուրացման»⁸³:

Հայր Աղաջանյանի այս համարտակցությունների նպատակն է ապացուցել, որ մայր հայրենիքում «կրոնքի կատարչալ ազատություն» գոյություն չի ունեցել և միայն պատերազմից հետո պետ է ստեղծվել այդ ազատությունը: Սակայն ինչպե՞ս բողոքին, այնպե՞ս էլ հայր Աղաջանյանին բաշ հայտնի էր, որ սովետական սահմանադրությամբ կրոնական ազատությունի ազատությունը վազուց ի վեր ճանաչված էր բոլոր քաղաքացիների համար և ընավ կարիք չկար «անձկանոր» ու «անկոնետ» սպասելու այն օրվան, երբ հնարագորություն կտրվէր անխախտ պահելով կրոնական համոզումներն ու կարգերը երթալու մայր հայրենիքը: Հայր Աղաջանյանը շատ լավ գիտեր, որ մայր հայրենիքում ոչ որ չի բունանում ու հայաժամ անհատին իր կրոնական համոզումներին համար: Բայց իրականում նրան հարչի այդ կողմը շատ բիշ էր հետաքրքրում: Այդ իրողության հանդեպ անգիտության շքմանքը ընդունելով, նա

աշխատում էր զրպարտությունների թանձր քողով պարտել հայրենիքը, որպեսզի միամիտ հայրենաբաղձներին զգեր երկընդորարելի ու վարանման մեջ և նրանց նոր պահեր անտեղ ներգաղթելուց:

Հայր Աղաջանյանը ճշնում էր բամբասանքներով վարկարելի Սովետական Հայաստանի ղեկավարներին, որ իբր պաշտոնական անձեր հայտարարած» են, թե Հայաստան մեկնող կաթողիկները պետք է հրամարվեն իրենց հավատքից կամ հայրենիքում կաթողիկոսության հանդեպ այլ վերաբերմունք գոյություն ունի, քան այլ զավասանքների հանդեպ: Թե կ'ըր, որ «ան» է ո՞ր պաշտոնական անձերը էին այդպիսի հայտարարություններ արել, այդ մասին հայր Աղաջանյանը խորհրդավոր լռություն էր պահում:

Կարգինայի զրպարտությունների բուն նպատակը... բացահայտում է նրա կոնցրակի այն տեղերում, որտեղ սոված է. «Ներմեն մեզի կպարտադրվի տակավին պանդխտության մեջ մնալ, որպեսզի անազարտ պահենք մեր կաթողիկէ ս. հավատքը»⁸⁴:

Այսպիսով, կարգինայ Աղաջանյանը իր հոտին քարոզում է մնալ պանդխտության մեջ և լմեկնել հայրենիք, քանի որ անտեղ «կրոնքի ազատություն» չկա: Սակայն հարպիկ շրջանց կատարելով, նա իսկույն աշխատում է կանխել այն հարցը, թե մինչև ե՞րբ հայ կաթողիկները պետք է մնան պանդխտության մեջ ու պատասխանում է՝ «մինչև զարծը քրիստոնեական արշալույսի» և հորդորում է սպասել «Նուսալից, թե պիտի հնչե Աստուծո՞մն որովչած այդ ցանկալի ժամը». իսկ մինչ այդ սպիտի մնալու սխիտոքի մեջ, վայելելով ազնիվ և լանամիտ ստացականությունը զաղթավայրերին»⁸⁵:

Հայրենաբարձության այն հիրավի պատմական օրերին, երբ հարյուր հազարավոր հայեր արձանագրվում էին հայրենիք մեկնելու, համար, երբ նրանցից տասնյակ հազարավորներն արդեն փոխադրվել էին Սովետական Հայաստան՝ իրենց ոտքերից ընդմիջտ թոթափելով պանդխտության անհայտ ճանապարհների ճեղքին, իսկ մյուսները սկնդետ սպասում էին իրենց հերթին, վատիկանի այդ բարձրաստիճան հոգևորականը իր կոնցրակով

⁸⁴ Նույն անգում, Թ. 4:

⁸⁵ Նույն անգում:

Տրոհորում էր շնկնել հայրենիք, այլ շարունակել մ.ալ օտարության մեջ: Հայր Աղաջանյանը, աչք փակելով իրականության հանդեպ, ներքողներ էր հյուսում զազթական կյանքը հրապուրել ներկայացնելու համար: Նա միտումնավոր կերպով մտաացություն էր մատնում հայ պանդուխտի շարքաջ, հաճախ արհամարհված վիճակը, նրա իրավազրկությունը, գործազուրկ ու անօթևան, կիսաբաց թափառումները երկրե-երկրի և քարտուրմ մնալ այդ վիճակում, շնորհազթիկ հայրենիք:

Միջուրահայ աշխատավորները, ստաշադիմական բոլոր ուժերը միահամուռ կերպով հանդես եկան կարգինալ Աղաջանյանի այդ հայրենազավ Տրոհորների դեմ, նրա առաջ քաշած սեմեր կմեանք արքորի մեջ, պահելու համար մեր կրոնքն ու հավատքը վնասակար թեզի դեմ:

Կարգինալ Աղաջանյանի այդ կոնզակի դեմ Եգիպտոսից սեուժք մք կաթողիկ հայրենասերներն ստորագրությամբ բողոքում ենեց կաթողիկ հավատացյալները գրում էին, որ զա փաստորեն նշանակում է նեթարկվել վատիկանի քաղաքականությանը՝ զավճանանելով ազգային կենսական շահերին:

«Սեկ կարտինալություն միքանին կհարկագրե վատիկանի քաղաքականության նեթարկվելը— գրում էին բողոքի հեղինակները,— բայց պետք է դիտենան ամենապատիվ կարտինալը, որ ինք զավակն է բազմաշարաբ ազդի մք, որ առանց կրոնական խտրության հայ անուխն, հայ հայրենիքին համար, արտորվեցանը, կոտորվեցանը, թեև այն ատենները մեր կրոնավորներին շատերը մեր միամտությունը օգտագործեցին համադելու, թե կաթողիկոսությունը բավարար միջոց մքն է հայածանքն և կոտորածն դեք մնալու համար:

Մեք պարզ հավատացյալ կաթողիկ հայերս, որ մեր հավատորեն և ազդին համար զուժկեցանը, կրկին պատրաստ ենք զուժկելու, այն անզամ սակայն, մեր հայրենիքի մեջ է անոր համար, բայց երբեք արտորանքի՝ օտարության և օտարներու հաշվուխ:

Մեր դարավոր երազը իրականացած է, ունիք հայրենիք: Ան, որ հայ է, պետք է վերադառնա, որովհետև հոն է միայն, որ կարելի է հայը հայ պահել»⁸⁶:

Սրբիայում ՀՍՄՄ Միխիտոսների խորհրդի ներգաղթի լիա-

զոր Ա. Հովհաննիսյանը, 1947 թ. կատարված հայրենագործության վերաբերյալ կազմած իր դեկուցագրում նշել է, որ հայ կաթողիկ հոգևորականությունը կարգինալ Աղաջանյանի ղեկավարությամբ ծավալած իր հակահեղափոխական գործունեությամբ ոչնչով չի դիչում դաշնակցականներին: Հայ կաթողիկ հոգևորականությունը, բացի Սովետական Հայաստանի դեմ կատարվող զրպարտություններից, գաշնակների հետ ձեռք ձեռքի սոված շարամիտ ագիտացիա էր մղում ներգաղթի դեմ: Գաշնակների հետ միասին նրանք իրենց արքեպիսկոպոսին ուղարկել էին Քեսապի շրջանի հայկական գյուղերը՝ ներգաղթը խանդարելու համար: Այդ արքեպիսկոպոսը գյուղացիների փորձում էր համոզել, թե Հայաստանում կատարյալ սով է, լվա կրոնի ազատությունն և այլն, որպեսզի նրանք ետ կանդնեին ներգաղթելու իրենց մտազրույթուկնից:

Հակահեղափոխական նման եռանդուն գործունեություն էր ծավալել նաև կաթողիկ եպիսկոպոս Զոհրաբյանը՝ Զեդրիքի շրջանի գյուղերում: Վերջինս համազվելով իր բարոյների անհետևանք մնալու մեջ, հեռագրով խնդրում է սիրիական կառավարությանը՝ արգելել հայերի հայրենագործությունը, պատճառարանելով, թե իբր սովետական ներկայացուցիչների գործադրած ճնշման տակ են հայ գյուղացիները ցուցակագրվել ներգաղթելու համար: Բարեբախտաբար սիրիական կառավարությունը անպատասխան թողեց եպիսկոպոսի այդ զրպարտությունները և ցուցում տվեց տեղական իշխանություններին՝ աշակցել հայերի հայրենագործությանը⁸⁷:

Միջուրահայ ստաշադիմական ուժերի համատեղ պայքարի շնորհիվ ձախողում կրեցին ներգաղթի դեմ ուղղված այդ կարգի բոլոր բանակարկությունները և հաշտորներ իրականացվեց տասնյակ հարյուրավոր տարագիրների հայրենագործությունը:

Հայրենագործությունը, որի իրականացումն անմիջականորեն առնվում էր տարրերի երկրների հետ, մի շարք կառավարություններ կողմից հանդիպեց անբարյացակամ, ուղղակի

⁸⁶ Նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 8, գ. 1, թ. 6:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 1, գ. 205, թ. 9—18:

Քշնամական վերաբերմունքի նկատելի էր հատկապես ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Երանց ճնշմամբ նաև Իրանի և, առանձնապես, Քուրդիայի կառավարող շրջանների Քշնամական վերաբերմունքը ստաբիլի Տայոթյան Սովետական Հայաստան Տայրենագործ-վելու ցանկության նկատմամբ։ Եթե առաջին երկուսի վերաբերմունքը կարելի էր բացատրել դուր քաղաքական մոտիվներով, ապա վերջինիս՝ Քուրդիայի դիրքորոշումը ավելի բացմա-րետյաթ պատճառներ ուներ։

Քհ՝ սփյուռքում և Քհ՝ հայրենիքում համայն Տայոթյունը զանգվածային հայրենագործության իրականացումը դիտում էր որպես Քուրդիայի կողմից դավաճան Տայիական տերիտորիաները իրենց արինական տիրույթ վերադարձնելու գործնական հիմնադրում։ Եվ ճնշեց դա էր հիմնական պատճառը, որ Քուրդական կառավարությունը բացահայտ ու կատաղի Քշնամանքով բնօրնաց արևմտահայոցյան աշխարհասփյուռք բնկորների զանգվածային հայրենագործությունը վերակազմու մասին սովետական կառավարության որոշումը, Տայ ժողովրդի ազգային համախմբման հնարավորության ստեղծումը։ Հննց որ հրապարակվեց հայրենագործության վերաբերյալ ՍՍՀՄ Ժողկոմիտեի որոշումը ու ամենուրեք, այդ թվում և Քուրդիայում, սկզբնցին ներգաղթի արձանագրություններ, Քուրդական կառավարությունն ու մամուլը անցան հարձակման։

Քուրդական թերթերում սպանմայից հողվածներ էին սպա-ղծում ներգաղթելու համար ցուցակագրվող հայերի դեմ։ Ոստիկանությունը Եուլյանց գործի էր անցրել Քուրդ ոստիկանները բռնությունը, ծնծեղով ցրում էին Ստամբուլի սովետական հյուպատոսարանի կամ հայկական պատրիարքարանի մուս ցուցակագրվելու համար հավաքված հայերին։ Չուայնց այդ ամենին, հայերը շարունակում էին ցուցակագրվել հայրենիք մեկնելու համար։ Հակառակ այդ իրողությանը, Քուրդական մամուլը ճշնում էր ցույց տալ, թե իբր Քուրդիայում ապրող հայերը չեն ցանկանում հնունայ երկրից և Ստամբուլում լիովին ձախողված է ներգաղթի։ Քուրդական Սոս պոստա և «Քասպիր» թերթերում լրագրող էրքն Ուլալուկիլը գրում էր, թե իբր հաղիվ մի երկու հարյուր հողի է արձանագրվել ներգաղթելու համար, որոնք ցրուրն ալ դաստրկադրուներ, ծնր կիններ, արկածախնդիրներ ևն և «Քուրդիո հայերը միակ բաղձանք մը ունին, այն էլ՝ Քուրդ ապրի Քուրդ հողերու վրա»։ Պատասխա-

նելով Քուրդ ազգայնամուլ լրագրողին, բուլպարահայ «Երևան» թերթը գրել է. «Ոչ ոք իրավունք ունի մեզի արգիլելու որպես մարդ ու որպես հայ ապրելի, քանի որ հայ ենք ծնր, քանի զեռ կա Սովիետ Հայաստանը»⁵⁵։

Քուրդական կառավարող շրջանները ամեն կերպ ձգտում էին ստեղծել այն պատրանքը, թե հայրենագործությունը Քուրդիայում ձախողված գործ է, քանի որ հայերն այնտեղ իբր հավասար իրավունքներ ունեն իրենց Քուրդ եղբայրների հետ և ապրում են մեծ սիրով։ Ահա թե ինչ էր գրում լրագրող Ծալընը «Ուլուս» թերթում. «Ներգաղթը ստապված է։ Սովետական հյուպատոսարանի մուս կատարված դիմումներն ալ վերջ գտան, հայեցան ներգաղթող բազմությունները։ Շուկները հմայք ունենալն զարգեցան»⁵⁶։

Իհարկե, սա իրականության ուղղակի կեղծում էր, քանի որ հայկական աղյուսները միանգամայն ալլ բան էին հողորդում։ Այդ եույն ժամանակի վերաբերյալ Բնյուրիկ «Արարատ» Ստամբուլից ստացված մի նամակից բաղվածք մեջբերելով, հաղորդում էր, որ թեպետ Քուրդական իշխանություններն ու մամուլը գաղազած են «ներգաղթի արձանագրությունները պատճառով և ամեն որ հալար լուսանք կհայտնեն... գրվողներուն (ներգաղթի համար ցուցակագրվողներին)։— Հ. Մ.» և հալար ու մեկ շողորորդություն մալ ուղող հայ եղբայրներու, միայն իմ արձանագրված օրս 4000 հողի գրվեցան, մինչ թերթական թերթի կարեն թե մինչև հիմա արձանագրվողները 200 հողին չանցնիր, քուրդն ալ դաստրկադրուներ, արկածախնդիրներու իրականությունը սա է, որ հյուպատոսարանին (սովետական)։— Հ. Մ.» աղյուս սպասողներուն մեջ 2—3 հողի դաստրկադրուներ կան, վարձված թրքական կառավարության կողմն»⁵⁷։

Բայց կամա թե ականա, Քուրդական մամուլը երբեմն հարկադրված էր խոստովանել ճշմարտությունը՝ այն, որ հայրենագործությունը Քուրդահայերի մեջ Եուլյանցն առաջ է բերել մեծ աշխուժություն, որ հալարավորներ արտատրքի սպասում են մեկնման բերկուրյի պահին և դա լրջորեն անհանդուսա-

⁵⁵ «Երևան», 2 փետրվարի, 1946 թ., № 21(121)։

⁵⁶ Տե՛ս «Ժողովրդի ձայն», 10 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 1263։

⁵⁷ Տե՛ս «Արարատ», 4 հունվարի, 1946 թ., № 1454։

նում էր Անկարայի կառավարող շրջաններին ու Քուրթ ազգայնականներին: Ահա թե ինչ էր գրում այդ մասին Քուրթական «Քաավիր» թերթը իր 1945 թ. դեկտեմբերի 24-ի համարում, անդրադառնալով հայերի ներգաղթի արձանագրություններին. «Երեսանյուրի մեջ հարյուրավորներ սրտատրոփ կսպանեն առաջին իսկ հրավերին, որպեսզի գուրս կետվեն մեր զոհեն և Քավարդ լարեն մեր դրացիին սահմանին երկայնքին»⁹¹:

Քուրթական մամուլում հայրենազրածության և հայկական տերիտորիալ պահանջների առթիվ սկզբած հակահայկական և հակասովետական կամպանիան իր գործակալան արձագանքներն ունեցավ խաղաբարձու տարրերի ու թունոտ ազգայնականների շրջանում: Նրանք մի շարք հակահայկական ու հակասովետական ցույցեր կազմակերպեցին Անկարայում, Ստամբուլում, Իզմիրում, Տրապիզոնում և այլ վայրերում: Դրանք, հրահրված լինելով հենց կառավարության կողմից, նպատակ ունեին ահաբեկել հայերին և նոր շարժերի արարտի տակ նրանց ետ պահել ներգաղթի համար ցուցակագրվելու: 1945 թ. դեկտեմբերի 4-ին այդպիսի մեծ ցույց տեղի ունեցավ Ստամբուլի սովետական հյուպատոսարանի առջև, որտեղ գտնվում էր նաև հայերի ներգաղթի կոմիտեի գրասենյակը: Այդ նույն ժամանակ Անկարայից ավելի քան 200 հայ ընտանիքներ արտոբվեցին անհայտ ուղղությամբ⁹²:

Ինչպես ճիշտ կերպով բնութագրել է «Հայաստանի կոշակը», Քուրթայի հայերի մեջ ներգաղթի շուրջն առաջացած հայրենասիրական «այս իր հաճամուտ պոթկումը անպակասի չէր, որ ունենար իսկույն իր հակադարձությունը, ինչ որ շուտացավ Պուտ, Կարինի և ուրիշ քաղաքներու մեջ կազմակերպված հակասովիթ ցույցերով, անգամ մը ևս երևան բերելու, թե՛ հայկական պահանջները և հայ դատին միջազգային վերերևումը որքան հուզած են էնկլուրիի կառավարությունը, որ, ավաղ, զեռ այսօր ալ, այնքան անօգուտ փորձարկություններն ենք՝ ազգային ուրույն շահերը զրգված ունի իր պաշտպան փաստաբանները»⁹³:

⁹¹ ՏՆ՝ «Առավոտ», օրաթերթ, Բելութ, 13 նոյեմբերի, 1946 թ., № 51 (2042):

⁹² ՏՆ՝ «Արարատ», 4 նոյեմբերի, 1946 թ., № 1454:

⁹³ «Հարաստանի կոշակ», 16 փետրվարի, 1946 թ., № 7, էջ 174:

Հետաքրքիր է, որ գառան մորթի հագած Քուրթ լրագրող գալլերը հայերին զուղաշնում էին շնորհազթել Ռուսաստան, որովհետև այնտեղ սով է, տարածված են հիվանդություններ և անկարգություններ, և գնացողները ծանր վիճակի մեջ կրնան: Բուրքական թերթերը լրմեղանքով հարց էին տալիս, թե ինչու են հայերը ուզում գաղթել «գրախտավայր, հանրապետական, ղեմտկառտիկ Քուրթայան, միթե՞ նրանք երջանիկ լին, ազատ լին, մնում է կարծել, թե իրապես հիմարներ են հայերը, որ Քուրթական դրախտը ձգած՝ Սովետական Հայաստանի դժոխքին մեջ ապրելու կերթան... մինչ Քուրթու մեջ ամեն ինչ լավը հայունն է, զե՛ր Քուրթինը»⁹⁴:

Հայերի ներգաղթի շուրջը Քուրթայում ծավալված բուռն պայքարի շրջանում բանի այնտեղ հասավ, որ Քուրթ պատմության Սուֆեթ էնկը փորձեց միտել անգամ հայ ազգի և հայաց լեզվի դուրսբյան փաստն իսկ: Քուրթ կնդճարարին ձայնակցեցին իրենց ազգային դիմադին ու արձանապատվությունը լիովին կորցրած որոշ հայ կրվովուներ: Դրանցին էր, օրինակ, առաջադարձի Պոզոս Չինիլի անունը կրող մեկը, որը «Ենի Սապահ» թերթում հրապարակեց մի նամակ, որի մեջ նույնպես Քուրթահայերին խորհուրդ էր տալիս շնորհազթել «ստանական Հայաստան», բանիկ Քուրթայի հայերը եղ մեկ առնչություն կրեան ունենալ Կովկասի հայ հանրապետության և բնզհանրապես հայ ազգին հետ: Մեկը Քուրթ ենք, բայց կպատկանիք հայ դավանանքին, իսկ Երևանի հայ ազգին հետ ոչ մեկ կպալունիք»⁹⁵,— այսպես էր զտանջում այդ իսկապե՛ս իրականում զույլություն ունեցող, թե՛ զուտ նրեակայական ոգորմելի խրտվիսակը:

Չնայած Քուրթական պաշտոնական շրջանների ու մամուլի այդ բուր շղանդություններին, Քուրթայի հայ բնակչությունը շարունակում էր ցուցակագրվել ներգաղթելու համար: Ահա թե ինչու Քուրթական հետադիմությունը փոխեց իր տակտիկան: Ներգաղթը վիժեցնելու նպատակով Քուրթերն սկսեցին նոր հերթաններ հորինել: Նրանք գրում էին «սովետական դժոխքի ծանր պայմաններից փախած», իբր թե բուլղեկներ կողմից

⁹⁴ ՏՆ՝ «Միություն», շաբաթաթերթ, Հաֆա, 29 դեկտեմբերի, 1946 թ., № 68:

⁹⁵ ՏՆ՝ «Ներ կյանք», 15 փետրվարի, 1946 թ., № 572:

«Հայաժգամ հագարավոր հայ եղբայրների» ժասին: «Սոն սասաթ» թերթը այդ առիթով գրել է. «Ռուսիայեն անվամբ լուրերուն համաձայն ներգաղթող կարգավաները ի տես իրենց հանդակ ի գործ դրված սովիետ վարչականին, իրենց հուշանքնին կտրած են»⁹⁶: «Հայերի ներգաղթը դադարած է այլևս, նրանք շեն ցանկանում ենրգաղթել Ռուսաստան»⁹⁷: «Սոն սասաթին» ձայնակցում էր «Ենի Սապահը»: Թուրքական թերթերը միտումնավոր կերպով չէին ուզում անգամ հայերի մեկնած երկիրը կոչել իր իսկական անունով՝ Հայաստան, այլ անվանում էին Ռուսաստան, քաշ իմանալով, որ Ռուսաստանն ու Հայաստանը հավասարազոր անդամներն են Սովետական Միությանը:

Թուրք շովինիստները շատ լավ էին գիտակցում ներգաղթի բուրբ հետևանքները, հայերի ազգահավաքման հետևակարային արդյունքները և հենց այդ պատճառով էլ զեմ էին դուրս գալիս հայրենագործությանը: Այդ ժասին շատ որոշակի արտահայտվեց «Զուժնուրիթ» թերթը, գրելով. «Պարզ և որոշ պետք է լլլա, որ ներգաղթը կապված է հայկական հողերու գրավման հետ»⁹⁸:

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում ստեղծված հայկական ազգային խորհուրդներ և 1947 Վ. գրեթե ողորդ տեղի ունեցած Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը, հայրենագործության հետ կապված, ինչպես արդեն ասվել է, այդ ժամանակ դիմեցին ՄԱԿ-ին և մեծ տերությունների ղեկավարներին, կոչ անելով Սովետական Հայաստանի հետ վերամիավորել արևմտահայկական հողերը, որպեսզի աշխատանքատեղ չհայտնվուր հեռավորություն ունենա հավաքվելու իր հայրենիքում:

Պաշտպանելով հայ ժողովրդի այդ արդարացի պահանջը, ՄԱԿ-ն Կենտրոնի օրգան «Պրավդա» թերթը գրեց. «Արտասահմանյան երկրներում գտնվում են մեկ միլիոն հայերու նրանք ամբողջ հողով ձգտում են ղեկի հայրենիք: Ամբողջ հայ ժողովուրդը հարց է դնում Թուրքիայի կողմից բռնագրավված հայկական հողերը Սովետական Հայաստանին վերագործնելու ժասին»⁹⁹:

Ահա այս էր՝ հայրենագործության հետ կապված Թուրքիայից հայկական տերիտորիաների պահանջը, որ խիստ անհնգատացնում էր թուրքական կառավարող շրջաններին և նրանց հովանավորներին: Ինչպես հայտնի է, հենց այս վերջիններին՝ անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների շանքերով էր, որ ՄԱԿ-ում գրական լուծում չստացավ հայկական տերիտորիաները Սովետական Հայաստանին վերագործնելու արդարացի պահանջը:

Ինչպես հայրենագործության նախորդ երկու փուլերում, այնպես էլ 60—70-ական թվականներին նրա շուրջը շարունակվում է լարված պայքարը սփյուռքահայ առաջադիմական ու հեռադիմական ուժերի միջև: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ այս շրջանում հայրենագործության զեմ խիստ վնասակար գործ է կատարում դաշնակցությունը, որի վերաբերմունքը զանգվածային նոր ներգաղթի հանդեպ մշակվել է 1963 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Բիյուրնում տեղի ունեցած նրա 18-րդ համագումարում:

Այդ համագումարը հրահանգ տվեց դաշնակցական տեղական կազմակերպություններին՝ բացահայտորեն հանդես չգալ հայրենագործության զեմ, սակայն անպայման օգտագործել այդ գործում նկատվող ամեն տեսակ միջավանդներն ու թերությունները այդ միջոցառումը վարկաբեկելու և սովետական իշխանության զեմ պայքար ծավալելու նպատակով:

Եվ ահա, դաշնակցության տեղական կազմակերպություններ, ի կատարումն իրենց համագումարի դիրեկտիվներին, ակնյով կամպանիա ծավալեցին հայրենագործության զեմ: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է դաշնակցների գործունեությունը Իրանում, որտեղից 60—70-ական թվականներին կատարվել է ամենամեծ թվով հայրենագործությունը:

Վերինից արված հրահանգի համաձայն դաշնակցական է-միստրները շրջում էին Իրանի հայաբնակ գյուղերում և գյուղացիներին աշխտացիա անում հրաժարվել Սովետական Հայաստան ներգաղթելու մտադրությունից: Իրենց ազգազավ նպատակին հասնելու համար նրանք գործադրում էին կաշառ, սպառնալիքներ, Սովետական Հայաստան մեկնած առանձին

⁹⁶ Տե՛ս «Եփրատ», 22 հոկտեմբերի, 1946 թ., № 2767:

⁹⁷ Տե՛ս «Ապար», 2 նոյեմբերի, 1946 թ., № 43:

⁹⁸ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայն», 13 հունվարի, 1946 թ., № 1041:

⁹⁹ «Правда», 6 փետրվարի, 1946 թ., № 31:

Հայրենադարձներից ստացված այնպիսի նամակներ, որոնցում խոսվում էր այս կամ այն զժամարության մասին և այլն¹⁰⁰;

Հետազոտական առանձին թերթեր ու խմբակցություններ ոչ միայն զրպարում են Սովետական Հայաստանը, այլև՝ ֆինանսավորվելով իմպերիալիստական հետախուզությունների կողմից, բացահայտ ու գաղտնի միջոցներով պայքարում են Հայրենադարձության դեմ, որպեսզի տարագիր հայերին զազթեցնեն դեպի արևմտյան երկրներ:

Այդ ճանապարհով Ավստրալիա, Բրազիլիա, Կանադա և արևմտյան այլ երկրներ մեկնած մուրալայներից շատերը իրենց հարազատներին դրած նամակներում, մամուլում ու հրապարակային ելույթներում անիծում են նրանց, ովքեր գալթակցները են իրենց և արտագաղթի մղել զեպի օտար ու հեռավոր ափեր: Օրինակ՝ Կանադա մեկնած Հովհ. Ցաղչյանը, նկարագրելով իր ողբալի վիճակը, նամակն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ո՛վ զուր զտարյուն հայի՛ր և հարազատ զավակներ, սթափվեցե՛ք, թթմափեցե՛ք օտարամուլությունը ձեր ուներին: Ձեռք-ձեռքի տվեք և ուխտեցեք հայ ժողովուրդը փոխանակ աստին, անդին ցրելու, զեպի երկիր, զեպի հայրենիք, զեպի նորաստեղծ Հայաստան առաջնորդել: Միայն հոն է, որ հայը հայ կրնա մնալ»¹⁰¹:

Գրեթե նույն միտքն է կրկնում Բրազիլիա մեկնած Բարուլ Նաչարյանը: Մի ուրիշը Ավստրալիայից գրում է. «Այն մարդը, որ հայ է և հայու արյուն ունի, հոս չի գար, մահալանդ զավակ ունեցող ընտանիք մը հոս զալ՝ ոճրագործություն կըլլա բրածք»¹⁰²:

Սովետական Հայաստանի հորդ առաջընթացը և սփյուռքահայության բացարձակ մեծամասնության վճռական շրջադարձը զեպի մայր հայրենիքը, զեպով ավելի մասսայականացող փոխայեղությունները և հայրենադարձությունը լուրջ տարաձայնություններ ու դրական խմորումներ են առաջացրել անգամ Սովետական Հայաստանի հանդեպ նախկինում թշնամարար արամազրված շրջաններում:

Հայրենադարձության դեմ դաշնակցության ծավալած զոր-

ծունեությունը հաջողությամբ մերկացվում է հենց սփյուռքահայ առաջադիմական կազմակերպությունների և մամուլի կողմից: Դրա կոնկրետ հաստատումն է Բունեսո Այրեսում լույս տեսնող «Սեան» շաբաթաթերթում 1964 թ. հուլիսի 15-ին տպագրված Տ. Փազալչյանի «Խ՛չ կընեն զայնակ ղեկավարները» հոդվածը, որտեղ հեղինակը բազմաթիվ փաստերով մերկացնում է Մերձավոր արևելյան և Բալկաններից հայ տարագիրներին զեպի Ավստրալիա և այլուր արտագաղթեցնելու դաշնակների գաղտապատելի զործունեությունը¹⁰³:

Դաշնակցական որոշ զործիչներ երբեմն բննադատում են սովետական կառավարությանը, որ նա փոքր թվով հայրենադարձներ է բեղունում, տրտնելում են զրա դեմ, ինչպես Հրանտ Սամվելը Փարիզի դաշնակցական «Չառաջ»-ում կամ ոմն Արամայիս Թեհրանի «Ալիք»-ում¹⁰⁴: Փարիզում լույս տեսնող առաջադիմական «Աշխարհ» թերթի 1964 թ. օգոստոսի 4-ի համարում տպագրած իր հոդվածում Աշոտ Քիպարյանը տեղին կերպով բննադատելով այդ կարգի գաղտնությունները, դրանք անվանել է «կոկորդիլոսի աքցաններ», գրելով, թե 1946—1948 թթ. զեպի Հայաստան կատարված ներգաղթի ժամանակ դաշնակները միաբերան բզալում էին, թե «մի երթաք... դժոխք է հոն», իսկ այժմ մեղադրում են սովետական կառավարությանը, որ նա ձեմ թվով հայեր չի փոխադրում հայրենիք¹⁰⁵:

Սակայն դրանք եղակի փաստեր են: Դաշնակցական մամուլում հայրենադարձության դեմ հանդես են գալիս ավելի շատ այլ բնույթի՝ այն մեծող հոդվածներ: Ահա դրանցից մի քանիսը:

Փարիզում լույս տեսնող «եթան» թերթի 1964 թ. հուլիսի 14-ի համարում տպագրված է ոմն Մարգարիտ Հանչերյանի «Հայ երիտասարդության պայպան» հոդվածը, որտեղ նա զարգացնում է այն միտքը, թե քանի դեռ Հայաստանին չեն վերադարձված նրա պատմական հողերը, մինչ իրազմունք չունենք որանալ «Ֆրանսիայի պարզևած ա-մլելությունները, քանդել սուն ու տեղ և կրկին ձեռք առնել զալթակյանի ցուպը և ծայրեն սկսել բախտ փնտրել, նույնիսկ մայր հայրենիքի մեջ»: Մ. Հան-

¹⁰⁰ ՏՃ՝ 2002 ՀՀԾԵ ՊԿՄ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 5, թ. 1—8:

¹⁰¹ Նույն տեղում, գ. 32, թ. 19:

¹⁰² Նույն տեղում, գ. 21:

¹⁰³ ՏՃ՝ նույն տեղում, գ. 13, թ. 19:

¹⁰⁴ ՏՃ՝ նույն տեղում, թ. 12—13:

¹⁰⁵ ՏՃ՝ նույն տեղում, թ. 23—24:

չերչյանը երիտասարդությանը խորհուրդ է տալիս սփյուռքի պայմաններում հայ մեյալու և զարգանալու համար համախորժը գնել կնիզեցու շորքը¹⁰⁶։

Հնչակյան «երիտասարդ Հայաստան» թերթը, անզրպուտալով հայրենագարնության նկատմամբ զանազեցության բրուտած զիրքին, իրավացիորեն արձանագրում է, որ նա գործնականում միշտ էլ դեմ է կռել զրան Այդ կապակեցությանը թերթը վկայակոչում է Մ. Վրացյանին այն միտքը, որ նա արտահայտել է Ֆրանսահայ զանազեցական երիտասարդության շնոր տրուրը կազմակերպության օրգան «Հայաստան» շարաթարթերի 1964 թ. մայիսի 7-ի համարում Գանազեցական պարագլուխը, զժգոհելով զանզվածային նոր հայրենագարնության իրականացումից, չզանգորեն բացակասել է՝ ո՛րք են տանում սովետներից ու... այս խեղճ ժողովրդին, մենք այստեղ զպրցոցներ, կնիզեցիներ, միտություններ ունենք և մշակութային կյանք ենք վարում», մինչդեռ ներգաղթի կազմակերպելով, բուլղերիկները մեզ զրկում են զրանցից:

Գայրթր ծաղաղելով հայրենագարնության դեմ, զանազեցիքը նպատակ են հետապնդում սփյուռքահայերին հետո զյան Առվանական Հայաստանից, որպեսզի նրանք զգոհ չերթան բուլղերիկյան ստառ քարտուրթյան և հայրենիք վերագրանալու խնդրությունը չընեն... Վկայակոչելով զանազեցիների այս խնդրանքին սխեմությունները, «երիտասարդ Հայաստան» իրավացիորեն կարողացանք մեզ է. ԱՄՆ և մեզի Հայաստանի պատասարդության համար իրքեր թե մեծնեղ ստած քաղաքական կուսակեցության մը բուլղու և կեղերական վախճանքը¹⁰⁷:

Մակայն, քարերախաարար, արձամարշանքով զեն նեակելով հայրենագարնության դեմ տարածվող ամեն տեսակ չերթուրանքներն ու զրպարտությունները, հայրենարազմ տարազի հայության հոգնարակ քարավանները անեանանը կերպով քարչում են զեզի հայրենիք:

Նրանց տունզարնի երթը շարունակվում է:

Գ Լ Ո Ւ Ն Ի Ն Ե Ն Ե Բ Բ Գ

ՀԱՅՐԵՆԻԿ—ՍՓՅՈՒՌ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏԱԿԱ
ԶԱՐԿՈՒՄԵՐ ԵՎ ՍՓՅՈՒՐԱԼ ՀԱՅՐԵՆԻՅԱՆ ՀԵՏ ՄԵԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ԿԱԿԻ ԿՈՄՍՏԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անկասկած է, որ հայկական սփյուռքի ազգային զիմացիքը զանելու ամենակարևոր երաշխիքը հայրենիքն է, նրա հետ անխելքի կապը, որով կենսական ավյուն ու ավշ է ներարկվում տար միշավաչյուն ազգող տարազիր հայությանը: Այդ է պատճառը, որ թե՛ հայրենի երկիր կուսակեցական-պետական մարմինները, զիտական, մշակութային ու այլ հաստատությունները և թե՛ սփյուռքի առաջադեմական կազմակերպությունները միշտ էլ մեծ ուշադրություն են նվիրել հայրենիք—սփյուռք առնչությունների զարգացմանն ու ամրապնդմանը:

Ծագաաներազմյան առաջին տարիներին հայրենիք—սփյուռք կապերն իրականացվում էին տարրեր օգակներով: Գրանք հիմնականում արտահայտվում էին էջմիածնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսության և 1944 թ. փետրվարին վերստեղծված Հայկական ՍՄԷ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտարախի (1946 թ. մարտի 15-ից միեխտարություն) գործունեության ուրաններում: Այդ գործում որոշակի ավանդ էր ներդրում նաև 1944 թ. հոյեմբերին հիմնազդված Արտասահմանային երկրների հետ մշակութային կապի հայկական ընկերությունը (ԱՊԿ):

Հայրենական մեծ պատերազմից հետո տեղի ունեցած զանզվածային հայրենագարնության հետ կազմված, 1945—1949 թվականներին, նոր մեկը ու բովանդակություն ստացան հայրենիք—սփյուռք աննությունները՝ զտանալով Հայկական ՍՄԷ Միեխտարների խորհրդին տարնիքը արտասահմանից ներգաղթող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեի գործունեության կոնկրետ ու կարևոր խնդիրներից մեկը: Արտասահմանյան եր-

¹⁰⁶ Տե՛ս նալն ակզում, Բ. 12—14:

¹⁰⁷ Տե՛ս «երիտասարդ Հայաստան», 23 Հունիսի, 1964 թ., № 16:

կրներն մեկնող նրա ներկայացուցիչները զազթօշախներում մեկ աշխատանք էին կատարում ոչ միայն ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ, այլև սփյուռքահայությանը Սովետական Հայաստանի կայսրին ծանոթացնելու, հայրենիքի նվաճումները պրոպագանդելու, մի խոսքով, հայրենիք—սփյուռք աննշույթունները սերտացնելու ուղղությամբ: Սակայն ներգաղթի կոմիտեի լուծարիչը Հևոն (օգոստոս, 1949 թ.) հայրենիք—սփյուռք փոխհարաբերությունները գործվել սահմանափակվեցին նախկին օղակների շրջանակներում, որտեղ, տարբեր պատմամոտերով, էին կարողանում անհրաժեշտ խորությամբ ընդգրկել սփյուռքի վերաբերող բոլոր հարցերը: Օրինակ՝ ԱՅՍՍ-ը, կապեր հաստատելով ընդհանրապես արտասահմանյան երկրների հետ, հարկապես զազթօշախներին կամ նրանց հուզող խնդիրներին անդրադառնում էր միայն դեպից զնայք, ոչ պարբերաբար ու հետևողականորեն:

Սակայն ՄՄԿԿ XX համագումարից հետո (փետրվար, 1958 թ.), ինչպես մեր երկրի ներքին կյանքում, այնպես էլ արտաքին աշխարհի հետ ունեցած փոխհարաբերություններում ստացած նոր դիրքորոշումը վճռորոշ նշանակություն ունեցավ նաև հայրենիք—սփյուռք աննշույթունների հետագա զարգացման, հայրենադարձության վերականգնման և ընդհանրապես սփյուռքահայության նկատմամբ նոր քաղաքականության մշակման ու իրականացման գործում: Ինչ խոսք, որ այ անբան էլ գլուխի գործ էր, քանի որ աշխարհի շուրջ 23 երկրներում կային կազմակերպված հայկական զազթույթներ, 24 երկրներում՝ հաշվառված խմբակցություններ և այլն: Գրանք, գտնվելով հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ու պետական-վարչական տարբեր պայմաններում, բնականաբար պահանջում էին յուրաքանչյուրի նկատմամբ ցուցաբերել խիստ շերտավորված վերաբերմունք, ծավալել կոնկրետ աշխատանք: Եման աշխատանք իրականացնելիս անհրաժեշտ էր մշտապես նկատի ունենալ տվյալ երկրի սոցիալ-քաղաքական պայմանները, հալազարնակչության տնտեսական կյանքի մակարդակը, քաղաքական ու տնտեսական կյանքում նրա ունեցած տեղն ու դիրքը, ազգային մշակութային գործունեություն ծավալելու նրա իրական հնարավորությունները և այլ գործոններ:

Եթե անցյալում հայրենիք—սփյուռք փոխհարաբերություններում ավելի մեծ տեղ էին զբաղեցնում ճիմնականում ներ-

գաղթի հետ կապված հարցերը, այսպես մտնական թվականների կեսերից սկսած դրանցում դերակազմության ստացան մայր հայրենիքի և զազթաշխարհի միջև ավելի բարձրարժեքի կապեր հաստատելու, հայապահպանության համար մղվող պայքարում տարազեր հայությանը Սովետական Հայաստանից ավելի մեծ օգնություն կազմակերպելու խնդիրները:

Հատկապես ՄՄԿԿ XX և հետագա համագումարների դիրեկտիվներին լույսի տակ 2444 Կենտկոմը և 22002 կառավարությունը ավելի որոշակիորեն բարձրացրին սփյուռքահայության հետ կապերի հետագա խորացման ու ամրապնդման հարցերը, նշեցին սփյուռքահայության օգնելու կոնկրետ ուղիներն ու գործնական միջոցները և այդ բնագավառում հասան դրական զգալի արդյունքների:

Հայրենիք—սփյուռք աննշույթունների սերտացման, սփյուռքահայության մեջ տարվող աշխատանքների բարելավման և հայկական զազթօշախներին օգնելու գործում որոշակի նշանակություն ունեցավ ՄՄԿԿ Կենտկոմի 1957 թ. հոկտեմբերին ընդունած «Միտարահայրի շրջանում մեր ազգեցությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ միջոցառումներ իրականացնելու մասին որոշումը»¹: Ի կատարումն այդ որոշման, 2444 Կենտկոմը մշակել մանրամասն պլան, որը նախատեսում էր իրականացնել միջոցառումներ սփյուռքային զազթօշախներին գործնականում օգնելու, նրանց հետ ավելի սերտ կոնտակտներ հաստատելու վերաբերյալ: Հանրապետության կուլտուրայի, յուսավորության, բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միջնորդությունները, հայպատհասար, ԱՅՍՍ-ը և այլ կազմակերպություններ, որոշակի աշխատանք կատարեցին 2444 Կենտկոմի մշակած այդ միջոցառումների կենսագործման ուղղությամբ: Գրա շերտիվ նկատելիորեն աշխուժացան սփյուռքահայության հետ կապերը: Իրական այդ միջոցառումների իրականացման անմիջական արդյունք Մերևաժոր և Միչին արևելքի մի քանի երկրներ, ինչպես նաև Կիպրոս, Թուրքիա, Հունգարիա, Ալբանիա, Ֆրանսիա ուղարկվեցին հանրապետության մի քանի զբոսաշրջական խմբեր, երգի-պարի անսամբլներ, սպորտային կոնկուրսիներ, կոմպոզիտորներ, գիտնականներ, տուրիստական

¹ 2002 ՀՀԿԿ ԳՊԱ, ֆ. 362, ց. 1, ք. 208, թ. 7—10:

խմբեր և այլն: Այդ ամենը, ինչպես վկայում են մեր զեպտա-նոթյուններից ստացված ինֆորմացիաները և սֆյուրաճաշ մամուլը, ավելին միանգամայն դրական արդյունքներ: Դրանք որոշակիորեն նպաստեցին սֆյուրաճաշայության հայրենասիրու-կան արամազորությունների ուժեղացմանը, ավելի զննականորեն նրա զեպի հայրենիք ուղղվելու գործին:

2002 ԱԳՄ միջնորդությամբ ՍՍՀՄ ԱԳՄ 1969 թ. ցուցում ավելց մեր արտասահմանյան զեպտանոթյուններին, միտմանը րին ու հյուպատոսություններին՝ պարբերաբար ինֆորմացիոն ուղարկել 2002 ԱԳՄ՝ իրենց մտա եղած հայկական գաղթաբար-նետում անդի ունեցող անց ու գործերի մասին:

Դրա հետ մեկտեղ, մեր զեպտանոթյուններին ու միտմանը, բնորոտելով հայկական գաղթաբայինների առաջադեմակն կազմակերպությունների խնդրանքներին, Սովետական Հայաս-տանի համապատասխան մարմինների առև բարձրացրել սֆյուրաճաշայության անվտոգ մի շարք հարցեր: Ամենից առաջ նրանք խնդրում էին իրենց նյութեր ուղարկել հայկական առա-ջադեմական կազմակերպություններին արամազորելու համար ՍՍՀՄ և ՀՍՀՄ ժողովրդական անասություն, մշակույթի, զի-տայության և այլ բնագավառներում ձևոր բերած նվաճումների մասին: Պահանջում էին ուղարկել հայկական կինոնկարներ, ձայնապնակներ, ֆերթեր, հանդեսներ, կուլտուրայի, գիտու-թյան և արվեստի ներկայացուցիչներ, ՀՍՀՄ բուհերն ու տեխ-նիկումներն ընդունել սֆյուրաճաշ առաջադեմ, հայրենասիրա-բար արամազորված ներաստարգինների և այլն:

Սֆյուրաճաշայության հետ մայր հայրենիքի կապերը խ-րացնելու և բազմապատկելու գործում կարևոր զեր ունեցավ մասնավորապես 244 XXII համագումարը, որը բարձր գիտնա-տելով այդ ուղղությամբ սֆյուրաճաշ առաջադեմական կազ-մակերպությունների կատարած աշխատանքը, մեծ նշան-կություն ավելց հայրենիք—սֆյուրոթ կապերի հետագա զարգաց-մանը: Համագումարին 244 կենտկոմի ավժմ հաշվետվությու-մեն ձայ մասին ասված էր. «Ձայ առաջադեմական, մշակութա-յին, երիտասարդական, մարզական կազմակերպությունները և մամուլի օրգանները արտասահմանում աշխատավոր հայրեն-մեն մեծ աշխատանք են կատարում նրանց Սովետական Հա-յաստանի նվաճումներին ծանոթացնելու ուղղությամբ, նրանց

հմարտացիորեն պատմում են մեր իրականության մասին»: Անտի ունեկավով այդ հանգամանքը, համագումարը համա-պատասխան կազմակերպություններին ուղարկի դիրեկտիվ ավելց ավելի զբոհայինեց և բարելավել մեր կապերը արտա-սահմանյան հայրենիք ու նրանց առաջադեմական կազմակերպու-թյունների հետ»:

Ի կենսագործումն այդ դիրեկտիվների, 1962 թ. ապրիլին ԱՅԿՄ-ում ստեղծվեց նոր՝ սֆյուրաճաշ գաղթաբայինների հետ կապի բաժին, որի ձևակերպումների շնորհիվ կարճ ժամանակա-միջոցում զգալի անդաշարմեր կատարվեցին հայրենիք—սֆյուրոթ կապերի ընդլայնման գործում: Եթե 1961 թ. ընկերությունը կա-պի ունեք ընդամենը 171 սֆյուրաճաշ կազմակերպություն-ների ու անհատների հետ, ապա 1962 թ. վերջում այն անցավ 500-ից², կապերն անեցին ոչ միայն քանակապես, այլև որու-կապես: Սկզբունքորեն փոփոխ ընկերության վերաբերմունքը սֆյուրաճաշ կազմակերպությունների, կրթական, մշակութա-յան և այլ հաստատությունների նկատմամբ: Եթե նախկինում մեծ մասամբ սֆյուրոթից ստացվող գիժումների ու խնդրանք-ների ախիժով էին կապեր հաստատվում, ապա 244 XXII հա-մագումարից հետո նախանձեռող գործավ ԱՅԿՄ-ը: Դրա շնոր-հիվ այդ աշխատանքը զգալի շափով ընդլայնվեց և ավելի ար-դյունավետ գործավ:

Ինչ խոսք, որ զրան մեծապես նպաստում էր սֆյուրաճա-շայության որոշակի ձգտումը՝ ավելի օգնություն համախմբվե-լ մայր հայրենիքի շուրջը և վերջինիս օգնությունը մտասյնեցնել հայազանպանության կենսական գործին:

Միանգամայն դրական տեղաշարժ էր և այն, որ նկատե-լիորեն ուժեղանում էր մեր հանրագիտություն լայն հասարա-կայնության հետաքրքրությունը սֆյուրոթի նկատմամբ: Մեր մտավորականները, գիտական, մշակութային, ուսումնական, մարզական հաստատությունները օրավոր նրանտք կապեր էին հաստատում սֆյուրոթի առաջադեմական կազմակերպություն-ների ու գործիչների հետ:

² Տե՛ս «244 կենտկոմի հաշվետու զեպտունք XXII համագումարին», «Հա-յաստան հրատ», Երևան, 1961, էջ 122:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս 2002 ՀՀՊԳ 946, ք. 709, ք. 3, ք. 150, ք. 13—22:

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, ք. 151, ք. 1—18:

կապերի ընդլայնմանը և ընդհանրապես սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական կյանքի նկատելի աշխուժացման մեծապես նպաստել Սովետական Հայաստանի 49-ամյակի առևանգատություններին մասնակցելու համար 1961 թ. նրան հրավիրված սփյուռքահայ մեծ թվով գործիչների իրենց երկրները վերադարձնելու հետ հայրենիքի նվաճումները պրոպագանդելու ուղղությամբ ժողոված լայն գործունեությունը։ Հայրենիք—սփյուռք կապերի սերտացման, անշուշտ, զգալի նպաստ բերելու լան հարաբար գրաստորիկներին, բարեկամների և հարազատների փոխայցելությունները, Սովետական Հայաստանում սփյուռքահայ մի շարք պարբերականների ազատ գնահատք, սփյուռքահայ զրոյների ստեղծագործությունները՝ ճրատարակումը, զրոյներին, զրոյանկաններին, մշակութային ու հասարակական գործիչներին, ինչպես նաև մարզական կոլեկտիվներին հաճախակի հրավիրումը հայրենիք, սփյուռքահայ ավանդների մի խումբ գիտնականներին 2002 ՎՊ կազմում ընտրել, սփյուռքահայ արվեստագետների գործերի ցուցահանդեսներ կազմակերպումը և բազմաթիվ այլ միջոցառումների իրականացումը։

Այդ գործում պտկաս կարևորություն չունեննաև Սովետական Հայաստանից անհամար ժողովրդականների, ստեղծագործական ու մարզական խմբերի այցելությունները սփյուռքահայ զաղթաբանները։ Հայրենի երկրի ամեն մի անհատի կամ խմբի այցելությունը արտասահմանյան հայաբնակ վայրերը միշտ էլ առաջ է բերում տեղի հայության բուռն հետաքրքրությունը, փոզում խոր հետաքրքրման հանդիսությունները հայրենակարտ սփյուռքահայ աշխատավորների համար վերածվում են իսկական տոնախմբությունների, ազգային նպարտության տեկնել զգացմունքներով լցնելով նրանց սրտերը։

Սփյուռքահայության հետ կապերի հիմնական միջոցներից մեկը, անշուշտ, հայաստանյան հրատարակությունների, պարբերական մամուլի և այլ նյութերի սփյուռք առարումն է։ Այլ հասնապարհով ԱՅՊ-ը կարողացավ լայն կապեր հաստատել տասնյակ կազմակերպությունների, թերթերի խմբագրությունների, զրոյների, գրադարանների, ակումբների, հայրենակցական միությունների ու անհատների հետ։ Այդպես, 1961 թ. հունիսից մինչև 1962 թ. հունիսն ընկած ժամանակամիջոցում ԱՅՊ-ը սփյուռքահայ կազմակերպություններին ու անհատ

գործիչներին է ուղարկել 559 տնուկ 20286 կտոր զիբր, 1783 օրհնակ թերթ ու հանգես, մեծ թանակաթիվամբ հայկական երաժշտության մանսակահիներ, լուսանկարներ, ցուցիկներ, աշրամներ, կինոֆիլմեր, գեղապան ուղեցույցներ, նույնվեճեր և այլ նյութեր։ Այդ ամենը շատ ավելի մոտեցրին հայրենիք սփյուռքին, կենարար սեռնոց ավին նրան, բաա ամենայն իթանելով հայապահպանության համար մզվող պաշարաթի հաշտությանը։

Սովետական Հայաստանի համապատասխան մարմինները միաժամանակ զրականորեն լուծեցին հայրենակարտության վերաբերյալ, հայրենի քուններում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սփյուռքահայ երտասարգների ուսման, նրանում սփյուռքահայ զարոյցների ուսուցիչների վերապատրաստման ու որակավորման բարձրացման զարթնացների կազմակերպման, սփյուռքահայ զարոյցները համար գաազրքերի պատրաստման ու նրատարակումը, նրանց լարբատար և այլ սարքավորումներով օգնելու, սփյուռքահայ մեծ թվով զարոյցականների ամաաալին հանդիսար հայրենիքում կազմակերպելու և այլ հարցեր։ Այս ամենին հետևանքով սփյուռքահայության հետ աարվող աշխատանքի մալալն արերան մեծացավ, նրա բնույթն ու բովանդակությունը արերան բազմազան գարձան, որ անհրաժեշտություն զգացվեց այն ավելի օպերատիվ զկկավարելու, մի շարք գործնական ու հետանկարային հարցեր լուծելու և, ընդհանրապես, սփյուռքի հետ աարվող աշխատանքները կողողեցնելու նպատակով սակզին առանկին կենարտն։ Այս աչրպես աաաաաաավ ձևրատասմանյան հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի հայկական կոմիտեն կուզող կազմակերպության ստեղծման զազաաարը, որի բազմաբեզուն գործունեության լուսարանման էլ ներթալմ է մեր աշխատության սույն զուրբը։

Սովետական բազմազգ սերտության, նրա սերբաման մաար կազմող Սովետական Հայաստանի հարտության ու վերելուի նոր պայմաններում ձևրատասմանյան հայրենակիցների հետ մշա

կուսակցի կազմերի հայկական կոմիտեի⁷ ստեղծումը եղավ կոնկրետ արտահայտություններից մեկը այն մեծ հողատարաբան, որ կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը ցուցարարում են տարագրության մեջ զգեցրող հայության նկատմամբ:

Եվ այսպես, սփյուռքի հետ կապերն ավելի ընդլայնելու ու խորացնելու, Սովետական Հայաստանի նվաճումներին սփյուռքահայության լայն շրջանների հաղորդակից դարձնելու, նրանց մայր հայրենիքի շուրջը համախմբելու, մեր ժողովրդի հոգեկան մշականկատությունը ամրապնդելու և, վերջին հաշվով, հայապահպանության գործը ավելի հաստատուն հիմքերի վրա դնելու նպատակով, Հայկական ՍՍՀ Միխիտրենի խորհրդի 1964 թ. մայիսի 26-ի որոշմամբ ստեղծվեց «Արտասահմանյան հայրենակիցների հետ մշակութային կապերի հայկական կոմիտեի»:⁸ Մայիսի 27-ին կոմիտեի նախագահ նշանակվեց ճանաչված հասարակական գործիչ, պատմաբան Վ. Ե. Համա-զասկյանը, նախագահի առաջին տեղակալ՝ Ա. Ս. Մարտիրոսյանը⁹:

Կոմիտեի հիմնադիր ժողովը կամ կոնգրեսը տեղի ունեցավ 1964 թ. հունիսի 25-ին, Երևանում: Ժողովին մասնակցում էին հանրապետության աշխատավորների և մտավորականու-թյան բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Հիմնադիր ժողովին ներկա էին նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն և ՍՍՀՄ ժողովրդական նկարիչ, լենինյան մրցանակի դափնեկիր, ստեղծարարական աշխատանքի հեղուս Մարտիրոս Սարյանը: Հիմնադիր ժողովը բազմակողմանիորեն քննարկեց սփյուռքահայության հետ կապերի զարգացման հարցերը և ընտրեց 71 հոգուց բաղկացած «Արտասահմանյան հայրենակիցների հետ մշակու-թային կապերի հայկական կոմիտեի» իր 15 հոգանոց նախագահ-նոթյամբ¹⁰:

Հենց կոմիտեի հիմնադիր ժողովում էլ, Մարտիրոս Սարյանի առաջարկությամբ, այն վերակոչվեց «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի» ավելի բարենշյույուն անու-

նով¹⁰ (այսուհետև այն կրճատ կանվանենք Սփյուռքի կոմիտեի): Իրոջ ժամանակ անց, մշակվեց նաև կոմիտեի կանոնադրությու-նը, հաստատվեց 2002 Միխիտրենի խորհրդի կողմից և զար-նավ այն հիմքը, որի վրա խարսխվեց այդ կազմակերպության զորոններությունը¹¹:

Ստանալով հանրապետության կուսակցական, պետական, հասարակական, մշակութային կազմակերպությունների ամեն-օրյա օգնությունը, կոմիտեի ծավալեց իր օգտաշատ գործունեու-թյունը՝ հայրենիքի և սփյուռքի միջև լայն կապեր զարգացնելու ուղղությամբ: Իր գոյության առաջին իսկ օրերից կոմիտեի աշխատեց բոլոր հնարավոր միջոցներով կենդանի ու զրավոր կապեր հաստատել սփյուռքահայ առաջնորդական, դեմոկրատական, հայրենասիրական կազմակերպությունների, նրանց մամուլի օրգանների, զյրոցների, մարզական, կրթասարգա-կան միությունների և անհատների հետ, նպաստել հայրենիք—սփյուռք հետագա մերձեցմանը:

Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը կարևոր իրադարձություն եղավ համահայկական իմաստով: Այն ընթերթն ընդունվեց թե՛ հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում: Հայրենի մտավորականները, ողջունելով կոմիտեի ստեղծումը, գործարար պատրաստակա-նություն հայտնեցին աշխատել նորաստեղծ կազմակերպության մեջ, ջանք ու եռանդ շնչանել նրա բաժինների ու հանձնախմբե-րի սրբյունավետ գործունեության ծավալման համար: Հանրա-պետության մտավորականներից ավելի քան 200 մարդ ընդ-գրկվեց կոմիտեի աշխատանքներում, նրանցից շատերը գար-ձան այդ նոր գործի կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողները¹²:

Աշխարհի բոլոր ծայրերից սփյուռքահայ բազմաթիվ կազ-մակերպություններ, պարբերականներ ու անհատ գործիչներ իրենց բարենադիթություններով նույնպես ողջունեցին կոմիտեի ստեղծումը՝ այն դիտելով որպես հայրենիքի ու սփյուռքի միջև ձգվող մի ժողի կամուրջ», որպես մի նոր հիմնավոր միջոցա-նում, որը կվերացնի անցյալում եղած բոլոր խուլընդուններ և սփյուռքը վերջնականապես կմտեցնի մայր հայրենիքին, սեր-տորեն կկապի նրա հետ: Սփյուռքահայության ներկայացուցիչ-

⁷ Տե՛ս 2002 ՀՀՕԳ ՊԿԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1—2:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3: Տարբեր ժամանակներում կոմիտեի նախա-գահի տեղակալներ են եղել նաև Վ. Ծավթյանը, Մ. Մեքրումյանը, Պ. Պետրոս-յանը, Ե. Դավանյանը: Ենթադրյալում կոմիտեի նախագահի տեղակալներ են Կ. Մկրտչյանը և Ս. Բաղդասարյանը:

⁹ Տե՛ս 2002 ՀՀՕԳ ՊԿԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 11, թ. 1—18:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 43, թ. 1:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 24, թ. 7—8:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 11, թ. 1—18 և գ. 37, թ. 1—60:

ներք միաժամանակ անկեղծ երաստագիտություն էին հայտնում հայրենի կառավարությանը՝ իրենց նկատմամբ ցուցարհած հոգաարարության համար:

Ահա թե ինչ էր գրում այդ առթիվ ԱՄՆ-ից հայ գրականության բարեկամների ընկերության վարչությունը. «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կազմակերպումը մեզ բոլորիս սրբախոսության պատանանք: Ան սահմանված է ըլլալու: Լոզնկան կամուրջը սփյուռքի հայրենակարտ միությունների և հայրենիքի միջև...»¹⁵:

Փարիզում հրատարակվող «Բյուրակն» հանդեսը սկզբաժրուովյան հաղթանակը՝ խորագրով խմբագրականում, գոհունակությամբ արձանագրելով կոմիտեի ստեղծումը և անցրապահանալով նրա զերին, գրել է. «Հայրենիքի և օտարերեսկ հայերու մշակութային հարաբերությանց պահպանումի ոգին և մեկոդը հիմնական հեղաշրջման ենթարկված է: Երևանի մեջ կազմված է նոր ժարմին ժը՝ հատկապես օտարության մեջ բնակող քրքահայ ժողովուրդի գանազան հաստամներու հետ մշակութային կապ և հարաբերություն պահելու նպատակով...»

Նոր կազմակերպության ստեղծումով, բոլորովին ատրրեր նկարագիր և արմեք կտանա հայրենաբնակ և օտարերեսկ հայերու փոխադարձ հարաբերությունը: Այս իրողությունը նոր քայլ մըն է հայ ժողովուրդի միության և ամբողջակաևության իրականացման ճամբուն վրա: Ինչպես մեքը հայրենիքի կայսրին բոլոր արտահայտությունները մեք սեփականությունը կհամարենք, սեր կկանգնենք ստեղծ, կհզարտանանք և կհրճվինք աննեցմով, նույնպես ալ, ես այսու մեր բոլոր խնդիրները պիտի համարվին հայրենիքի և ժողովուրդին զրգովման առարկա զարնող հարցեր»¹⁶:

Բունեսու Ալթինը սկեսան շարաթաթերը սնոր երևույթ և անկյունագարձ մըր հայրենիք—սփյուռք հարաբերությունների մեջ խմբագրականում, մեծ ուրախություն հայտնելով Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծման առթիվ, գրել է. «Մեր հայրենի երջարները խորպակա գիտակցած սփյուռքի հայության օրհասական վիճակին, կհասնին օգնության, մշակութային ավելի սերտ կապերով, նոր ավիշ, ետանց և հավասար ներարկելու, սրպեսզի

արագիր հայությունը ապրի, հարասն հայրենագարձի բախտավոր օրվան համար, իրենն իրված, հափշտակված, բռնագրավված իրավունքներու պահանջի օրվան համար»¹⁷:

Շարաթաթերը իրավացիորեն գտնում էր, որ սպիղի թե արտահայտան կպահանջվի առանց մայր հայրենիքի հետ կապ ունենալու, ոչ միայն ցնոր է պոստսոսիտություն է, այլև հակադրական է, առանց արմատի, առանց սնունդի ծառին էրուզն ու տերները զայսք պահելու մանկամտություն է: Իսկ կթե այդ ցնորն ու մանկամտությունը, քաղաքական, աշխարհահայացքային նկատառումներով կբարտազվի կրկնակի անգամում հիմարություն է, պանզոլիա, հայրենակարտ հայությունը զկալի ձուլում, ինքնասպանությունն առաջնորդը»¹⁸:

Բնյութում լույս տեսնող ռամկավարական «Հարթները» 1964 թ. սեպտեմբերի 10-ին և 11-ին հատուկ խմբագրականներ նվիրելով կոմիտեի ստեղծմանն ու նրա զերին, գրել է. «Պանզոլիա հայության հանդեպ հայրենի վերին իշխանությանց ստեղծ սիրուն ու զորգորտանքին ամենեն պերճախոս ու խորիմաստ արտահայտությունն էր Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի ստեղծումը...»¹⁹: Թերթը նշում է, որ «նույնան և կորտայան զեմ պայտարելու կարիքը օրտատր ավելի կշեշտվի ամեն անգ: Անհրամիշտ կպտանա ավելի մեծ կարեվորություն ընծայել ազգապահպանման զեներում, որոնց շնորհիվ ցարդ կարելի կեզմ է զրական արդյունքներ ձեռք մղել ու պահել զպոլիմներու մեծադարչ մասին հայցի զիմացիք: Սանթթ են բոլորին ազգապահպանման այդ զեներն ու ազգակները,— հայ զպրցը, հայ ժամուլ, հայ մշակութային կազմակերպություններ, հայ կեկղեղի, հայցաքաղաքական կազմակերպություններ ու մշակութային կապ ժարք հայրենիքի հետ: Այս վերջինն ազգակն է ահա, որ այսօր մեր ուշադրության առարկան կհանդիսանա՝ նրանիք մեջ «Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի» կազմակերպության առնչությամբ»²⁰:

Այնուհետև թերթը գրում է. «Երկարանության մեջ՝ սա

¹⁵ Խույն տեղում, գ. 37, ք. 43:

¹⁶ «Բյուրակն», հրատարակչությունը, Փարիզ, 17 Հուլիսի, 1964 թ., N 14:

¹⁵ «Սկեսան, շարաթաթեր», Բունեսու Ալթին, 15 Հուլիսի, 1964 թ., N 15:

¹⁶ Խույն տեղում:

¹⁷ «Հարթները», 10 սեպտեմբերի, 1964 թ., N 292, նաև՝ 2002 2202 948,

թ. 875, ք. 2, գ. 43, ք. 3:

¹⁸ Խույն տեղում:

կհանդիսանա կապի անպաշտոն նախարարություն մը: Հայրենի ինխանությունները, որման հիմա այնքան կարևորություն կենթայն իրենց պանդխտ հայրենակիցներուն, այնքան կմասնագրին անանց հայապահպանումը, որ ստեղծած են մասնավոր կազմակերպություն, զոտ հայկական, և հետամուտ են զարկ առաւ մշակութային բազմերես զորոններության մը¹⁹: Թերթը սրտանց սղռունում է Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը և նրան մազթում հաղորդություններ՝ իր ազդուտ աստիություն մը, զտատություն հայտնելով, որ այն զարկ կտա հայ մշակութի ապրածմանը, կնպաստի ազգապահպանման քախտորոշ պայքարին և կամբապնդի մեր ժողովրդի հոգեկան միասնականությունը:

Ամերիկահայ առաջադիմական միության օրգան «Երասեր» թերթը գրել է. «Սփյուռքահայությունը զտանպնդող, ներքին շարքին զիմպարելու իր կամքը զտղջատող ուրիշ մեկ զորոն մըն է մշակութային կապերու ամբապնդումն ու ընդլայնումը մայր հայրենիքին հետ: Այդ կապերը անպոխի լայն շարքի ստացան, որ անհրաժեշտություն զարթավ ստեղծելու այս աարի առանձին զեկավար կազմակերպություն մը—Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն»՝ իր զանազան քաժիներով և հանձնախումբերով²⁰:

Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումը սղռունեցին և բարձր գնահատեցին նաև անվանի գրողներ Համաստեղը, Անն Զավեն Սուրմէլյանը, Կարապետ Սիտալը, Բենիամին Նուրիկյանը, Ավետիս Ալիբախյանը և շատ ուրիշներ:

Սակայն զողջօրհայաստանում եղան նաև որոշ անհատներ ու կազմակերպություններ, որոնք թշնամարք զիմպարելեցին հայրենիքի այդ ետ նախաձեռնությունը, փորձեցին եկեղորեն զըրպարուն ու վարկարեկնի այն: Խոտը վերաբերում է մասնավորապես զաշնակեցական կուսակցությունն ու նրա մամուլին:

Գաշնակեցական մամուլը սկզբում համրի նման լուս ննաց, բայց շուտով, զգալով, որ կոմիտեի կազմակերպումով հայրենիքի և սփյուռքի սերտացող հարաբերությունները անկասկած

նոր վնաս կրերեն իր առանց այն էլ խախտված դիրքին ու հեղինակությանը, անցավ հարձակման:

Չարախոտություններն սկսեց Մյունխենի «Ազատություն» ասոլիոկայանը, ապա նրան արձագանքեցին Քենդանի զաշնակեցական «Ալիքն» ու այլ թերթեր, փորձելով ամեն կերպ նվազեցնել Սփյուռքի կոմիտեի հիմնադրման առաջ բերած խանգարումները: Իրեն սփյուռքահայության միակ ներկայացուցիչը պատկերացնող և այդպես էլ իր աստերերկրյա շեֆերին ներկայացող զաշնակեցական կուսակցությունը խիտ վրդովված էր սփյուռքահայության նկատմամբ հայրենի կուսավարության այն ետ ուշադրությունը: Նա լավ էր հասկանում, որ Սփյուռքի կոմիտեի ստեղծումով ու հայրենիքի հետ օրեցօր սերտացող հարաբերությունների հեռանկարով ինքը ավելի արագորեն պիտի հեղինակագրվի ու կորցնի իր նկատմաների ազդուրները, ուստի բացեց իր զըրպարությունների պարի: Սակայն զաշնակեցությունը բարբախտներն ի վիճակի չեղան որևէ ազդեցություն ունենալ սփյուռքահայերի լայն շրջանների վրա, քանի որ նրանց բացարձակ մեծամասնությունը Սովետական Հայաստան համարում է իր միակ հայրենիքը, իր փրկության իսկական ապավենը, որով հայարտանում և որին փարված նա շարունակում է հայ մեռյ ամենակուլ օտար ափերում:

Միանգամայն իրավացի է հեշմայն «Արարատ» թերթը, որն իր խմբագրականներից մեկում գրել է. «Հայաստանը հայուն հայուն է ու հավատը, որ իր զըրպարյան իմաստն է ու ավիչը: Վերաձեղված Հայաստանը հայուն ազգային հայարտությունն է, անոր ներկան իմաստավորող և ապաստան հիմնավորող զորոնը²¹»:

Անվանի գրող Համաստեղը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին ուղղած իր նամակում գրել է. «Հայաստանը մեզի, սփյուռքահայության համար, մարմնի շափ իրական է և ունի հեթիաթի մը զրավշությունը²²»:

Ընդգծելով հայրենիքի կարևոր դերը սփյուռքահայության գլխին կախված մուլման շարքան վտանգի զեմ պայքարում, Յոտտահայ երիտասարդական միության զեկավարությունը գրել է. «Սփյուռքահայությունը իր համեստ միջոցներով մա-

¹⁹ «Չարթեր», 11 սեպտեմբեր, 1906 թ., № 293:

²⁰ «Երասեր», 1 օգոստեմբեր, 1904 թ., № 25, նաև՝ 2002 2206 94Ա, ք. 875, ք. 4, ք. 1, ք. 3:

²¹ «Արարատ», 23 փետրվար, 1906 թ., № 7291:

²² «Տ՛», 2002 2206 94Ա, ք. 875, ք. 1, ք. 32, ք. 15:

չառում է և կմարտի այդ վտանգի դեմ, սակայն միշտ այն համազումը ունեցած է, թե մայր Հայրենիքն է, որ իր հմայարն է գործնական միջոցներով միայն կրնա կանոնել այդ աշավոր ալլախերման վտանգը, մինչև նրա բախաավոր օրը, որ Շարափոր պիտի ըլլա իր աստանգական զավանդներուն իր ծոցին մէջ ընդունելու:

Ողբունելով նոր հիմնադրված կամբանն, ավելի բան վաստէնք, որ այն իր լայնածախալ աշխատանքով մեծ պատմական զեր մը պիտի կտարարէ ու պիտի դասնա սփյուռարաշայթման համար հուշի և լուշի ննարանն²⁷:

Այսպիսով, Սփյուռքի կոմիտէի ստեղծումը, բացի թշնամարար արձագանքով մի նեղ խմբի զգալարտաթյուններէր, ամենուրեւ գնանաովն որպէս հայրենասիրական շատ կարեւոր է այլ հայրենի—սխյուտ կապերի ամբաղկողման զոճում, որպէս մի շունկ կամուրջ, որի միջոցով միմյանց կազգազուրկն հայրենիքի և սփյուռքի նարագաններով:

Բազմաթիւ սփյուռքահայ մտազորակներ, հասարակական գործիներ, զործարար շրջանների ներկայացուցիչներ և այլք, աջակցելով Հայրենիք, սկանասես լինելով նրա աստղը-թացի, անկեղծորեն ողջնելովն նրա վերածնութեան, ավելի կազգզելն նրան, վարակել օրինակ ծառայելով ուրիշներին:

Անկասկած է, որ հայապահպանման բոլոր միջոցների ու գործունեների մէջ զիսավորն ու որոշիչը վերածնված Հայրենիքն է: Եւ է հայրական զազթաշարիների գոչասնման և շուղտակ շարքին զեմ մզով պայքարի հարողութեան զիսավոր պայմանը, ուստի պետք է Հայրենիքով խանդավառել ամոչ սերունդը:

Հայրենիքը անգնաստանի, անփոխարինելի ում է սփյուռքահայութեան համար: Վերջին, հակասակ իր համառ շանքերին, զտասպարոված է անխառնակի կորստան, կըթ թուշանի կապերը Հայրենիքի հետ: Այս խնաստով միակզամայն իրավացի է թելլութում հրատարակվող ՀԲԸՄ պաշտոնաթերթ սեռասկը, զրկելով, թե՛ Սփյուռքի մէջ, ամենահրատապ հարքը հայապահպանումն է անասարկույս: Ուստի անհրաժեշտ է, որ անոր միտին մեր բոլոր ճիշդերն ու շանքերը:

Սակայն հայապահպանում հանուն ինչի՞ Մեր զոչամարար ինքնանպատակ չէ: Անիկա Հայրենիքին համար է: Անբողջական

Հայութեան մը համար: Անա հայապահպանման մեր անկանկար՝ հայը հայ պահել՝ Հայրենիքին համար:

Մայրը հողն է մեր գոյութեան ապանով կրայիբերը: Ան է մեր հուշերուն ու կրպղիշուն ամար կզովան ու հաստատուն խարիբը: Երկիրը Հայրենիք, որ հազթասարին կար բազում խոշորագաններ, այսօր, ավելի բան կրերք կննտանակ, կրպղիք ազգային, մշակութային ու տնտեսական ծաղկումի ու վերագարթնումի շրջան մը:

Առանց Հայրենիքի հետ հողեկան ու խնացական կապի, սփյուռքի մէջ ազգապահպանման համար բաժան մեր ճիշդը կզերածվին համպետ վասնված աշխատանքի: Հայրենիքը իր բոլոր միջոցներով—այնասարկուտ, մամուլ, զիրք, մշակութային հարաբերութուններ, փոխաշխարհայիններ—խարտան կաշակելի պիտի լայնան մեր պայքարին²⁸:

Անա թե ինչու սփյուռքը կննտանակ պահելու համար անհրաժեշտ է այն մշտական սնել հայրենիքի շայթական կաթով, անխառն հայրենասիրութեամբ: Մրանգամայն պարք է, որ անհնարին է սովել հայրենասիրութեամբ, ասանց զիմելու նրա բուն սկուներն՝ վերածնված Հայրենիքին: Առանց Հայրենիքի ցանկացած ծաղկուրդը կամուսն, կրասուն արմատանաւ արվում մի ծառ, որը կանուխ կամ ուշ պետք է ուշլանա, քանզի կարված է մայր հողից: Եստ միշտ է նկատել կահիրն «Արես օրաթերթը, զրկելով, «Պիտի պատահաւթիքը այն օրը, որ մեր օտարանանք Հայրենիքին, կամ թշնամանանք անոր, և այլ պատահաւտուր վախճանն է սփյուռքահայ մեր գոյութեան: Առանց Հայրենիքի շուշափելի իրականութեան հայրենասիրութեանը կզատարար սին կրպղանք, ավելորդ խարկանք և վնասակար պատարանք²⁹:

Սակայն Հայրենիքը կրեր էլ վերացական հասկացութեան չէ, այն ունի կոնկրետ կերպարանք, կննդանի ու շուշափելի մարմին, կննտանակ օրգանիզմ: Անդրադասանալով հայութեան կշտերում Հայրենիքի ունեցած զերին, անվանի որոշ վիշամ Սարդանը մի անթիւմ ասել ու բազմիցս կրկնել է, թե՛ «Եթե Մարդը Սովետական Հայաստանը, մենք զմբխա կլինենք: Մեզ համար մեծ բախա է, որ մեզ զորավիզ է օտս ծաղկուրդը. մենք

²⁷ «Յանակ», ամսաթերթ, թիւրթ, 1970 թ., № 4, էջ 127:

²⁸ 2002 ՀՀԸԸ ԳԱԿ, ք. 875, ց. 4, ց. 52, թ. 22:

չենք կարող գոչատանկ առանց զորավոր պաշտպանության, իսկ դա Սովետական Միությանն է²⁶: Մեծ գործը միանգամայն իրավացիորեն հայտնվան ապահովության և առաջադիմության գրավականը տեսնում էր սովետական ժողովուրդների ներաչքական համագործակցության ու սերտ զաշխերի մեջ: Սփյուռահանչ առաջադիմական բուրք խավերի համար միանգամայն պարշ է ու կասկածի ենթակա չէ, որ Սովետական Հայաստանը մեր ժողովրդի հավերժության, նրա ստեղծագործական ոգու կենսունակության իսկական մարմնավորումն է:

Անդրադատանալով գաղթաշխարհում ազգպահպանման գործում հայրենիքի ունեցած դերին, նյու Յորքում հիմնված հայ գրականության բարեկամների ընկերության «Հազորդագրություն» պարբերականը 1968 թ. իր համարներից մեկում գրել է. «Հայրենիքի դազափարը և հայրենիքի ոգևորիչ դերը սփյուռքի ազգպահպանման մեր մատու և կենաց պայքարին մեջ ամենեն առաջահերթ, հակա ու կենսական պայմանն է, իբրև ներշնչումի մշտածոր աղբյուր ու ավշի»²⁷:

Ահա հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, Սփյուռքի կոմիտեն իր կարևորագույն խնդիրը դարձրեց հայրենիքի հետ գաղթաշխանների կապերի ընդլայնումն ու ամրապնդումը, գրանով իսկ նպատակելով հայապահպանության գործին: Կոմիտեն միաժամանակ ձգտում է հնարավորին չափ կողորդանցնել առաջադիմական ուժերի պայքարը ընդդեմ գաղութահայ ռեակցիոն շրջանների և միջազգային խմբիդիալիզմի, մերկացնել նրանց դավերը՝ ուղղված խազադության, դեմոկրատիայի և ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ: Ապարել մասնելով պատմական այսպիսի կարևոր առաքելությանը, Սփյուռքի կոմիտեն առաջադիմական ուժերի համընդհանուր համակրանքի ու աշակցության միջոցառում հաջողվյալ մարվացեց իր գործնական աշխատանքի սփյուռքահայ գաղթաշխաններում:

Արտասահմանում աշխատանքի իրականացման ընթացքում կոմիտեն հենվել է առաջադիմական կազմակերպությունների վրա, օգտագործել նրանց ուժերը: Այն երկրներում, ուր գոյություն ունեցող ռեակցիոն ուժերի կողմից դրանք արգելված են, կոմիտեն առավելապես օգտվել է հայրենասեր անհատ

գործիչների օգնությունից, նրանց միջոցով գրականություն և մամուլ տարածելու և այլ կարգի աշխատանքներ կատարելու համար: Դրա շնորհիվ Սփյուռքի կոմիտեն դարձել է ձանձախած ու հեղինակավոր մի կազմակերպություն գաղութահայ ամենալայն շրջաններում:

1964 թ. հունիսին, երբ նորաստեղծ Սփյուռքի կոմիտեն ԱՊՍ-ից ստացավ նրա սփյուռքի բաժնի գործերը, պարզվեց, որ այն կապ է ունեցել ընդամենը 631 կազմակերպությունների ու անհատ գործիչների հետ²⁸: Վեց ամս անց, 1964 թ. վերջին, այդ թիվը հասավ 852-ի, ընդգրկելով 40 երկիր²⁹: Մեկ ու կես ամիս անց՝ 1965 թ. վերջին, այդ կապերը հասան 1400-ի, ընդգրկելով 42 երկիր³⁰: Դրանցից 648-ը կազմակերպություններ էին (այդ թվում՝ 194 զբոսայգի), 87 վերլիների և ամսագրերի խմբագրություններ, 26 մշակութային և 37 հայրենակրպական միություններ, 10 հասարակական, 8 մարզական, 20 կրթասարգական, 11 օսանողական, 13 կանաց կազմակերպություններ, 2 քարեգործական միություններ (6 բաժանմունքներով), 2 զրպկան միություններ, 5 հայագիտական ամբիոններ, 26 կենդանական թվեր, 29 գաղաքաններ ու հայկական տներ, 20 զննչական թվեր, 29 գաղաքաններ կոլեկտիվներ, 45 տարբեր բնույթի կազմակերպություններ և 752 անհատ գործիչներ³¹:

Կոմիտեի ստեղծումից հինգ տարի հետո, 1969 թ. հուլիսին, նրա կապերի ընդհանուր թիվը հասավ 4185-ի, որից 829-ը կազմակերպություն և 3350-ը՝ անհատ: Ըստ աշխարհամասերի այդ կապերը բաշխվում էին հետևյալ կերպ. Ամերիկայում՝ 310 կազմակերպություն, 1130 անհատ, Եվրոպայում՝ 185 կազմակերպություն, 1110 անհատ, Մերձավոր և Հեռավոր արևելքի երկրներում, Ավստրալիայի հետ միասին՝ 384 կազմակերպություն, 1150 անհատ³²: Այդ ընթացքում՝ 1964—1969 թթ., Սփյուռքի կոմիտեն հայկական գաղթաշխաններն է ուղարկել գեղարվեստական, հայագիտական, արվեստագիտական և այլ բնույթի 1207 անուն գրականություն՝ 149669 օրինակ, դասագրերը՝ 96200 օրինակ, ձայնագրերակներ՝ 11071 հատ, լուսա-

²⁶ ՍՍՍ՝ Լույն տեղում, գ. 2, թ. 5.

²⁷ ՍՍ՝ Լույն տեղում, գ. 1, գ. 11, թ. 1—18.

²⁸ ՍՍ՝ Լույն տեղում, գ. 4, գ. 5, թ. 1:

²⁹ ՍՍ՝ Լույն տեղում:

³⁰ ՍՍ՝ Լույն տեղում, գ. 2, գ. 43, թ. 6:

³¹ ՍՍ՝ Լույն տեղում:

³² ՍՍ՝ Լույն տեղում, գ. 2, գ. 43, թ. 6:

²⁶ «Սովետական Հայաստան», 15 դեկտեմբերի, 1981 թ., № 287.

²⁷ ՍՍ՝ 2002 ՀՀՈԳ ՊԿՈ, ֆ. 873, ց. 2, գ. 384, թ. 44.

նկարային ցուցանանքներ՝ 433 կամպլեկտ, որպեսչյուններ՝ 11283 հատ, բազմաթիվ հուշանվերներ, ամսագրեր՝ 1965 թ.՝ 23 անուն, 1967 թ.՝ 24 անուն, 13243 հատ, 1967 թ.՝ 28 անուն, 18327 հատ, 1968 թ.՝ 26 անուն, 24299 հատ և 1969 թ.՝ 27 անուն, 24500 հատ³⁵: Չրիարար սփյուռք առարկող պարբերականների մեջ մեծ թիվ են կազմել կոմիտեի օրգանները՝ «Սեփեական հայաստան ամսագիրը և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթավերթը: Իսկ էթն դրան ավելացնենք նաև բաժանորդագրությամբ ուղարկվող հազարավոր օրինակները, ապա պարզ կդառնա, թե որքան մեծ տարածում է գտնում է հեղափոխական ուժ մեզ բերում Հայրենական պայքեր խոսքը՝ Թափանցելով գաղութահայ տարբեր անկյունները:

Այստեղից զիջար չէ նկատել, որ Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ է զբաղում հայկական գաղթաբունները Թերթերի, ամսագրերի, զբոսկանության և այլ նյութերի ու սարքավորումների առարկան, այդ թվում՝ գյուղացական լարորատորիաներ, գեղանմուշներ, նրամշտական զործիրներ, մարզական գույք ու հագուստ և այլն:

Կոմիտեի օգնությունը սփյուռքին միջին հաշվով տարեկան կազմել է մոտ մեկ ու կես միլիոն ուրիշ, իսկ նրան նկատելի ունենանք նաև Հայրենիքի շաբթ կազմակերպությունների օգնությունը ևս (գիտական, առողջապահական, մարզական, երիտասարդական, տուրիստական և այլն), ապա այդ զուամբը կանցնի 2 միլիոն ուրիշում³⁶:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի այս առարկաները աննախընթաց բարերար ազդեցություն են ունեցել սփյուռքում: Թեև ազդեցության ինչպիսի երջանիկ զգացմունքներ ու հուզումնալից պահեր են ապրել տարազրի Հայերը Հայրենիքից ամեն մի գիրք ու թերթ ստանալիս, պատմում են կոմիտեում ստացված բազմաթիվ շնորհակալական նամակները: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ից Հակոբ Զատիկյանը գրել է. «Հեռավոր Ամերիկայի մեկ հեռավոր անկյունը հաստատված ու Հայրենիքի անմար բոցը իմ սրտի մեջ մշտաժառ, հոգեկան անհուն հրճվանքով ստացա մեր ուղակիմ գանազան գրքերու կապուցները, որոնք ծալբերուն մեջ Հայրենիքիս կարտասպի սիրտը, «Անբարասին»

արևը ծարաված կզլայի, տամկացած աղցունքով կթթաանի: Ետին շնորհակալություն մեր թանկագին այդ մեծարժեք գիրքերու և թերթերու համար»³⁷: Հայկալից Շուրբի Քելեշյանը «Հայրենիքի ձայն» և «Սեփեական հայաստան» ստանալու առիթով գրել է հետևյալ տողերը. «Անկեղծորեն խոստովանիր, որ հայրենական այս հրատարակությունները նոր ետազ, լույս և շքեմություն ներմուծեցին մեր հոգիներում խորք, առավել ևս մտանցելով մեզ և սիրենելով բոլորին՝ Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխության հարազատ ծնունդ՝ ծագկյալ ու շինացած մայր Հայրենիք Սեփեական հայաստանը»³⁸: ԱՄՆ-ի Միկազ Բուզաբից Սուրեն Հովհաննիսյանը գրել է. «Շնորհիվ մշակութային կապի կոմիտեի տարած աշխատանքների, սփյուռքահայության մեջ առաջացած է խոր բնկում հանգեց Հայրենիքի և հայապահպանման: Եթե մի քանի տարի առաջ Հայ երիտասարդներից ոմանք բուրբուղին կարված էին հայությունից և անգամ որպեսզ Իրևնց հայությունը և հայ ծագումը, ապա այսօր նրանք հպարտանում են, որ Իրևնց հայ են և ունեն հզոր Հայրենիք»³⁹:

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում նրա կողմից արտասահմանյան հայկական թերթերին ու ամսագրերին ուղարկվող հոգվածները, նյութերը: Այդ գործին զգույշ շահով նպաստեց 1967 թ. զեկտեմբերին հաստատված Երևան—Բեյրութ մեմորադատառ հեռատիպը⁴⁰: Հեռագայում ստեղծվեցին նաև Երևան—Փարիզ և Երևան—Նյու Յորք հեռատիպերը, որոնք ամենօրյա հաղորդումներ են տալիս Սեփեական Միության և մեր հանրապետության կյանքի մասին: Կոմիտեի մամուլի բաժնի միջոցով առաջադիմական և զեմակրատական թերթերին ու պարբերականներին առաքվում է տարեկան ավելի քան 350 հզորում ու նյութ:

Իր գոյության առաջին հինգ տարվա ընթացքում կոմիտեի սփյուռքի 80 առաջադիմական թերթերի ու հանգեաների, ինչպես նաև հայկական ազդեցումների հասցեով ուղարկել է ա-

³⁵ Եսյն ակզում, գ. 2, թ. 7:

³⁶ Եսյն ակզում, թ. 7—8:

³⁷ «Սեփեական հայաստան», ամսագիր, N 4, 1977 թ., էջ 11:

³⁸ Տե՛ս, 2002 ՀՀԸԸ ԳԽԸ, ք. 875, ց. 2, գ. 25, թ. 4:

³⁵ Տե՛ս Եսյն ակզում, թ. 34—35:

³⁶ Տե՛ս Եսյն ակզում, թ. 35—36:

վելի բան 2000 ՆյուՔ թաղարական, տնտեսագիտական, զեզար-վետական և այլ բովանդակությամբ⁵⁰: Նշանավոր իրադարձու-թյունների ու Նորիլյանների առթիվ (Վ. Ի. Լենինի, Լոզե. Քու-մանյանի, Կոմիտասի 100-ամյակների, Երևանի 2750-ամյակի և այլն), կոմիտեի կողմից ասորերի երկրներ են ուղարկվել զե-կուցումների նյութեր և այլն: Միջուրահայ որոշ պարբերական-ների ուղարկվել են անանկան Տամարների հասուկ էջերի մա-կտաներ՝ համապատասխան ՆյուՔերով, իլյուստրացիաներով, կլիշեններով:

Արտասահմանում սովետական իրականության նշմարա-ցի պրոպագանդան ուղղությամբ մեծ դեր են կատարում նաև 1947 թ. սկսած Երևանի սֆյուրահայերի համար արվող ա-մենօրյա ավելի բան 8 մամ տեղո ազդեցազորումները⁵¹: Տա-րազիք հայի մինչև հարս խորքը թափանցող կոմիտասյան ԵՊա-րունիս կոչմանները ամեն որ ազդեցունդունելի մաս են հրավի-րում Տարյուր հազարավոր ունեկիրների ՔՆհրանում և Փարի-զում, Հալեպում և Ֆրեզդուլում, Բաղդադում և Բուստանում, ա-մենուրեք, ուր կան հայրենակարտ պանդուխտ հայ օջախներ: Այդ հազարգումներին ակտիվ մասնակցություն է ունենում նաև Միջուրի կոմիտեն իր հասուկ սեռում և Միջուրահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն՝ հաղորդաբարձ: Ը դեպ, արտասահմանյան բազմաթիվ երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Կանա-դայում, Արգենտինայում, Արաբիայում, Բրազիլիայում, Անգոլայում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Կիպ-րոսում և այլուր, կազմակերպված են մի քանի ասանյակ հայ-կական ազդե ու հետաատաստային հաղորդումներ, որոնք նպաստակն է տեղի հայերին օրվա նորությունները մայրենի լեզ-վով մատուցելու: Հետ մեկտեղ պատմել Մովսեսական Հայաս-տանի կյանքի, տնտեսական, մշակութային նվաճումների մա-տին⁵²: Շատ դեպքերում դրանք փոխարքներում են հայերեն թի-թերին և անգամ զարոցներին: Երանց համար նույնպես Միջուր-ի կոմիտեն և Երևանի ազդե ու սխառնամտերկարոր առարում են երամշտական ձայնազրույթյուններ, ազդե ու մականացում-ներ և այլ նյութեր: Գնահատելով Երևանի ազդե ու զեր սֆյուրահա-

չայության կյանքում, շատ ունեկիրներ իրենց անկեղծ երա-տագիտությամբ են հայտնում այդ առթիվ: Ահա թե ինչ է դրում Բազզադի հայոց հազե ու Նովի Օշական րահունա Քըլընյանը. «Միջուրահայ կյանքի պայմաններում մեշ շիս աչերան ունեղ, հզոր ազգակ մը, որան Երևանի առդե ու ձայեր, որը մեղ կիրքավորն Տայրենահայրությամբ, կրում մեր դեռ արյունա-վերքերը՝ մեր լուռ ցավերը, կնակցեն մեր կարտի անմար կրակը և կրեորոշն մեր խնկությունն իսկ»⁵³:

Երևանի ազդե ու սֆյուրահայության ամենաաղբիկ հյուրն է, ավետարեր ժիժենակը, որ իր թեկնով գտրուն է սֆում պանդուխտ հայությանը, պատմում հայրենիքի հաղաղության-ների մասին: Այդ է ակնարկում հայկական Նովի Քուրմուշ-յանը, զրելով. «Լեպումները օժանդակել մեզուրելու և կազ-մակերպելու կարը հայության նրակատը թեկրներում և մայր հողին մինչև, սանգիկուն հազե ու մասավ կապել: Լույտնե-րեր խթան եղավ, որ հայրենիք—սֆյուր կապերը զարգանան ու աարաչիր հայությանը հայրենիքի շուրջ ավելի սերտորն համախմբել, հայրենիքի նկատմամբ անսեղ մեշ հավատ, սեր և ազգային հպարտության զգացումը զորանա և անեղ որդեկ լուսավոր և աղտատար փարոս, իրենց աչերը սենան զեպի մայր հողը, զեպի մեր փառապան հայրենիքը»⁵⁴:

Ընավոր ամերում սարող բազմահազար հայերին Մով-սեսական Հայաստանի մասին նշմարտությունը պատմող այդ հա-զարումները, հասկանալի է, շին կարող վրելել արևմուտքի օնակցին շրջանների ուղաղությունից: Երանք մեծ գումարներ են ծախսում այդ հաղորդումները խակտրելու կամ էլ զրանց զեկավարությունը իրենց ձեռքը զղելու համար: ԱՄՆ-ում գրա-նեղով «Ամերիկայի ձայն», ԳՅԸ-ում զորող «Անգաղության ձայն» և այլ ազդե ու զայնների հայկական հաղորդումներն ուղ-զակի ֆինանսավորում ու զեկավարում են ամերիկյան իշ-խանությունների կողմից:

Երենց ազդե ու զայն ու անօրինությունը հայկական աս-դե ու մերի վրա հաստատելու փորներ էին կատարում մի մա-մանակ զաշևակցականները նաև Լիբանանում և այլ երկրնե-րում: Մակայն սֆյուրահայ առաջադիմական ումերը ամեն

⁵⁰ ՏՆ՝ ս նույն տեղում, ք. 4, գ. 21, ք. 21:

⁵¹ ՏՆ՝ ս նույն տեղում, գ. 58, ք. 21—22:

⁵² ՏՆ՝ ս նույն տեղում, ք. 7, գ. 26, ք. 47—51:

⁵³ «Մովսեսական Հայաստան», անաղբ, Մ 5, 1976 թ., էջ 25:

⁵⁴ Նույն տեղում:

չանք զործադրում են հակազդելու համար սեպտեմբերի շրջանների նման անվճարվելուներին և շարունակում են հայրենասիրական ոգով իրենց հաղորդումները: Այդ զործով առաջադիմական ուժերին պայքի օգնություն են հանդիսանում Սփյուռքի կոմիտեի կողմից նրանց ուղարկվող նյութերը՝ հոգվածները, ծախսագրու-
թյունները և այլն:

Հայրենասիրական գիրքերում կանգնած ազդեցիկագործու-
ներից պետք է նշել ամենից առաջ Ռուբովիայի մայրաքաղաք Մոսկովիցիում գեղես 30-ական թվականների կեսերից զոր-
ծող «Ռազիո Արմենիան»: Նրա երկարամյա տնօրեն, հայրե-
նասեր գործիչ Հարություն Ռուբինյանը, որը սերտ կապերի մեջ է գտնվում մայր հայրենիքի հետ և բազմիցս այցելել է նրան, իր կատարած գործի մասին գրում է. «Ազգայնականական նվիր-
ական տեսական է, որ մեզ կապած է այս զմայր, փառաւ, սակայն անուշիկ գործին, որ կկատարեն անարտուներ»⁴⁴:

Մոսկովիցիում վերջին տարիներին հայրենասիրական և առնչուն գործունեություն է ծավալել նաև «Հայաստանի արևա-
զանք» ազդեցիկացանք, որը շարք չի խնայում հայրենիք—
սփյուռք կապերի ամրապնդման, հայ զանգվածներին հայրե-
նիքին նվիրվածության ոգով զատարարակելու և ընդհանրապես
հայապայանանության ուղղությամբ: Նրան հակապահ ազդե-
թամներ են գործում նաև Քրապիկայում, նրանցից մեկը կոչվում է «Մեղուգիս Արմենիաս», իսկ մյուսը՝ «Հայաստանի ձայն»:

ԱՄՆ-ի Ֆրեզնո քաղաքի հայկական ազդեցիկացանքի ղեկա-
վարն է ազգային-հասարակական ակտիվ գործիչ Արա Շերազ-
յանը, որի շանքերով մեծապես ամրապնդվել է ամերիկացի
զործարար շրջանների կապը Մովսեսյան Հայաստանի հետ:

Կոս Անշերտում գործում է Հարություն Հաջիկյանի ղյխա-
վորած «Ամերիկացի» ազդեցիկ և հեռուստատեսության մամուլ,
որը պարբերաբար ցուցադրում է հայրենիքից ստացվող կինո-
նկարներ, հաղորդում ձայնագրություններ և այլն: Գնորչա-
քաղաքում գործող «Հայկական ազդեցիկացանք» ղյխավորում է
Անիա Տեր-Վարդանյանը նման ազդեցիկամեր կան ԱՄՆ-ի և
Կանադայի նաև այլ քաղաքներում⁴⁵:

Փորձը ցույց է տալիս, որ ազդեցիկամերը և հեռուստատե-

սային հաղորդումները հաջողությամբ կկարողանան կատարել
իրենց հայրենասիրական առարկությունը և իրենց ներգործող
խաթն ուղղել սոցիալիստական երկրների ու ազգային-ազատա-
գրական շարժումների դեմ ծավալվող զազափարսկան դիվեր-
սիաների դեմ, էթն մշտական ու հետևողական անհրաժեշտ
օգնություն ստանան Մովսեսյան Հայաստանից:

Ռուսական արտասահմանում գործող հայկական ազդեցիկ
և հեռուստատեսային մամուլի, այնպես էլ այնտեղ հրատարակվող
մոտ 150 հայկական պարբերականների համար բավականին
լուրջ օգնություն են Սփյուռքի կոմիտեի մամուլի բաժնի կողմից
սխտեմատիկաբար նրանց ուղարկվող նյութերը, որոնցով առ-
աջգիր հայությունը իրազեկ է գարծում հայրենիքի վերելքին,
ազգային հպարտություն և հավատ ենընշվում նրան:

Վերջին տարիներին համեմատաբար ակնյայտ է օտար լե-
զուններով լույս տեսնող կամ հասուցի էչք ունեցող սփյուռքա-
հայ թերթերի թվում: Նրանք խմբագրությունները Սփյուռքի կո-
միտեից խնդրում են իրենց նյութեր ուղարկել օտար լեզուններով:
Նենց այդ նպատակին են ծառայում կոմիտեի մամուլի բաժնի
կողմից մի քանի լեզուններով սփյուռք ուղարկվող «Կանադա
երեսասարգական և «Անտիոպ կանանց համար էչքեր, որոն-
ցով մայրենի լեզուն լիմացողները ծանոթանում են հայրենիքի
կյանքին: Սփյուռքահայ մամուլին նյութական ու բարոյական
մեծ օգնություն է նաև մի քանի թերթերի (Քիլիթի «Կանադա,
«Ճարթներ», «Արարներ», Բոսնես Այլրեսի «Անան», Կոս Անշե-
րտի «Արարներ», Փարիզի «Աշխարհ», Մոնթրալի «Նրան», Բու-
խարեստի «Նոր կյանք» և այլն) ազատ վաճառքը և բաժանուր-
գաղութայինը Հայաստանում: Բավականին օգնություն է ցույց
արվում նաև առաջադեպական, մայր տունների կիշներերի ա-
սարման միջոցով, սփյուռքահայ մամուլի որը թվով աշխա-
տողների հայրենիք հրաժիրելով, նրանց կատարելագործումը,
հանդիսան ու բուժումը մեզ մոտ կազմակերպելով⁴⁶:

Հայրենիք—սփյուռք առնչությունների մեջ կարևոր դեր են
կատարում Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կո-
միտեի ազգային օրգանները՝ «Մովսեսյան Հայաստան» ամսա-
գիրքը և «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը: 1964 թ. նրը «Մո-
վսեսյան Հայաստան» ԱՅԿՄ-ի վարչության օրգան լինելուց

⁴⁴ ՏՆ՝ 2082 2206 946, ք. 575, ք. 2, ք. 26, ք. 47—51:

⁴⁵ ՏՆ՝ նույն տեղում:

⁴⁶ ՏՆ՝ նույն տեղում, ք. 42, ք. 47:

գարձավ Սփյուռքի կոմիտեները, հիմնովին վերակառուցեց իր աշխատանքը նոր ինդիերերեն համաստեայտաբան: Այն իր էությունով ազնի բազմակողմանի ու խոր արտացոլեց Հանրապետության և սփյուռքի կյանքը: Արագորեն աճեց նաև նրա տպարանակը՝ 1964 թվականի 2000-ից 1969-ին հասնելով 18000-ի⁴⁷, 1980 թ. նրա տպարանակը կազմում էր 20000 օրինակ: 1965 թ. օգոստոսի 1-ից լույս է տեսնում կոմիտեի օրգան «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը, որը լայնորեն լուսարժանում է ինչպես մեր Հանրապետության բազմաթիվանդակ կյանքը՝ սփյուռքահայությանը հետաքրքրող տեսանկյունով, այնպես էլ գաղտնիաշայտյան առօրյան, աշխարհի կատարվող սեջ ու գարձերը, օրավոր սերտացող հայրենիք—սփյուռք կապերը: Առաստուղան կարելի է ասել, որ աշխարհադրական առումով այն հայկական ամենատարածված թերթն է աշխարհում: Եթե 1965 թ. նրա տպարանակը կազմում էր 7000, ապա 1969 թ. հասավ 73 հազարի⁴⁸, իսկ 1980 թ.՝ 31000 և տարածվում է ազնի բան 50 երկրում: Եւրոթաթերթի գերը շատ լավ է բնութագրել ֆրանսահայ հասարակական գործիչ Միշրան Մալմյանը, ասելով. «Պաղօթյախնկրու և մայր Հայրենիքի հետ կենդանի կապ Հաստատող ամենազրկող կամուրջն է «Հայրենիքի ձայնը», որը կիսատարի հակադրական զեթ՝ ընդունել և հաղորդող կենդանի հայ սփյուռքը՝ իր բոլոր շարժումներով—գրական, գեղարվեստական, կրթական և կցուրդածին մայր Հայրենիքի հուսադրի լուրերը, պայծառ իրականությունը⁴⁹: Սփյուռքահայ արձակագիր Սմբատ Փանոսյանը (Զովկա) այդ մասին րել է. «...«Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթը մեկն է հայագաղտնանան լավագույն պաշտպաններից: Մեղզվառան աշխատանքով խմբագրությունը կիրառել անկարելի՛ն՝ իր շաբաթաթերթը հասցնել սփյուռքի ամենամութ և կորած անկյունները, երբ այդ տեղն լավին ամենաթույլ նիւթը իսկ աղպագաղտնան կանչեղունս⁵⁰:

ԱՄՆ-ից ուսուցիչ ներսես Բարությունը գրել է, թե «կան թերթեր ու գրքեր, զորս կկարդանք մեր նկարագրի ու հոգու հայկականության ազնվագաման համար: Այդ թերթերն են «Հայ-

րենիքի ձայնը»: Դա մեր վերածնված Հայրենիքի ձայնն է, անոր կերտման բազցրահայուն եղանակը: Ենթահայալուսյուն կհայանենք իր զգալակունը փութող» մայր Հայրենիքի բարեխնամ կառավարությանը՝ մեկի պարզամ այս հրաշալի թերթին համար: Օտար անապատներուն մեջ խանձվող մեր պանդուխտ հոգիներուն համար «Հայրենիքի ձայնը» իսկական օաղես մը կզգվե⁵¹:

Սերիանայ նշանավոր ակնարկում, Հայրենասեր հասարական գործիչ Թորեր Ընդեճյանը «Հայրենիքի ձայնը» անվանել է «նոր սուկ կամուրջ Հայրենիքի և սփյուռքի միջև»⁵²: Շատ դերուկ և պատկերավոր է արտահայտվել Կահիրեի ռամկավարական «Արև» օրաթերթի նախկին խմբագիր Հուրադ Կասալոյանը, ասելով. «Ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայերը ծարավի են «Հայրենիքի ձայնին»: Բող այդ հեղեղ ձայնը էլ ազնի ոգիներ սփյուռքահայերի սրտերը»⁵³: Միանգամայն կրթալույս է ամերիկահայ գրող Անն Զավեն Մուրմելյանը, երբ գրում է, թե՛ «այսօր դեռևս Եւրոպոր չէ բոլոր հայերին հավարել հայկական հողը գրա, սուկայն «Հայրենիքի ձայն» թերթը ամբարձում է հոգևոր կապերը Հայրենիքի և ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայերի միջև»⁵⁴:

Անդրադատանյով շաբաթաթերթի նշանակությանն ու խաղացած դերին, Բեյրութի Թուրքիյան վարժարանի անօրին և «նոր սերունդ մշակութային շարժում» միության նախագահ, բանաստեղծ Պեպո Միմոնյանը գրել է. ««Հայրենիքի ձայնը» կպունձ վերին աստիճանի շանկան: Մեր հայրենի պետականությունը վերին աստիճանի երախտապարտ զործ կատարեց, ձևնարկելով այս շաբաթաթերթի հրատարակությանը, որը մեծ զեթ է կատարում սփյուռքահայությանը հայրենիքի շուրջ համախմբելու ուղղությամբ»⁵⁵:

Իհաս ուշադրավ է բազմանշանակալի է նաև այն փաստը, որ սփյուռքահայ շատ թերթեր իրենց էջերում ոչ միայն արտասպում են «Հայրենիքի ձայն» նյութերի մեծ մասը, գրանք օգ-

⁴⁷ Տե՛ս նաև սուղում, թ. 55:

⁴⁸ Տե՛ս նաև սուղում, թ. 57:

⁴⁹ Նաև սուղում, ց. 4, գ. 2, թ. 40:

⁵⁰ Նաև սուղում, ց. 2, գ. 43, թ. 50:

⁵¹ Նաև սուղում, թ. 50—51:

⁵² Նաև սուղում, ց. 4, գ. 5, թ. 12:

⁵³ Նաև սուղում:

⁵⁴ Նաև սուղում:

⁵⁵ Նաև սուղում, ց. 2, թ. 40:

տագործվում են նաև հայկական օդոֆուհարորումներում, Թարգ-
մանվում են անզամ օտար լեզուներով. այլև երբեմն օդա-
գործվում են հայկական վարժարաններում որպես հայոց պատ-
մության նյութներ, որով էլ ավելի են մեծանում սեւայրների
մայրնա տարածման շրջանակներն ու ներգործության ոլորտ-
ները:

* * *

Հայրենիք—սփյուռք կապերի մեջ առավել էական ու ար-
դյունավետ են կենդանի կապերը, փոխազարմ կոնտակտները,
փոխայցելությունները, ամենալավան հանդիպումները: Անձնա-
կան կոնտակտների հաստատումը զգալի նպաստ է բերում հայ-
րենիք—սփյուռք ամուլիթյուններին: Անձնական կոնտակտների
հաստատման լավագույն միջոցներից մեկը տարիքն է, որը
հասկապես վերջին տարիներին շատ լայն ծավալ է ստացել և
այն հանախ է օգտագործվում Սփյուռքի կոմիտեի կողմից: Այդ
նպատակով կոմիտեն սերտ կապեր է պահպանում Արասան-
մանկան տարիքի ներառական կապերի միջոցով: Հենց կող-
մից սփյուռքահայ գրոսաշրջիկների շրջանում ավելի բովանդա-
կալից աշխատանք տանելու, իսկ մյուս կողմից՝ արտասահ-
ման մեկնող արտիստական խմբեր ավելի նպատակազայց կեր-
պով կազմակերպվորեն համար:

Կոմիտեի ստեղծումից հետո, 1964 թ. երկրորդ կեսին, երբ
կողմից ընդունվել են 18 երկրներից հայրենիք այցելած ավելի
քան 1000 գրոսաշրջիկներ, 8 երկրներից 38 հասարակական
գործիչներ ու արվեստագետներ՝ որպես հյուրեր: 1964 թ. առա-
ջին անգամ Հայաստան կնամ սփյուռքահայ բժշկիկների 7 հե-
ղուց կազմված պատվիրակությունը, որը 10 օրվա ընթացքում
հանգրմանորեն ծանոթացավ հանրապետությունում առաջու-
պահության գործի կազմակերպմանը, այցելեց մշակութային
օջախներ, տեսարժան վայրեր և այլն⁵⁶: 1965 թ. Հայաստան
այցելեցին 4000⁵⁷, իսկ 1966 թ.՝ 7300 հայ գրոսաշրջիկներ⁵⁸:

Արասանմանից ժամանող հայ գրոսաշրջիկների գրեթե
բոլոր խմբերը, որպես կանոն, ընդունվում են Սփյուռքի կոմի-

տեում, որ երանց համար կազմակերպվում են դասախոսու-
թյուններ, զբոյցներ, հասարակամության ներկայացուցիչների
հետ հանդիպումներ, ճուջարվում են հայկական էինոկարներ,
երանք արվում են հուշակվերներ, բուկլետներ, կրճարաններ,
ձայնագրանկեր, զբրեր և այլն:

1966 թվականին կոմիտեի հյուրերն են եղել Ամերիկահայ
առաջադիմական միության նախագահ Արամ Չարգոբյանը,
սլոթերի Եյն ժամանակվա խմբագիր Վահան Ղազարյանը,
Ֆրանսահայ մշակութային միության ակտիվ գործիչ Ազատի
Գարրիջյանը, բուլղարահայերի «Երեսն» մշակութային միու-
թյան ղեկավարներ Գարրիկ Գարրիկյանը, Մարտիրոս Խաչի-
յանը, Բենիամին Քյուֆենիկյանը, երանց հետ շուրջ 200 հայ-
րենակիցներ: Հյուր են եղել նաև իր շարք հայրենակցական
միությունների ներկայացուցիչներ, սիրահայ հասարակական
գործիչ, նշանավոր ակնաբույժ Խորեք Ենկենյանը, Բեյրութի
Չճահարթը թերթի խմբագիր Մարգրե Գալայանը, արզնախե-
նայ հասարակական առաջադիմ գործիչ Տիրուհի Քոթաչյանը,
Ման Պաուլոյի սկարպտան հիվանդանոցի տնօրեն բժիշկ Ավե-
տիս Կարաբաշյանը և ուրիշներ⁵⁹:

1967 թվականին Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության
կենտրոնում էր զանվում Հոկտեմբերյան հեղափոխության 50-
ամյակի արժանավայել նշումը: Այդ աթիվ անհրժեշտ նյու-
թեր արտասահման առաքելուց բացի, կոմիտեն հայրենիք հար-
վիրեց մեծ թվով սփյուռքահայերի: 1967 թ. կոմիտեի գծով
սփյուռքից հյուր կեսան 701 մարդ, որից 500 բուլղարահայեր՝
որպես ղեկարավանական ինքնագործ խմբերի անդամներ⁶⁰:
Սփյուռքահայ բազմաթիվ հյուրեր մասնակցեցին նաև Հայաս-
տանում սովետական իշխանության հաստատման 47-րդ տա-
րիկիցին, եղիշն Չարենիյ 70-ամյակին, նոր Մալաթիայի և նոր
Սեբաստիայի հիմնադրման 40-ամյակների տոնակատարություն-
ների և այլ միջոցառումներ:

1967 թ. առաջին անգամ սփյուռքահայ բանվորական պատ-
վիրակություն ժամանեց Հայաստան և մասնակցեց պաշտո-
նական հանդեսություններին: Հայկաթ Ազգային մշակութային
միության 5 ներկայացուցիչներ շեքմ ու արտագին հանդիպում-

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, թ. 1—13:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 36, թ. 45:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 2, գ. 22, թ. 1—25:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 28, թ. 2:

ներ ունեցան Հայրենի աշխատավորների հետ, այնպեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, պատմական հուշարձաններ, տեսարան վայրեր: Կրթք մեկնեցին Հայրենական խոր սպափորություններով ու նոր իջք ստացած⁶¹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության 50-ամյակի երանչյան տոնակատարություններին մասնակցեցին նաև այլ պատվիրակություններ: Գրանց թվում էին՝ հեղական պատվիրակությունը (որի կազմի մեջ մտնում էին կուսակցության կենտրոնական վարչության ատանակապետ Հարություն Կուտունին և ատանկապիր, «Արարատ» օրաթերթի խմբագրապետ Ժիրայր Եսիրին): Ֆրանսահայ մշակութային միության պատվիրակությունը (որի կազմի մեջ էին Միտիան գլխավոր բարտուղար Զարեն Զարմիշյանը, ռեժիսորին խմբագրապետ Ավետիս Ալեքսանյանը, նկարիչ՝ Ռիշար Ժերանյանը և բանդակագործուհի Գաբրիա Կաստրականը): Հյուրերի թվում էին նաև ժԱԾ-ի ներկայացուցիչ նկարիչ Արտավազ Պեղպեղյանը (Ֆրանսիա), Արզնետիսայից՝ բանաստեղծուհի Ասիսիա Կիրակոսյանը և ուրիշներ⁶²:

Ողիշ Զարենի ծննդյան 70-ամյակի հանդեսություններին, որպես Միությունի կոմիտեի հյուրեր, մասնակցեցին ֆրանսահայ գրողների միության նախագահ Մուսի Աթմաշյանը, լիբանանահայ պոետական շրջանակա առաջադիմական գրողների կազմակերպության նախագահ Գուանիկ Աղադարյանը, իտալահայ բանաստեղծ և Միլանի մշակութային հայ սանի ղեկավար Արամայիս Սրայանը, ֆրանսահայ արձակագիր Զարեն Որբունին և ուրիշներ:

1967 թ. Հայրենիք են հրատարակել նաև Կիպրոսի հանրապետության պատմեմեմուում հայ համայնքի ներկայացուցիչ Պեն Թիլգլյանը, Նիկոզիայի բաղադրաչափ տեղական Աղաբանիկ Անշյանը, Միլանյան կրթական հաստատության այ՛ն ժամանակվա տնօրեն Ասատուր Պետյանը, բանաստեղծ, հասարակական գործիչ՝ Սմբատ Տեղվաթյանը, ֆրանսահայ կոմունիստական շարժման վեներան Միհրան Մամյանը, նկարիչ Զարեն Մուլաֆյանը, արզնետիսահայ ճարտարապետներ, կոմունիստներ Ռոբերտ Տորչյանն ու Խորեն Սարգսյանը, Նյու Յորքի

«Մեարուպուլուսն»-ագրայիս նշանավոր կրչուհի Ալի Չուգազյանը և ուրիշներ:

1969 թ. մի շարք միջոցառումների անցկացման հետ կապված, Սովետական Հայաստան են հրավիրվել սոցիալառահայ մշակութային ու հասարակական աշխի ընկնող 165 գործիչներ: Այդ թվում եղել են Մանեֆորի համալսարանի (ԱՄՆ) սկանսավոր ֆիզիկոս Զավեն Կիրակոսյանը, Գ. Կյուլպենկյան հիմնադրության հայկական ձեռնարկների բամին վարիչ Ռուպեր Կյուլպենկյանը և Նույն բամին խորհրդական, գրող Վահրամ Մավյանը, Ամերիկահայ առաջադիմական միության կենտրոնական վարչության նախագահ Ալպեթ Ճաննիկյանը, ԱՄՆ-ի ընոր աշխարհա թերթի խմբագիր Մամվի Քուսմյանը, ամերիկահայ հասարակական գործիչ Հարություն Հազարյանը, որը Մատենակարանին նվիրել է 305 արժեքավոր ձեռագիր:

1969 թ. մայիս-ուլիս ամիսներին Երևանում հյուրընկալվել են Քեյրոսից ժամանած հայ սոցիալ-գեմեոլոգիական հրեական կուսակցության 12 մարդուց բաղկացած և կիրանանի կոմունիստական կուսակցության հայ անդամներից կազմված 13 հոգանոց բանվորական պատվիրակությունները: Ֆրանսիայից ժամանել են մեծատուն նկարիչ Գուզուն, ՇՄՄ ԳԱ արտասահմանյան անդամներ Զատիկ Խանզազյանը, Սիբարթի Տերներսյանը և ուրիշներ: Միությունի կոմիտեն մեծ թվով հյուրեր ունեցավ Հատկապես Լավ. Քուսմյանի և կոմիտեի հարյուրամյակների առթիվ⁶³:

1970 թ., Սովետական Հայաստանի 50-ամյակի առթիվ, կոմիտեի կողմից Հայրենիք հրատարակեցին վեց ատանյակից ազվի սոցիալառահայ հասարակական, մշակութային գործիչներ⁶⁴: Նույն թվին, որպես կոմիտեի հյուրեր, հանրապետությունում են գանվել ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Արգենտինայի, Բրազիլիայի, կիրանանի, ՄԱՀ-ի, ՍՄՀ-ի և այլ երկրների հայկական կազմակերպությունների մի շարք պատվիրակություններ:

Միությունի կոմիտեի և Ամերիկահայ առաջադիմական միության նախաձեռնությամբ Սովետական Հայաստանի կենդարչ Ներսիսյանի տարին հայկական բյուր գաղթառաններում հայտարարվեց գանվածային զբոսաշրջիկության տարի: Ուշագրավ

⁶¹ Տե՛ս Եսյն տեղում, ց. 4, ց. 9, Թ. 18:

⁶² Տե՛ս Եսյն տեղում, ց. 7, ց. 26, Թ. 5:

⁶³ Տե՛ս Եսյն տեղում, ց. 4, ց. 17, Թ. 5-6:

⁶⁴ Տե՛ս Եսյն տեղում, ց. 21, Թ. 28:

էր այն հանգամանքը, որ դրասաշրջիկների կազմում զնալով ա-
վելի շատ երիտասարդներ էին ընդգրկվում: Պետք է նշել, որ
Սփյուռքի կոմիտեին միանալու մասին ճիշտ է վարժում հաստի ու-
շադրութուն դարձնելով ընդհանրապես երիտասարդության հետ
տարվող աշխատանքներին, քանի որ նրանից է կախված գաղթ-
աշխարհի ապագան:

Քեյրուքի «Պարտէհ» Ներդրանքն վարժարանի շրջանավարտ-
ները, որոնք կոմիտեի հրավերով եկել էին հայրենիք, Արա-
նան վերագտնալուց հետո երախտագիտութեամբ սրել են. «Մեր
շրջագտնույտի ընթացքին կարճ ժամանակի մէջ տեսանք շատ
քան, հայարաջանք մեր հայրենիքի վերելքով, շլացանք անոր
կայսարական զինելուցութուններով, հրեկեցանք անոր փառով
և հորացանք անոր ավունով: Օտար արհերու մէջ ամեն մէկս
ալով գարձած ենք թի: մը ավելի հզոր հայեր»⁶⁵: Եման բովան-
դակութեամբ եամտիկները, որոնք բազմաթիվ են, վկայում են
սփյուռքահայ աշխատավորների անկեղծ հայրենասիրութեան
մասին, զեպի հայրենիքը նրանց ունեցած հաճատի մասին,
հաճում, որը նրանց մէջ ավելի է ամրագնդվում ու հզորանում
սովետական իրականութեան շնորհիվ:

1970 թ. սկսած, ամեն տարի, կոմիտեի կողմից շուրջ մէկ
ամիս հայրենիքում հյուրընկալվում են ԱՄՆ-ի Հայաստանյայց
եկեղեցւոյ երիտասարդական կազմակերպութեան մի քանի ասան-
լակ հագուց բազկացած խմբերը: Սփյուռքի կոմիտեի կողմից
մշակված ծրարով կազմակերպված գարննաշրջաններում այդ խմբ-
երի անդամները ուսումնասիրում են հայոց պատմութիւնը,
զրահանութիւն և լեզու: Ամերիկահայ երիտասարդները հա-
նուշրով սովորում են նաև հայկական պարեր ու երգեր, շրջա-
գալում են հանրագիտութեանը, հանգրպունքում ունենում գի-
տութեան ու մշակութի գործիչների հետ և հայրենական վտա-
պաւորութուններով վերագտնում իրենց ընկերութեան վայ-
րերը: Նրանք հայարտութեամբ իրենց ապավորութուններն են
հաջորդում հայրենակիցներին և զրանով նպաստում նորանոր
խմբերի հայրենիք այցելելուն, նրա հետ կապվելուն⁶⁶:

Սփյուռքի կոմիտեի կողմից որպես հյուրեր հայրենիք են
հրավիրվում հասկապես հասարակական, մշակութային գոր-

միչներ, գրողներ, լրագրողներ, որոնք զազմաշխանները վերա-
դառնալուց հետո իրենց բանավոր ու գրավոր կուլիմներում
նկարագրում են հայրենի երկրի հարուստութունները, պրոպա-
գանդում զրանք և սփյուռքահայ աշխատավորներին ավելի
սերտորեն համախմբում Սովետական Հայաստանի շուրջ:

Սփյուռքի կոմիտեին մեծ աշխատանք է կատարում նաև ար-
աստանան մեկնող ասորիտական խմբերի միջոցով: Կոմի-
տեին արամագրով ուղիորդող հասկացվում են մասնագիտա-
կան խմբերի կազմակերպմանը, որոնցում ընդգրկվում են հան-
րագիտութեան մասնագիտականութեան ներկայացուցիչներ՝ գրո-
ղներ, արվեստագետներ, գիտնականներ: Նրանք իրենց այցելում
երկրների հայկական զազմաշխաններում կազմակերպում են րո-
վանդակայից երեկոներ, զեկուցումներ, հայրենիքի կյանքի տար-
բեր բնագավառներին վերաբերող հարցաբարութիւններ, զեկարվես-
տական միջոցառումներ և այլն: Անշուշտ, զրանք նույնպես
իրենց նպաստն են բերում հայրենիք—սփյուռք կապերի զար-
գացմանը: Եման մասնագիտական խմբերով ասորիտական ար-
զունակաւ այցելութուններ են կազմակերպվել ԱՄՆ, Արգեն-
տինա, Ծրանսիա, Արանան, Սիրիա, Եգիպտոս և այլ երկրներ:
Օրինակ, 1964 թ. Սփյուռքի կոմիտեի կողմից Ք. Ալթունյանի
անվան երգի-պարի անսամբլի հետ Սիրիա և Արանան մեկնե-
ցին բանասերով Հրաչու Նովասեանիայան, պրոֆեսոր Ռուբին
Զարյանը, լրագրող Գուրգեն Առաքելյանը, որոնք օգտակար ե-
լույլներն ունեցան Հայկական Գամառնութեան, Քեյրութում և այլ
քաղաքներում⁶⁷:

Յրաստահայ մշակութային միութեան և ժԱՏ-ի հրավերով
1965 թ. մեկ ամիս Ծրանսիայում եղան Հայաստանի գրողների
միութեան առաջին քարտուղար Էդվարդ Քոֆչյանը, գրող Սնոր
Խանդաշյանը և Սփյուռքի կոմիտեի նախագահ Վարդգես Կան-
ճաղապալանը⁶⁸: Նրանք հանգամանորեն մանրացան անոր
հայկական կազմակերպութունների աշխատանքներին, միա-
ժամանակ Փարիզում, Արնում, Տեպնում, Վալանսում և այլ
քաղաքներում հանդիպումներն ունեցան մշակութային, հաս-
րակական, զրական, կրթական ու երիտասարդական կազմ-
ակերպութունների զեկավարների, մամուլի աշխատակիցների,

⁶⁵ Եւսի տեղում, ք. 6, գ. 9, թ. 2:

⁶⁶ ՏԿ՝ «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, N 9, 1977 թ., էջ 35:

⁶⁷ ՏԿ՝ 2002 2206 94Կ, ք. 875, ք. 1, գ. 37, թ. 72:

⁶⁸ ՏԿ՝ Եւսի տեղում:

եկեղեցականների և այլ խավերի ներկայացուցիչների հետ, ելույթներ ունեցան հայ համայնքների հավաքույթներում: Մի խորթով, արտասահմանում ապրող հայ ազգաբնակչության շրջանում Սովետական Հայաստանի նվաճումները պրոպագանդելու, սփյուռքահայության նոր ստեղծմանը մայր հայրենիքի հետ կապելու, մեր երկրի ու ժողովրդի բարեկամների թիվը մեծացնելու գործում մեծ նշանակություն են ունեցել հանրապետության հասարակական-քաղաքական գործիչների, գիտնականների, գրողների, արվեստագետների խմբերի այցելությունները հայկական զաղթօջախները: Վերջիններին կյանքի խորքերը թափանցելու, նրանց ավելի լավ ճանաչելու իմաստով գրանք շատ կարևոր նշանակություն ունեն:

* * *

Գաղթաշարժում նոր սերնդի հայեցի կրթության ու դաստիարակության գործում, վերջին հաշիվով ուժացման վտանգին զինազրավման գործում, շատ կարևոր դեր ունի մայրենի լեզվով դպրոցը: Սփյուռքահայ դպրոցը հայապահպանման ամենակարևոր օջախներից մեկն է: Ուստի քնավ պատահական չէ, որ Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության հիմնական քնազավանդներից մեկը եղել է արտասահմանյան հայկական դպրոցների հետ տարվող աշխատանքը:

Սփյուռքի կոմիտեի 70-ական թվականների վերջերի տրված շնորհով աշխարհի տարբեր երկրներում գոյություն ունեցող շուրջ հինգ տասնյակ հայկական զաղթօջախներից 25-ում կան մոտ 600 հայկական կրթական հաստատություններ, որոնցում ընդգրկված են ավելի քան 200 հազար երեխաներ: Կրթական այդ հաստատություններից մոտ 350-ը ամենօրյա դպրոցներ են, իսկ մնացածը՝ մեկօրյա կրթօջախներ, որ հիմնականում երեխաները սովորում են հայերեն գրել-կարդալ⁶⁰:

Հայկական դպրոցների համեմատաբար խիտ ցանց գոյություն ունի Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում: Այսպես, կիբանանում մինչև իսրայելական վերջին ազդեցության կար 80 հայկական դպրոց, որից 63-ը՝ Բեյրութում, Սիրիայում՝ 72, Իրանում՝ 25, Թուրքիայում, այսինքն Ստամբուլում՝ 22 և այլն:

Լատինական Ամերիկայի զաղթօջախներում կա մոտ 30 հայկական վարժարան: Գրանց թիվը համեմատաբար մեծ է Արգենտինայում, միայն Բուենոս Այրեսում կա 12 հայկական դպրոց: Ջրանոսիայում, ուր ապրում է մոտ 200 հազար հայ, գործում է ընդամենը 2 մշտական հայկական դպրոց⁶¹: Արտասահմանյան ամենահայաշատ երկրում՝ ԱՄՆ-ում, հաշվում են մոտ 80 հայկական դպրոց, որից սակայն միայն 7-ն են ամենօրյա, իսկ մնացածները կիրառելի օրյա վարժարաններ են⁶²:

Միակամայն հասկանալի է, որ անլավ զովար է օտարության մեջ մայրենի լեզվով դպրոց պահելը: Ամենուրեք առկա է նյութական միջոցների աղությունը, դպրոցական հարմար շենքերի բացակայությունը, դասագրքերի և ուսուցիչների պակասը և այլն: Որպես կանոն, հայկական զաղթօջախներ ունեցող երկրների մեծ մասում իշխանությունները գրեթե միշտ էլ դրժկամությամբ են թուլլատում ազգային փորձամասնությունների դպրոցների գոյությունը: Ոչ երկրորդական հանգամանք է նաև մեծ քաղաքների տարբեր ծայրերից երեխաներին հայկական վարժարան հասցնելու զովարությունը: Այս և այլ կարգի խոչընդոտները հաղթահարելու համար պահանջվում են մեծ, հիբավի անձնազուհ ջանքեր:

Ահա թե ինչու Սփյուռքի կոմիտեի, ՀՍՄՀ լուսավորության մինիստրության և հանրապետության այլ օրգանների ուշադրության կենտրոնում են եղել արտասահմանյան հայկական դպրոցները, նրանց աշակերտների հայեցի կրթության ու հայրենասիրական ոգով դաստիարակության հարցերը:

Հատկապես վերջին քսանամյակում սփյուռքահայ դպրոցների մայր հայրենիքից կազմակերպվել է մեծ ու սխտեմատիկ օգնություն: 1962—1980 թթ. ընթացքում նրանց համար պատրաստվել, հրատարակվել ու ձեռիարար առարկել է 12 անուն ավելի քան 300 հազար դասագիրք: 1962 թ. սկսած տարիական մինչև 50 սփյուռքահայ ուսուցիչների համար հայրենիքում կազմակերպվում են վերապատրաստման ու որակավորման ամենամյա երկամսյա դասընթացներ, որտեղ սփյուռքահայ շատ մանկավարժներ բարձրացնում են իրենց որակավորումը, ծանոթանում հայրենի իրականությանը: Այդ նույն ժամանակամի-

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 326, ց. 2, գ. 204, թ. 1—15:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 4, գ. 5, թ. 2, գ. 6, թ. 1—12:

չոցում աճելի քան 2000 սփյուռքահայ երեխաներ իրենց ամառային հասարական են անցկացրել հայրենի տներնարհան Համարաններում ու մանկական առողջարաններում⁷²։ Մինչև 1964—1969 թթ. Սփյուռքի կոմիտեն, բացի աստեղյակ հազարավոր դասագրքերից, արաստահմանյան հայկական վարժարաններին է ուղարկել 18 կոմպլեկտ լաբորատորիաներ, 3 կոմպլեկտ կինոսպարառաներ, 245 անուն 100 հազար կտոր պատմական, գեղարվեստական, մանկական ու այլ գրքեր, կինոֆիլմեր, երևույթի մանկիչի դաշնամուրներ և այլ երաժշտական գործիչներ, զինվորական նյութեր, թերթեր, ամսագրեր և այլն, այն նաև հինգ նպատակ է ուսման պրոցեսի հաջող կազմակերպմանը, պատանեկության աշխարհայացքի ճիշտ ձևավորմանը, նրա զաստարակության գործին⁷³։

Սփյուռքի երեխաների կրթական գործին զգալի նպաստ է դրավ Մովսեսիան հայաստանում նրանց համար արևմտահայերեն ուղղակիությամբ դասագրքերի պատրաստումը, հրատարակումն ու ներարար առարումը արաստահման։ Սփյուռքահայ բազմաթիվ ուսուցիչներ որսանց ուղղունցին այդ կարևոր միջոցառումը, որը զգալի օգուտ է բերում հայկական վարժարաններին, նպատակն մայրենի լեզվի ու զրկանություն դասալանդման բարելավմանը։

Անա թե ինչ էլ գրել Հուլիայի հայկական վարժարանների մեկի անօրեն Մրմանի Ակիլյանը. «Սույն նամակին սուս ավել պատանաթ այն նշակակալ և անհայտերից զորին է, որուն նախանձնուորը եղավ Հայաստանի պետությունը։ Խոսքս սփյուռքահայ վարժարաններու համար հրատարակված հայերեն լեզվի և զրկանություն դասագրքերու մասին է։

Այդ դասագրքերն ու արբերատրանները խիստ մատչելի գրատանք սփյուռքահայ աշակերտներու համար։ Անոնք ամեն հարմարություններով օժտված հրատարակություններ են»⁷⁴։

Սակայն սփյուռքահայ զորոցների համար դասագրքերի հրատարակումը, ինչպես և հայրենիքից կատարվող մյուս ձևանարկանները, զգոտություն ու շարություն հարուցեցին որոշու-

կի շրջաններում։ Օրինակ՝ «Սփյուռք» թերթի խմբագրի Սիմոն Միմոնյանը «Հայաստանյան դասագրքերու մասին» խորագրով հոդվածաշարում վրդովմունք է հայտնում այդ առթիվ, այն համարելով անտեղի «լոհուղություններ»⁷⁵։

Սփյուռքահայ զորոցների նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում և զննահանդիս աշխատանք կատարում նաև Երևանի ազդեցիկ արտասահմանյան հազարգումների խմբագրությունը, «Պրոնք կան» ու «Ալանզորք» թերթերը։ Վերջիններս պարբերաբար հրատարակում են «Միմոնյան» և «Միաման» էջերը, որոնցում նյութեր են տպագրվում ինչպես սփյուռքահայ պատանեկության ու երիտասարդության կյանքի վերաբերյալ, այնպես էլ նրանց հետաքրքրող շատ հարցերի մասին։ «Պրոնք կան» տպագրել է սփյուռքահայ զորոցներին ու թերթերին է ուղարկել կոմիտեի երիտասարդական և պատանեկան հանձնախմբի նախանձնուծ մրցանակաբաշխությունը՝ «Սուրբանական Հայաստանն իմ պատկերացումներում», «Ըմ Սուուցիչը» և այլ ուշագրավ թիմաներով կազմույն շարագրությունների ու նկարների հեղինակները, այսինքն՝ մրցանակաբաշխության հաղթողները, հրավիրվում են Հայաստան՝ ամառնը պիտենրական նամարներում հանգստանալու, հայրենիքը աճելի մոտիկից նախաչուս համար։

Այդ ուղղությամբ խրախուսելի ու հետաքրքրի նախանձնություններ են հանդես բերում նաև Երևանի պիտենրների պալատի և պետական համալսարանի ինտերնացիոնալ սեկտորներն ու հանրապետության բազմաթիվ զորոցներ։ Վերջիններս Սփյուռքի կոմիտեի երիտասարդական և պատանեկան հանձնախմբի միջոցով նամակադրական կապերի մեջ են մտել արտասահմանյան հայկական վարժարանների հետ, երանց ուղարկում են նվերներ՝ գրքեր, զրկանական պիտույթներ, մանկապարտեզների համար՝ խաղալիքներ, տոնածառի զորոցներ և այլ միջոցներ։

Մեծ օգնություն է եղել մի շարք վարժարանների որպես նվեր Սփյուռքի կոմիտեի և լուսավորության միներտություն կազմից թիմային, ֆիզիկայի և րնպիտության լարբարտորիաներ հասկացնելը։ Նման լարբարտորիաներ ուղարկվել են Եգիպտոսի Պոզոսյան, Բելյուրի Թերեյան, Միխիթարյան-Վիկենյան,

⁷² Տե՛ս «Մովսեսիան Հայաստան», ամսագրի, № 12, 1950 թ., էջ 15, 24—25։

⁷³ Տե՛ս 2002, 2206 ԳՊՁ, ք. 575, ք. 2, գ. 43, ք. 25—26։

⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 5, ք. 58։

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 59։

Հայկերի Քարգանջաց ու Կիրիլյան վարժարաններին: Քաջի այլ, միայն 1964—1965 թթ. Հայրենիքի սփյուռքի զորոցներն են ուղարկվել 200 անուն 10 հազար կտոր զեղարժեքառական ու մանկական գրքեր, նոստեր, Մեծիտակյան Հայաստանը 45 տարում և ռեյտրականի աստղագիտությանը յուսանկարային Հավաքածուները: 1965 թ. սփյուռքահայ շուրջ 165 զորոցներ կոմիտեի կողմից ստացել են 10 անուն հազարավոր օրինակ թերթեր ու ամսագրեր⁷⁶:

Նման օգնության ասֆիզ Բուենոս Այրեսի արվարձան Վիսենտե Լուգոսի հայ ազգային վարժարանի անունն Արշամ Բու-Հանա Քոչոյանը գրել է. «...վարժարանի հոգաբարձության, ձեռոց հանձնախմբի, անօրինության, ուսուցչական կազմի և աշակերտության անունով կուլում շնորհակալության և երախտագրության մեր զգացումները հայտնել Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին, Հայրենի պետության ու հարազատ ժողովրդին՝ այն անփոխարինելի օժանդակության համար, զոր կրեմայիք սփյուռքի մեր կրթական օջախներուն (գլխավորներ, մասնագիտական և զեղարժեքառական գրականություն, բարտեղներ, պատկերներ և այլն, և այլն):»

Ոչ մեկ Հայրենիք իր հետագոր զավակներուն հանդեպ չունի այն հոգածու կեցվածքը, ինչ որ կրեցուցրեն մեր պաշտելի մայր Հայրենիքը սփյուռքի գաղթաբախներուն նկատմամբ: Ես կուսկամ, երբ կպատկերացնեմ այն հոգևոր սոգն ու ստացուպը, որոնք պիտի տրերին սփյուռքահայ զորոցական գործունեության մեջ, եթե լրլլաւ Հայրենիքի կենարար նպատար և շահաներ անոր գորգորտու ձեռքը⁷⁷:

Սփյուռքահայ ուսուցիչներին անգիտում գործնական օգնություն ցույց աալու, ինչպես նաև որոշ առարկաներ զատումանցելու նպատակով Հայրենիքից մի շարք գաղթաբախներ են գործուղվել բարձրորակ ուսուցչական ու զատառական կազմեր:

Իսկ որքան բազմախորհուրդ ու նշանակալի է սփյուռքահայ զորոցականների ամառային հանգստի անցկացումը Հայրենիքում: Սկսած 1964 թ. Հայաստան են հրավիրվում մեծ թվով սփյուռքահայ զորոցականներ՝ իրենց ամառային հանգստար շուրջ կրկու ամիս Մազկանորի, Հանրազանի, Կիրովականի պիտ-

ներական ճամբարներում ու մանկական առողջարաններում անցկացնելու համար: Հայրենի բնության զրկում կրանք իրենց հայրենարևակ հաստակակիցներին հետ միասին կազդուրվում են, սովորում երգեր ու պարեր և անձուռաց ապավորություններով վերադառնում իրենց օջախները: Այլ միջոցառման անցկացումը այնքան էլ դյուրին գործ չէ: Եթե նկատի ունենանք, որ ամեն ասրջ հանգստի են հրավիրվում 10—15 տարեկան հասակ ունեցող 150—200 երեխաներ աշխարհի գրեթե բոլոր հայկական գաղթաբախներից, ապա պարզ կլինի, թե որքան մեծ զրգավորություններ են հոգաբարձարում սփյուռքահայ կազմակերպությունները, սովետական զեկալանություններն ու չլույսատուությունները, շնորհակալ (ՆԿՄՄ Կենտկոմն ու Սփյուռքի կոմիտեն այլ քարգոթյուններով չի, բայց միանգամայն շնորհակալ ու խորթմասա գործը հաջողությամբ գլուխ բերելու համար:

Վերադառնալով տուն, սփյուռքահայ երեխաներն ամենուրեք պատմում են այն վառ ապավորությունների մասին, որ ստացել են մայր Հայրենիքում: Ահա թե ինչ է գրում այլ մասին իր ամառային հանգստար Հայրենիքում անցկացրած վրանանմանայ զորոցական նազելի Սողալանը. «Ենկազմես կյանքես ամենազգրեցիկ և անձուռնալի օրերը անցուցի Հայրենիքես ներս եղած բառասուն օրերու շրջանին: Նախքան Հայրենիք այցելելու կտրերի գալն, սակայն հիմա, հոն այցելելն եարբ շատ ավելի կտրեմ գալն և անվարան կրեմ, թե հրաշալի է մեր Հայրենիքը⁷⁸: Մի խոսքով, Հայրենի երկիրն ամեն նարավոր միջոցներով օգնում է սփյուռքահայ զորոցներին՝ որդես Հայապալանության կարևոր օջախների և աշխատում այլ ճանապարհով սփյուռքահայ պատանեկությանը կապել Մեծիտակյան Հայաստանի պաշտա կրականության հետ:

Այլ գործում, անշուշտ, շատ կարևոր է նաև սփյուռքահայ ուսուցիչների զերն ու զիբբը: Սփյուռքահայ զորոցներին նկատմամբ Հայրենական օգնությունն ապարդյուն կանցնի և բնով իր նպատակին չի ծառայի, եթե ուսուցչությունը արամազրված չլինի Հայրենասիրարար, լավ լիմանալ իր գործը: Ահա թե ինչու Մեծիտակյան Հայաստանի Համապատասխան մարմինները ամենայն հոգատարությամբ են շրջապատել նաև սփյուռքահայ ուսուցիչներին:

⁷⁶ Տե՛ս հայն ակում, գ. 37.

⁷⁷ Մեծիտակյան Հայաստան, ամսագր, № 2, 1978, թ., էջ 27.

⁷⁸ 2002 ՀԱՅԿ ՊԱԿ, ք. 675, ք. 1, գ. 37, թ. 86.

Գաղութանայ կյանքի յուրանառով պայմաններում, մասող սերնդի ազգային զինագրի կազմավորման գործում կարևոր դեր ունի զորքացական ուսուցիչը: Ընտանիքից հետո զրգարոցն ու ուսուցիչն են մատուկ հորիների զյա առաջին և հիմնական Լեռագողները: Որպես կանոն, սփյուռքահայ զորքաները զանվում են բազարական տարրեր կուսակցությունների, բարեգործական հասարակությունների, հայրենակցական միությունների: և կրոնական համայնքների անմիջական ազդեցության տակ:

Դրա հետևանքով սփյուռքում զորքաները ոչ միայն սովորական ուսումնական հասարակություններ են, այլև հասարակական-քաղաքական գործունեության կարևոր օջախներ, որոնք երկրակները ոչ միայն պարզապես կրթություն են ստանում, այլև դաստիարակվում, կազմվում են որպես ազգային կյանքի ազգագր կազմի: Սփյուռքահայ ուսուցիչները, կրթական զորքի մշակներ լինելու հետ մեկտեղ, մեծ մասամբ, միասամանակ նաև գրական ու ազգային հասարակական-քաղաքական գործիչներ են, կուսակցական ղեկավարներ, կազմակերպիչներ: Նաև դրանով է պայմանավորված այն, որ Սովետական Հայաստանի համապատասխան օրգանները սփյուռքահայ ուսուցիչների համար կազմակերպում են վերապատրաստման ու կատարելագործման դասընթացներ: Այդ դասընթացները, որոնք նկատվելու են ընդլայնեցին սփյուռքահայ զորքաների ու մասվորականության կապերը հայրենիքի հետ, մեծ զոհունակություն են առաջացրել արտասահմանյան հայկական կրթական ու մշակութային կազմակերպություններում, պարբերական մամուլում և այլուր⁷⁵:

Վերապատրաստման դասընթացներին մասնակցելու հրավիրված ուսուցիչների թվում հայրենիք են այցելել նաև սփյուռքում որպես կրթական զորքի մշակներ աշխատող բազմաթիվ զորքաներ, լրագրողներ, հասարակական գործիչներ: Հայրենիք հրավիրված ուսուցիչները մեծ մասամբ եղել են զեպի Սովետական Հայաստանը բարյացակամորեն ազդող մասնազանգիմական խավերի ներկայացուցիչներ: Սակայն նրանք թվում թիշ չեն եղել նաև սովետական իրականության նկատմամբ ոչ այնքան բարյացակամորեն տրամադրված անձինք, անգամ դաշ-

նակցական կուսակցության շարքերում գանձողներ: Այդ հանգամանքը շատ կարևոր ու զրգարան աղբյուրներ էր և մղել և ունեցել անհրաժեշտ գործնական էֆեկտ:

Սովետական Հայաստանում գտնված մասնակցությունում սփյուռքահայ ուսուցիչները ստանում են մեթոդական ու մասնագիտական զիտակները, լսում են հանրապետության անվանի գիտնականների ու մանկավարժների զառխուսուխությունները, ղեկավար գործիչների ղեկնցումները մեր ժողովրդական արհեստության, գիտության ու մշակույթի զարգացման վերաբերյալ, ծանոթանում ենք բերված նկատումներին: Նրանք լինում են սովետական զորքաներում, ուսումնասիրում գրանցում ապրքեր ապրիաների դասավանդման ղեկավարը, այցելում հանրապետության պատմական ու տեսարժան վայրերը, մշակութային օջախները, ներկա գտնվում համերգների ու ֆառերակա՝ ներկայացումներին, եվ վերադառնալով իրենց բնակավայրերը, սփյուռքահայ մանկավարժները ամենուրեք զորքաներում, մշակութային օջախներում, մամուլում և այլուր հանդես են գալիս հայրենական ազգագրություններով, պատմում այն ամենի մասին, ինչին ականատես են եղել մայր հայրենիքում: Հայրենիք այցելելով և անամբ ականատես լինելով մեր մեղաբերություններին, նրանք ավելի են մերձենում Սովետական Հայաստանին, թաքմվից, առողջ շունչ ու ջերմ հայրենասիրության որի տանում իրենց սաներին, վերածված հայրենիքով ոգևորում ու ազգային հպարտություն ներսրկում նրանց:

Երկամսյա շրջումը հայրենիքի և սփյուռքի ուսուցիչներին ու զորքականներին միշտ բարեկամական անպայտի սերտ կապեր է առաջացնում, որ հրամեղուր գտանում է խորապես հուզիչ ու թախճալի: Սփյուռքահայ ուսուցիչներն ու զորքանականներն մեջ հայրենական ազգագրությունները որոշվում են այնքան ուժեղ, որ վերադարձից հետո էլ, երկար ժամանակ, հավանաբար իրենց ամբողջ կյանքում, նրանք ապրում են այդ ազգագրություններով, հայրենական ներշնչանքով: Սփյուռքահայ կրթական զորքի շատ մշակներ իրենց կույմներում, հողմվաններում և հայրենիք ուղարկված նամակներում երախտագիտության անկեղծ խոսք են առում հայրենի կառավարությանը՝ իրենց նկատմամբ ցուցաբերված հոգատրություն համար: Այդ են վկայում սփյուռքահայ վարժարաններից մեկի՝ սեփարեի գրած նամակի հետևյալ սուղերը. «Արտասահմանի հայության և նամ կրթա-

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, ք. 17—21, նաև՝ «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, N 7, 1975 թ., էջ 29:

կան գործի նկատմամբ ցույց տրված հայրենական հոգածությունը աշխատույնի խանգարմանը պատճառ մըն է, և մենք անհունապետ երախտագրութեան միայն կրնանք զգալ⁸⁰։ Իսկ Քեյրուքի ՀԲԸՄ Գեմերճյան վարժարանի հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ Լուսոր Ավետիսյանը, որն, ի զեպ, աճարակ է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետն ու ասպիրանտուրան, այդ առթիվ գրել է. «Հայրենիք կատարած մեր այս այցելությունը ուրիշ շատ օգուտներին հետ մեկ օգուտ է աճեց. հայտնի է, որ սփյուռքը մեկ միասնական հասկացություն է, բայց տարրեր երկրներին բազմացած։ Ամեն երկիր իր հոգսերն ու առանձնահատկություններն ունի։ Լուսառատում տարրեր երկրների ուսուցիչների հանդիպումը նպաստում է ոչ միայն հայրենիքի ճանաչմանը, այլ նաև սփյուռքի մյուս համովանների իմացությունը։ Իրար հետ օգտակար հարաբերությունների մեջ ենք մտնում նաև մենք՝ տարրեր երկրներից մասնաձև ուսուցիչներու։ Մտեղծվում են, եթե կարելի է այսպես ասել, միջշրջափայլին հարաբերություններ։ Այդ հանդիպումները, անշուշտ, օգնում են իրար լավ իմանալու, իրար փորձը փոխադարձաբար ընդգործակելու գործին»⁸¹։

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում կապը հայրենակցական, բարեգործական, բարեփոխական, մշակութային, եկեղեցական, մարզական ու երիտասարդական կազմակերպությունների հետ։ Երանք բոլորն էլ, թեպետ տարրեր ճանաչարհներով, տարրեր ձևերով ու մեթոդներով պայթարում են հայապահպանության համար։

Ավելի քան 70 հայրենակցական միություններ ու նրանց մասնաճյուղեր, 100-ից ավելի մշակութային կազմակերպություններ մշտական կապի մեջ են Սփյուռքի կոմիտեի հետ։ Զգալի շափով զրանց շանքերով է, որ սփյուռքում զոյառեում են հայ զգրոցը, եկեղեցին, մամուլը և մյուս ազգային օչախները։ Նրանց շնորհիվ է զաղթվալսերում պրոպագանդովում Սովետական Հայաստանը, նրանք են արձագանքում հայրենիքի բու-

լոր ձևներովաներին, ամեն տարի նշում Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման արդեգրաքը և այլն։

Հայրենակցական միությունները հայրենասիրական ակտիվ գործունեություն ծավալեցին հասկապետ համալսարանային երկրորդ պատերազմի տարիներին։ Նրանք ակտիվորեն հանդես եկան ֆաշիզմի դեմ պայքարում, մասնակցեցին սովետական բանակի համար «Մատուցի Գալիթ» տանկային շարասյան և սովետական երկրի ոգտին այլ միջոցների հավաքման կամպանիաներին։

Հայրենակցական միությունները ազգոգուտ գործ կատարեցին նաև մեծ հայրենապարհի տարիներին, երա օգտին հանդակելով 1,5 միլիոն զոյար և նպաստեցին ներգաղթի հաշոգ իրականացմանը։

Մակայն ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար պակասում է հայրենակցական միությունների թիվը, խամրում նրանց գործունեությունը։ Գա պայմանավորված է նրանով, որ գնալով զգալի շափով նվազում է միությունների անդամների թիվը։ Կղեունք տեսած սերնդի անհնաացման հետևանքով։ Շատ միություններ ենթկալում են հաղթի մի քանի անգամ ունենալ նոր անդամների՝ հասկապետ երիտասարդների մուտքը նրանց շարքերը գրեթե զազարել է։ Որոշ միություններ էլ իրենց գործունեությունը սահմանափակելով միայն սփյուռքի շրջանակներում, կորվել են հայրենի իրականությունից և գրանով իսկ նախապրհ հասցել իրենց սահապման համար։

Ներկալումս սփյուռքում զոյություն ունեն մտա յոթանասուն հայրենակցական միություններ, որոնցից սակայն ակտիվորեն գործում են շուրջ 4 տասնյակը։ Նրանց մեծ մասը գտնվում է ԱՄՆ-ում և միավորված է 1947 թ. անդղծված միջհայրենակցական միության մեջ։ Գետը է նշել, որ ամերիկահայ հայրենակցականները մեծ ու շնորհակալ աշխատանք են կատարում, նյութապետ օգնելով Մերձավոր արևելքի հայկական զգրոցներին, բազմաթիվ երիտասարդների հասկացնում են կրթաթոշակներ, օժանդակում ծերանոցների, օգնություն ցույց տալիս կարիքավոր հայրենակիցներին, հովանավորում իրենց զավառի կամ քաղաքի մասին սովաբաժամալ պատմաարքերի պատարասումն ու հրատարակման գործը, կարևոր ամակաղ ներքնում համազգային նշանակություն ունեցող հանգանակությունների մեջ և այլն։ Ընդհանրապետ խիտա գնահատելի է տարրեր միու-

⁸⁰ 2002 2202 ԳՊՈ, ք. 875, ց. 2, գ. 17, ք. 14-15:
⁸¹ «Սովետական Հայաստան», սոսոգր, 1976 թ., № 31, էջ 16:

Յլունների բերած նպաստը սփյուռքահայ մշակութային կյանքին:

Հայրենակցական միութիւնների գործունեության աշխուժացման համար կարևոր ազդակ եղավ մայր Հայրենիքի հետ կապերի սերտացումը, նրանց հանդիպ Սովետական Հայաստանից ցուցաբերված բարյացակամ և ուշադիր վերաբրմունքը: Հայրենակցականների զերի ու նեղինակութան թմամբման գործում կարևոր նշանակութիւն ունեցած Հաստիակայն վերածնված Հայրենիքում Արեւմտայն Հայաստանի ու Կիլիկիայի Հայկական բնակավայրերի անուններով ավաններ, թաղամասերի և փողոցների անվանակոչումը: Վաղուց ի վեր, սկսած 1925 թ., Սովետական Հայաստանում լավ ավանդույթ է դարձել հարութլան տալ հին, պատմական Հայաստանի զավտանների, թաղաքների ու այլ բնակավայրերի անուններին: Այդպես, սերտ անակապի կցումով, Սովետական Հայաստանում ծնվեցին ու վերաշինվեցին բազմաթիվ բնակավայրեր: Սովետական Հայաստանի տարածքում կյանք առած արեւմտահայկական ամեն մի նոր ավան լուսաշող աստղ է, որը նիշա կողմնորոշում է առլին պատմական Հայրենիքի ավերված բնակավայրերի աշխարհով մեկ վայրագափռ զավակներին: Նրանց բուրիք հայացքներն այժմ կենտրոնացած են այն կերպակետին, որը կոչվում է ամենայն հայր մայր Հայրենիք՝ Սովետական Սոցիալիստական Հայաստան:

Սփյուռքի կոմիտեի մշտական պաշտպանելով Հայրենակցական միութիւնների խնդրանքները և հանրապետութլան վերադաս մարմինների առկա միջնորդելով Սովետական Հայաստանում նոր ավանների, թաղամասերի ու փողոցների անվանակոչման համար, Հայրենասիրական օգտակար շարժում առաջ րնքել հաստիակայն Հայրենակցականների մեջ միավորված ավագ ու միջին սերնդի շրջանում: Դրա շնորհիվ պայմաններ ստեղծվեցին, որպեսզի շեղորացվեն հետադիմական ուժերի ազդեցութլունները և Հայրենակցական միութլունները սերտ կապերի մեջ մտնեն մայր Հայրենիքում հիմնադրված իրենց ավանների հետ: Եվ պատմական չէ, որ հաստիակայն վերջին տարիներին Հայրենակցական միութլունները կայուն բարեկամութլուն են հաստատել հանրապետութլան մի շարք ավանների, ուսումնական ու գիտական հաստատութլունների և առողջապահական հիմնարկների հետ, նրանց օգտին կատարել են մի քան

նի հարյուր հազար զոլարի նվիրատութլուններ: Արարկիչի, Մարտիայի, Սեբաստիայի, Նարբերդի, Նվերիայի, Մարաշի, Զեյթունի, Կեսարիայի, Անիթաղի և բազմաթիվ այլ հայրենակցական միութլունները կարծես մրցութլան մեջ են մտել միմյանց հետ Հայրենակցեր օրագրեր իրականացնելու ուղղութլամբ: Ծնագատերակվման տարիներին Հայրենակցականների նախաձեռնութլամբ և սովետական կառավարութլան աջակցութլամբ Հայրենի հողում ալդպես բարձրացան Զեյթունն ու Կիլիկիան, նոր Մարաշն ու նոր Հաճնը և բազում այլ ավաններ, որոնցում իր սեփական օշարի ստեղծած նախկին տարազիր հայ զարնել է իր երկրի լիբրավ տեր:

Հայրենակցական միութլունների գործունեութլան համար այժմ բնորոշը Սովետական Հայաստանի առաջադիմութլան ու վերլիքի օգտին ծավալված շարժումն է: Դրա ավելի մեծ աշխուժացմանը լայնորեն խթանել է նրանց զանազան խնդրանքների Սովետական Հայաստանում դրական բնթացք տալը: Եստ միութլուններ, որոնք գրեթե անգործութլան էին մասնվել կամ գտնվում էին ուղղակի կազմալուծված վիճակում (մասնավոր զլուղական Հայրենակցական միութլունները), իրենց նկատմամբ Հայրենիքից ցուցաբերված վերաբրմունքից ոչկորված, վերակենդանացան և սերտ հարաբրութլունների մեջ մտան Սովետական Հայաստանի հետ: Այդ տեսակետից բնորոշ է, օրինակ, Պաղինի Հայրենակցական միութլան գործունեութլունը: Նրա շարբրում հազիվ մի քանի անգամ էր մնացել և գրեթե անգործութլան մասնված վիճակում էր գտնվում: Սակայն Հայրենիքի հետ փոխհարաբրութլունների մեջ մտնելով ոչ միայն օտրի կանգնել, այլև զարնավ նախաձեռնօղք մի շարժման, որով միավորվեցին մի քանի Հայրենակցական միութլուններ և ավելի մեծ ուժ կազմեցին: Այդպես վերականգնվեց Համարալուցիական Հայրենակցական միութլունը, իր մեջ ընդգրկելով շուրջ 30 զլուղական Հայրենակցական միութլուններ: Միութլան վարութլունը Սփյուռքի կոմիտեին հացեկաղթած իր նամակի մեջ գրում էր, որ իրենք բրուն բազմանք ունեն կերպով մը մաս ու բաժին ունենալ Հայրենիքի շինարարութլան ու փառալօղք վերլիլին մեջ: Միութլան վարութլունն այնուհետև շարբրք թրթում հրապարակեց բուրք բալուղիներին ուղղված կոչ: Որտեկ առաջարկվում էր վերականգնել միութլունը և ավելի սերտ

տորեն համախմբելի մայր հայրենիքի շուրջը⁵²: Այդ ջանքերի շնորհիվ շուտով իրականացավ Համաքաղաքագիտական Կեանքարարի և Երզնկայի հայրենակցական միությունների ցանկությունը: 2002 Գերագույն սովետի նախագահությունը հանրապետության նրբ քնակավայրերի շնորհից նոր Բաշտաճիկում, նոր Կեանքարի և նոր Երզնկա անուններով: Վճռակատարն զննյի հայրենիք կողմ-նորոշվեցին նաև Հաշերի, Խուլուսի-Քիլաստիի Գասեմի, Վարդաթիլի, Կյուրիների, Չերուշի, Բզիկի և որչի հայրենակցական միությունները⁵³: Համապատասխան հայրենակցական միությունների խնդրանքներով Երևանում փոզոցներ են կոչվել Մալաթիայի և Սերաստիայի անուններով, «Սերաստիա» անունն են կրում նաև մայրաքաղաքի Եանունյանի շրջանի օրինակելի մանկապարտեզը և մեկ հյուրանոց: «Արարիկը» անունն է տրվել Երևանի 26 կոմիսարների շրջանի հանրախանութին և արդիական սարգազորումներով գործող ջիմիական շոր մարզման ֆարրիկային: նոր Խարրերա ավանի միջնակարգ դպրոցը կրում է կզնոնի դժ, գրոգ, մանկավարժ Լոգ՝աննես Քիլաստիցու (Հաբուխյանյան), իսկ մայրաքաղաքի նոր Սերաստիա թաղամասի դպրոցը՝ Գանիկի Վարսմանի անունը: նոր Խարրերաում փոզոցներ են բացվել պատմական Գասեմի, Մորենիկի, Վարդաթիլի անուններով, նոր Երզնկայում՝ Էջնավադր գրոգ Հակոբ Մերևուրու մնչկավայր Արմասնի անունով⁵⁴: Մի շարք հայրենակցականների խնդրանքներով ու Ելուսական օժանդակությամբ որչ սեղերում կառուցվել են 1915 թ. ցեղասպանության զուհերի հիշատակին նվիրված աղբյուր-հուշարձաններ և այլն:

Այսպիսով, սփյուռքահայության նկատմամբ հայրենի կառավարության գրեթեթած հոգատարության շնորհիվ մեծապես բարձրացել է հայրենակցական միությունների գործունեության արդյունավետությունը: 60-ական թվականների կեսերից սկսած տարեցատարի ավելանում է այն հայրենակցական միությունների թիվը, որոնք սերտ կապերի մեջ են հայրենիքի հետ, նրա առանձին ավանների, ուսումնական, գիտական, մշակութային, առողջապահական հիմնարկների ու հաստատությունների հետ:

Ընդատուչելով Արցննախնայում հաստատված Հաճնո հայրենակցական միության ցանկությանը 2002 Գերագույն սովետի նախագահությունը 1958 թ. զինկանքերի հրամանագրով Արբոլյանի շրջանի թաղաքատեղ ավաններից մեկը կոչվեց նոր Հաճնը: Այդ ակոր մեծ խանգավառությամբ քնդուվեց տարրեր՝ երկրներում սփռված հաճնցիների կողմից: Հաճնո հայրենակցական միության կենտրոնական վարչության նախանեությունամբ Արցննախնայի, Արտոզվադի, Բրազդիլայի, Տրասնախի, Կերանանի և ԱՄՆ-ի մասնաճյուղերը 2 միևնու պետ հանգանակեցին և նաձնեցին Արցննախնայում սովետական զեպանությունը՝ խնդրելով այն քնդուվել որպես հայրենի կառավարության ու ժողովրդի նկատմամբ հայրենասեր հաճնցիների կրտստպետ սիր խորհրգանշան⁵⁵:

Մայր հայրենիքում ընոր մասնիկի կցումով Արնմտահաստանի ու Կիլիկիայի տարրեր բնակավայրերի անուններով ավանների հիմնադրման փաստի իմաստը շատ զիպուկ է մեկնարանել «Աբարտա» օրաթերթը նոր Հաճնը անվանակոչման առիթով հրապարակած խմբազանականում: Թերթը նշում է, որ թեպետ չկա այլևս կիլիկյան պատմական Հաճնը, բայց կա շորհրգային Հայաստանի պարձառ արնի ստեկո վերանմոված նոր Հաճնը: «Վերանմոված մայր հայրենիքին որպես սերմանակի մասնիկը,— այնուհետև շարունակում է թերթը.— նոր Հաճնը օրն օր ճաշիկ կառնն ու կզեղեցիկանա այսօր, որպես կենդանի կոթող իր նահատակներու, որպես հաղթանակի կանշ՝ ուղղված իր պարտված զահիճին, և որպես բարոյական խաբան՝ այն արնմտաթին, որ խաղով ու ավանարանով զեկություն խոտանալու ետք, զինք մեզից միջուկի զազալած թուրքին առչել, ի վերջու սնոր զաշնակիցը դառնալու և զորձած ոճիրները ծածկելու համար»⁵⁶:

Խմբազանական այնուհետև պատգամում է սփյուռքահայ երիտասարդությանը՝ «...Միթեւ, պաշտպանել հողի մեր պատառը, որ վերանմոված Հայաստանն է, հայության վերջին հույան ու ապավինը, որ մեկնակետն է հայուն վրոզվան ամբողջական հաղթանակին»⁵⁷:

⁵² Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1976 թ., № 12, էջ 26:

⁵³ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԿԱ, ք. 875, ց. 2, գ. 28, ք. 1—2 և գ. 43, ք. 38—39:

⁵⁴ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1976 թ., № 12, էջ 27:

⁵⁵ Տե՛ս 2002 ՀՀԾԾ ՊԿԱ, ք. 872, ց. 2, գ. 43, ք. 39:

⁵⁶ Տե՛ս նույն ակում, գ. 26, ք. 9—10:

⁵⁷ «Աբարտա», 8 եռլիմբերի, 1954 թ., № 6900:

⁵⁸ նույն ակում:

Վերջի տարիներին հայրենիքում մեծ շուրջ տոնվել են նոր Արարիկի, նոր Մայաթիայի, նոր Սերաստիայի և այլ ավանդների հիմնադրման հորինումական տարիվեցները: Կա՞վանդույթ է դարձել ամեն տարի այնպես հանդիսավոր պաշտաններում յուրահասուկ ձևերով նշել Մուսա խոսն Ներսուս-Մարտի տարեդարձը Արարատյան դաշտի որսում վերածված Մուսալեռ ավանում: Այդ տոնախմբությունների մասնակցում են համապատասխան հայրենակցական միությունների ղեկավարները և մեծ թվով զբոսաշրջիկներ՝ որպես տխուրտորեն:

Ընդհանրապես լավ ավանդույթ է դարձել հայրենի պայտի հայրենակցական միությունների կողմից կազմված խմբերով, մասնակցել իրենց ավանդելի անվանականության տարեդարձներին և մասիկից հաղորդակից լինել մեր առաջընթացին: Զբոսաշրջիկները անմոռաց օրեր են անցկացնում հայրենիքում և վերադարձին իրենց տեսածի ու զգացածի մասին պատմում միության մյուս անդամներին: Հայրենիք գալիս կրանք հանախ իրենց հետ որպես նվերներ բերում են արխիվներ, թանգարանային արժեքներ, հասարկ զրքեր, ձեռագրեր և այլն: Այսպիսով, ներգաղթին և հայրենիքի վերադառնալիս Եզրատելու ղուզրեթաց, հայրենակցական միությունները մեծ գործ են կատարում նաև հայ մշակույթի տարազր բունները հայրենիք փոխադրելու ուղղությամբ: Նշանակալից են հայրենակցականների ծառայությունները հայ մոզովրդի պատմության ու մշակույթի կրթությանը նշելի համարման և հրատարակման գործում: Նման անբերի շնորհիվ արգեն հրատարակի ժրս են մի շարք սովորածավալ հասարակներ՝ «Պատմություն Մայաթի հայոց», «Նարեքերտ և անոր ոսկեղեն գաշար», «Պատմություն Եզրուկի հայոց», «Պատմություն Չարսանչակի», «Պատմություն Այլնիկի հայոց», Ուրֆայի, Հանրի, Տարսի, Փաղառասն և այլ կազմառնելի ու բաղաբերի պատմություններ:

Մայր հայրենիքի հետ մշակութային կապերի սերտացմանը ղուզրեթաց վերջին տարիներին որոշակի ու մասնաշակուն որս-ձագործություններ են նկատվում հայրենակցական, բարեկործական և այլ կազմակերպությունների ու անհատների մոտ՝ հայրենասիրական անկեղծ ղուցացումներին ղղված մեծ շահերի հասնող գումարներ, սարքավորումներ, զրքեր և այլ արժեքներ նվիրել Սովետական Հայաստանի գիտական, մշակութային, առողջապահական հաստատություններին: Միայն 1967—1968 թթ.

ընթացքում այդ նանապարհով ստացված սարքավորումներն ու գիտական ապարատներն արժեքը անցնում է կես միլիոն դոլարից¹⁰: Հայրենակցական միությունների նախաձեռնությամբ Փարիզում ստեղծվել է հասուկ ֆոնդ՝ շուրջ 80 հազար ղուլար գումարով, որով Միյուրաբաշայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի և հայրենակցական միությունների պայմանավորվածության համաձայն ղանապաս գումարներ են կատարվում արտասահմանում և առարվում Սովետական Հայաստան:

Միյուրաբաշայ ղուզմամբիվ անհատներ նույնպես իրենց նվիրական պարտք են համարում որևէ օտարական ծառայության մատուցել մայր հայրենիքին: Շրինջ, Համասերաստանայ վերջինից մ. ության անգամ նյան Պարիկյանը հազար ղուլար արժողությամբ ուսյուհանդույց է նվիրել Երևանի Գանիկի Ղաբուձանի անվան ղուզրցին, Մայաթիայի կրթասերաց միության անգամներ ևն Փափագյանը և Ավետիս Ավետիսյանը 4 հազար ղուլար են նվիրել Բյուրակահի Առաջադարձարտի տիեզերական հետազոտությունների մասնաշուրջի՝ գիտական արժեքավոր ղրականություն և հազմաղյուտ քարտեզներ ձեռք բերելու համար: ԱՄՆ-ում բնակվող Հրաշ Դազարյանը և ղուկտոր Մաթրինը 1963 թ. Երևանի Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բուլետի ակադեմիական թատրոնի սիմֆոնիկ նվագախմբին, լեյպես նաև կոմիտասի անվան կոնսերվատորիային նվիրել են 11 խիտ արժեքավոր ղուլակներ, որոնցից մի քանիք 120—150 սարմա հետություն ունեն: Նույն անձնավորությունները Մեքարոյ Մալոոցի անվան մասնակցության նվիրել են մեկ արժեքավոր ձեռագիր¹¹: Համազրեցիական վերաշինաց միությունը ղուլապատեհական մեքենաներ է նվիրել նոր Հանրին և ՀՍՄԷ ԳԱ հիդրոպոնիկայի ղարտատորիային, Բալու-Փաղին և Մորենիկի միությունները՝ կրաձուլական գործիքներ օպերայի և բուլետի թատրոնին¹²: Համասերաստանայ վերաշինաց միությունը, որը նախկինում ակտիվորեն մասնակցել էր նոր Սերաստիա անվանի կառույցմանը և հայրենիքի օպերի կատարված այլ ձեռնարկումների, 1963—1964 թթ. ՀՍՄԷ ԳԱ բիոթիմիայի ղարտատորիային (այժմ՝ ինստիտուտ) և մի շարք բժշկական հաստա-

¹⁰ Տե՛ս ՀՍՄԷ ՀՍՍԸ ՊԵԱ, ք. 876, ց. 2, գ. 3, թ. 12—14:

¹¹ Տե՛ս նույն ակղում, ց. 4, գ. 17, թ. 16—17:

¹² Տե՛ս նույն ակղում, ց. 2, գ. 26, թ. 37:

սովյունների համար արամադրել է 60 հազար զոյար, որով արտասահմանում զնվել են առաջնակարգ զործիրներ ու սարքավորումներ⁹²։

1965 թ. Երևանի նոր Մալաթիա թաղամասում բացվեց Կույանուն արդիական կլինիկական հիվանդանոցը, որի բժշկական սարքավորումները շուրջ 30 հազար զոյար արժողությամբ, հասկացրել է Մալաթիա կրթասիրաց միությունը։ Մինչ այդ նոր Մալաթիայի դորոցի համար միությունը ուղարկել էր 20 հազար զոյարի երաժշտական զործիրներ։ Ընդանոթապես, մինչև 1966 թ. այդ քնկերությունը նոր Մալաթիայի և Սովետական Հայաստանի մի շարք հաստատությունների ու այլ ազգազու նպատակների համար արամադրել է մոտ 500 հազար զոյար⁹³։

Հաճախ Հայրենակցական միությունը 1965 թ. բժշկական զործիրներ ուղարկեց նոր Հաճըրի հիվանդանոցին։ 1968 թ. ես այդ միությունը 5 հազար զոյար արժողությամբ բժշկական զործիրներ նվիրեց Եուլի հիվանդանոցին⁹⁴։

Ստանալով Հայրենիքի՝ բաշխերանքը, Արարկիցիներին Հայրենակցական միությունը Երևանի «նոր Արարկի» քիմիական շոր մաքրման ձեռնարկությանը նվիրեց մի ամբողջ ֆարքիայի սարքավորում⁹⁵։

Հայրենի գիտահետազոտական և ուսումնական հաստատություններին զենահատիչ նվիրներ են տվել նաև Տարոն-Տուրուբերանի, Կապուրականի, Համարալուցիական, Համաներզնկացիական, Գառնեի, Կեսարիայի ու այլ Հայրենակցական միություններ և թաղամայրիկ անհատներ։

Այսպիսով, սփյուռք—Հայրենիք կապերի սերտացման շնորհիվ թաղականին աշխուժացավ Հայրենակցական միությունների գործունեությունը։ Երանց զարման վերաշինողը Հայրենիքի իրենց ուներին ներածին շափով սկսեցին կառուցողներ, նոր բնակավայրերի հիմնադիրներ, մերևներ ու սարքավորումներ մասակարարողներ, արդյունաբերության նոր էջուղերի զարգացմանը նպաստող կազմակերպություններ։ Իհարկե, այդ ամենը բնավ հարթ ու խաղաղ, հեշտ ու հանդիսա չի ստացվել։

Լարկ է եղել հաճախ այդ ճանապարհին հաղթանարև շատ աղքեյներ ու խուլըզուներ, որպեսզի Հայրենակցական միություններ որդերին գործունեության նման հնչառ ուղեցին։

Հայրենակցական միություններից շատերն ունեն իրենց սպաղիր պարբերականները («նոր Արարկի», «նոր Արարապի», «նոր Այնթապ», «նոր Մալաթիա», «նոր Հաճըր» և այլն), որոնցում ոչ միայն արտացոլվում է այդ միությունների գործունեությունը, այլև մեծ տեղ է արժում Սովետական Հայաստանի առաջընթացը լուսարանող էջուլների պրոպագանդանքը. կոչ է արվում համախմբվել Հայրենիքի շուրջը։ Գծվար է գերազանհասել այն շարժումը, որ Հայրենակցական միությունները ծավալել են մայր Հայրենիքի շուրջը սփյուռքահայությանը համախմբելու և հայապահպանության գործը հաշտությամբ առաջ տանելու ուղղությամբ։

Սփյուռքի կոմիտեի, առաջադիմական կազմակերպությունների, մասնակցության Հայրենակցական միությունների ու երանց սպաղիր որդանների ծավալված բեղուն գործունեության, ձեռնարկած գործնական միջոցառումների շնորհիվ վերջին տարիներին որոշակի կազմալուծում է նկատվում սփյուռքահայության գաշնակցության աղքեյության տակ գանձված խաղերի մեջ, եթե գաշնակցության զնկավարությունը առաջվա նման շարունակում է իր հակառակուրդը, ապա երկար տարիներ նրա աղքեյության տակ եղած և Հայրենիքի հետ կապեր չունեցած որոշ խաղեր ու շարքայակներ այժմ փոխել են իրենց վերաբերմանը Սովետական Հայաստանի հանցեպ։ Ետներն սկսել են թղթակցել կոմիտեի հետ, խեղաբում են իրենց ուղարկվել Հայաստանյան մամուլ ու գրականություն, ծախեթանում են Հայրենիքի կյանքին, ուրախանում և հպարտանում են նրա հաջողություններով։

Երկար ժամանակ գաշնակցության աղքեյության տակ զրտնըված Տարոն-Տուրուբերանի, Մորենիկի, Համալուսապուրականի, Համարալուցիական, Քղիի և այլ Հայրենակցական միություններ վերանայել են իրենց գործունեությունը, ովելի մերևնել Սովետական Հայաստանին, շատ հարցերում համազորակցության մեջ մտել նրա հետ։

Նույնիսկ գաշնակցության զանգվածային կազմակերպություններին, որը սփյուռքահայ զանգվածային կազմակերպություններին է (70-ական թվականների սկզբին այն ուներ շուրջ 16 հա-

⁹² Տե՛ս Եուլի տեղում, Թ. 33—34։

⁹³ Տե՛ս Եուլի տեղում, գ. 5, Թ. 41—42։

⁹⁴ Տե՛ս Եուլի տեղում, գ. 26, Թ. 9—10։

⁹⁵ Տե՛ս Եուլի տեղում։

զար անդամ է 95 բաժանմունքներ տարբեր երկրներում), Հայրենիքի հետ կապեր հաստատելու յուրը փորձեր է կատարում⁹⁶։

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանի հետ սփյուռքահայության կապերի սերտացման շնորհիվ նկատելիորեն խորացվել են դաշնակցական ղեկավարության հակասովետական դիրքերը։ Իր ազդեցության տակ եղած մասսաներին լիովին շփոթեցնելու նպատակով դաշնակցական մամուլը հարկադրված է իր էջերում որոշ անջ հասկացնել Սովետական Հայաստանի նմանումներին, մի բան, որն առաջնորդում քննով չէր նկատվում։ Սակայն դա բոլորովին չի նշանակում, թե դաշնակցությունը հրամարվում է հակասովետիզմի իր գլխավոր գծից, ուստի պայքարը նրա դեմ անհրաժեշտ է հետևողականորեն շարունակել։

Վերջին տարիներին բավականին սերտ գործնական կապեր են հաստատվել Սփյուռքի կոմիտեի և Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ԸԲԸՄ) միջև։ ԸԲԸՄ ներկայումս զարգեցանալու էլ մեծ նշանակություն է հեղինակավոր կազմակերպություններից մեկն է։ Այն աշխարհի 20 երկրում ունի շուրջ 180 մասնաճյուղ, որոնցում միավորված է ավելի քան 20 հազար մարդ։

Գնդի Հայրենիքը Բարեգործականի գերաբերմունքի մեջ նոր փուլի սկիզբ հանդիսացավ 1969 թվականը, երբ մայիսին Փարիզում կայացած նրա համագումարին մասնակցեց Սփյուռքի կոմիտեի պատվիրակությունը, որի կազմում էին կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազատյանը և նախագահի անդակալ Վահագն Դավթյանը։ Բարեգործականի պատմության մեջ դա առաջին դեպքն էր, որ մայր Հայրենիքի ներկայացուցիչները մասնակցում էին նրա համամոզովին։ Այդ համագումարն անցավ Հայրենասիրական ջերմ մթնոլորտում, գրեթե ընդ ամբողջով և մեծ սերն ու համակրանքը, որ տածում են սփյուռքահայ զանգվածները Հայրենիքի նկատմամբ։ Դրանով պետք է բացատրել նաև այն իրողությունը, որ մասամբ վերանայվեցին Բարեգոր-

ծականի կանոնադրության մեջ 1955 թ. ի վնաս Հայրենիքի կատարված փոփոխությունները⁹⁷։

Վերջին տարիներին Բարեգործականի ղեկավարության ղեկի Հայրենիքի կատարած շրջադարձը, նրա որդեգրած ճիշտ ուղիներից դուրս շափած նպատակը նրա հեղինակության անհնար ճշրջադարձը դրական օրինակ հանդիսացավ նաև սփյուռքահայ այլ կազմակերպությունների ու հոծ զանգվածների համար։ Նրանք հանկեին Բարեգործականի սեռան այն կազմակերպությունը, որը հետևողականորեն պայքարում էր Հայաստանի դեմքում, հայ մշակույթի զարգացման ու արածման, սփյուռք—Հայրենիք կապերի սերտացման համար։ ԸԲԸՄ իր արածագրության տակ եղած միջոցներով նյութական որոշակի օգնություն է ցույց առել սփյուռքահայ կազմակերպություններին, հատկապես զոլոցներին, ստարում Հայրենասիրական ուժերի գործունեությանը։ Տարեցտարի ափելանում են Բարեգործականի կողմից կատարվող նյութական հատուցումները, այսպես, նրան 1967 թ. սփյուռքահայ համայնքների կարիքների համար— նա ծախսել է 925351 դոլար, ապա 1971 թ.՝ 1 միլիոն 636 հազար դոլար, որի պատկանելի մասը՝ 1 միլիոն 242 հազար դոլարը, կրթական նպատակներով⁹⁸։

ԸԲԸՄ ղեկավարությունը միաժամանակ խորապես զիտակցում է, որ սփյուռքահայության կրթական, մշակութային ու մյուս կարիքների համար գործադրած ջանքերը իմաստավորվում են մայր Հայրենիքի գոյությանը։ Բարեգործականի կենտրոնական վարչության նախագահ Ալեք Մանուկյանը, գեահատակ Հայրենիքի ղեկը սփյուռքի կյանքում, ասել է. «Հայրենիքը Հայաստանի պատմության գլխավոր կղզին է։ Սփյուռք—Հայրենիք կապերի ընդլայնումը շատ զրական գործ կատարեց գաղթաբյուրեղներին մեջ, սփյուռքի ազգային կյանքը մեծապես աշխուժացավ հատկապես վերջին տասնամյակին։ Խոսելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում մասին, կոչվեմ նշել, որ նրախաարդյունական շրջանակին մեջ հիմա մեծ հետաքրքրություն ստեղծված է Հայրենիքի, Հայկական, հայ մշակույթի հանդեպ, քան մ.թ. որ առաջ նկատելի չէր։ Ասիկա մեծ մասամբ արդյունք է նրախաարդական խմբերու ղեկի Հայրենիք կատարած այցելություն-

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 4, ք. 17, թ. 21։

⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, ք. 39, թ. 14—22։

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 5, ք. 209, թ. 3—4։

եր: Աներ կվերացանան զտեղեղզամ, հարառ այն զհաակ-
ցութիամբ, որ իրեն ալ հարիներ ու պետականութեան ունին,
բարձր մշակութի: Եվ այս խանգաճառութեան զիրեն կմտեղ-
նն հայ կյանքին⁹⁹:

Սփյուռքում զորոզ մյուս խոշոր բարեգործական հաստա-
տութեանը կհարանի Գալուստ Կուլպենկյան հիմնարկութեանն է,
և, որն ստեղծվել է 1955 թ. և հարող տարի հաստատվել պր-
տուկայական կառավարման կողմից: Գ. Կուլպենկյանը, լի-
նելով Իրաքի նավթային ընկերության բաժնետերերից մեկը,
ստացել է ընդհանուր շահութի 5% և զարնել աշխարհի հինգ
նշանավոր հարուստներից մեկը: Իր մահվանից մի փոքր առաջ
Գ. Կուլպենկյանը կազմել էր իր կտակը, որի համաձայն ստեղծ-
վելու էր «Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեանը»: Այն ֆինանսա-
պես հզոր բարեգործական մի հաստատութեան է և իր մեկ մի-
լիարդ զուլար կազմող հիմնադրամով զերում է միայն Ֆորդի
ու Ռոլֆելլեր ներդրումների բարեգործական միութեաններին և
հետագայում էլ բարեսիրական, մշակութային ու գիտական
նպատակներ: Թեպետ կտակարարը հայկական ձեռնարկների
համար հատուկ զրամազուրի չէր նախատեսել, այնուամենայ-
նիվ, հետագայում հիմնարկության զարույթյունը ծնունդ տվեց
հայկական ձեռնարկներն կազմող բաժնին, որը միջոցներ է
հատկացնում հայազգեսական նպատակների իրականացմանը:
Այդ բաժինը, որը վարում է Գ. Կուլպենկյանի նորորդի Ու-
պեր Կուլպենկյանը, իր հայրենասիրական պարտքն է համար-
ում օգտակար լինել նաև Սովետական Հայաստանի գիտական,
ուսումնական, անողջապահական ու մշակութային հաստատու-
թեաններին:

Գ. Կուլպենկյանը հարում էր ռաճկավար ազատական կու-
սակցութեանը, ուստի բնական է, որ նրա հիմնարկութեան հաս-
կապես հայկական բաժինը ևս զտնվում է ռաճկավարական շքր-
չանների ազդեցության տակ: Հիմնարկության հարստութեանը
տարեկան միջին հաշվով անում է շուրջ 70 միլիոն զուլարով:
Հայկական նպատակների համար հատկացված հիմնադրամը հաս-
նում է մոտ 300 միլիոն զուլարի, որը տարեկան մինչև 12 մի-
լիոն զուլար տոկոսային շահութի է բերում¹⁰⁰: Հայկական ձեռ-

նարկների զմով առ 31-ր զեկտեմբերի 1964 թ. հիմնարկութեանը
ծախսել է ալիքի բան 7 մլն զուլար: Սփյուռքահայ կրթական ու
մշակութային կարիքների համար այդ հիմնարկութեանը տա-
րեկան հատկացնում է մինչև 1,5 միլիոն զուլար: 1959 թ. հիմ-
նադրվել է հատուկ մատենաշար՝ հայերեն և օտար լեզուներով
հայ մշակութի, լեզվի, բարագործութեան, հայոց պատմության
ու գրականութեան վերաբերյալ ուսումնասիրութեաններ և հին
ձեռագրեր հրատարակելու նպատակով¹⁰¹:

Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեանը հատկացումներ է կա-
տարում նաև 2002 ԳՊ մի շարք ինստիտուտներին, նրանի պե-
տական համալսարանին, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենա-
նազարանին, Ալ. Մյանսկիային անվան հանրային գրադարա-
նին, պատմական հուշարձանների պահպանության ընկերու-
թեանը, էլմիամնի Ամենայն հայոց կաթողիկոսութեանը և այլ
հաստատութեանների՝ նրանց համար արտասահմանյան ար-
քազորումներ և գրականութեան ձեռք բերելու նպատակով: Հիմ-
նարկութեան հայկական ձեռնարկների բաժինը Սովետական Հա-
յաստանի տարրեր հաստատութեաններին կատարվող հատկա-
ցումները զիտում է ոչ թե որպես օգնութեան, այլ՝ մասնակցու-
թեան հայրենի երկրի վերելքն ու անողջապահութեանը:

Գ. Կուլպենկյան հիմնարկութեան հետ հաստատված կա-
պերի շնորհիվ հանրապետության մի շարք ուսումնական, գի-
տական, մշակութային ու անողջապահական հիմնարկներ տա-
րեկան մինչև 250 հազար զուլար արժողության արքազորում-
ներ և գրականութեան են ստանում: Հիմնարկութեանը 1965—
1968 թթ. ընթացքում միայն պետական համալսարանի, մատենա-
նազարանի, բժշկական, ֆիզկուլտուրայի, պարտիմիայի, կար-
գեոլոգիայի և արտի գիտարժուութեան ինստիտուտների, 2002
ԳՊ հիմնակազմ գրադարանի, հանրային գրադարանի, 2002
պատմական հուշարձանների պահպանության ընկերութեան և
2002 անողջապահության միմիսարութեան հակատարերկույց-
ային զիսպանների համար որպես նվեր ուղարկել է 503 հա-
զար զուլար արժողությամբ արքազորումներ և գրականու-
թեան¹⁰²:

⁹⁹ Նույն տեղում:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 41, ք. 22—26:

¹⁰¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, գ. 669, ք. 11:

զգացանքմանը, որը նույնպես կարեոր նշանակություն ունի ազգայնացմանն նմաթ:

Միջուրաճայ մշակութային միությունները, առաջադեմական ալլ կազմակերպություններ չեն նամադրածկցած, ամեն տարի նանդիաբար կերպով նշում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ Նոյեմբերյան, Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի տարեդարձները և ալլ նշանավոր սարքիվեր ու իրազարմություններ: Նրանց շանքերով Համազգային հրաշալի տանի վերածվեց Երևանի 2750-ամյակը: Այն հայրենասիրական լայն շարժում առաջացրեց սփյուռքաճայ բոլոր զաղթուախներում:

Հատկապես վերջին տարիներին սփյուռքաճայ առաջադեմական կազմակերպություններն ու մասնաբաժաններին կողմից հայրենիքի օգնութայն նպատակալաց կերպով սրուպազանդում է մեր ազգային մշակութայն: Մի շարք զաղթուախներում սպազորվել են մեծ թվով բաղիկներ, ալլրոմներ, գրքեր, ուսումնասիրութայններ, կազմակերպվել են ցուցադրանքներ, փառասուներ՝ նվիրված Հայ սովետական ու զրականութայնը: Կարելի է հիշատակել Անն Ջավեն Սուրենլլայանի կողմից «Մասունցի Դավիթ» կոստի թարգմանությունն ու հրատարակութայնը ԱՄՆում, Միշա Գլուսյանի կողմից «Մասունցի Դավիթ», «Լոռվա երեխա» (նվիրված Հովհ. Քումանյանին) և ալլ գրքերի լույս ընծայումը Լոնդոնում, նրա իսկ կողմից հիմնադրված «Մշակուտցու հրատարակչութայնում:

Այլ ուղղութայնք աշխույժ աշխատանք է կատարվում նաև իտալյան զաղթուախում: Վենետիկի Միխիլարյան միաբանութայնը հրատարակել է հայ մանրանկարչութայնի նվիրված շքեղ հատոր, Իտալլայի հայ մշակութային միութայն և մի խումբ ճարտարապետներին նախանձնութայնք միշուալրյան հայկական ճարտարապետութայն ցուցահանդեսներ կազմակերպվեցին Հռոմում և Միլանում, ինչպես նաև ալլ երկրներում: Գրանց ցուցադրվեցին նաև իտալական ուրիշ թաղաքներում: Միլանաճայ զաղթուի և հայ ու իտալացի մի խումբ ճարտարապետների ջանքերով սկիզբ գրվեց Նախկան ճարտարապետութայն պատմութայն զասականգմանը Միլանի և Հռոմի պոլիտեխնիկական ինստիտուտներում: Այնտեղ պատրաստվեցին նաև «Հաղպատ», «Մուսահեն» հուշարձանախմբերի ու «Հայկական խաչարձրերի» զուևավոր ալլրոմները: «Երեւոնի» ընկերութայնը զույս բերեց Հա-

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեութայն մեջ որոշակի աեղ է զբաղեցնում արտասահմանում զոյություն ունեցող մշակութային միություններին, հայկական տների և նույնատեղ ալլ կազմակերպություններին չեն տարզող աշխատանքը: Գրա նպատակն է այլ կազմակերպություններին ցույց տալ այնպիսի օգնութայն, որ նրանց գործունեութայնը զտանա սովին նպատակալաց, սովին բեղմնավոր ու արդյունավետ: Նրանց չեն կապերի ձևերը տարբեր են՝ նամակագրական, ցուցադրական նյութերի տրամազում, փոխալցելութայններ և ալլն: Միտանաստիկարար նրանց ուղարկվում են թերթեր, ամսագրեր, գրքեր, ձայնապետկներ, կինոֆիլմեր, երաճուական գործիքներ, ազգային տարազներ և ալլն: Կոմիտեն իր Ներթին նրանցից ստանում է ճեպույտի հայկական ձևագրեր, ճեստիլ գրքեր, ամբողջական զրագրաններ, թանգարանային սովեթաբար իրեր, նկարներ, քանդակներ, արխիվային նյութեր և ալլ գործեր:

Այլ հայրենանվեր գործում առանձնապես մեծ աշխատանք են կատարում Ֆրանսաճայ մշակութային միությունը, ԺԱՅ-ը, ՅԱՆՅ-երը, բուլղարաճայ «Երևան» մշակութային միությունը, Ամերիկաճայ առաջադեմական միությունը, Միլանի և Լոնդոնի հայ մշակութայն տները, Բելրուսի Վաճան Քերեյան մշակութային միությունը, Ռուսզգայի հայերի ազգային կենտրոնը, Արգենտինաճայ մշակութային միությունը, Մոնրեալի Մամիկանյան մշակութային միությունը, ԱՄՆ-ի պոլյանալ մշակութային միությունը, ՀԵՄՄ տնօրինութայն տակ եզած մի շարք միություններ և ուրիշներ: Գնար է նշել, որ զրանք միտամանակ զրաղվում են Սովետական Հայաստանի տեսնական և մշակութային կյանքի արտագանդումով, զեղազեղեսական ինքնագործունեութայն տարբեր խմբերի կազմակերպումով և ալլ ազգագուտ աշխատանքներով: Մշակութային այլ միությունները ունեն բազմաթիվ երզայախմբեր, պարախմբեր, թատերախմբեր, որոնք տարածելով հայ երգը, պարն ու խոսքը, մի կողմից զառ են պատնում ազգային օգին հայրենիքը չեսու զունվող հայրենակիցներին շրջանում, լլնողնելով, որ նրանց կազմին հարազատ մոզորզի մշակութայն ու կորցնեն ազգային զիմազիձը, իսկ մյուս կողմից՝ նպաստում են հայրենի երկրի նվանումների պրո-

չատանի տեսարանն վաղրերի մեծ քանակությամբ զուսվոր բացիկների տաղարությունը: Շատ գաղթաբնակներում անցկացվեցին Մեսրոպ Մաշտոցի, Սայաթ-Նովայի, Հովհ. Քունանյանի, կոմիտասի հորեղյանները և բազմաթիվ ու բազմաթերույթ այլ միջոցառումներ, որոնք որ-որի ավելի մեծ ծավալ են ստանում և նորանոր շրջաններ ներգրավում այդ ազգանվեր աշխատանքի մեջ:

Վերջին քսանամյակում աշխարհի տարրեր երկրներում ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, ԳՖՀ-ում, Իտալիայում, Ավստրիայում, ԳԳՀ-ում, Չեխոսլովակիայում, Բուլղարիայում, Հունգարիայում, Ռումինիայում և այլուր, մեծ աշխուժություն ապրեց Հայագիտությունը, անախրեթմա հետաքրքրություն առաջացավ հայ արվեստի նկատմամբ: Գրան որոշակիորեն նպաստեց հայ արվեստի նվիրված մի շարք ցուցահանդեսների կազմակերպումը Հռոմում, Վենետիկում, Միլանում, որոնք կրկնվեցին նաև Վիեննայում, Բուենոս Այրեսում, Լիսաբոնում, Բեյրութում, Քեհնդում, Մյունխենում և այլուր: Այդ հետաքրքրությունների անմիջական արդյունքը եղավ հայ արվեստին նվիրված առաջին միջազգային սիմպոզիումը 1975 թ. Նուրիսի, Խաչադանի Բերգամո քաղաքում: Այդ օրերին այնտեղ բացվեց նաև IV—XVIII դարերի հայ Հալարադարաստությունը նվիրված ցուցահանդես: Գիտաժողովի աշխատանքներին մասնակցեցին 14 երկրների 120 գիտնականներ: Գիտաժողովին զործուն մասնակցություն ունեցավ Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պատմիչությունը: Գիտաժողովի և ցուցահանդեսի պատվավոր հանձնարարի կազմում ընտրված էին նաև Իտալիայում ՍՍՀՄ զննարան Ե. Ռիմոլը, ՄՍՍՀ ԳԱ պրեզիդենտ Վ. Հանքարևումյանը և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համապատասխանը: Գիտաժողովը յայն արձանդան գտավ մասնաշրջան¹⁰⁰:

1978 թ. սեպտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ հայ արվեստին նվիրված միջազգային երկրորդ սիմպոզիումը, որին մասնակցում էին գիտնականներ Սովետական Միության 12 քաղաքներից և արտասահմանյան 19 երկրներից: Գիտաժողովի աշխատանքներն անցան 5 մասնաշրջանում, ուր լսվեցին 138

զեկուցումներ: 1981 թվականին Իտալիայում տեղի ունեցավ 3-րդ սիմպոզիումը, որը նույնպես կարևոր դեր խաղաց հայ արվեստի ուսումնասիրման ու պրոպագանդման գործում:

Հայ կյանքի, մասնավորապես սփյուռքում տարվող աշխատանքների աշխուժացման իմաստով կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հայ երաժշտությանը նվիրված սիմպոզիումը, որը մեծ կազմակերպվածությամբ տեղի ունեցավ 1978 թ. ամառը Անգլիայում, լեզոսին հայ երաժշտության ինստիտուտ կոլվոզ ընկերության նախաձեռնությամբ¹⁰¹:

Նման կարգի միջոցառումները ազգային ինքնաձևանաչման ու հարստության յայն ճարտագորություններ են ստեղծում սփյուռքում ուժացման ուղին ընկած բազմաթիվ հայերի հասարակ, ուստի զրուսեց նշանակությունը դուրս է գալիս գիտական նեղ շրջանակներից և ստանում բաղաբաղական կարևոր իմաստ, նպաստում ազգապաշտպանման կենսական գործին:

Սփյուռքի կոմիտեի և համապատասխան այլ կազմակերպությունների զրոպեան աշխատանքներից է նաև օտարության մեղեկած հայկական մշակութային արժեքների հայրենադարձության կազմակերպումը: Ահա մի հասկացողություն էս, որը արտասայտում է ոչ միայն մեր աշխարհասփյուռք քույրերի ու եղբայրների, այլև նրանց ստեղծած հոգևոր արժեքների տունդուրը: Սփյուռքի կոմիտեի և հանրապետության այլ կազմակերպությունների ձեռնարկած միջոցների, ինչպես նաև արտասահմանում գործող մշակութային, հայրենակցական, բարեգործական միությունների ու անհատների հայրենասիրական ջանքերի շնորհիվ, հասկացված վերջին քսանամյակում բազմաթիվ հայերն ձեռագրեր, գրքեր, արխիվային վավերագրեր, արվեստի գործեր ու այլ արժեքներ փրկվել են անխնայափելի կորստից և առհավան հանգրվանել մայր հայրենիքում:

Այսպես, Ֆրանսահայ մշակութային միության վարչության շնորհիվ Հայաստան են ուղարկվել Արշակ Չոպույանի, Վահան Մալեդյանի, Սեմայի (Գեղամ Աթմաչյան), Զապել Ծապույանի, Անն Մեսրոպի, Երվանդ Ճյուճեբյանի և այլոց արխիվները, քանդակագործ Հակոբ Գյուրջյանի 300-ից ավելի

¹⁰⁰ Տե՛ս «Մեղադատված Հայաստան», ամսագիր, № 12, 1978 թ., էջ 11—17, 24—25:

¹⁰¹ Տե՛ս նախ սեղում:

աշխատանքները, Հովհաննես Ալվազովսկու 40-ից ավելի նկարները և այլն¹⁰⁷։

Արխիեպիսկոպոս ինչպես նաև այլ ցեղային արժեքավոր նյութեր են ստացվել նաև Բուլղարիայի, ԱՄՆ-ի, Մեքսիկոյում ու Միջին արևելքի հայկական գաղթականներից։ Հայրենի կառավարությունը միշտ էլ բարձր է գնահատել սփյուռքահայ կազմակերպությունների հայրենասիրական շանքերը։ Դրա արտահայտություններից մեկը եղավ Ֆրանսիայի մշակութային միության, աշխատանքի արվեստի բարձր գնահատականը՝ 1974 թ. Հայկական ՍՄՀ Գերագույն սովետի նախագահության պատգամով պարգևատրումը։ Մի խումբ սփյուռքահայ գործիչներ նույնպես պարգևատրվել են ՍՄՀՄ շքանշաններով և արժանացել 2002 պետական մրցանակներին։

Հայրենիքի հետ սերտ կապերի մեջ է սփյուռքահայ նկարիչների մեջը մեծամասնությունը։ Երանցից շատերը (չուր 70 նկարիչ ու քանդակագործ), սկսած 1964 թ. Սփյուռքի կոմիտեի միջոցով Իրենց լավագույն գործերից մի քանիսը նվիրել են Հայրենի Յանգարաններին ու պատկերատախտակներին։ Ֆրանսիայի նկարիչ Արմիսը (Արմենակ Մոխրյան) Հայրենիքին է նվիրել 30 կտավներ ու զմանկարներ, Գարիա Կամարակյանը (Ֆրանսիա)՝ իր Իրանայի քանդակները, Երևա Գապարյանը (ԱՄՆ)՝ 15 զեղանկար և այլն¹⁰⁸։ Մեծ թվով նկարիչներ ու քանդակագործներ, այց թվում Գառուկ (Գուրգեն Ղուլումյան), Զարեհ Մուրադյան, Երչար (Խաչատուր) Փերանյան, Արտավազ Գերգյուրյանը, Պուլ Կիրակոսյանը, Կերոզ Հակոբյանը (Ֆր.), Նվարդ Զարյանը, Փակ Օրսուզյանը (Բուսիա), Նունուֆար Պողոսյանը, Ամեն Տարսուկին, Խորեն Տեր-Հարությունյանը, Մինաս Մինասյանը (ԱՄՆ), Օնեկի Ալզումյանը (Անգլիա), Ալեքսանդր Սարուխանը, Միսոն Մամոնյանը (Նիդերլանդ), Վազգեն Քուլումբյանը (Իրան), Կարպիս Ղազարյանը (Շվեյցարիա), Նրբան Պողոսյանը (Իրաք), Չիկ Տամարյանը (Ռումինիա) և շատ ուրիշներ Սփյուռքի կոմիտեի նախաձեռնությամբ եղել են Հայրենիքում և, ստանալով Հայաստանի նկարիչների միության օժանդակությունը, Իրենց անհատական ցուցահանդեսներն են ունեցել Երվանում։ Հայրենիքում կազմակերպվել է նաև Իրանահի, Սի-

րիայի և Նիդերլանդի 14 հայ նկարիչներին կոլեկտիվ ցուցահանդեսը¹⁰⁷։

1969 թ. Սփյուռքի կոմիտեի ներանում կազմակերպեց նկարիչներ Բուլղանց Քոֆալյանի և Ռիչար Փերանյանի (Ֆրանսիա), Մարտա Մեդիկյանի (Բուսիա), Սուրբ Մամյանի (ԱՄՆ), Կասպրահայ անձանի լուսանկարիչ Արթին Գաբուրի (Հարավային Գաբորյան) զեղանկարներին, զբոսնական գործերի և զունավոր լուսանկարներին ցուցահանդեսները, որոնք լայն արձագանք գրանցեցին հայրենիքում և թե՛ սփյուռքում։

Հայրենիք այցելած զեղանկարիչներն ու մյուս արվեստագետները այտեղ ոչ միայն ծանոթանում են հայրենի երկրին, նրա նվաճումներին, այլև ստանում են ստեղծագործական նոր լինք, նկարում են Հարազատ երկրի բազմաթիվ տեսարաններ ու մարզկանց և դրանք ցուցադրում սփյուռքում։ Կարչիկ է նշել, որինակ, նկարիչ Զարեհ Մուրադյանին, որը Ֆրանսիա վերադառնալուց հետո ստեղծեց հայրենի ընտանիքներին մի ամբողջ շարք և դրանք ցուցադրեց բազմաթիվ երկրներում։ Նույնը կարելի է ասել նաև եղբորսահայ նկարիչ Օնեկի Ավետիսյանի, ամերիկահայ քանդակագործ Խորեն Տեր-Հարությունի, արվեստագետ-լուսանկարչի։ Հովհաննես Չերչյանի (Իրանահ), ամերիկահայ Հարություն Չուլպի (Չուլպիս), Լիբանանահայ Կիլոսեմիսյուր և օպերատոր Վահն Մուրյանի և այլոց կատարած աշխատանքների մասին։

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն նախապատրաստական լայն աշխատանք կատարեց Վ. Բ. Լենինի փնջոյան 100-ամյա շորքյանը հայկական գաղթության հիմնրում պատշաճ մակարդակով նշելու համար։ Նախօրոք կազմված պլանի համաձայն կոմիտեի կողմից սփյուռքահայ առաջադեմական կազմակերպություններին, երիտասարդական ու մշակութային միություններին ուղարկվեցին զբոսնական լուսանկարների ցուցահանդեսներ, բուլլետեններ և այլն։ Կոմիտեի մամուլի բաժինը սփյուռքահայ առաջադեմական մամուլի և սուրիստամբերի 80 հասցեներով ուղարկեց լենինյան թեմաներով բազմաթիվ հոդվածներ, զեղարվեստական ստեղծագործություններ և այլ նյութեր¹⁰⁸։

¹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 2, գ. 43, ք. 16—17։

¹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 11, ք. 1—18։

Ափյուրահայ առաջադիմական կազմակերպություններն ու մամուլը բառ արժանավունջ եղեցին Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակը, և արտասահմանյան տասնյակ երկրներում ազդող հայությունը մասնակից եղավ պատմական այդ կարևոր իրադարձությանը: Պատահան կերպով վեր հանվեց հայ ժողովրդի փրկության ու Մովսեսիան Հայաստանի սահըմման գործում Վ. Բ. Լենինի վճռական դերը, նրա անմար գաղափարների կենսագործումը Հայաստանում:

Վ. Բ. Լենինի, որպես բուր ճնշված ժողովուրդների անկեղծ բարեկամի, ծննդյան հարյուրամյակը հատկապես մեծ շուրջով տունվեց ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Իրանանի, Եգիպտոսի, Արգենտինայի և այլ երկրների հայկական գաղթօջախներում:

Փարիզում հրատարակվող «Աշխարհ» առաջադիմական թերթը լենինյան օրերին իր 15 համարումում ապագան շարժմանը մտադրող փրկությունը գերնագրով քննարանակ հողվածաշար, այն ուղեկցելով Վ. Բ. Լենինի կենսագրականով և բազմաթիվ լուսանկարներով: Բնյութի հնչակյան «Արարատ» թերթը 1970 թ. ապրիլի 3-ի համարում ապագրել էր լենինյան հանդիսությունների լիբանանյան հանձնաժողովի մշակած միջոցառումների մասին մանրամասն հաղորդագրություն, ապա թերթի մի ամբողջ համար նվիրել Վ. Բ. Լենինի կյանքին ու գործին: Թերթի 1970 թ. ապրիլի 22-ի համարում ապագրված էր Վ. Բ. Լենինին նվիրված «Ամանահայության գափնեկերը» գերնագրով ուղագրավ առաջնորդողը:

Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակին լայնորեն անդրադարձավ նաև Բելյութի ռամկադարական «Հաթթոն»-ը: Բելյութում բացելով Վ. Բ. Լենինի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայկական հանդիսությունները, առաջադիմական գործիչ Պարույր Իրեցյանն առաջ. «Եթե ուրիշ ազգեր ու ժողովուրդներ օղաված են լենինիզմին՝ իրենց պայքարի որոշ հանգրվաններում, մենք Հայերս մեր Հայրենիքին ներկա ամբողջ գոյությունը կպարտեն լենինյան գաղափարներնու հաղթանակին: Առայց Լենինի ղեկավարած Հոկտեմբերյան հեղափոխության մենք չլինք ունենար մեր սրբիքի, մեր սրանչելի Մովսեսական Հայաստանը»¹⁰⁰:

ԱՄՆ-ում լույս տեսնող առաջադիմական «Լրաբեր» թերթը,

բացի մի շարք համարներում Վ. Բ. Լենինի մասին հրատարակած բազմաթիվ նյութերից, մի առանձին համար նվիրեց նրա ծննդյան 100-ամյակին: Վ. Բ. Լենինի հեղափոխական գործունեությանը, ճնշված ժողովուրդների ճակատագրում նրա խաղացած դերին հանդամանորեն անդրադարձան նաև Բուենոս Այրեսում՝ «Սեանն» ու «Շարժում», Կահիրեում՝ «Արևիկ» ու «Հասկիլը», ԱՄՆ-ում՝ ռամկադարական «Պայքարն» ու հնչակյան «Երեսասարգ Հայաստանը» և փյուրահայ շատ ուրիշ պարբերականներ:

Ափյուրահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեության մեջ կարևոր տեղ է գրաղեցնում փյուրահայ արվեստագետների, երգի-պարի անամուրչների և թատերախմբերի էլյուսների կազմակերպումը հայրենիքում: Կոմիտեի և կուլտուրայի միենարության համառոտ շունքերով Մովսեսական Հայաստանում կազմակերպվել են փյուրահայ նշանավոր երգիչ-երգչուհիներ Լիլի Չուպույանի, Լուսի Իշխանյանի, Ժան Ամուսյանի, Լուիզա Պոզպույանի, Եռոյ Ալեյուտերի, Ռուզի Արմենի, Լուսին Ամարայի, Սոնա Չաղարյանի, Արփին Փենչևանյանի, Մայրլ Քոմոյանի, Փիրույր Սերգոյանի, Կին Գուրյանի, Էլիզ Քաշչյանի, Անգինե Մուրադյանի և ուրիշների մենահամերգները:

Հայրենիք այցելած փյուրահայ ղեկարգմեսական խմբերի թվում եղել են «Սոսի» պարի խումբը (Ֆրանսիյո), Եղիշ Հարութի թատերախումբը (ԱՄՆ), «Երանն» պարի խումբը (Բուլղարիկ), Հայկուհի հայ մարմնամարզական միության «Ռուպի» էստրադայան նվագախումբը և այլն:

1972 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին հայրենիքում հյուրընկալվել և հանրապետության մի շարք քաղաքներում ներկայացումներ է տվել Բելյութի ՀԲԿՄ հայ երիտասարդաց ընկերության «Կաշում» Փոփոկյանս թատերախումբը: Այդ կարգի միջոցառումների շարքում հատկապես նշանակալից էր բուլղարահայ ինքնագործունեության խմբերի այցը հայրենիք՝ 1967 թ., Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության 50-ամյակի կազմակերպումը: Բուլղարահայ սերնան մշակութային միության նախաձեռնությամբ ավելի քան 500 հոգի

¹⁰⁰ Տե՛ս «Մովսեսական Հայաստան», ամսագր. N 4, 1971 թ., էջ 5, ևս՝ 2002 ՀԿՄ ՊԿՍ, ք. 875, ք. 4, ք. 52, ք. 21:

բարեկամութեան հասուց զնացցով ժամանեցին Երևան և 10 օր շարունակ ելուցներ ունեցան Հանրապետությունում: Մուսեի, Առֆնայի, Պլովզիզի բառաձայն երգչախմբերի, Վանաչի, Շուսենի երգի-պարի անսամբլների համերգները և Թատերախմբերի ուշագրավ բեմադրությունները մեծ բազմականոնություն պատճառեցին ունեկդերներին¹¹⁰: Գրանք միաժամանակ զրևտերցին այն մեծ ուշադրության արդյունքները, որ Հյուսիսկալ թուլզար մուզիկային ու կուսակարությունը ցուցարկում են բուզարա-հայ աշխատավորների և հայկական մշակույթի նկատմամբ:

Սփյուռքի կոմիտեի աշխատանքի կարևոր բնագավառներից մեկը եղել է սովետահայ զեղարվեստական, երիտասարդական, մարզական խմբերի, առանձին արվեստագետների, լրագրողների, գրողների, մշակութային, հասարակական գործիչների պատվիրակությունների այնչլությունների կազմակերպումը սփյուռք:

Անցած շրջանում սփյուռքահայ մի շարք կազմակերպությունների օգնությամբ հնարավոր եղավ սփյուռք ուղարկել Ք. Ալիսուլանի անվան երգի-պարի լատստակափոր անսամբլը (Միրիա, Լիբանան), պետական պարի անսամբլը (Աֆրիկայի մի շարք երկրներ, Իրան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ-ն և այլն), Գ. Սունդուկյանի անվան զբոսապահական Թատրոնը (Միրիա, Լիբանան, Բուլղարիա), զեղարվեստական մի քանի խմբեր (Ֆրանսիա, Բուլղարիա, Ահաթան, Լուսաբիթ), մեծակատարներ (ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Վանազա), դասախոսներ (Լիբանան, Միրիա, Ֆրանսիա, Բուլղարիա), գրողներ (Լիբանան, Միրիա, Ֆրանսիա, Լուսաբիթ, Եգիպտոս, Անգլիա), գիտնականներ (Ֆրանսիա, Անգլիա, Միրիա, Լիբանան, ԱՄՆ, Եգիպտոս, Իրաք, Եվրոպա, Իտալիա), հասարակական, բարոյական գործիչներ, լրագրողներ (Իրան, Լիբանան, Եգիպտոս, Իրաք, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Վանազա, Քուրդիա, Լուսաթան, Իտալիա, Բուլղարիա, Լուսաբիթ), մարզական խմբեր (Միրիա, Լիբանան, Իրան, Ֆրանսիա, ԱՄՆ), բժիշկների խմբեր ու պատվիրակություններ (Միրիա, Լիբանան, ԱՄՆ), որոնք հնչադական զեբ են խաղացել ոչ միայն Սովետական Հայաստանի նվաճումների, հայ մշակույթի պրոպագանդան, այլև հայրենիք—սփյուռք տանչությունների ամրապնդման, սփյուռքահայ լայն զանգվածներին մայր

հայրենիքի շուրջը համախմբելու և հայապահպանության գործին նպաստելու ուղղությամբ¹¹¹: Հայրենի ծիծեռնակների այցը իսկական տանկական մթնոլորտ է ստեղծում գաղթաբախներում: Սովետահայ զեղարվեստական ու մարզական խմբերի ամեն մի ելույթ վեր է ածվում հայրենի երկրի նկատմամբ անկեղծ սիրո և նվիրվածության վառ ցույցի: Ահա թե ինչ է գրել Վարթեսը թերթը Գ. Սունդուկյանի անվան Թատրոնի բելյուսության Հյուսիսայգրի մասին. «Երբք շարաթ շարունակ Սունդուկյանի Թատերախումբը առանց բուց մը իսկ զանց առնելու ամբողջ Հայաստանը փոխադրած էր Պելյուսի սրտի վրա և ամեն զիշեր, երբ հոգնարնկ մարդիկ իրենց քայլերը կուղղեին զպի համասարջ մը, ամեն անգամ կունենեին պատրասք, թե Հայաստան այն կերթային ամեն զիշեր: Այ կվերանորոգեին, անսահման ուժ կատանային «փորրիկ Հայաստանին» այնք իթթալով: Մոռալով իրենց առօրյան, զոյությունը, անոնք կվերածնենին որպես նոր մարդ, որպես «հայ ունեկդի»՝ իրենց հոգիներու մեջ ննջող արձագանքին»՝ զուք մեզի հայ բրիք նորեն...»¹¹²:

* * *

Կոմիտեն լայն կապեր է հաստատել սփյուռքահայ գրական կազմակերպությունների, գրողների և զբաղանագետների հետ: Մի շարք գաղթաբախներում հայ գրողներն ունեն իրենց գրական կազմակերպությունները՝ Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Իրանում, Լիբանանում և այլուր, որոնք իրենց շարքերում միաժողում են առաջադեմական գրողների զգալի մասին: Հայրենիք—սփյուռք կապերի սերտացման շնորհիվ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ սերը, նրա վերելքը և պայծառ ներկան զարմել են սփյուռքահայ գրողների ստեղծագործությունների կարևոր թեմաները: Հայրենիքի նկատմամբ սփյուռքահայ գրողների անկեղծ սիրո զգացմունքները շատ լավ է արտահայտել առաջադեմ բանաստեղծուհի Ալիսիա Կիրակոսյանը «Նամակ առ Հայաստան» թերթվածում: Նրանում բանաստեղծուհին շատ վե՛հ զգացմունքներով երգում է իր երազանքը, իր հավերժ սիրո աղբյուր մայր Հայաստանը, այն երկիրը, որ նա իր մեջ կրում է ամեն

¹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, Բ. 1—100:

¹¹² Նույն տեղում, Գ. 12, Բ. 10—11:

նորեր, ամեն օր, ամեն ժամ, երկիր, որը կա և այլորում է բուրջ հայերի սրտում ու արշան մեջ:

«Երկիր Հայաստան, դու կանչում ես ինձ,
Քեզ է պահանջում ու քեզ է կանչում նաև
արյունս»,—

զրու՞մ է բանաստեղծուհին: Այդ արշան կանչը ներկայումս շատ ավելի կենսական ու զբաղվող է գրքանկ ամեն մի սփյուռքահայի, օտարության մեջ ապրող ամեն մի հայ գրողի, արվեստագետի, գիտնականի, մտավորականի համար:

Սփյուռքի կոմիտեն և Համապատասխան մշուս կազմակերպությունները, սովետահայ պարբերական մամուլը, հեռուդիտանորեն անդարպանակալով սփյուռքի հայ գրողների գործունեությանը՝ գնահատելով նրանց գիտական, ավելի էլ ոգևորում երանց և ուղղում նորանոր հայրենասնովեր գործերի:

Հասկապես վերջին բանամակում սփյուռքահայ գրողների կողմից հրատարակվեցին բազմաթիվ ճանապարհորդական նոթեր, զեղարվեստական-հրապարակախոսական ստեղծագործություններ նվիրված Սովետական Հայաստանին, նրա առաջնությանին: Կարպպես Սիտայի «Տեսա իմ երկիր արևածագը», Վահե Վահյանի «Ոսկե կամուրջը», «Առաջնորդ», Անդրանիկ Անդրևսյանի «Սփյուռքը և Հայրենիքը», «Եսն՛երբ», Մամբ Աբմանյանի բանաստեղծությունները, Հրաչ Զարգարյանի «Նովեաներբյայն խո՛ւրբը», Զարեհ Որբունու «Միևնուսկարերբը», Գուսնիկ Ազգարյանի «Աղբյուր-մեանիմ» զոգարիկ բանաստեղծությունների ժողովածուն, Ավետիս Ալիբաբայանի ակնարկները և բազմաթիվ այլ գործեր կոնկրետ վիթխություններն են այն մեծ սիրտ, որ սփյուռքահայ գրողները տածում են զեպի մայր հայրենիքը:

1967 թ. ՄՍՄՀ մամուլի կոմիտեն հիմնադրեց «Սփյուռքահայ գրողներ» մասենաշարը, որի զբիջով լույս են տեսնում սփյուռքահայ գրողների բազմաթիվ ստեղծագործություններ ոչ միայն մայրենի լեզվով, այլև՝ արևերեն:

Սփյուռքում հայ գրողների ստեղծագործությունների տպագրանակը չի անցնում 500—1000 օրինակից, մինչդեռ հայրենիքում պարբերական մամուլում լույս տեսնելուց բացի, նրանց արձանանում են առանձին զբերով տպագրության՝ տասնյակ հազար օրինակ տպարանակով, մի բան, որը տարագրության մեջ ապրող հայ գրողը նույնիսկ երազել չէր կարող:

Սփյուռքի կոմիտեն և Հայաստանի գրողների միությունը պատշաճ հնով նշել են նաև սփյուռքահայ մի շարք գրողների ճորելյանները (Վահան Մալեղյանի, Միտք Մանուշյանի, Սեմայի (Գեղամ Աբնամյան), Զարուհի Գալսեմբարյանի, Ալեքսանդր Սարոյանի, Վիլյամ Սարոյանի, Վահան Քերեյանի, Արշակ Չապանյանի, Հակոբ Մեմուրյան, Վահե Վահյանի և այլոց), կազմակերպել են նրանց առանձին ստեղծագործությունների հրատարակչական ընտրություններ, գրական երեկոների (Ալիսիա Կիրակոսյանի, Անդրանիկ Անդրևսյանի, Գալուստ Խանենցի, Ռաբեն Մելիքի, Գուսնիկ Ազգարյանի) և այլ միջոցառումներ: Այդ ամենի շնորհիվ սփյուռքահայ գրողների բացարձակ մեծամասնությունը ներկայումս կանգնած է հայրենիքի կողքին, հայրենիք—սփյուռք գերակուտ պատենելի վրա:

* * *

Արտասահմանի հայության կյանքում մեծ կշիռ ունի եկեղեցին, նրա գործունեությունը: Գաղթօջախներում ազգային-համայնքային կյանքը մեծ մասամբ կառուցվում է եկեղեցական կազմակերպությունների շուրջը: Տեղական իշխանությունների հետ, որպես կանոն, հայ համայնքի պաշտոնական ներկայացուցիչը հանդիսանում է հոգևոր առաջնորդը կամ եկեղեցին: Այդ ամենը հաշվի առնելով, Սփյուռքի կոմիտեն իր գործունեության իրականացման ընթացքում որոշակի անուշություններ է ունենում եկեղեցական թվեմի հետ:

Հայ եկեղեցու գերազուրկ կենտրոնը կամ մայր Աթոռ ս. Էջմիածինն է, որտեղ նստում է հայ եկեղեցու գերագույն պետ՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը: Նրան են ենթարկվում ԱՄՆ-ի, Կանադայի, Լատինական Ամերիկայի, Ավստրալիայի, Հնդկաստանի, Հնգամոր արևելքի, Աֆրիկայի, Մերձավոր արևելքի, Եվրոպայի հայկական ազգայնականների շուրջ 200 եկեղեցիներ, կրոնական համայնքներ ու թեմեր:

Գրանցից ամենանշանակալորներն են նրուսաղեմի և Սաամ-րուլի պատրիարքությունները, որոնք մեծ հեղինակություն ունեն ոչ միայն հայկական, այլև միջազգային քրիստոնեական աշխարհում:

Կիրանանի մայրաքաղաք Բեյրութի արվարձան Անթիլիաս ավանում հաստատվել է հանգամանքների բերումով ժամանա-

կին կիրկիայից այսուհետ տեղափոխված մի ուրիշ կաթողիկոսություն՝ Անթիլիասի կամ կիրկիայի կաթողիկոսությունը, որին ավանդական կարգով ենթարկվում են Միրիայի, Կիրանանի և Կիպրոսի հայկական եկեղեցական թեմերը:

Մինչև 1956 թ. լավ հարաբերություններ գոյություն ունեին էջմիածնի և Անթիլիասի կաթողիկոսությունների միջև: Վերջինս անվերապահորեն ճանաչում և ընդունում էր էջմիածնի առաջնությունը ու Հեղինակությունը: Մալյան պաշտպանության գործադրած խռովարարությունների հետևանքով 1956 թ. պատակառոտ առաջաջով էջմիածնի ու Անթիլիասի միջև, վերջինս թշնամաբար տրամադրվեց էջմիածնի նկատմամբ և զավթեց արասանձանի էջմիածնական մի շարք թեմեր՝ Իրանի, Հունաստանի, ԱՄՆ-ի եկեղեցիների մի մասը և այլն:

Չնայած դրան, էջմիածինը շարունակում է պահպանել իր Հեղինակությունը և մեծ ազդեցությունը արտասանմանի հայության բոլոր խավերի ամենայն զանգվածների, քաղաքական հրատակությունների, ԸԸԸՄ, Գ. Կույունեկյան հիմնադրության, երիտասարդական կազմակերպությունների և անհատ գործիչների վրա: էջմիածինը ամեն շանք գործադրում է սփյուռքահայությանը մայր հայրենիքի հետ սերտորեն կապելու ուղղությամբ: Հարկ է նշել այդ գործում էջմիածնի կաթողիկոսության և նրա տրամադրող զանազան վարչան էլ մամուլում ազդեցվոր, հայրենասիրական աշխատանքը, որը առյուծ է միանգամայն զրուական արդյունքներ: Ամենայն հայաց կաթողիկոսի քաղաքավոր ուղևորությունները Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում և այլուր, անուսուրկելիորեն վկայում են այն լուրջ շանքերի մասին, որ էջմիածինը գործադրում է սփյուռքահայությանը հայրենիքի շուրջը համահմանելու և ժողովուրդների միջև բարեկամություն ու աշխարհում կայուն խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ:

Թեով զազանիք չէ, որ էջմիածնի և Անթիլիասի միջև ձգվող պայքարը բոս էություն կրոնական պիտակի տակ պրոսոփանական ու հակապրոսոփանական ուժերի պայքար է, նրանց քաղաքական-զաղափարական նվաճամարտությունների կոնկրետ արասանություններից մեկը:

Բարերախոտար, վերջին տարիներին ձեռք անձված հետևողական քայլերի շնորհիվ, էջմիածնի և Անթիլիասի փոխհարաբերությունները աստիճանաբար բարելավվում են, ուստի

կարելի է հուսալ, որ կվերանա հայրենիք—սփյուռք միասնության հաստատման ճանապարհին եղած այդ խոչընդոտը:

Արտասանմանի հայությունը որոշ մասի կշարունակում է նաև նախկին դեր ունեն հաս հայ կաթողիկ և հայ ավետարանական-բողոքական համայնքները: Դրանք ոչ միայն կրոնական, այլև ժանազանը կրթական ու մշակութային որոշակի գործունեություն են ծավալում:

Հայ կաթողիկների կենտրոնը գտնվում է Քեյրութում, որտեղ և նստում է նրանց պատրիարքը: Բնե որպես համայնաբնային կաթողիկության մի հատված, այն նույնպես կազմված է վարիկաների, սակայն, միասնական, զգալի գործունեություն է ծավալում ազգային մշակութային ապարդեղներում: Վերջին տարիներին հայ կաթողիկները նույնպես նկատելիորեն աշխուժացրել ու սերտացրել են հարաբերությունները թե՛ մայր հայրենիքի և թե՛ էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության հետ:

Հայ բողոքականների ընդհանուր թիվը անցյալն էլ մեծ չէ (մոտ 20000 մարդ), սակայն նրանք ևս նշանակալից աշխատանք են կատարում հասկապես կրթական-միտոներական խմաստով: Հայ բողոքականները թեպես շունեն ընդհանուր կենտրոն և ամեն մի երկրում գործող բողոքականների կենտրոնը գտնվում է Հնեց իրենց մոտ, սակայն ունեն ընդհանուր գործկաներով: Հայ բողոքականները ևս էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության նկատմամբ դրսևորում են հարգալից վերաբերմունք, նրա նկատմամբ ասածում սկնածանք: Նրանք Սոփեանական Հայաստանը համարում են իրենց մայր հայրենիքը, Սփյուռքի կամիտեից ստանում են զրակատություն, ժամույլ և այլ նյութեր:

Մի խոսքով, սփյուռքահայ եկեղեցիների մեծ մասը և հիմնական կրոնական համայնքները սերտ կապեր ունեն էջմիածնի Ամենայն հայաց կաթողիկոսության ու մայր հայրենիքի հետ, իրենց ամենօրյա գործունեությամբ նպաստում են հայապահպանության սուրբ գործին: Եվ պատասխան չէ, որ հայրենասիրարք արամազրված եկեղեցիները, իրենց փորձի բյուզաններում անզուժ աշխատանք են որոշակի տեղ հատկացնել հայրենի երկրի նվաճումների պրոպագանդանը: Օրինակ՝ Նյու Յորքի հայաց ս. Խաչ եկեղեցու «Տեղեկագրքը», որի շափակերդ պաշկերտական տետրի թերթից էլ փոքր են և ունի ընդամենը 4 էջ, զարկելու իր սրբազան պարտքն է համարում զանե մի բանի

տողով իր ընկերացողներին ուրախ լուրեր հազարգեկ Սովետական Հայաստանի մասին:

Արտասահմանի կշմիմանական թեմերի բոլոր նկեղեցիները Սփյուռքի կոմիտեից մշտապես ստանում են թերթեր, ամսագրեր, զեղարվեստական գրականություն և այլն, որոնք նրանց մշակութային ու կրթական հանձնախմբերի միջոցով տարածվում են տեղի հայ բնակչության մեջ:

Սփյուռքի կոմիտեի գործունեության կարևոր ընգագումաներից մեկը հայրենիքում սովորող սփյուռքահայ երիտասարդության շրջանում տարվող աշխատանքն է: ՆՍՄԷ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միենիտություն, Արտասահմանիկան ուսանողության գործերի հայկական հանրապետական խորհրդի հետ համատեղ, Սփյուռքի կոմիտեն սխումբանով աշխատանք է ծավալում սփյուռքահայ ուսանողների մեջ, սկսած նրանց ընգգունելությունից մինչև ավարտելը: Եվ գա հասկանալի է, չէ՞ որ այսօրվա ուսանողը վաղը դառնալու է սփյուռքի ազգային-հասարակական գործիչը: Հայ ժողովրդի պատմության մեջ շատ խորթմասա երևույթ է, որ սփյուռքի առաջադեմ երիտասարդներից շատերը ներկայումս կյանք են մտնում Սովետական Հայաստանի բարձրագույն գյուրդի ավարտական վիպականներով: Չէ՞ որ ու վաղ անցյալում Հայաստանից էին գնում օտար երկրներ ուսում ստանալու: Գա հաջողվում էր շատ քերթին: Այժմ մեր բուհերը սովորելու են գալիս ոչ միայն սփյուռքահայեր, այլև նաև որիշ ազգերի հայրաբնավոր զավակներ: Պրակտիկան ցույց է տվել, որ սովետական բուհերի շրջանավարտները երբեք ու ուշով չեն զիջում արտասահմանյան մասնագետներին, օտար նախալվում և բարձրարժեք փաստաթուղթ է համարվում հայրենի բուհի գիպլումը արտասահմանում: Այժմ Սովետական Հայաստանը դարձել է սփյուռքահայ կրիտասարդներից բարձրագույն կրթության մասնագետների պարաստման հիմնական կենտրոնը, որտեղ նրանք հնարավորություն ունեն մայրենի լեզվով, առանց ուսման վարձի, ընդհակառակը, պետության ավժմ բարձր կրթաթղչակով, ստանալ բարձրագույն կրթություն:

Հանրապետության գերեկգիտվ որգանների որոշումներին հա-

ձապատասխան, առաջին անգամ 1958 թ. հայրենի բուհերում սովորելու հրավիրվեցին 15 սփյուռքահայ երիտասարդներ, որոնցից մրցույթով ընտրվեցին 8 հոգի: 1962 թ., երբ Սովետական Հայաստանի բուհերը ավեցին առաջին սփյուռքահայ շրբանավարտները, հանրապետությունում սովորող արտասահմանցի ուսանողների թիվը արգեն հասել էր 140-ի, որի մեծ մասը սփյուռքահայ երիտասարդներ էին: Նրանք եկել էին Բուլգարիայից, Արևմտյանից, Սիրիայից, Իրաքից, Իրանից, Լատինական Ամերիկայից և այլ երկրներից: Այդ շրջանում ՆՍՄԷ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության կոմիտեի (հետագայում՝ միենիտություն) հետ միասին արտասահմանյան ուսանողների հետ սխումբանով աշխատանք էր տանում ԱՊԿՍ-ը, նրանց համար կազմակերպելով զեկուցումներ, հանգստի երկույթներ, սովետական երիտասարդության հետ հանդիպումներ, կինոցիտումներ, Լրագրութաններ և այլ միջոցառումներ¹¹²:

1961 թ., համժանյն ՍՄԷՄ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության միենիտություն որոշման, Երևանի պետական համալսարանին կից կազմակերպվում է արտասահմանյան բաղարացիների համար նահապատրաստական ֆակուլտետ, որտեղ սփյուռքահայերից բացի ընգգրվում են նաև այլ ազգությունների օտարերկրացի բաղարացիներ:

Մինչև 1963 թ. հանրապետության բուհերում և միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատություններում սփյուռքահայ զաղթբռչախների համար առանձնացվում էր արտեկան 20 տեղ: 1963—1964 ուսումնական տարվանից սփյուռքահայերին հատկացվում էր արտեկան 70 տեղ, որից 50-ը՝ բուհերում, 20-ը՝ տեխնիկումներում: 1968 թ. սկսած տեխնիկումներին հատկացված 20 տեղից 10-ը արվում է ստամբոյրներին և առգիտականներին: Մինչև 1965 թ. հանրապետության բուհերում սովորելու էին գալիս հայ երիտասարդներ հիմնականում Արևմտյանի, Սիրիայի և Իրաքի հայկական զաղթբռչախներից: Վերջին տարիներին մեծ ձգտում է նկատվում նաև Հորդանանի, Եթովպիայի, Սուդանի, Ֆրանսիայի, Բուլգարիայի, Կեպրուայի, Արցախի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական զաղույթներից: 1961—1972 թթ. ընթացքում հանրապետության բուհերն են

¹¹² Տե՛ս նաև տեղում, ֆ. 209, ց. 2, գ. 140, ք. 1—3:

ընդունվել 618 սփյուռքահայ ուսանողներ, ստաժյորներ և աւսպիրանաներ¹¹⁴, իսկ տեխնիկոմներն ու միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունները՝ 50 մարդ¹¹⁵:

Մինչև 1970 թ. հանրապետության բունները տվել են 157, իսկ տեխնիկոմները 23 սփյուռքահայ շրջանավարտներ, որոնց հաջողությամբ աշխատում են արտերկր երկրներում, լիովին արգարացնելով սովետական ուսումնական հաստատությունները անունը, բարձր պահելով նրանց պատիվն ու հեղինակությունը: Գրանցելի 62-ը եղել են Սիրիայից, 60-ը՝ Լիբանանից, 15-ը՝ Իրաքից, 7-ը՝ ԱՄՆ-ից, մնացածները ուրիշ երկրների հայկական գաղթօջախներին: Ըստ մասնագիտությունների այդ 180 շուրջ 55-ը եղել են ինժեներներ, 41-ը՝ բժիշկներ, 11-ը՝ բուժականներ, 17-ը՝ երաժիշկներ, 28-ը՝ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչներ ու ժուռնալիստներ, 18-ը՝ սեմիոյորներ, գերասաններ, եկաբիշներ, 8-ը՝ տեխնիկներ, 3-ը՝ պարուսույցներ¹¹⁶:

1958—80 թվականների ընթացքում Մովսեսյան Հայաստանի բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական հաստատությունները ավարտել են 846 սփյուռքահայեր: Գրանք եղել են 30 երկրներից մասնաժամ սփյուռքահայ երիտասարդներ, այդ թվում Սիրիայից՝ 324, Լիբանանից՝ 227, Հորդանանից՝ 67, Իրաքից՝ 59, ԱՄՆ-ից՝ 29, Ֆրանսիայից՝ 14 մարդ և այլն: Այդ 846-ից 228-ը եղել են ինժեներներ, 253-ը՝ բժիշկներ, 80-ը՝ արվեստի գործիչներ (երաժշտություն, թատրոն, կերպարվեստ և այլն), 59-ը՝ հայոց լեզվի և գրականության մասնագետներ¹¹⁷: Ինչպես զգալի չէ նկատել, վերջին թիվը քաղաքական փոքր է: Եթե հայերից բնի ու սփյուռքի հուշող ամենակարևոր խնդիրը հայապահանջությունն է և զրա ամենակարևոր գործունեության մեկը գաղթօջախներում հայկական դպրոցների պահպանումը, ուստի գլխավոր մտահոգություններից մեկը պետք է լինի այդ դպրոցների համար որակյալ ուսուցիչների պատրաստումը: Այսուհանդի հետևում է, որ պետք է առաջին հերթին ավելացնել հայրենիք ուսման ուղարկվող երիտասարդների թիվը հայոց լեզվի, գրականության ու պատմության գծով և ընդհանրապես մտածել

մանկավարժների պատրաստման հետագա կատարելագործման հարցին: Հայրենիքը այդ ուղղությամբ արդեն որոշելի քայլեր է կատարել, և 80-ական թվականների սկզբից հանրապետության բուններն ու տեխնիկոմները տարեկան ընդունում են մինչև 120 սփյուռքահայ երիտասարդներ, մեծ տեղ տալով մանկավարժական կարգերից պատրաստման գործին: Եթե նկատի ունենանք, որ յուրաքանչյուր ուսանողի վրա տարեկան ծախսը կազմում է նվազագույնը 2500 հոսրի, ապա միանգամայն պարզ կլինի, թե սովետական կառավարությունը ամեն ասորի որքան շատ միջոցներ է արատապարտ սփյուռքահայ երիտասարդների կրթության համար:

Այսպիսով, սփյուռքի մասվորականության կազմը աստիճանաբար համալրվում է հայրենիքում կրթություն ստացած նոր որակի գործիչներով, որոնք կարևոր դեր են կատարում մասնագետների դաստիարակության, հայրենասիրական ոգին արմատացնելու և սփյուռք—հայրենիք կապերը սերտացնելու գործում: Հատկապես Մերձավոր արևելքի մի շարք երկրներում՝ Սիրիայում, Լիբանանում, Հորդանանում և այլուր, նրանք արդեն ոչ միայն քանակ են կազմում, այլև՝ որակ: Նրանք նաեղբով աշխատում են դպրոցներում, մշակութային կազմակերպություններում՝ ստատրելով և՛ իրենց ապրած երկրի առաջընթացին, և՛ հայապահպանության վե՛հ գործին:

Նրանցից կարելի է հիշատակել, օրինակ, Հալեպում հմուտ մանկավարժի անուն վաստակած հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչուհի Ազնիվ Աբարյանի գործունեությունը: Նա իր սուներին ոչ միայն հարուստ գիտելիքներ է հաղորդում մայրենի լեզվից ու գրականությունից, այլև շեղծ հայրենասիրություն ներարկում նրանց:

Հալեպում մեծ հեղինակություն և հարգանք է վայելում նաև Երևանի բժշկական ինստիտուտի շրջանավարտ Հարություն Մարտիրոսյանը, որն իր մասնագիտության մեջ ավելի խորացավ Մոսկվայում, պաշտպանելով նաև բժշկագիտության գծով դոկտորացիա: Նա իր մասնագիտությունը հմուտորեն կիրառելու հետ մեկտեղ, նաեղբով մասնակցում է նաև հայ համայնքի մշակութային—հասարակական կյանքին¹¹⁸:

Երևանի բժշկական ինստիտուտի 1977 թ. շրջանավարտ

¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 875, ց. 4, ք. 60, ք. 44—45:

¹¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 2, ք. 42, ք. 27, և ց. 4, ք. 17, ք. 7:

¹¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 6, ք. 1, ք. 1—5:

¹¹⁷ Տե՛ս «Վեպուսական Հայաստան, ամսագիր, N 12, 1990 թ., էջ 22—23:

¹¹⁸ Տե՛ս «Հայրենիքի Հայն», 27 Հոկտեմբերի, 1982 թ., N 44:

Հրաչ Լուսինյանը Միրիաչի հետաժող գյուղերից մեկում բժշկչ աշխատելու հետ մեկտեղ դարձել է նաև հասարակական գործիչ և իրենց մարքրեի լեզուն կորցրած հայրենակիցիների շրջանում կազմակերպող գործ է կատարում: Նա նամակով դիմել է Միլիտարի կոմիտեին և նրանից խնդրել գրքեր, թերթեր և այլ նյութեր, հայապահպանության գործը հաջող առաջ տանելու համար¹⁷⁹:

Սովետական Հայաստանի բուհերն ավարտած աչիքի բնկնող մասնագետներ կան նաև որիչ երկրներում, ինչպես Գրաբոսի Մեկրսյան կրթական հաստատությունում, «Զարթոնք», «Ժոսնակ», «Լոտրեր», «Ազգիչ» և այլ պարբերականների խմբագրություններում, երգի, պարի, քառերական խմբերի ղեկավարների շարքերում և այլուր:

Միլիտարհայ երիտասարդ մասնագետներին հետազոտություն է տրված հայրենիքում 6—10 ամիս ժամանակաընթացքում կատարելագործվելու որպես ստամոքիների կամ սովորելու սպայերանտորայում և ստանալու գիտական աստիճաններ Անցած ժամանակամիջոցում մեզ մեր թեկնածուական դիտերտացիաներ ևն պաշտպանել բժշկչ Թորեր Տեղեհյանը (Հալիպ), Քեյրուքի Հայկազյան կոլեճի հայագիտական ամբիոնի մարիչ Երվան Քասունի, լիբանանյան համալսարանի դասախոս Գրիգոր Գրիգորյանը, Կասիրի «Արև» օրաթերթի խմբագրչ Ավանի Յափունյանը, Քեյրուքի «Կանչ» շաբաթաթերթի խմբագրական կազմի անկամ Մարտիրոս Գուշակյանը և որիչներ¹⁸⁰:

Հայրենի ուսումնական հաստատություններն ավարտած երիտասարդներն ու ստամոքիները իրենց հետ սփյուռը ևն տանում նոր ավյուն՝ հայապահպանության կենսական գործի համար, կանգնում են սփյուռքի կյանքը կազմակերպողների առաջին շարքերում:

* * *

Սփյուռքի կոմիտեն լայն կապեր է հաստատել նաև երիտասարդական, ուսանողական և մարզական կազմակերպությունների ու միությունների հետ, որոնք նույնպես հայրենա-

սիրական մեծ աշխատանք ևն կատարում նոր սերնդի հայեցի գաստիարակության, նրան հայրենիքի հետ ծանոթացնելու գործում: Եղած ավյաներով, սփյուռքում գործող երիտասարդական կազմակերպությունների թիվը անցնում է վեց տասնյակից, որոնց մեծ մասի հետ կոմիտեն զանգում է սերտ կապերի մեջ:

Դրանց մեջ հատուկ ուշադրության են արժանի Ծրանասահայ երիտասարդական միությունը (ՓԱՅ), Հալիպի «Նոր սերունդ» մշակութային երիտասարդական միությունը, Քեյրուքի հայ երիտասարդական միությունը, Լոնզոնի հայ երիտասարդական միությունը, Ուրուգուայի հայ կենտրոնի «Նրեան» երիտասարդական կազմակերպությունը, Ամերիկահայ առաջնորդարանի երիտասարդական կազմակերպությունների հանձնախումբը, Լոսոմի, Փենի և ԳՅԼ-ի մի քանի թաղայներում կազմակերպված հայ ուսանողական միությունները, Բուենոս Այրեսի «Հայ ծայր» և Կորդոպայի «Ժուգաս» երիտասարդական միությունները և այլն:

ՀԿԵՄ Կենսակոմի օրգան «Քվանդարդ» թերթի խմբագրությանը կից ստեղծվել է «Միածան» երիտասարդական ակումբը, որը նույնպես սերտ կապեր է հաստատել սփյուռքի երիտասարդական կազմակերպությունների, արձևանագետների, ուսանողների ու մարիկների հետ: «Միածան»-ի շքերած պարերարտապատկան մի սփյուռքահայ երիտասարդ ստեղծագործողների գործերը, ընդհանրապես լուսարանվում է սփյուռքի երիտասարդության կյանքը:

Սփյուռքի կոմիտեն երիտասարդական և մարզական կազմակերպություններին, թերթերից ու զրականությունից բաց, ուշադրում է նաև մարզական զույր, մարզահագուստ, զավաթների՝ տեղերում մրցույթներ կազմակերպելու համար, հուշանվերներ, երամայական գործիքներ, լուսանկարային ցուցահանդեսներ, կինոֆիլմեր և այլն:

Սփյուռքում կան մի քանի մարզական կազմակերպություններ, որոնցից երկուսը ավելի մասսայական են: Դրանք են՝ հայ մարմնամարզական միությունը (ՀՄՄ) և հայ մարմնամարզական ընդհանուր միությունը (ՀՄՄՄ): Հայկական մարզական կազմակերպությունները ուժեղ ևն հուսկապես կրթանանում, Միքիյում, Սեպրատում, Հորպանանում և Արևնտիսիայում: 1938 թ. սկսած Քեյրուքում երկու տարի մեկ տեղի են ունենում նավասարդյան խաղեր՝ ՀՄՄ-ի ղեկավարությանը:

¹⁷⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», ստեղբը, 1928 թ., № 8, էջ 17:

¹⁸⁰ Տե՛ս «Հայրենիքի ծայր», 27 հոկտեմբերի, 1932 թ., № 44:

Հայրենիք—սփյուռք անալիթիկոսների սերտացման շնորհիվ ակադեմիայի են նաև սպորտային կազմերը: 1955 թ. «Նոր սերունդ» երիտասարդական կազմակերպությունների հրավերով Սիրիա և Լիբանան մեկնեց Հայաստանի բանակետային ազամարդկանց թիվը, ժՄՆ-ի հրավերով Ֆրանսիա և մեկնեց Հայաստանի երիտասարդության ներկայացուցիչների պատվիրակությունը: Նույն թվականին Հայաստան են հրավիրվել 6 արքերը մարդկան կուկուրմինը՝ Սիրիայից՝ ազամարդկանց և կանանց վոլեյբոլի թիմերը, Լիբանանից՝ ազամարդկանց վոլեյբոլի թիմը, Լիբանանից և Սիրիայից՝ ֆուտբոլային թիմեր և այլն¹²¹:

1970 թ. սփյուռքահայ երիտասարդական մի շարք կազմակերպությունների խնդրանքով Երևանում կազմակերպվեցին հայոց լեզվի ուսուցման երկշաբաթյա դասընթացներ, որոնց մասնակցեցին 25 երիտասարդներ: 1971 թ. նման դասընթացներին մասնակցելու ցանկություն հայտնեցին ավելի քան 100 ռուսներ¹²²:

1970 թ. ամռանը Հայաստան կգամ սփյուռքահայ զոլոցցականներին և ԱՄՆ-ից ժամանած երիտասարդական երկու խմբի անգամներին նույնպես հայոց լեզու, Հայկական երգեր ու պարեր են սովորեցրել Հայրենի մանկավարժները՝ Սփյուռքի կոմիտեի գլխավորությամբ: Այդ նպատակով, մի բանի պիտեբրական համբարներում, ուր կային սփյուռքահայ երիտաներ, նույնպես առանձնացվել են հատուկ ուսուցիչներ¹²³:

Հայրենիքի և սփյուռքի երիտասարդական կազմակերպությունների զործարք համագործակցության ուղղությամբ կարևոր քայլ հանդիսացավ Հայաստանի երիտասարդական կազմակերպությունների կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1971 թ. հունվարին Երևանում տեղի ունեցած սփյուռքահայ մի շարք առաջադիմական երիտասարդական միությունների ներկայացուցիչների հավաք-հանգրիվումը¹²⁴:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի միջև մշակութային կապերի ու հարաբերությունների օրեցօր ընդլայնման շնորհիվ սփյուռքահայ երիտասարդական շարժումը նույնպես թևակոխեց վերելքի ու զարգացման նոր ժամանակաշրջան: Հայրենիքի ան-

միական ակադեմիաներ սփյուռքում ուժացման վտանգի ենթարկված անոթ սերնդի մեջ հնարահան արթնացրեց ազգային գիտակցությունը, խթանեց նրա զարգացմանը: Այդ գիտակցությունը երիտասարդ սերնդի մեջ առաջ բերեց զարթոնքները կազմակերպվելու և կազմակերպված գործելու: Այսուհետ, նոր արուն ներարկեց երիտասարդական շարժմանը, պայմաններ ստեղծեց որչիտանալիս աշխուժացման, այլև նորերի օտեղծման համար: Հատկապես 60—70-ական թվականները հանդիսացան սփյուռքահայ երիտասարդական շարժման անման ու զարգացման նոր ժամանակաշրջան: Հենց այդ պրոբնի կարևոր գույները մեզ կազմ սփյուռքահայ մի շարք առաջադիմական երիտասարդական միությունների ներկայացուցիչների Երևանում հրավիրված հավաքը:

Այդ հավաքին մասնակցում էին Լիբանանի «Հայ երիտասարդաց ընկերություն», «Մարզիա Տիգրանի», «Նոր սերունդ», «Երեբունի», «Լիբանանահայ գրական շրջանակ», հայ մարմնամարզական «Արարատ» միությունների, Սիրիայի «Նոր սերունդ», Հայկազի ազգային մշակութային միության, Լեռզոնի հայ երիտասարդաց միության, Ֆրանսիայի երիտմիության (ժՄՆ), ՄՍՄՄ-ի ֆրանսիայի երիտասարդական մասնաճյուղի, Ալեքսանդրիայի «Տիգրան Երկաթ», Ամմանի ազգային-մարդկային միությունների և Ամերիկահայ առաջադիմ երիտասարդության ներկայացուցիչները: 7 երկրից ժամանել էին 20 սփյուռքահայ երիտասարդներ:

12 օր անցկացնելով Հայրենի երկրում, սփյուռքահայ երիտասարդության պատվիրակները ծանոթացան Հայրենիքի նվաճումներին, այցելեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, կուկուրմիով տնտեսություններ, մշակույթի և արվեստի օջախներ, համագործակցեցին հանրապետության պատմական ու տեսարան վայրերում, հանդիպումներ ունեցան գիտության, գրականության ու արվեստի գործիչների հետ, ծանոթացան սովետական երիտասարդական կազմակերպությունների գործունեությանը:

Նույնպես հանդիսավոր հավաքում, այնպես էլ մամուլում պատվիրակները հանդես կկան Հայրենիքից ստացած ազգայնություններով, պատմեցին իրենց միությունների գործունեության, անոթ սերունդը ուժացման վտանգից փրկելու ուղղու-

¹²¹ ՏՊ 2002 2202 948, ք. 875, ջ. 4, գ. 5, ք. 1—13:
¹²² ՏՊ նույն տեղում, գ. 51, ք. 20:
¹²³ ՏՊ նույն տեղում, գ. 20, ք. 69—74:
¹²⁴ ՏՊ «Սեպտեմբերական Հայաստան», ամսագիր, № 4, 1971 թ., էջ 22—23:

Քյամբ գործադրվող շահերի, Հայրենի երկրի և նրա երեսասարգական կազմակերպությունների նեա կապերը սերտացնելու ուղղությամբ կատարվող աշխատանքների մասին:

Վերջապես, Համայն մասնակիցները՝ սփյուռքում միմյանցից մեկուսացված, անշուտ գործող երեսասարգական սարքեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, առաջին անգամ Համազգևիլով սկիզբ սեղանի շուրջը, գործարար միջավայրում բննարկեցին Հայաստանի պատմության ուղղությամբ երիտմիությունների գործունեության նեատարածումը, Հայրենիքի երեսասարգական միությունների նեա կապերի ամրապնդման ու Համազործակցության հարցերը: Համայն ընդունեց սփյուռքահայ երեսասարգությանը և նրա միություններին ուղղված հասուկ կոչ:

Համարում գրեթեմիջ երիտմիությունների ներկայացուցիչների բարձր գիտակցականություն ու պատասխանատվությունը ստարգիր Հայության երեսասարգ սերնդի հակառակորդի նկատմամբ: Միահամուտ էր երիտմիությունների ներկայացուցիչների ցանկություն ու պատրաստակամությունը՝ ավելի սերտացնելու կապերը Մովհանակահ Հայաստանի երեսասարգության նեա, և, որ ամենակարևոր է՝ զաղթաշինելու աշխատել համագործակցված, միասնաբար:

Սփյուռքահայ երեսասարգությանն ուղղված կոչի մեջ ասված էր, որ բուծացման, այլասերումի վասնզին առել, զոր կըզգանք ամեն որ և ամեն ժամ, անհրաժեշտ է, որ մեներ միացնենք մեր շահերը, ստեղծենք միակամորեն ու միասնականությունը գործելու հարաբերությունը:

Որեմեն, միացնենք մեր շահերը, զեա զարձենեք բաժանբաժան վտակները, բանավոր հարկնասիրությունը զուղակեցենք գործնական հարկնասիրության նեա՝ մեր զորդներնու, մշակութային միություններնու, մարզական ակումբներնու և երեսասարգական ուսանողական կազմակերպություններնու մեջ:¹²⁵

Համարը գրեթեմիջ նրան մասնակցող սփյուռքահայ երեսասարգական կազմակերպությունների, նրանց զեկավարների ազգային բարձր գիտակցականությունը, առողջ, չեթմ հայրենասիրական ոգին, տարագիր հայության հակառակորդի նկատմամբ պարտքի և պատասխանատվության բարձր զգացումը երիտ-

միությունների զեկավարների կույրները ցույց տվեցին, որ նրանք խորապես զիասկզմում են այն իրողությունը, որ իրենց կույրն են միզն իրենց ուսերի վրա կրելու այն ժանր բնոր, որ տասնամյակներ շարունակ պատվով տարել են ին սերնդի ներկայացուցիչները: Սփյուռքահայ առաջադեմ երեսասարգական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ միայն հայրենիքի՝ Մովհանակահ Հայաստանի վրա նեովելու, զեկել հայրենիքը՝ Մովհանակահ Հայաստանի, ազգային հպարտության զգացում զաստիարակելու նեանպարտվող կարելի է կանխել մուլման վտանգը:

Այսպիսով, այդ համարով առաջին և յուրը քայն արվեց սփյուռքահայ երեսասարգական կազմակերպությունների շահերի միավորման, համագործակցված ու միասնաբար գործելու նեանպարտելու: Հանգրվածան մասնակիցները, իրցաբովորված հայրենի իրականությունը, մեկնեցին իրենց բնակության երկրները՝ ավելի մեծ թափով հասպանպանման գործը առաջ մղելու վեանակերպությամբ ու վտանառությամբ:¹²⁶

Սփյուռքահայ ազգային կյանքի վերջին տասնամյակի ամենակարևոր երեսույրներից մեկը մուլման վտանգին նեթարկված երեսասարգ սերնդի ազգային զարթունք է, կազմակերպվելու նրա նպատուր, որը ամենից առաջ հայրենիք—սփյուռք կապերի զարգացման արդյունքն է: Մեուեզ առած երեսասարգական նոր միությունները, խմբակցությունները, պարբերականները, զեզարգիստական խմբերը, մասնուղված լինելով հայ տարագրության հակառակորդ, լրջորեն որոնում են իրենց հուղող հարցերի լուծման նոր ուղիներ, նոր գործակերպ, պայքարի ու աշխատանքի նոր մեներ ու մեթոդներ: Երիտմիությունների մեծ մասը ճիշտ է կողմնորդվում՝ սփյուռքահայության հակառակորդը կապելով վերածնված հայրենիքի նեա: Նրանք ձգտում են սերտացնել կապերը նրա նեա, երեսասարգությանը համարել Մովհանակահ Հայաստանի շուրջը, նոր սերնդի մեջ զաստիարակել իր հայրենիքի նկատմամբ ազգային հպարտության զգացում, նրան հայ պահել հայրենիքի համար: Սփյուռքահայ երիտմիությունների ներկայացուցիչների երեսայն համարը այդ նեանպարտելու կատարված յուրը քայններից մեկն է:

Բույրի համար այժմ հանրահայտ է զարանել, որ սփյուռ-

քանայության կյանքում զգալիորեն անկ է հայրենիքի զերբ ձուլման վտանգի գեմ մղվող պայքարում հաղթություն ապահովելու խնամատու: Այդ նշմարությունը խորագին գիտակցում են սփյուռքահայ աշխատավորները, առաջավոր մտավորականությունը, բոլոր հայրենասիրական կազմակերպություններն ու միությունները:

Բնութագրելով հայրենիքի զերբ ուժացման վտանգից տարագրի հայության փրկության գործում, Բնյուրնի շնորհակալությունը, «Քերեյան» մշակութային միությունների և «Բրակ» հայրենակալ ընկերակցության Մովսեսյան Հայաստանի 50-ամյակն անցկացնող միացյալ հորեյանական հանձնախումբը զրկ է «Նոյեմբերի 29-ը իրավամբ ամենապայծառ թվականն է Հայոց պատմության նորագույն հանգրվանին, տունն ու խորհրդանիշը հայ մոլորվորի փրկության ու վերածնունդին... Խորհրդային Հայաստանը մայր հայրենիքն է ամենայն հայոց, միակ խարխուհն ու աղափներ աշխարհի շրտ փազերուն ցրված հայ բազմություններուն: Սփյուռքի մեջ հայապահպանման սրբազան գործին հաջողությունը պայմանավորված է առաջին հերթին մայր հայրենիքի հետ հարաբերություններու առավել սերտացումով, որովհետև առավելարար հայրենի հեռանկարն է, որ կիմաստավորն հայապահպանման նիզը ու ավյուն կրծմայն բարձրացող սերունդներուն»¹⁷⁷:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի կարևոր նախանձնություններից մեկը եղավ 1980 թ. նոյեմբերի 24—27-ը Սրահնում սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին անգամ և մայր հայրենիքում անցկացված ժողովը, որին մասնակցում էին տարրեր մայրցամաքների գրեթե բոլոր հայկական գաղթյալների պատվիրակներ, ինչպես նաև Մովսեսյան Հայաստանի հասարակայնության ներկայացուցիչներ, գիտություն և մշակույթի գործիչներ¹⁷⁸:

Ժողովը, որն անցավ «Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը» պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության նշանաբանով, ընտրեց հայրենիքի շուրջը սփյուռքահայությանը սերտորեն համախմբելու, Մովսեսյան Հայաստանի հաջողությունը:

Ներք յուրաքանչյուր սփյուռքահայի հասցնելու կարևորագույն հարցերը¹⁷⁹:

Ժողովը ներածական հակիրճ նստով բացեց նրա նախապատասխանության կազմակերպական կոմիտեի նախագահ, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, սոցիալիստական աշխատանքի կրկնակի հերոս Վ. Հ. Համբարձումյանը: Նա արտանց ողջունեց աշխարհի բազում նրկներին ժամանած հյուրերին և հրապարակեց Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության ուղերձը՝ սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովին:

«Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը, պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության» խորագրեր կրող ընդարձակ զեկուցումով հանգես եկավ Սփյուռքի կոմիտեի նախագահ Վ. Ս. Համբարձումյանը:

Ժողովում նույն անցան Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վաղգեն Ա-ն, Արասահմանի հետ կուլտուրական կապերի սովետական շեղանակա ընկերության նախագահության անդամ, «Երևան Ռեզին» թերթի և ռեզինա ամսագրի գլխավոր խմբագիր Յուզ Կուպրին (Մոսկվա), Հայաստանի գրողների միության վարչության առաջին քարտուղար Վարդգես Պետրոսյանը, ՍՍՀ բարձրագույն և միջնակարգ մասնագիտական կրթության մինիստր Լյուդմիլա Գաբրիելյանը, Սրահնի շնորհա գիտա-արտադրական միավորման բանվոր, ՍՍՀ Գերագույն սովետի զեկուլտատ Վաչիկ Ազիզյանը, ՍՍՀ ժողովրդական նկարիչ, ՍՍՀ Գեղարվեստի ակադեմիայի ակադեմիկոս Գրիգոր Խանչյանը, ՍՍՀ լուսավորության մինիստր Սեմյոն Հախումյանը, ՍՍՀ ժողովրդական զեկուլտատների Հրազդանի քաղսովետի գործկոմի նախագահ, հայրենասեր Տիգրան Պետրիկյանը, էլժմիանի քրքանի Արշալույս գյուղի կուլտուստուհի, ՍՍՀ Գերագույն սովետի զեկուլտատ Բավական Մնացականյանը և սփյուռքահայ տարրեր համայնքների երեք տասնյակ ներկայացուցիչներ:

Ժողովի մասնակիցների ուղղված ՍՍՀ Գերագույն սովետի նախագահության ողջունում սոված էր, որ ավյալ հավարը իր մեջ մեծ խորհուրդ ունի, քանի որ առաջինն է հայրենիքի ու սփյուռքի պատմության մեջ: Այն մեծախորհուրդ է նաև նրանով, որ հասակորեն մարմնավորում և արտացուլում է սովետական

¹⁷⁷ Ես. Կ. անգամ, Մ 10, 1972 թ., էջ 3.

¹⁷⁸ ՏՆ՝ Ես. Կ. անգամ, Մ 12, 1980 թ., էջ 7.

¹⁷⁹ ՏՆ՝ Ես. Կ. անգամ:

իշխանության արհիւրին հարկերի մեր բերած վիթխարի նվաճումները, որոնց շնորհիվ ևս կարողացավ զարգիցնել լինել բախտի դամանակապատգարի նեանանքով աշխարհով մեկ սրբորովման իր արարչի գովակներին: Այդ ժողովը միաժամանակ եղավ արասահայիչը այն նվիրական զղացմունքների, որ սփյուռքահայությունը առժամ է վերածնված հայրենիքի նկատմամբ, երա մեջ առնելով իր գոյության առնալառայուն:

Այդ ժողովի մեծ խորհուրդն էր նաև այն, որ գործառնականում հաստատեց մեր ժողովրդի արտերթ հատվածների միասնության ապահովման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը, որեց-որ ընդլայնվող հայրենիք—սփյուռք կապերի ամրապնդման բարերար նշանակությունը այդ գործում: Սփյուռքահայության ներկայացուցիչները կրկին անգամ հավաստեցին, որ նամայն հայության հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է, որ անցյալի նվիրական ավանդներով ներդրվում ու իմաստավորվում է երա ներկան ու գալիքը:

Սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովում կույժ ունեցողները առաջ բաշեցին հայրենիք—սփյուռք փոխարարությունների ավելի սերտացման, հայապահպանության նամար մղվող պայքարի հետագա ուժեղացման և այլ հարցերի վերաբերյալ կոնկրետ ու գործնական առաջարկություններ, որոնց իրականացումը, անշուշտ, կնպաստի այդ աշխատանքների ավելի բարենաշուղ ընթացքին:

Այնուհանդեպ ժողովը հաստի ուղերձներով գիմեց ՍՄԸՄ Գե-րագույն սովետի նախագահությանը, Հայկական ՍՄԸ Գերագույն սովետի նախագահությանը և նամայն սփյուռքահայությանը:

ՄԱԸ Գերագույն սովետի նախագահությանը հղած ուղերձում ժողովի մասնակիցները սրտանց շնորհակալություն էին հայտնում հայրենի պետությանը, որը ներսրվորությունը բնննե-ոնց... մեր ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ըլ-լալով աշգրիտ համատեղ ժողով մը գումարելու, որ բնար-կեղիքը հայրենիքի և սփյուռքի մշակութային կապերու ընդլայն-ման ու ամրապնդման, ինչպես և խաղաղության ու առաջադի-մության հետ առնելով հարցերը¹²⁰:

Այնուհետև աաված էր, որ շուրախությամբ կհայտնենք Ձե-

զի, որ ժողովի մեջ բննարկված հարցերու շուրջ մեր բնմրոնու-ներն ու կարծիքները եղան համերաշխ:

Այսօր սփյուռքահայության նամար անխախտ համալուծ է գործնք այն գիտակցությունը, թե նամայն հայության հայրենիքը Սովետական Հայաստանն է: Սփյուռքահայը իր կյանքի փորձով հասել է այն մտքին, թե հայ մարդը ուրիշ ոչ մեկ եր-կրների աակ չի կրնար ունենալ ազգային այն ապահովությունը, զոր ան գոտած է մայր հայրենիքի մեջ: Սփյուռքահայ նոծ զանգվածներու հոգեբանության ու գիտակցության մեջ կատար-ված արմատապետն այս նեղաշրջումը անհրաժեշտ է, որ արևա-նազրի մեր վերածնված հայրենիքի հարողություններու սակի մասայանքի մեջ:

...Մենք կհավատանք, թե հայ ժողովրդի շուրջ երազները կիրականանան շնորիվ սովետական հզոր երկրի խաղաղասի-րական քաղաքականության, կհավատանք, թե մեր վերածնված հայրենիքը, ինչպես 60 տարի շարունակ, այսուհետև ևս կապրի առանց անկուններու արքայափին:

Մենք կվերադառնանք մեր բնակավայր երկրները՝ նոր ո-գևորությամբ ծառայելու հայապահպանման, սփյուռք—Հայաս-տան կապերու ամրապնդման և խաղաղության սրբապան գոր-ծին՝ մեր հայացքները միշտ հասած մայր հայրենիքին¹²¹:

Սփյուռքահայության ուղղված ուղերձում ժողովի մասնա-կիցները, իրենց գունեակությունը հայտնելով հայրենիքում հավարվելու առթիվ, գրում էին. «...Ձեզ ենք գիմում մենք, սի-րելի հայրենակիցներ, մեզ, որ սփռված էր աշխարհով մեկ, Մերնավոր արևելքից մինչև նեբրոպա և նեբրոպայից մինչև Ամե-րիկա ու Ավստրալիա, որ էլ լինեք, պատմար ու ստոար եղեք աշխարհի խաղաղությանը, որ ժողովուրդների համերաշխ բն-տաներում ապրի Հայաստանը, հայը կերտի ու կառուցի, քաղ-մապատկի իր մշակութային արժեքները և հավերժ Ուշի հայոց լեզուն»¹²²:

Տասնամյակներ առաջ, եղնոնց հետո, սփյուռքի մեծ բա-նաստեղծ Վահան Քերեյանը գրում էր, թե՝

¹²⁰ Նույն տեղում:

¹²² Նույն տեղում, էջ 24:

Վերականգնել համար ապրիլ ալյուսնետն
Օգի, չուրի, հացի նման
Մենք պետք ունենք հպարտության:

Ժողովի մասնակիցները զոհունակությամբ արևանդրեցին, որ մենք այժմ ունենք այդ հպարտությունը՝ մեր վերածնված հայրենիքն է դա, Սովետական Հայաստանը, որ իր աշխարհաշեն գործերով, իր մեծ մշակույթով աշխարհի քաղաքակրթության մասնակիցն է այսօր:

Փարվեր նրան, ամոր պահներ հայրենիքի և սփյուռքի միջև ստեղծված կամուրջը, բուրբ միջոցներով նպաստեն հայրենիքի բարբորությանն ու խաղաղությանը, որովհետև զբանով է, որ պետի գոյատևի սփյուռքահայությունը և զբանով է, որ պետի իրականանան մեր ամենակիրակալ կրպակները»¹³²։
Այժմ իրք, սփյուռքահայությունը անկեղծ սիրով ու մեծ հույսերով փարվել է հայրենիքին՝ Սովետական Հայաստանին, անխելի կապերով մերվել նրա հետ և զբանում է սփյուռքահայության ապագայի հաջողության կրպակները:

Ժողովի մասնակիցները այցելեցին Սարգսյանցապետի հուշահամալիր, Եղևնի զոհերի հուշարձան, տեսարժան այլ վայրեր, ինչպես նաև ժողկենդանու գրքի Երևանում Վ. Բ. Անիկի հուշարձանին՝ որպես անկեղծ սիրու ու երաստագիտության նշան:

Այնուհետև ԶԿԿ Կենտկոմը և ԿՍՄԿ Խորհրդի խորհուրդը ընդունելության կազմակերպեցին Ս պատվով սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչներին, ուր նրանց ողջունեցին ԶԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Ս. Դեմիրճյանը և Միևնաթերի խորհրդի նախագահ Յ. Տ. Սարգսյանը: Հանդիպման ժամանակ սրբվեց անեցան սփյուռքահայության ներկայացուցիչները, շնորհակալություն հայտնեցով սփյուռքի նկատմամբ հայրենական հոգատարության առթիվ: Վերջում Կ. Ս. Դեմիրճյանը պատասխանեց հանդիպման մասնակիցներին հետաքրքրող բազմաթիվ հարցերի և նրանց մաղկեց նորանոր հաջողություններ իրենց հայրենասիրական գործունեության մեջ¹³⁴:

Նոյեմբերի 25-ին սփյուռքահայության ներկայացուցիչների ժողովի մասնակիցները ներկա եղան Երևանում՝ Մոսկվայի և

Կոնստանդնուպոլիսի փողոցներին համար անկունում, մաշտոցադարի Գլխավոր պողոտայի վրա, Վարդան Մամիկոնյանի արձանի մոտ, Բարեկենսության տան հիմնադրման արարողությանը¹³⁵: Սովետական Հայաստանի կառավարության որոշմամբ կառուցվելիք Բարեկենսության տունը, որը լինելու է հայրենիք այցելող սփյուռքահայերի հանգրվանը, իրենով կհարստանա հայրենիք—սփյուռք օրավոր ամբարակցվող միասնությունը:

Այլ իմաստով խիստ ուշադրավ կերպով է նաև իրենց հայրենասիրական գործունեությամբ աչքի ընկած սփյուռքահայ հասարակական, մշակութային գործիչներ և դիտակներին համար Սովետական Հայաստանի պետական, մշակութային և գիտական մի շարք կազմակերպություններին կողմից ամենամյա մրցանակների ասման համար: 2002 Գերագույն սովետի նախագահությունը հիմնեց Վեղաղության և մաշտոցային հետ կապերի ամբարակցման օդանավ կործանության համար մրցանակ, որը շնորհվում է սփյուռքահայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական, կրթական գործիչներին, գործադար շրջանների ներկայացուցիչներին, նրանց, ովքեր իրենց ջանքերի ի սպաս են դնում խաղաղության, մոզավորեցների բարեկեամքության ու հայապահպանության գնեց գործին:

Այնուհետև, 2002 Գերագույն սովետի նախագահության հանձնարարությամբ, լուսավորության և կուլտուրայի միևնաթարությունները, գիտությունների ակադեմիան, գրքերը, ժուռնալիստների, նկարիչների և կոմպոզիտորների միությունները՝ ամենամյա մրցանակներ ասման համար սփյուռքահայ ու մշակույթի սփյուռքահայ ստառազնեց գործիչներին շնորհելու համար: Հիմնվեցին գին անվանական մրցանակներ, որոնք ամեն տարի, Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի տարելիցի նախօրյակին, շնորհվում են սփյուռքահայ աչքի ընկած մտավորականներին: Դրանք են՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան մրցանակ, որը շնորհվում է սփյուռքահայ մանուկներին մաշտոցի լեզու ավանդող բազմաժամանակ ուսուցիչներին, Խաչատուր Աբովյանի անվան մրցանակ, որին արժանանում են զբաղակալության և հրապարակախոսության ընդակառուցման աչքի ընկած երկիրի հեղինակները: 2002 ԳԱ նախագահության ասման համար Անտրիա Երթակցու, անվան մրցանակը արվում է զբ-

¹³² Նույն տեղում:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20—21:

¹³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

տական, մասնավորապես՝ հայագիտական, արժեքավոր աշխատությունների համար: Կերպարվեստի բնագավառում աչքի ընկած գործերը արժանանում են Մարտիրոս Սարյանի անունը կրող մրցանակին, երաժշտական լրագրույն ստեղծագործությունների հեղինակներին հանձնվում է Կոմիտասի անվան մրցանակ, և կատարողական արվեստի բնագավառում մեծ վաստակ ունեցողներին շնորհվում է Պետրոս Աղամյանի անվան մրցանակ¹³⁶:

Ահա առաջին մրցանակակիրները.

2002 Գերագույն սովետի նախագահության 1981 թ. նոյեմբերի 28-ի հրամանագրով «հազարության և մայր հայրենիքի հետ կապերի ամրապնդման օգտին ակտիվ գործունեություն համար» առաջին մրցանակակիրը դարձավ մեր ժամանակի ականավոր գրող, հասարակական գործիչ Վիլյամ Սարոյանը (նամանու): Սահմանված մյուս մրցանակները շնորհվեցին. Հասարակական գործերի և ժուռնալիստների միությունների Խ. Աբովյանի անվան մրցանակը շնորհվեց գրող, հասարակական գործիչ Գառնիկ Աղզարյանին (Լիբանան), գրականության և հրատարակչությունների բնագավառում ունեցած վաստակի համար: 2002 Լուսավորության մինիստրության Մ. Մաշտոցի անունը կրող մրցանակին արժանացավ վաստակաշատ մանկավարժ, գրող, հասարակական գործիչ Վահե Վահյանը (Լիբանան)՝ Լուսավորության և մանկավարժության բնագավառում ունեցած ծառայությունների համար: 2002 ԳԱ Անանիա Շիրակացու անվան մրցանակը արվեց 2002 ԳԱ օտարերկրյա անվամբ, պատմաբան Սիրարփի Տեր-Ներսեսյանին (Ֆրանսիա)՝ գիտական ակնառու աշխատությունների համար: Հայաստանի կոմպոզիտորների միության Կոմիտասի անվան մրցանակը ստացավ կոմպոզիտոր Համբարձում Պերպերյանը (ԱՄՆ)՝ երաժշտության բնագավառում ունեցած մեծ վաստակի համար: Հայաստանի նկարիչների միության Մ. Սարյանի անվան մրցանակը շնորհվեց Փրանսիայի զինարվեստի ակադեմիայի անդամ, նկարիչ Գառուին (Գառնիկ Հուլյումյան)՝ կերպարվեստի բնագավառում ունեցած վաստակի համար: 2002 կուլտուրայի մինիստրության Պետրոս Աղամյանի անվան մրցանակը արվեց Նյու Յորքի «Մետրոպոլիտեն-օպերայի» մենեջրուհի Լիլի Հուլյանյանին՝

կատարողական արվեստի բնագավառում ունեցած վաստակի համար¹³⁷:

Իհարկե, դա առաջին դեպքը չէ, որ հայրենիքը ուշադրության ու գնահատանքի է արժանացնում սփյուռքահայ առաջադիմական գործիչներին: Նրանք լավագույն ներկայացուցիչներից մի քանիսը ընտրվել են Հայկական ՍՄԷ Գիտությունների ակադեմիայի օտարերկրյա անդամներ (Հատիկ Խանդադյան, Մանասե Սևակ, Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան, Արլիլ Հրաչ Փափազ), պարզևատրվել են ՍՄԷ շքանշաններով (Հարություն Մառնյան, Ավետիս Ալիբաբյան և ուրիշներ) և այլև: Սփյուռքահայ մշակույթի, արվեստի, գիտության ու հասարակական գործիչների հայրենական մրցանակների և կառավարական պարգևների արժանացնելը իր հերթին խրախուսում և օգնություն է հայրենիք—սփյուռք կապերի զարգացմանը զինվորագրված մարդկանց:

Վերջին տարիների հայրենիք—սփյուռք անուշտխուհների սերտացման գործում ձեռք բերված հաջողություններից մեկն էլ այն է, որ կապերը ծավալվել են ոչ միայն լայնքով, այլև խորությամբ: Սփյուռքի կոմիտեն իր կարևոր խնդիրներից մեկն է համարել հնարավոր բոլոր միջոցներով, ամեն մի երկրի առանձնահատուկ պայմաններն ու քաղաքական կացությունը հաշվի առնելով, ներգործել հայ զանգվածների վրա, կտրել նրանց հակասովետիզմից և բուլիզմից, անհրաժեշտ դեպքերում կատարել հարգելի քայլեր: Արտասահմանում տարվող աշխատանքի հաջողությունը գաղափարապես պայմանավորված է նրա շնորավորված իրականացումով: Ամեն երկիր ու գաղթօջախ իր առանձնահատուկությունն ունի, պետք է խստորեն դա հաշվի առնվի, ալլապուկ անիտուսֆիլի կլիխե ձախողվում: Օրինակ՝ Ավստրալիայի ու Կանադայի հայկական զաղութներում տարվող աշխատանքը պետք է այլ բնույթ ունենա, քանի որ դրանք հիմնականում նոր կազմակերպված գաղութներ են: Փրանսիայի և Լիբանանի գաղութներին հետ տարվող աշխատանքը միանգամայն այլ է, նկատի ունենալով հայկական զաղութներին կուսակալած փորձը, միջպետական նպատակով փոխհարաբերությունները և այլ հանգամանքներ: Միջինում, ասելով, Քուրդիստանի և Իրանի հայկական զաղութների զոժով աշխատանքը այլ բնույթ ունի: Այդ երկրներում տիրող քաղաքական ուժերի կառուցումը Սփյուռքի կու-

¹³⁶ Տե՛ս նախ տեղում, էջ 17:

¹³⁷ Տե՛ս «Հայրենիքի Հայի», 2 զեկամբերի, 1981 թ., № 49:

մշակի կապերը այնքան էլ ակտիվ չեն, կան բացասական կարգի նաև այլ գործոններ:

Չնայած Լաֆրանկան Ամերիկայի երկրների հայկական գաղութների հետ ունեցած ակտիվ կապերին, Միությունը կոմիտեն հարկադրված է հաճախակի վերանայել նրանցում իրականացվող իր աշխատանքի ձևերն ու մեթոդները՝ հաշվի առնելով արագորեն փոփոխվող քաղաքական կացությունը:

Եվ, վերջապես, ԱՄՆ-ի հայկական գաղութի հետ տարվող աշխատանքներն այլ բնույթ ունեն, տարրերվում են մնացածներից: Գրա պատճառը ոչ միայն այն է, որ նա աշխարհի ամենահայաշատ գաղութն է՝ ավելի քան կես միլիոն հայությամբ, այլև այն, որ գտնվում է միջազգային իմպերիալիզմի միջնաբերդում և, չնայած դրան, ունի հայրենասիրական գործունեության լավ ավանդույթներ: Միևնույն ժամանակ, վերջին տասնամյակներում այն Բևակոխեն է ազգային կյանքի նկատման վարժուհի շրջան, շնորհիվ մեծավարարակցյան երկրների հայկական գաղթօջախներից այնտեղ արտագաղթած մտավորականության շանքերի:

Ամերիկահայ գաղթօջախը հաճախակի հանդես է գալիս սփյուռքահայ կյանքի կազմակերպմանն առնչվող քաղաքափիվ նախաձեռնություններով: ԱՄՆ-ի հայ ազգաբնակչության մեջ մեծ տոկոս են կազմում բարձր աստիճանի հասած մտավորականները, որոնք վերջին տարիներին սկսել են ակտիվություն ցուցաբերել ազգային կյանքի նկատմամբ: Այնպիսի է գործում սփյուռքի հայրենակցական միությունների մեծ մասը, ինչպես նաև ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչությունը, իսկ վերջինս սփյուռքահայ ամենաբազմամարդ կազմակերպությունն է, և նրա անդամների զգալի մասը նույնպես գտնվում է ԱՄՆ-ում:

Հայկական գաղութների հետ Միությունը կոմիտեի ունեցած կապերի ընդլայնման ու խորացման շնորհիվ այնտեղ տարվող մշակութային, պրոպագանդիստական և հայրենասիրական աշխատանքներն ուղղորդի մեջ հեռագնետ ավելի մեծ թվում հայ ազգաբնակչությունն է ներգրավվում: Կապերի արդյունավետության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ տարեկան սփյուռքահայությունը նորատոր հատվածներ ու խավեր են դուրս գալիս հակառակտական ուժերի ազդեցությունից և կանգնում Սոցիալական Հայաստանի կողքին: Ուստի բնավ պատահական չէ, որ վերջին տարիներին դաշնակցական մամուլը ուժեղացրել է

հարձակումները սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի դեմ: Ավելի հեռուն գնալով, այդ մամուլը փաստորեն հանդես է գալիս հայրենիք—սփյուռք մշակութային ու այլ կարգի կապերի դեմ, կապեր, որոնք խիստ կենսական նշանակություն են ստացել արտերկրի հայության համար, և առանց որոնց սփյուռքահայ մշակութային կյանքը կազդաբանան և կզրկվի կենսատու աշուններնրից: Սակայն պրակտիկան ցույց է տալիս, որ որքան սերտանում են հայրենիք—սփյուռք հարաբերությունները, որքան ընդլայնվում է տարագիր հայերի խմբությունը հայրենի իրականության մասին, այնքան ավելի պարզ ու որոշակի է դառնում հայության ազգային շահերի և դաշնակցության քաղաքականության միջև եղած խոր հակասությունն ու հակադրությունը:

Այժմ արդեն դժվար թե սփյուռքում գտնվի որևէ ողջամիտ մարդ, որ փորձի միտել այն ճշմարտությունը, թե հայկական գաղթօջախների գոյատևման և «սպիտակ շարդի» դեմ մղվող պայքարի հաջողության զիխավոր գործոնը հայրենիքն է, աճող սերունդը հայրենիքով խանդավառվելը: Կյանքը լիովին հաստատել է այն ճշմարտությունը, որ վերածնված հայրենիքը այն անփոխարինելի ու որոշիչ գործոնն է, որի միջոցով միայն կարելի է ապահովել գաղթօջախների առժամյա գոյությունը, արդեն ակնել տարաբար հայության և հատկապես նրա աճող սերունդի ուժացումը: Պետք է ասել, որ սփյուռքահայ ստացողիմասկան մամուլը, հայրենասեր մտավորականությունը, հասարակական-ազգային գործիչները պատմվով ու նվիրումով են կատարում իրենց հայրենասիրական պարտը՝ մշտապես նոր սերունդը խանդավառում հայրենիքով, զբաղացնում հայրենիքի ներքնաճաճ ազգային հպարտության զգացումը: Այդ գործում նրանց մեծ օգնություն է կազմակերպում Միությունը կոմիտեն, որպեսի հասածները անկեղծորեն արձանագրում են սփյուռքահայ շատ գործիչներու ԱՄՆ կա ինչ է դրում այդ մասին Եղիպտոսի հայկական Գեղարվեստափրայք միության ղեկավար գործիչներից Ալիս Գևորգյանը: «Ինչ խոսք, որ բարձրորեն կզնահատենք Ձեր կոմիտեի նպատակալույց գործունեությունը, որը կնգտի քաղաքային միջոցներով ամբողջելու հայրենիքի և սփյուռքի կապերը, զարգացնելու արտասահմանի հայության և հատկապես ներտասարգության սերն ու հավատքը մայր երկրի հեղեղան հարստությունների և հարազատ ժողովրդի արժանիքների հան-

դեպ: Անա որբան կենսական նշանակություն ունի Ձեր կոմիտեի գործունեությունը սերունդների հայապահպանման գործում»¹²⁸:

Կատարված լայնածավալ աշխատանքների շնորհիվ սփյուռքը վերջնականապես փարվել է հայրենիքին, փարվել հարազատի անկեղծ սիրով, իսկ այդ սերը հայրենիքը ձեռք է բերել իր մեծագործություններով, իր առաջավոր գաղափարներով, դեպի իր սարսափի զավակներն ունեցած շեքը ու հոգատար վերաբերմունքով: Ի պատասխան այդ հոգատարության սփյուռքահայ առաջադեմական կազմակերպություններն ու նրանց մամուլը ամենուրեք ամեն տարի արժանազանի կերպով, քաղվամարց հանդիսություններով նշում են Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության և Հայաստանում սովետական իշխանության հաղթանակի տարելիցները: Հայկական զաղթախանդի մեծ մասը մշտապես արձագանքում է մեր երկրում, մասնավորապես Սովետական Հայաստանում, տեղի ունեցող բոլոր կարևոր իրադարձություններին: Առաջադեմական կազմակերպությունները հանդիսավոր ժողովներով, մամուլով, ուղիներով և այլ միջոցներով նշում են այն բոլոր կարևոր շորիչները, որ կատարվում են հայրենիքում: Նրանք դրական մեծ գործ կատարեցին հատկապես Վ. Բ. Անինի մենջարն 190-ամյակի, ՍՄՄ կազմավորման 50-ամյակի և այլ առիթներով: Երևա զնահատելի է նրանց զերթ ՍՄՄ ներքին և արտաքին քաղաքականությունը պրոպագանդելու ուղղությունը: Անա այս ամենը ձուլման արևից օվկիանոսում մարտադարձաբար շայտից շայտից և զոչառեման կենսատու ավիշ և փարտոնի նման լուսավորում նրա փրկելության ուղի»:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Ինչպես ցույց է տալիս մեր աշխատության ամբողջ շարադրանքը, հայ ժողովրդի Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ գտնվող հասցածի նկատմամբ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի կուսակցության ու կոռուպտիվության կողմից իրադարձված ճեղքապատկանությունից մի կերպ փրկված և իր պատմական հայրենիքից բռնազաղթի միջոցով աշխարհով մեկ ցրված սփյուռքահայությունը մշտապես ձգտել է վերադառնալ իր հայրենի օտարները, վերամիավորվել իր ժողովրդի հետ:

Իր գոյության հենց սկզբից սփյուռքահայության ճակատագրով մշտապես մտահոգվել է Սովետական Հայաստանի կոռուպտիվությունը՝ նրա հետ հաստատելով և հետևողականորեն զարգացնելով քաղմտանքի կապեր, ինչպես նաև իրականացնելով նրա որոշ մասի հայրենագարությունը: Սովետական իշխանության տարիներին տեղի ունեցած հայրենագարության և հայրենիք—սփյուռք անունությունների պատմության ուսումնասիրությունը ակնբեղիորեն վկայում է, որ սարսափը հայության փրկության իրական ու զիտավոր գործոնը մայր հայրենիքն է, Սովետական Հայաստանը: Այդ է պատճառը, որ սփյուռքահայ բոլոր առաջադեմական ուժերը մեծ նշանակություն և կարևորություն են տալիս Սովետական Հայաստանի հետ կապերի զարգացմանն ու ամրապնդմանը, ներգաղթի անընդհատ շարունակմանը:

Ինչպես վկայում են մեր կատարած երկարամյա հետազոտությունները, սովետական իշխանության տարիներին, կոնկրետ առած, 1921—1982 թթ., սփյուռքից հայրենիք են ներգաղթել մոտ 168000 տարագիրներ, գտնույթով Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության, հետևապես՝ ՍՄՄ լիիրավ քաղաքացիներ: Անհրաժեշտ է նշել, որ լեռան

¹²⁸ Տե՛ս Սովետական Հայաստան, ամսագիր, № 10, 1976 թ., էջ 27:

մեր ձանրակրկիտ պրպտումներին, այնուամենայնիվ Տարալուր չի եղել լիովին պարզիկ Հայրենագրանների հջրթու թիվը։ Հասկանալի Հայրենագրանության առաջին փուլում տեղի ունեցած ներգաղթի վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ պակասավոր են և, ինչպես նշել ենք իր տեղում, իրականում Հայրենագրանների թիվը շատ ավելի է, քան արտահայտված է մեր կազմած աղյուսակում (տե՛ս էջ 105)։ Հետագա տարիներին նույնպես, զանգվածային Հայրենագրանությունից բացի, մեծ թվով սփյուռահայ բնասանիքներ անհաստական կարգով Հայրենագրակի են Մովսեսական Հայաստան։ Առաջի կարգի էլ առել, որ սովետական իշխանության տարիներից մայր Հայրենիքում իրենց հանգրվան են գտել 200 հազարից ավելի սփյուռքահայեր, ինչպես դա վկայում են մի շարք այլ աղբյուրներ։ Թվական տեսակետից այնքան էլ մեծ չէ ավելի քան վեց ասանամյակի ընթացքում Հայրենիք ներգաղթյալների թիվը։ Սակայն երբ նկատի ունենանք մեր հանրապետության տարածքային փոքրությունը, նրանում մշակելի՞՞ հողերի անկազմությունը, բնակչության զգալի խտությունը, ներգաղթյալների այստեղ ունեցած աճը և ոչ անզգամանրներ, ինչպես նաև Հայրենագրանության հսկայական քաղաքական նշանակությունը, ազապետք է առել, որ 20-ական թվականներին սկսված և առ այսօր շարունակվող այդ խրախուսելի իրադարձությունը սոցիալիստական կարգերի շնորհիվ մեր ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկն էլ, կոմունիստական կուսակցության շինիչյան ազգային քաղաքականության կենսագործման կոնկրետ վկայությունը։

Գաման ճակատագրի բերումով զրկվելով իրենց Հայրենիք օջախներից և մեծ մասամբ իրավազուրկ վիճակում երկար տարիներ զեզեներով օտար սփերում, ասորագր հայերը Հայրենիք վերադառնալուց ամենիշխանա հնուտ սովետական կառավարության կողմից ազանովում են բնակարանով, աշխատանքով, աստուծ սովորելու և իրենց բուրք ընդունակություններն ու նիրբերը զբսերելու լիակատար Տարալուրություններ։

Ի պատասխան իրենց նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ցուցաբերած հոգատարության, Հայրենագրանները ամենուրեք աչքի են ընկնում Հայրենակներ աշխատանքով, զրանում արտադրության առաջավորներ, գիտության ու մշակույթի նախաժամ գործիչներ։

Թեով պատահական չէ, որ մեծ թվով Հայրենագրաններ արժանացել են կառավարական պարգևների, ընտրվել իշխանության անդակներ և կենտրոնական օրգաններում։ Այդ մասին հաստատի ընդգծվեց Հայրենագրանների հանրապետական երկրորդ հավաքում (10 ապրիլի, 1966 թ., Երևան), որտեղ նշվեց, որ նրանց քաղաքական մեծամասնությունը ակնզորեն է աշխատում կուսանեսույնի ու սովխոլայի գաշտներում, արդյունաբերության, շինարարության, արտասպորտի և ժողովրդական տեսնություն մյուս բնագավառներում։

Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության և մշակույթի բնագավառումներում աչքի ընկած մի խումբ Հայրենագրաններ արժանացել են սոցիալիստական աշխատանքի հերոս բարձր կոչման։ Գրանք են՝ Երևանի Վ. Բ. Լենինի անվան մետաքսի կոմբինատի շուշահույճի Սաղկանուճ Գույնմարյանը, Շահումյանի շրջանի XVIII կուսնամաղուստի անվան կուսանեսույնյան անհամ Ալեկիվ Նարյանը, Էջմիածնի շրջանի Ճ 3-րդ սովխոլայի այգեգործներ Գարրիկ Թամազյանը և Ամիր Առաքելյանը, Արտաշատի շրջանի Փաղցքաշենի կուսանեսույնյան օգակավարուհի Նայնի Աղիսկարյանը, Արարատի շրջանի Վանաշենի կուսանեսույնյան օգակավար Պողոս Պողոսյանը, Արտաշատի շրջանի Այգեգործի կուսանեսույնյան անզամ Սիս Կարապետյանը, Արտաշատի շրանցքի II տեղամասի պետ Վարսենիկ Սալախյանը, ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստուհի Գուհար Գառադյանը։

Հանրապետության գիտահետազոտական շինարարներում, բուհերում, տեխնիկումներում, զարգեցներում, մշակույթի օջախներում նույնպես աշխատում են հազարավոր Հայրենագրաններ, որոնցից շատերը անդանիկոսներ, զոկառներն ու գիտության թեկնածուներ, հանրագնտության գլուստակավոր ուսուցիչներ են, ՍՍՀՄ և շՍՀՄ ժողովրդական արտիստներ, արվեստի գլուստակավոր գործիչներ և այլն։

Միամասնակ հարկ է նշել, որ վերին տարիներին որոշ Հայրենագրան ընտանիքներ, ասորքը շարժանիքներով ու պատահաններով, ձգտում են մեկնել արտասահման, զրանով իսկ վնաս պատճանելով ԽՄԻ իրենց անձնական ճակատագրին և թե՛ մեր ժողովրդի ազգանվաճման կենսական գործին։

Ինչպես վկայում են փաստերը, արտասահման բնակության մեկնողների մեծ մասը զնուծ է զխաժորապես զարգացած կապիտալիստական երկրներ։ Սակայն ընկնելով արտասահման,

Նրանք անժխտապես բախվում են բազմաթիվ զմբարթությունների նեո (քնակարանային, աշխատանքային, լեզվական և այլն)։ Ահա քն ինչու կարծեցյալ քորախառ մեկնողների մեծամասնությունն ապրում է խոր հիասթափություն ու զղում և ձգտում է նորից վերագտնել Սովետական Միությունը նրանցից շատերը, համոզվելով իրենց կատարած սխալի մեջ, զիմում են սովետական կառավարությանը՝ նորից հայրենիք վերագտնելու խրեզրանքով։ Հայրենիքը մեծանդարար ներում է աչողիսիններին և թույլատրում վերագտնել սովետական երկիր։

Հայրենագարձների բացարձակ մեծամասնությունը սոցորված է շերտ հայրենասիրությամբ, անկեղծորեն նվիրված է սովետական հայրենիքին և ակտիվորեն մասնակցում է մեր երկրում ծավալված կոմունիստական շինարարությանը։ Կարծում ենք, որ հայրենագարձների այդ հայրենասեր գործունեության հետադասությունը կունենա քաղաքական, գիտական ու գործնական կարևոր նշանակություն։ Ուստի սովետաձայն պատմարանների խնդիրներից մեկը պետք է լինի նրանց կյանքի և գործունեության ուսումնասիրումն ու լուսարանումը։

Օ. Մ. МЕЛНКСЕТАН

ВЗАИМОСВЯЗЬ РОДИНА—СПЮРК
И РЕПАТРИАЦИЯ
(1920—1980 гг.)

Резюме

В течение многих веков Армения была ареной опустошительных набегов и завоеваний со стороны иноземных захватчиков. И не случайно, что ее история богата многими страницами героической борьбы народа за свою свободу и независимость.

Разорение Армении и физическое истребление армянского населения усилились и приняли систематический характер с начала XVI века, когда за обладание ею столкнулись интересы двух агрессивных соседних империй—Османской Турции и Сефевидской Персии. Почти полутора столетия Армения была местом ожесточенных завоевательных войн, которые в 1639 г. завершили ее разделом между ними. Большая, западная часть Армении перешла под владычество Турции, восточная—Персии. В 1828 г., по Туркменчайскому договору, Восточная Армения вошла в состав России и часть армянского народа, навечно связав свою судьбу с русским народом, благодаря Великой Октябрьской социалистической революции получила возможность национального и социального возрождения.

Однако большая часть армянского народа, оставшаяся под игом турецкой деспотии, продолжала подвергаться постоянным жестоким гонениям, депортации и геноциду. Последовательно осуществляя свою реакционную пантюркистскую-нацисламскую политическую программу, турецкие шовинисты не останавливались ни перед чем, чтобы истребить армянский народ на его исконных исторических землях и окончательно освоить их. После султана Абдул Гамида особенно огултедами проводниками этой кровавой политики явились младотурки. Воспользовавшись сложной обстановкой в период первой мировой войны, они осу-

шествовали массовый геноцид армянского населения, произошедшего в Западной Армении и в других областях Турции.

В результате резни армяны и насильственного переселения их в пустынные области Сирии и Месопотамии, Западная Армения полностью лишилась своего коренного армянского населения. Истребление турецкими варварами более чем полтора миллиона армян явилось первым массовым преступлением против человечества в XX веке — предвестником страшных преступлений гитлеровского фашизма.

Сотни тысяч армянских детей, женщин и стариков, чудом уцелевших от турецкого итагана и изгнанных из своих родных очагов, пройдя тяжелыми дорогами гибели и скорби, рассеялись по многим странам мира и тем самым значительно расширили армянскую диаспору (Спюрк).

К сожалению, несведущие в истории армянского народа, склонны рассматривать зарубежных армян в качестве политических эмигрантов. Однако общеизвестно, что эмигрантами в большинстве случаев являются лица, покидающие свою родину по политическим мотивам. Основная же часть двухмиллионного армянского Спюрка — одной трети всего армянского этноса — состоит не из политических эмигрантов, а из безвинных жертв организованного султанами, младотурками и кемалистами геноцида армян. И сокровенной мечтой армян Спюрка было и есть возвращение на свою историческую родину, единение с материнской землей.

Эти уцелевшие осколки западноармянского населения, скитавшиеся на чужбине после первой мировой войны, вначале лелеяли надежду, что государства Антанты создадут им возможности для возвращения на родину. Однако надежды эти оказались иллюзиями. Для обманутых и покинутых западными державами трудящихся масс зарубежных армян единственной и реальной опорой стала победившая в ноябре 1920 г. в Восточной Армении советская власть.

Коммунистическая партия и Советское правительство Армении, с помощью РКП(б) и братских республик, приняли конкретные меры по созданию необходимых условий для жизни и деятельности западноармянских беженцев, нашедших пристанище в республике, а также по оказанию всесторонней поддержки и помощи зарубежным армянам.

С первых же шагов своей деятельности Советское правительство Армении стремилось наладить связи с зару-

бскими армянами и по мере возможности организовать репатриацию их определенной части в Советскую Армению. Исследованию этих связей и истории репатриации, осуществленной за годы советской власти в Армянскую ССР, и посвящена данная монография.

Впервые в своей многострадальной истории, армянский народ благодаря советской власти, с помощью братских народов и, в первую очередь, великого русского народа, получил возможность объединения на своей новой, социалистической родине. Тем самым было положено начало воссоединению по воле судьбы рассеянных по свету армян в Советской Армении, консолидации и развитию армянской социалистической нации. В этом нашла свое конкретное воплощение ленинская национальная политика Коммунистической партии в отношении многонационального армянского народа.

Репатриация армян рассматривается в работе по трем основным этапам. Первый этап охватывает 1921—1936 гг., когда на родину возвратилось, примерно, 42286 зарубежных армян. Второй этап—1946—1948 годы. За этот сравнительно короткий промежуток времени произошла самая большая и массовая иммиграция зарубежных армян, известная под названием великой репатриации. Всего за три года из 12 стран мира в Советскую Армению переселилось 20646 семей или 89750 человек. В 1950-ых годах в индивидуальном порядке на родину иммигрировало более 4 тысяч зарубежных армян. Третий этап репатриации начался в 1962 г. и продолжается по сей день. За период 1962—1982 гг. из 30 стран репатрировалось 6795 семей или 31920 человек. Кроме этого, за годы советской власти разными путями с чужбины на родину вернулись еще несколько тысяч армян. Таким образом, число репатриантов составило более 200 тысяч человек. Советское правительство предприняло энергичные усилия и вложило огромные средства в дело обеспечения репатриантов жилищами и работой, создания для них благоустроенной жизни, вовлечения в общественно-политическую жизнь страны в качестве полноправных граждан страны Советов.

В области установления и развития связей родины с армянской диаспорой важную роль сыграл основанный в сентябре 1921 г. Комитет помощи Армении.

В настоящее время эту деятельность продолжает созданный в июне 1964 г. Комитет по культурным связям с зарубежными армянами, содействующий как процессу их сплочения вокруг Советской Армении, пропаганде ее социально-экономических и культурных достижений, так и борь-

бе против ассимиляции, развитию прогрессивных традиций национальной культуры.

Вместе с тем, на основе многочисленных фактических материалов, разоблачается корыстная и реакционная политика империалистических держав, двуличие и беспомощность Лиги наций в отношении армянских беженцев, как и предательская деятельность дашнаков, враждебно настроенных к советской власти и репатриации армян. Наряду с этим, по достоинству высоко оценена деятельность великого гуманиста Фр. Нансена в защите армянских беженцев.

Освещение истории связей советской родины с армянскими колониями зарубежных стран и репатриации армян ярко выявляет заботу о них Коммунистической партии и Советского государства, важную и плодотворную деятельность прогрессивных организаций зарубежных армян в деле национального сохранения и утверждения связей с родиной.

Все это является неопровержимым свидетельством того, что основным и главным фактором спасения армян, проживающих на чужбине, является родина-мать—Советская Армения, достигшая небывалого расцвета в единой братской семье народов СССР.

HOVİK U. MELIKSETIAN

THE ARMENIAN MOTHERLAND AND DIASPORA: RELATIONS AND REPATRIATION

(1920—1980)

Summary

Situated on the borderline of Europe and Asia, Armenia has been the object of devastating raids and conquests on the part of foreign invaders for many centuries. And the fact that its history is rich in a number of heroic events manifesting the continuous struggle of the Armenian people for freedom and independence is not entirely accidental.

The destruction of Armenia and the annihilation of its population became especially obvious and acquired systematic character starting in the very beginning of the 16th century. That was the period when the interests of two aggressive neighbouring countries, namely Ottoman Turkey and Sefevid Persia, clashed. For about a century and a half Armenia had been the scene of violent battles between them that came to an end only in 1639. As a result Armenia was divided between these two countries. The western and larger part of its territory fell under the dominion of Turkey, and the eastern part remained under Persian rule. In 1828 East Armenia was attached to Russia by the Treaty of Turkmenchai. Later on as a result of the Great October Socialist Revolution, the Armenian people gained an opportunity for national and social rebirth.

The greater part of Armenians, remaining under the Turkish yoke, were severely persecuted, deported and massacred. Consistently carrying out their reactionary pan-

Turkish and pan-Islamic political program, the Turkish chauvinists stopped at nothing to destroy the Armenian nation on the territory of its age-old motherland and annihilate it once and for ever. Following Sultan Abdul-Hamid, it was the party and the government of the Young Turks that most shamelessly carried out this murderous policy. Taking advantage of the complicated circumstances that arose during World War I, they perpetrated the ruthless genocide of the Armenian people in West Armenia and other regions of Turkey.

As a result of this horrible massacre of Armenians and their forced deportation to the desert areas of Syria and Mesopotamia, West Armenia was completely deprived of its native Armenian population. The massacre of more than one and a half million Armenians at the hands of Turkish barbarians was the first mass crime against humanity in the 20th century. That was actually the presage of the horrible crimes of Hitlerian fascism.

Hundreds of thousands of Armenians who have survived this horrible genocide by some miracle, and who have been deported and undergone the path of sorrow and death, have been scattered all over the world, thus extending the Armenian Diaspora. Unfortunately, people unaware of the Armenian nation are inclined to consider foreign Armenians as political emigrants. In fact, emigrants in most cases are people who leave their homeland on political grounds. But the main part of the Armenian Diaspora, numbering two million souls (one third of the whole Armenian nation) consists of people who have emigrated not because of their political convictions, but as victims of the horrible genocide organized by the sultans, Young Turks and Kemalists. And the innermost desire of the Armenians abroad has always been and still is to return to their motherland and feel the thrilling touch of their native soil.

These splinters of the West Armenian population wandering in foreign lands after World War I cherished at first the hope that the states of the Entente would organize

and support their return to the motherland. But their hopes were crushed. It was the Soviet power only, established in East Armenia in November 1920, that turned out to provide genuine support for the Armenians of the Diaspora.

The Communist party and the Soviet government of Armenia, backed by the RCP (of Bolsheviks) and the other Soviet republics took concrete measures to establish normal conditions for life and creative work for the refugees who found shelter in Soviet Armenia.

From the first days of its existence the Soviet government of Armenia did its best to maintain good relations with Armenians abroad and to organize their gradual repatriation to Soviet Armenia. It is the history of repatriation and these relations that the present monograph is devoted to.

The Armenian nation for the first time in its long suffering history was given the opportunity of coming together on the territory of its new socialist fatherland. This opportunity was achieved by the Armenian people only due to the Soviet power and due to the help and support of other fraternal peoples and the great Russian people in particular. This was the reunification of Armenians who had been scattered all over the world by the cruel hand of fate. This was the beginning of the consolidation and development of the Armenian socialist nation. This revival of the Armenian nation was the embodiment of the national policy of the Communist party elaborated by V. I. Lenin.

The present investigation deals with the three main stages of the repatriation of Armenians. The first stage covers the period from 1921 to 1936 when 42,286 Armenians repatriated from abroad. During the years of the second stage, a comparatively shorter period (1946—1948), the so-called great repatriation took place when a great number of Armenians repatriated from various countries. During this short period of three years 20,646 families or 89,750 people repatriated to Soviet Armenia. In the 1950s more than 4 thousand Armenians returned to their native land individually. The third stage began in 1962 and is being continued till now. 6795 families or 31,930 people from 30 different countries repatriated during the period of 1962—1982. If we take into consideration that many Armenians returned to their motherland in other ways, we may say that altogether in 1921—1982 Soviet Armenia has admitted more than 200,000 repatriants. The Soviet government applied great

energy and effort and large sums of money to the cause of supplying the repatriates with jobs and dwellings. They were involved in the socio-political life of the country, enjoying equal rights together with the citizens of the country of Soviets.

In establishing and developing contacts with the Armenian Diaspora, the Committee of Help to Armenia, established in September 1921, played a very important role.

At present this role is carried out by the Committee for Cultural Relations with Foreign Armenians in their support to Soviet Armenia, to the propaganda of social, economic and cultural achievements of Soviet Armenia, as well as to the struggle against assimilation and the development of progressive traditions of the national culture.

Along with this, on the basis of quite a number of facts, the mercenary and reactionary policy of imperialist states, the double-faced helplessness of the League of Nations, the treacherous activities of the Dashnaks hostile to the Soviet power and the repatriation of Armenians are all discussed in the present paper. On the other hand, the activities of the great humanist Fr. Nansen in the cause of support of Armenian refugees are highly appreciated in the paper.

The elucidation of the history of the relations between Soviet Armenia and Armenian colonies in various foreign countries on the one hand the repatriation of Armenians on the other reveals the incessant care of the Communist party and the Soviet state towards them and fruitful activities of progressive organizations of Armenians abroad.

All this undeniably manifests that the main and basic factor for the salvation of Armenians living abroad is their motherland—Soviet Armenia—which has achieved unprecedented growth in the united fraternal family of the peoples of the Soviet Union.

ԱՆՁՆԱՌՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբառայան Գրիգոր 196	Անդրանիկ 161
Աբգարյան Մովսես 202	Անդրեստայան Անդրանիկ 20, 53, 422, 423
Աբղալյան Անդրակ 197	Անտոնյան Գ. 97
Աբրահամ Թ. 304	Անտոնյան Ա. 33, 35
Աբրահամ Կ. 39	Աշխատանքային Ա. 196
Աբրահամ Մ. 152	Աշխատանքային Կ. 37
Աբրահամյան Ա. Գ. 14	Աշխատանքային Մ. 386
Աբրահամյան Խաչիկ 197	Առաքելյան Ամիր 499
Աբրահամյան Ազատ 194	Առաքելյան Գրիգոր 389
Աբրահամյան Օհանյան 416	Առաքելյան Մ. 250, 304
Աբրահամյան Գրիգոր 386, 422, 423, 442	Առաքելյան Մուրեց 99
Աբրահամյան Միքայել 193	Առաքելյան Գր. 208
Աբրահամյան Զ. 68	Առաքելյան Խաչատրյան 244
Աբրահամյան Վաչիկ 437	Առաքելյան Մուրադ 194, 195
Աբրահամյան Գրիգոր 197	Արամյան Վահան 224
Աբրահամյան Մատի 386, 422	Արամյան Մ. 178, 193, 195, 200, 207, 239
Աբրահամյան Ավետիս 370, 386, 422, 443	Արարիկ 135
Աբրահամյան Ան 192	Արարիկ Թ. 208
Աբրահամյան Մ. Տ. 47	Արարիկ Գ. Ե. 10
Աբրահամյան Ժան 419	Արարիկյան Ավետիս 405
Աբրահամյան Ա. 20	Արարիկյան Մանակ 197
Աբրահամյան Երվանդ 389, 392	Արարիկյան Օհանյան 417
Անտոնյան Գ. 21	Արարիկյան Զակար 398
Անտոնյան Մ. 209	Աստուր 132
Արամյան Գ. 233	Աստուր Մարգար 195, 196
Արամյան Մ. Գ. 11	Աստուրյան Ազնիվ 429
Արամյան, Կարգինայ, 345—348	Աստուրյան 357
Արամյան, Գրիգոր, 259	Աստուրյան Զակար 198
Անտոնյան Զ. 183, 184	Արզումանյան Մ. 22
Անտոնյան Արսեն 199	Արխանյան Մուշեղ 202
Անտոնյան Զակար 201	Արծունի Վ. 152
Արամյան Զ. Թ. 256	Արմա (Միսրյան Արմենակ) 416
Արամյանյան Զակարյան 416	Արամյան Պարո 201

Առաջնայն Տղոյս 194
Առանձի Ս. Մ. 197

Բարսեղյան Ս. Հ. 256
Բարչայան Մ. 19
Բարսեղյան Ներսես 382
Բալայան Հ. 97
Բաղդասարյան Ս. 366
Բաշտյան Լ. 136
Բարսեղյան Ֆիմակիա 244
Բարսեղյան Վարդան 244
Բարսեղյան Քարաւ 199
Բարիկյան Կարօ 324
Բարկովսկի Ա. 304
Բարսեղյան Հովհաննէս 197
Քեղզապան Ալ. 54
Քեանեղիճ Շահիր 29
Քեզզեան Կ. 136
Քերիա 170
Քեմեղյան Գրիգոր 266
Քեանդեան Մկրտիչ 197
Քաղմով Ա. 209
Քաղպան Արամ 394
Քոչայան 100
Քոչայան Արամաճ 309
Քանաւ Քրակո 311
Քոչաով Վասիլի 37
Քոչարիճ 202

Պարբիկյան Պարբիկ 193, 385
Պարբիկյան Հ. 18
Պազազյան Հարսիստ 194
Պալամբարյան Արշակ 193
Պալայան Արմենակ 193
Պալարեան Մ. Ք. 197
Պալմանտերյան Մալվանաչ 449
Պալմանտերյան Ջաւահիր 423
Պալընյան Հրաչ 198
Պալման Հայկ 194
Պալայան Գ. 18
Պալտերյան Հակոբ 194, 238
Պաղաւ (Ջալալման Գառնիկ) 357, 416, 442
Պատարեան Արտաշէս 194
Պասաբոյան Պանաւ 449
Պասաբոյան Եղիա 416

Պասաբոյան Ս. Տ. 13, 14, 18, 256, 278
Պասաբովաճ Ե. Վ. 200, 252, 304
Պաձախ Արթին (Պաձախյան Հարսիստ) 417
Պատըկյան Էճնիկ Արթին 336, 337
Պարազաչ Հայկ 197, 338
Պարազայան Եղնիկ 194
Պարսեղյան Կ. 196
Պաճեղյան Հովհաննէս 196
Պեզան Անան 19
Պրքեան 168
Պրոնա Ներսես 37
Պյաւրջյան Հակոբ 415
Պյաւրջյան Միշա 413
Պալանեան Փ. 200
Պաղբանի Գ. 97
Պանայան 193
Պարվին Ջան 143
Պանայան Հովհաննէս 202
Պրիգորյան Գրիգոր 430
Պրիգորյան Հրանտ 192
Պրիգորյան Ս. 233
Պայումեան 163
Պայումեան Հակոբ 242
Պաշտեղյան Մարտիրոս 430
Պաշյան Քոչազաղ 202
Պետր 2, 201, 342
Պետրեան Գ. 208
Պետրեան Գ. Տ. 178, 256
Պետրեան Լ. 304

Պալլաբոյան Կ. 15
Պանիկեան Վահան 194, 215
Պանիկե Վարսեման 31, 402
Պավրյան Արթին 171
Պավրյան Պավիր 193, 194
Պավրյան Վահան 366, 408
Պարբիկյան Ազատի 385
Պարբիկյան Արտակ 194
Պարբիկյան Գրիգոր 193
Պառնոյան Վահան 200
Պերակիր 133, 135
Պեմիրեան Գ. 152, 183, 184
Պեմիրեան Կ. Ս. 440
Պելիմանեյան Արամ 202

Պեղոյան Ալիս 445
Պյալովի Ջարլաղ 132
Պարբչյան գերբառաւ 243
Պոլիսյան Հայկ 171
Պրամբոյան Տ. Ս. 17
Պարբիկյան Հովհ. 65, 97, 124, 125
Պարսեղյան Լին 419
Պենեան Հրանտ 192, 337, 338

Սազազյան Ավետիս 192
Սալըրեղյան Պարզն 196
Սալըն 351
Սանեկյան Ռախիմ 197
Սափուրեան Ազատ 337
Սեղբարեան Պետր 194
Սեղիազարեան Նայել 449
Սեյիտ Ջահենց 385, 386
Սեղբապան Հովսեփ 192
Սալայան Ջալիլ 415
Սամայան Միքաւ 224
Սեղեյան Վարսուր 418
Սեղնիկյան Ար. 54, 88, 97, 101, 115, 124, 125, 141, 152, 158
Սեղբարեղյան Հարսիստ 203
Սեմաշին Գ. 260, 304
Սեմեկեան Փանտ 193
Սեպիկ Վ. 257, 304
Սեպիտ 31
Սեւանեան Գ. 20
Սեւանիկյան Տիւրան 202

Ջանիկյան Տիգրան 265
Ջայիկ Գ. 209, 226, 304
Ջայիկ Վ. 209
Ջառիկյան Հակոբ 376
Ջարդարեան Արամ 385
Ջարդարեան Հրաչ 422
Ջարդարեան Ռարբն 31
Ջարյան Վարդ 416
Ջարյան Ռարբն 389
Ջարսրայան Յս. Կ. 252, 261
Ջենին 209
Ջենի 34
Ջալալյան Սարգիս 199
Ջահարայան 349
Ջահրաւ Գ. 31

Ջոխան Իսախլի 190
Ջարալ Ա. 304

Էլլեկյան Եղիմ 192
Էլմեսեկյան Արամաճ 202
Էլչիրիկեան Հ. Մ. 10, 11
Էնկ Սաֆիր 353
Էնկեր 27, 29
Էպիֆանեան Սարգիս 196
Էմմեմեան Պողոս 202
Էնչիկյան Վարսուր 202
Էփեյան Փարզ 202

Քաղեսոյան Ա. Ե. 16
Քաղեսոյան Եղ. 152
Քաղեսոյան Ք. 196
Քաղեսոյան Մ. 233
Քալալյան Գ. 304
Քալաբ 27, 29—31, 38
Քամոյան Պարբիկ 449
Քամանեան Ալ. 112
Քաշեան 168
Քաշեան Վարսուր 201
Քաշայան Էլիզ 419
Քարայան Մարտիրոս 197
Քեղայան Սիսակ 337
Քեմեղյան Սարգիս 193
Քեռոյիկ 27, 40, 41, 53
Քեմեղյան Վահան 423, 439
Քիլիկյան Վերն 386
Քիրեմեան Միքայաւ 197
Քիլիսիցի Հովհաննէս (Հարսիստ) 402
Քոչափեկեյան Քեմալիճ 385
Քամա Ալ. 124, 132—135
Քոյնիք 37
Քանուց 65
Քառուեան Լ. 233
Քարեան Հովհաննէս 196
Քափայան Քոչազաղ 417
Քափեյան Արամաճ 193
Քափեյան Էլզար 359
Քափայան Հ. Կ. 16, 17
Քոչայան Հակոբ 192
Քարսեղեան Հովսեփ 198
Քարսեղեան Հովիկ 379

Քարտեզյան Վարդի 419
Քույրանյան Կարապետ 194
Քոփանյան Խաչիկ 383
Քամայան Մամուկ 387
Քամանյան Հովհ. 152, 154, 378, 413, 414
Քեանյան Խաչիկ 224

Փամբույան Ազատի 194, 238
Փեանյան Ռիշար (Խաչատուր) 386, 416, 417

Իդեհ Ա. 173
Ինենյան 193
Ինենյան Խոսեյ 193
Իշխանյան Լյուսի 419
Իսազուլով 209
Իսահակյան Ավետիք 157, 183
Իսահ Թաման (Խոսեյան Թամանուս) 197
Իսկանդարյան Ա. 304
Իսկանդարյան Վարդիս 337
Իսպիրյան Հովհաննես 199
Իսրայելյան Երվանդ 194

Անինե Վ. Ի. 47, 66, 101, 234, 378, 417—419, 440
Ան 27, 152
Ափեհյան Պ. 196
Ափսխուս Իսահանես 32, 33, 37, 38, 40
Արիկենիտ Կարյ 37
Լյովիկին 209
Լամպին Յու. 209
Լուսին Ամարտ 419
Լուսինյան Հրաչ 430

Խալիյան Ե. Մ. 11
Խալիլ 29
Խանզուլով Վ. 209
Խանենկ Պալատա 423
Խանզույան Զատիկ 387, 443
Խանզույան Սևա 389
Խաննյան Պետրոս 196
Խանչյան Գրիգոր 437
Խաչատուրյան Անտոն 193

Խաչատուրյան Արամ 183
Խաչատուրյան Հ. 208
Խաչատուրյան Մարտես 235
Խաչատուրյան Ռ. Հ. 15
Խաչատուրյան Արշակ 199
Խաչիկյան Ա. 304
Խաչիկյան Մարտիրոս 193, 385
Խամամեդարյան Ս. Վ. 10
Խանասարյան Մանգիկ 197
Խարյան Ազնիվ 449
Խերմյան Ա. 208
Խերպույան Գ. 18
Խերպույան Տիգրան 193
Խուդզարյան Ս. 10
Խաչադյան Լ. Ա. 14

Մաղիկյան Վ. Հ. 178
Մատույան Ա. 21

Պալիսու Ի. 294, 303, 304
Պամասրական Գորիս 386, 416
Պամասրական Սպանդարտա 159
Պաշեն Մարտիկ 37
Պապուսիկյան Ս. 19
Պապյան Ս. 63, 152
Պատմյան Զեանգիր 224
Պատարյան Ք. 208
Պարապյան Ավետիս 385
Պարապույան Արշակ 207
Պարապույան Գրիգոր 194
Պարապույան Հ. Ս. 11
Պարապույան Մ. 208
Պարապույան Ջուրյ 196
Պարապույան Սիսե 449
Պարապույան Ս. Կ. 178
Պարիկյան Խաչիկ 307, 308
Պարեյան Սուրեն 193
Պարմիրյան Հայկ (Հայրի Հայկ) 336
Պեննյան Անդրանիկ 195
Պեդրյան Կարապետ 73
Պիտուր Ասեն 208
Պիրակոյան Արիստա 386, 421, 423
Պիրակոյան Ա. Մ. 252
Պիրակոյան Համիկ 387
Պիրակոյան Քաղզուր 203
Պիրակոյան Պող 416

Պիրակոյան Ջ. Ս. 16, 37
Պիրի Վ. 209
Պյոնով 209
Պյոպենկյան Գալատա 410
Պյոպենկյան Հարություն 336, 337
Պյոպենկյան Թադեոս 357, 410
Պյուրեպյան Արմենակ 197
Պյուրեպյան Հ. 200
Պոկիմոն Պ. 17
Պոմիտա 31, 378, 387, 414
Պոստանդիկյան Ալեքսանդր 194
Պոստանյան Ա. 97
Պոստանյան Վանան 197
Պոստամիտ Լ. 304
Պրյուշկով 209
Պուժմեի Հարություն 386
Պուլմենով 209
Պուրիեն Օլեգ 437
Պուրտիկյան Ս. 19
Պեննյան Հովհաննես 199

Չարիկյան Գրիգոր 338
Չաղիկյան Հարություն 389
Չազարյան Հարություն 387
Չախումյան Սեմյոն 437
Չախրյան Ա. Մ. 10, 11, 63
Չախրյան Գևորգ 416
Չախրյան Հ. 16
Չախրյան Հովհ. 10
Չախրյան Ռ. 208
Չախրաբանյան Հ. 208
Չառագուստյան Վ. Բ. 366, 389, 408, 414, 437
Չամբայան Գուրգեն 193
Չամաստեղ 370
Չամբար Դավիթ 198
Չամբարանույան Հրանտ 190
Չամբարանույան Ս. 54, 101, 125, 128, 152
Չամբարանույան Վ. Հ. 414, 437
Չայրապետյան Լ. Բ. 256
Չանչեյան Մարգարիտ 357
Չանդի Պատրիկ (Չանդի Քարթի) 26, 37
Չարոս Նիկի 419
Չարությունյան Գրիգոր 192

Չարությունյան Հ. 208
Չելվեյան Հարություն (Արքայ) 21
Չիբախյան Ա. 208, 229
Չիպոյան Գևորգ 193
Չոպուկիյան Գ. Ք. 181
Չոխաննես Առաքետ 313—315
Չոխաննիսյան Ալ. 208, 349
Չոխաննիսյան Ալ. 13, 54
Չոխաննիսյան Գ. Ա. 181
Չոխաննիսյան Գ. Հ. 252, 304
Չոխաննիսյան Խ. 304
Չոխաննիսյան Խաչիկ 198
Չոխաննիսյան Հ. 304
Չոխաննիսյան Հ. Վ. 252
Չոխաննիսյան Հրաչ 196
Չոխաննիսյան Հրաչյա 389
Չոխաննիսյան Կ. Հ. 16
Չոխաննիսյան Ս. 196
Չոխաննիսյան Սահեն 377
Չոխանյան Պետրոս 200
Չոլակիյան Հ. Ա. 256
Շանես Սամվել 357

Չազարյան Կարպետ 416
Չազարյան Հրաչ 405
Չազարյան Մարտիրոս 193
Չազարյան Ռ. 208
Չազարյան Սոնա 419
Չառարյան Ջ. 17
Չավամի Սպարտեն 335
Չարաբախյան Մարտիրոս 235
Չարախանյան Հովսեփ 157
Չարիբանյան Լյուդմիլ 457
Չարիպյան Արմեն 192
Չարսրաբյան Հովհաննես 244
Չախապյան Անդրանիկ 171
Չախապյան Ե. 336
Չարսրաբյան Քարթիկեն 196

Չաննիկյան Ալվերտ 387
Չևպեհյան 193
Չևպեհյան Ռուբեն 383, 385, 430
Չևսեյան Արաշակ 197
Չևսեյան Ղազարոս 214
Չևսեյան Միսակ 193
Չևսեյան Վանդիկեն 192, 226

Հըռյան ճնեռ 196
Հիվանդան Հովհաննես 199
Հյուանիւրան Եղանգ 415

Մազլըմյան Պարսը 193
Մարտազ Բ. Բ. 178
Մարկյան Վահան 415, 423
Մալխասյան Սո. 152
Մալումյան Տիւրան 193
Մալումյան Վահեմ 199
Մախան Հարսարյան 193
Մալգոնեղ Մարգրիտ 136, 138
Մակինեղ Ռիվյան 137
Մակինեյան Պ. 54, 65
Մանատյան 165
Մանատյան Հովհաննես 192
Մայր 138
Մանանդյան Հ. 152
Մանաս Սեակ 443
Մանասիրյան Լ. Պ. 256
Մանվելյան Ազատ 192
Մանուկյան Ալեք 409
Մանուկյան Ս. 205
Մանուշակյան Գեորգ 212, 213, 235
Մանուշյան Միսաք 171, 423
Մավյան Մինեան 194, 382, 386
Մավյան Սալի 417
Մավյան Վահեմ 357
Մատնյան Հարսարյան (Ռըրին) 192, 443
Մարգարյան 193
Մարգարյան Գ. 196
Մարգարյան Եղանգ 192
Մարմարյան Հանի (Գեորգ) 194
Մարշանյան Հ. Հ. 178
Մարտիկյան Զորջ 280, 270, 332
Մարտիկյան Ս. 152
Մարտիրոսյան Ա. Ս. 366
Մարտիրոսյան Գ. Ա. 252
Մարտիրոսյան Հակոբ 196
Մարտիրոսյան Հարսարյան 429
Մարտիմյան Մանակ 165
Մելիք-Ազատյան Արեւ. Ալ. 178
Մելիք-Հովսեփյան Ս. 97
Մելիքյան Ռ. 152
Մելիքյան Վ. 304

Մելիք Ռոսին 423
Մելիքսերյան Հ. Ռ. 11, 12, 64, 70
Մելիքսերյան Վ. Գ. 11
Մելխեան Հ. 208
Մելխեան Կ. 304
Մելխեան Մ. 366
Մեծատարյան Ան 193
Մեհրապյան 193
Մեսրոպ Ան 415
Մեսրոպ Մաշտոց 414
Մեսրոպյան Մեսրոպ 192
Մեսրոպյան Մինեան 194
Մեկան Ջալի Ռիֆար 29
Մեհերյան Հարսարյան 195
Մեհրապեյան Գեորգ 193
Միգրես Շյարիք 29
Մինեայան Մինես 416
Մինեայան Կ. 233
Միրզաբաբ 209
Մյրիմեանյան Արամ 197
Մյրիմեանյան Արամ 197
Միքայելյան Կ. 366
Միքայելյան Կարեն 159, 161
Մյասնիկյան Ալ. (Ալ. Մարտունի) 13, 54, 55, 57, 80, 153, 309, 318, 319
Մնացականյան Բավակոմ 437
Մնդիկյան Մարտա 417
Մնևորի Հակոբ 402, 423
Մոլլատ Կ. Մ. 173
Մոսիկյան Կ. Ա. 256, 270, 271, 304
Մովսիսյան Ս. Հ. 252
Մորգենթաու Լենքի 29, 38, 40
Մոսայան Աւ. 54, 68, 82, 84, 97, 108, 125
Մորլյան Զ. 21
Մորլյան Մ. 21, 192
Մորյան Պեր 270
Մարտիկյան Զարեն 386, 416, 417
Մուսայելյան Արամախ 161
Մուսայան Անգինե 419
Մուսայան Գ. 208
Մուսատյան Սամվել 201

Յազչյան Հովն. 353
Յազլեկի Վարիք 37

Յակոբ 209
Յափուռյան Ավետիս 430
Յարսեանյան Անգրանիկ 194
Յուսուփյան Դանիել 193

Եազարյան Բարսիլ 356
Եազարյան Գրանիկ 204
Եազմ 27, 29
Եարյան Պողոս 337, 338
Եարիք Փիլար 386
Եպիսկոպոս Հակոբ 199
Եսեպետյան Եսեպետ 192
Եսեպետյան Եպիսկոպոս 192
Եսեպետյան Ա. 804
Եսեպետյան Զ. 22, 122, 125—134, 136—151
Եսեպետ 152
Եսեպետյան Վ. Ն. 10
Եսեպետյան Բ. Ա. 178
Եսեպետյան Մ. Գ. 37
Եսեպետյան Հակոբ 193
Եփեփեթով 304
Եսեպետյան Պետրոս 196
Եսեպետ Լ. 304
Եսեպետ Կ. 304
Եսեպետյան Գ. 144, 310
Եսեպետյան Ռեիմոն 370

Շաղրոնց Ս. 97, 101
Շանգիլյան Ար. 65
Շանիկյան Ա. 304
Շանեղարյան Ա. 208
Շանեղարյան Գ. 209
Շանեղարյան 198
Շանեղարյան Դանուկ 54, 90, 92—94, 152, 312, 313, 318
Շաղրոնց Ա. 209
Շաղրոնց 419
Շաղրոնց Խաչ 193
Շեղակ 259
Շեմեանյան Հայկ 271, 332
Շիլլիկյան Պարտենակ 244
Շիրազյան Ար. 389
Շիրազյան Ռոմիկ 202
Շրվակյան Մ. 243
Շեյնով 209

Շեքերազով Բ. 304
Շամայակի Բ. 99
Շատով 209

Ռակերիկյան Մանուկ 195
Ռըրենի Զարեն 386, 422
Ջալիլյան Կարապետ 195, 196
Ջալիլյան Հասան 196
Ջանգալյան Զեմա 197
Ջարիբյան Կասան 199
Ջարյան Բ. 208
Ջարյան Զ. 208
Ջալիլով Հակոբ 193
Ջալիլյան Ավետիս 270
Ջալիլյան Արամ 194
Ջալիլյան Հայկ 192
Ջեմել Կ. 209
Ջեմել Ռիման 80
Ջեմելյան Անգր 192
Ջեմելի Պողոս 353
Ջեմելի Գ. Վ. 126, 143
Ջեմելյան Պետրոս (Ջալիլյան) 417
Ջալիլյան Պետր 157, 185, 415, 423
Ջարիբյան Գեորգ 187, տես Գեորգ 2
Ջալիլյան Հարսարյան 192
Ջարսեանյան Գր. 152
Ջալիլյան Լիլ 357, 419, 442
Պազլյան Բազրա 192
Պազլյան Տ. 357
Պազլարյան Մովսես 200
Պալյան Փիլար 199
Պալյան Մարգրիտ 385
Պամ Ժոլ 132, 136, 138
Պալարոբյան Սեփան 194, 243
Պապակեյան Գրիգոր 225
Պապազյան Մ. 136
Պապիկյան Կեր 198
Պապյան Գեորգ 192
Պապյան Հարսարյան 194
Պամեանյան 338
Պարիկ Արամ 198
Պարզյան Գ. 97
Պարսեանյան Հայկ 197

Պարսեան Հակոբ 171
Պարսր Սեակ 26
Պզդիկյան Նյան 405
Պեղով Ե. 260, 304
Պեղեան Հարություն 192
Պիշիբյան Խոսրո 198
Պիշիբյան Պողոս 192
Պետիկյան Տիգրան 437
Պետյան Ասատուր 386
Պետոյան Հակոբ 336
Պետերիլի 136
Պետրոս XII 345
Պետրոսյան Առաքել 200
Պետրոսյան Պ. 366
Պետրոսյան Վարդգես 437
Պերգելյան Արտավազ 356, 416
Պերպեղյան Համբարձում 442
Պերպեղյան Արթուրի 199
Պիսիսեմով Վ. 304
Պրզուպյան Պարզկ 196
Պոզապպյան Լուիզա 419
Պոմա 136
Պոյանյան Եղիշիկ 196
Պոյանյան Երանոս 203
Պոնտացի Պետրոս 197
Պոլիկյան Ասատուր 198
Պոզոյան Երան 416
Պոզոյան Լուսինյան 416
Պոզոյան Պողոս 449
Պոզոս Խոսրո 41, 310
Պոտիկյան Էդվարդ 201
Պրիպիսեմով Ա. 266, 304
Պրեմեի Վ. 258

Ջամալյան Աբշակ 164
Ջավիդ 29
Ջեմալ 29
Ջերմյան Հովհաննես 417

Իսազգուսյան Հեմմինե 171
Իսայիա Յան 37
Ինիլ Ջան 37
Իսիմով Ե. 414
Իսախանով Կ. 209
Իսախ Մուսե 419
Իսկիկիլի 410
466

Իսախիկ Կոնստ 136, 138
Իսաբեն Սեակ 31
Ինարյանյան Հարություն 350

Սաղիկով 209
Սարգիսեղ 405
Սալայան Վարսենիկ 449
Սայիդ Հայիմ 29
Սահակյան Աբշակ 225
Սաղբոյան Սարգիս 195
Սաղով 209
Սամիլովսկի Ի. Վ. 181
Սամսոնյան Սիմոն 416
Սայաս-Նալի 414
Սարափյան Գևորգ Ա. 20, 202
Սարգիսյան Պ. 200
Սարգիսյան Ս. 196
Սարգիսով Վարդան 193
Սարգսյան Ա. 209
Սարգսյան Ա. Ս. 182
Սարգսյան Առաք 183
Սարգսյան Խորիկ 386
Սարգսյան Հարություն 244
Սարգսյան Ե. 10
Սարգսյան Սարգիս 197
Սարգսյան Ֆ. Տ.
Սարյան Մ. Ս. 152, 178, 183, 366
Սարյան Սուրեն 332
Սարյան Վիլյամ 373, 423, 442
Սարափան Ալեքանդր 416, 423
Սամայան Վահրամ 171
Սեդրակյան Հրաչ 192, 226
Սելիգ-Ջառի 209
Սեմա (Արժանյան Գեղամ) 171, 415, 423
Սևրգիկ Մ. Գ. 202
Սևրգսյան Փրոսպր 419
Սիմաներա 31
Սիմոնյան Ա. 80
Սիմոնյան Հովհաննես 192
Սիմոնյան Հր. 14, 15, 335
Սիմոնյան Ղազար 197
Սիմոնյան Պեղա 353
Սիմոնյան Սիմոն 393
Սիմոնյան Գ. 136
Սիտալ Կարապետ 370, 422

Սիբուռայշ 244
Սիբուռյան Մամբրե 198, 250, 251, 259
Սմարյան Տիգրան 197
Սողապյան Գ. 239
Սոլոմոն Աբրահ 133
Սոլոխ Գ. 209
Սվիդրոսի 126
Ստեփանյան Լ. Ա. 252
Սրապիանյան Երվանդ 194
Սրապիանյան Ս. (Ս. Լուկասի) 54, 88—90, 152
Սրապյան Արամայիս 356
Սուրբարյան Է. 83
Ստամբուլյան Առաք 370, 383, 413
Սուրյան Վանի 417
Սուրյան Սուրեն 197

Վազգեն Ա. 250, 251, 366, 426, 437
Վանի Հայի 20
Վանի Վանյան 422, 423, 442
Վասպուրականցի Արմենակ 197
Վաղեղյան Գր. 65, 68, 80, 159, 161
Վարդապետյան Հակոբ 199
Վարժապետյան Ս. Հ. 20
Վարդանյան Ս. (Մասարյան Ս.) 167, 315, 316, 335, 358

Տաղյան Առաք 198
Տամառյան Ջիվի 416
Տատարյան Շահն 194
Տարչ Ե. Վ. 38
Տարսանի Արմեն 416
Տեղապրյան Սմբատ 200, 201, 356
Տեղապր 196
Տեր-Անդրեասյան Աբրահամ 195
Տեր-Կարսիկյան Ս. 143, 152
Տեր-Նիկոլայան Սեդրակ 199
Տեր-Հարություն Խորեն 416, 417
Տեր-Վաղարյան Ե. 65
Տեր-Մինասյան Ինարեն 334
Տեր-Միրոսյան Լ. Ե. 16
Տեր-Ներսեսյան Սիբուրփի 357, 442, 443
Տեր-Նիկողոսյան Հ. 90

Տեր-Սահակյան Ավետիս 193
Տեր-Սիմոնյան Գր. 65
Տեր-Ստեփանյան Մամբրահ 335
Տեր-Վարդանյան Ալիս 380
Տիրացյան Գևորգ 194
Տոբազյան Ինարոս 356
Տրգուտյան Պողոս 196
Տսվանյան Խայի 202

Յարյոլ Ի. 304
Յվերեն 317

Ուզունյան Հայկունե 192
Ուրանյան Գ. 233
Ունայան Ստեփան 198
Ունեյան Առաք 196
Ուլադիլով Էրեստ 350
Ռատիեով Ա. Մ. 99, 100, 317
Ռուրյան Հակոբ 197

Փանկանյան Գ. 304
Փանոսյան Սմբատ 382
Փայազյան Սարգիս 193
Փափազ Արշիլ Հրաչ 443
Փափազյան Առաք 405
Փենկանյան Արփեն 419
Փիլականյան Խաչատուր 192
Փիլիպպոսյան Խոսրոս Մ. 20
Փիրսոյան Ս. 54, 133—136, 138, 152
Փորսուպյան Առաք 192
Փոլատյան Ս. Լ. 20
Փոլատյան Արմենակ 192
Փոլատյան Գևորգ 196
Փոլատյան Վանան 199

Փայանբա 65
Փայանբա Ռ. 208
Փաղցրենի Արշալիք 197
Փաստիկ Երվանդ 430
Փամբարան Ա. 209
Փենայան Գևորգ 199
Փելիշյան Հակոբ 377
Փետրոսյան Առաք 193
Փեյրան Բյուզանդ 314
Փետրոսյան Երեստ 337

Քնտեսական Ավտոն (Դավենց Ա.) 20
 Քերզան 84
 Քրիստոս Ծաղան 379
 Քյարսյան Աստ 357
 Քյուրենյան Ստեփան 199, 200
 Քարսեկյան Տիրոսի 385
 Քոստ Թ. Զ. 80
 Քոնյան Մայլ 419

Օգրայան Կազմի 395
 Օրսայան Մ. 208
 Օնանյան Կարապետ 199

ՏԵԼԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՆԿ

Աբաղյան 80
 Ազանա 33
 Ադրբեյան 46, 61, 62, 285
 Արևի 52, 87, 89, 99, 100, 168, 176, 200, 329
 Արավերի 261, 262, 265, 267, 284
 Արբանյա 361
 Ալեհանդրապուլ, տե՛ս Անհրեական
 Արևանդերիա 164, 168, 169, 189, 211, 259, 433
 Ալմիր 164
 Անվազ 196
 Արի 233
 Անարալիս 204
 Անասիա 118
 Անման 433
 Անուիկա (ԱՄԻ) 5, 19, 20, 39, 42, 48, 50—54, 56, 70, 111, 139, 150, 151, 155, 159—162, 167—169, 188, 197, 198, 208, 227, 229, 231, 236, 238—241, 243, 245, 251—253, 259, 260, 278, 280, 293, 299, 313, 315, 322, 326, 332, 350, 368, 375, 380, 382, 387, 388, 389, 391, 399, 403, 405, 409, 412, 414, 416—421, 423, 424, 427, 428, 432, 439, 442, 444
 Այուլ 31
 Ալբերգազ 233
 Ալթր լին (այժմ՝ Ակնա լին) 282

Սահլյան Սարգիս 244
 Օրսայան Ժակ 416
 Օբշոնիկին Գ. Կ. 61
 Օռաչյան Մինաս 214
 Ջերգաչյան Արշակ 244
 Ջնադրով 209
 Ջնաչյան Ստեփան 200
 Յազ 410
 Յոանա Անատոլ 37
 Յեկեկյան Վահե 194

Այնրափ (Այնրեզ) 20, 33, 401
 Անատոլի 94, 142
 Անգլիա 5, 52, 81—84, 132, 134, 138, 158—160, 173, 261, 278
 301, 326, 350, 378, 414—416, 420
 Անդրկավախ 18, 42, 44, 55, 74, 90, 170
 Անգրեղկոսյան Ջեղերացի (Անգրե-ֆիզերացի) 31, 95, 105
 Անրիիկա 423, 424
 Անի-Անգլա 116, 117
 Անկարա 31, 173, 352
 Անտառավան, բազմաա Անհրեակա-նուս, 289
 Անտիոք 33
 Արարատի 275, 279, 281, 282, 284, 287, 290, 291, 301
 Ջոխ 3, 48
 Բասուրիան 153
 Եվլար 103
 Ավարուիկա 5, 250, 251, 258, 260, 270, 280, 301, 331, 356, 357, 375, 423, 439, 443
 Ավարուիկա 52, 249, 301, 414
 Ետրզնաստիկան 196
 Ասարիա 28
 Ասարիի 320
 Ասազած, լին, 63
 Արազածի շրջան 286

Առազդայան 101—103
 Արամ 206
 Արարատ, լին, 92, 125, 149, 214, 340
 Արարատյան դաշտ, 126, 283, 293, 404
 Արախ 196
 Արախ, գետ, 103
 Արզենահեա 50, 94, 202, 228, 249, 251, 252, 255, 260, 263, 268, 271, 278, 281, 301, 315, 378, 386, 387, 389, 391, 403, 418, 431
 Արզահան 173
 Արզիլին 173
 Արզիկ 261, 262
 Արմաշ 102, 103
 Արշարույս 437
 Արտաշատի շրջան 66, 88, 85, 86, 185, 209, 219, 221, 233, 235, 291, 301, 449
 Արտին 286
 Արևելյան Հայաստան 3, 5, 44, 49, 553
 Արևմտյան Անտառիկա 33
 Արևմտյան Քասիկա 98
 Արևմտյան Հայաստան (Արևմտա-Եսրաստան) 4, 19, 33, 39, 43, 60, 110, 113, 326, 334, 400, 403
 Արիկա 94, 111, 250, 313, 315, 420, 423
 Բարսե 83—86, 95, 100, 124, 128, 153, 178, 209, 211—213, 216, 234, 239, 240, 262—264, 266, 271, 272
 Բաղինյան Երվանդ, Բաղինյան, 39, 42, 51, 54, 121, 143, 155, 357
 Բարս 405
 Բաղդազ 36, 41, 75—77, 82, 99, 226, 378, 379
 Բազե 33
 Բալ Ապարան 44
 Բասուրիանի շրջան (այժմ՝ Վարդ-Էրի շրջան) 83, 86, 186
 Բասուր 41, 76, 81, 82
 Բախո 61, 159, 178, 209, 262, 263, 285

Բախարա 76
 Թեղիս 52, 135, 155, 159, 160, 249
 Թյուրք 20, 21, 29, 41, 50, 88, 164, 168, 190, 191, 203, 204, 209, 211, 212, 214, 227, 230, 231, 321, 325, 336—338, 351, 352, 355, 369, 372, 373, 377, 381, 383, 385, 387—390, 393, 398, 412—414, 418, 419, 421, 423, 425, 430, 431, 436
 Թեղին 164, 173
 Թևադոսի 51
 Թեղամ 414
 Թյուրկան 405
 Թյուրք 284
 Բասան 33, 34, 53, 167, 378
 Բազիկա 50, 165, 203, 228, 231, 251, 280, 268, 301, 315, 356, 378, 380, 387, 403
 Բանենա Այրև 141, 164, 165, 202, 357, 368, 369, 381, 391, 394, 414, 419, 431
 Բալդարի 15, 48, 51, 56, 115, 122, 154, 171, 181, 193, 203, 208, 209, 215, 216, 225, 227, 236, 238, 241, 244, 248, 249, 253, 271, 301, 315, 322, 414, 416, 419, 420, 427
 Բախարեստ 194, 215, 381
 Գալարիա 33
 Գալարիանի 33
 ԳՅԶ 301, 414
 Գերմանիա 62, 138, 150, 168, 159
 Գյուրի 33
 Գրենդըլ 168
 Գասանդազ 233
 ԳՅԶ 301, 379, 414, 431
 Գալար 235
 Գամասիկա 41, 50, 192, 204, 209, 336, 389
 Գալուկ 102
 Գանով 113, 406
 Գեղազու 100
 Գեարալի 380
 Գիլբան 292
 ԵՍԷ, տե՛ս Երվանդ

Եղիաթա 17, 19, 20, 48, 52, 89, 162, 177, 198, 208, 209, 227, 229, 232, 236, 238, 241, 243, 245, 249—253, 255, 257—259, 262—265, 267—272, 278—280, 282, 293, 294, 299, 304, 322, 340, 348, 378, 387, 389, 393, 416—418, 420, 431, 445

Երեսի 33, 37, 404
Երզնկա 48, 52, 198, 199, 268, 301, 427

Եկատերեղաց 40
Եկզնվանօր 224
Եկղիկ 20, 401
Եկրպա 3, 48, 50—52, 126, 129, 130, 139, 140, 143, 148, 151, 161, 169, 375, 423, 439

Եղգնկ 35
Երասուկ 41, 196, 205, 423

Եեան, տե՛ս աշխատարան գրքի բար էջերում
Եհեստ, գեո, 35, 36
Ջանգելօր 64

Ջանգիբասարի շրջան (այժմ՝ Մասիսի շրջան) 127, 137, 149, 219, 221, 301
Ջառիկա 224

Ջեյրան 401
Ջեջան 75

Ջմյունեա 52, 352
Էքմիածին 65, 68, 77, 112, 118, 160, 187, 219, 221, 274—276, 279, 281, 283, 284, 287, 291, 301, 342, 359, 411, 423—425, 437, 449

Էլա (այժմ՝ Երզնկա) 262, 267, 274, 276—279, 281—284, 290, 291, 293, 301, 403

Էնկյուրի, տե՛ս Անկյուր
Էլէրիարի բանց 160
Քարաւ—Քարաբնիկ 88
Քային 65, 224, 274, 275, 279, 281, 284—287, 301

Քավրիգ 80, 294, 335
Քեմես 81, 84, 85, 99, 265, 283, 302, 338, 357, 371, 378, 414

Քիֆիկ (Քրիֆիսի) 13, 66, 67, 83, 153, 162, 285

Քոխմախան ին 112
Քրակի 89
Քուրխ 3, 7, 21, 25—29, 33, 36, 37, 38, 40—42, 48, 51—53, 58, 93—95, 113, 114, 122, 125, 144, 172—175, 190, 201, 255, 263, 268, 271, 278, 279, 292—294, 299, 322, 326, 336, 350—355, 390, 420, 443

Ճնն 139, 142, 311, 431
Կզիբ 74
Կզմբ, տե՛ս Ջմյունեա
Կերիկ 36
Կլանի շրջան 116, 117, 261, 262, 267, 269, 272, 273, 279, 286, 292
Կակնդերու 33
Կարայի 268, 271, 278, 301
Կասիկա 52, 239, 268, 301, 413—417, 420, 424

Կրան 48, 51, 53, 64, 78, 87, 99, 105, 106, 177, 181, 187, 190, 196, 203, 208, 209, 216, 219, 221, 225—228, 231, 248, 249, 253, 257, 260, 262—269, 271, 278—282, 293—297, 299, 302—304, 322, 324, 335, 338, 340, 350, 355, 390, 420, 421, 424, 427, 443

Կրտ 177, 199, 209, 226, 229, 230, 241, 245, 249, 255, 257, 262—264, 268, 271, 278—280, 293, 294, 299, 410, 416, 420, 427, 428

Կարգից 122
Կամբար (այժմ՝ Քաղաքապէն) 116
Կասիկանի Ամերիկա, տե՛ս Հարաւ-Վային Ամերիկա
Անաստ 188, 420
Աննիակոն 66, 83, 86, 96, 101, 102, 116—118, 124, 164, 209, 235, 236, 261, 265, 266, 267, 269, 272—275, 277—280, 282, 284, 288—292, 301, 317

Արստան 16, 19, 20, 50, 51, 177, 181, 190—192, 203, 208, 209, 211, 216, 225—228, 230, 231, 235, 236, 238, 241, 244, 245,

248, 249, 255, 257, 263, 264, 268, 277—280, 293, 294, 299, 304, 322, 324, 331, 336—338, 378, 379, 387—390, 403, 416—418, 420, 421, 423, 424, 427—429, 431—433, 442, 443

Արիս 294, 301, 322, 324
Արն 117, 168, 195, 389
Ասարն 410, 414
Ավերպոլ 243
Ատանթարց 150
Լոզան 7, 58, 121
Լեզոն 412, 413, 415, 431, 433
Լեռ Անրիս 20, 380, 351
Լուստան (Չառնեցական) 261, 262, 267, 269, 273, 277—282, 284, 286, 290—292, 301

Խարբրց 33, 401
Խարիճ 247
Խարկով 153
Խոյ 74, 86
Խորեղային Հայաստան, տե՛ս Սովետական Հայաստան
Խորեղային Միարյուն, տե՛ս Սովետական Միարյուն
Սազկան 394
Սարմաթիա 88
Սայիֆուրեհ 20

Սեմիտ 20, 164, 198, 251, 257—260, 271, 283, 338, 339, 341, 342, 373, 383, 419, 430
Սազկան 60
Սանապ 5, 19, 50, 51, 159, 249, 250, 258, 260, 270, 280, 294, 301, 331, 356, 378, 380, 420, 423, 443

Սարաս 137
Սարին 32, 33, 352
Ս, բլուր, բազմաճա Ռեյրարում, 337
Սարս 60, 173
Սեարիա 401, 406
Սիրիկիա 32, 33, 39, 42, 51, 214, 244, 400, 401, 403, 424
Սիպրոս 51, 177, 200, 226, 249, 257, 260, 262—270, 272, 279, 288, 299, 304, 322, 361, 378, 386,

424, 427, 430
Սիբուկան 44, 116, 117, 208, 261, 265, 267, 269, 272—275, 277—280, 282, 284, 285, 288—291, 301, 394

Սիկ 153
Սեմիա 33
Սեասանեցական, Կ, Պոլիս 26, 29—32, 36, 39, 40, 42, 53, 71, 77, 83, 85, 90, 92, 94, 95, 96, 99, 105, 107, 114, 122, 125, 142, 154, 155, 163, 201, 311—313, 315, 316, 318, 352

Սովկա 27, 136, 167, 353
Ստասյի շրջան (այժմ՝ Երզնկի շրջան) 186
Սարգապ 202, 431
Սարեբոս 52
Սարձու կղզի 52
Սարս 50

Տարեկան, տե՛ս Երզնկա
Տարի 33, 35, 36, 41, 50, 175, 192, 199, 203—206, 231, 243, 322, 324, 325, 330, 337, 341, 377, 378, 382, 385, 389, 392, 394, 419, 429—431, 433

Տանրն 403, 404, 406
Տանապ 75, 78, 196
Տայաստան, տե՛ս աշխատարան գրքի բար էջերում
Տայաստանի Հանրապետություն 130
Տայիս 169, 195, 196, 326, 353
Տանուկան 394

Տարած-Ամրիկան Միարյուն 251
Տարալային Ռեմիկա 50, 51, 94, 164, 190, 201—203, 227, 228, 236, 249, 250, 258, 280, 331, 391, 423, 427, 444

Տարալային Բրան 74, 75
Տարալպոլիս 52, 172, 278, 301, Նկարչերիք 294
Տասուր Կեմիկ 52, 423
Ճին Համաստան 98
Հյուսիսային քիւն 142
Հյուսիսային Կովկաս 46, 153
Հնդկաստան 52, 249, 423

Հարսնի 233
Հարսնի 52, 420
Հակոբյան 156, 221, 274—277,
279, 281, 284—289, 292, 301
Հան 193
Հարսնան 249, 301, 427—429, 431
Համ 259, 345, 346, 413, 414, 431
ՀՈՅ (ՀՈԵ), տե՛ս Սովետական
Հայաստան
Հուզյան 229, 233, 231, 262, 267—
269, 272, 273, 277—280, 282,
284, 290, 291, 301, 437
Հունաստան 17, 51, 52, 89, 90, 95—
101, 105, 112, 114—116, 122,
125, 126, 128, 150, 155, 164, 171,
172, 175, 181, 190, 200, 203,
205, 208, 209, 215, 216, 225—
228, 238, 241, 248, 249, 256, 263,
267, 268, 293, 299, 316, 317, 319,
322, 420, 424
Հանգուբի 52, 188, 261, 414, 420
Գազլին 187
Գամալյոնի շրջան, տե՛ս Առաջադի
շրջան
Գամբրի 206, 292
Գարազազ 294
Գարսիճյան, տե՛ս Կիրովյան
Գախան 117, 261, 267, 273, 278,
292, 301
Գուհ 137, 149
Գաբգազույի (այժմ՝ Հակոբյանի)
66, 118
Հավա 52
Հենովա, տե՛ս Ջենովա
Մադագասկար 331
Մադարի 20, 113, 117, 160, 405,
406
Մակդոնիա 89, 98
ՄԱՀ, տե՛ս կիլիգոսա
Մախայան սովխոզ 286
Մանգուրի 248
Մառնի, սվան, 262
Մասնի, տե՛ս Առաջադի լիս
Մաշաթ 36
Մաշաչ 53, 40
Մաշախ 318

Մարտի 109, 114, 195, 229
Մեծ Բրիտանիա, տե՛ս Անգլիա
Մեմբեր 98
Մերձավար առեկի 5, 16, 19, 43,
50—52, 70, 73, 119, 143, 155, 163,
167, 254, 280, 332, 342, 345, 357,
361, 375, 390, 399, 416, 423, 429,
439
Մեխիկա 50
Միլան 412—414
Միլանցի (Բրու) 11, 45, 53, 74,
75, 77—86, 95—99, 101, 105
Միլին Մախա 61, 153
Միլին առեկի 73, 254, 280, 334,
345, 373, 390, 416, 424
Մյունխենի անվան սովխոզ 286
Մյունխեն 371, 414
Մոսկովիկո (Մոսկովիկոն) 165,
350
Մոսկու 412
Մոսկվա 35, 47, 101, 126, 133, 138,
139, 143, 153, 161, 162, 173, 212,
285, 429, 437
Մոսոլ 41, 78
Մոսկովի 405, 407
Մոսչ 37
Մոսու լիս 37, 404
Մոսալա սվան 404
Նադարի 206
Նախա 196
Նախիջի շրջան 301
Նամի կ' Օմար 76, 78, 80
Նանազ 239
Նեմոյի 201, 323, 386
Նիկոնիա 33
Նյու Յորք 13, 20, 50, 71, 167, 174,
197, 207, 209, 239, 244, 322, 332,
343, 374, 377, 386, 425, 442
Նոր Ամստեր 113
Նոր Ավան 259
Նոր Արարիկի 112, 404
Նոր Բյուրանի 112
Նոր Երզնկա 113
Նոր Երվանդի 112, 169
Նոր Ջրանի 331
Նոր Ջրյան 231

Նոր Թմարզա 113
Նոր Խաչիկ 113
Նոր Կեսաբի 113, 119
Նոր Հանրի 111, 261, 401, 403, 405,
406
Նոր Մադարի 113, 385, 404, 406
Նոր Մաշաչ 401
Նոր Յազախ 113
Նոր Յազախ 113
Նոր Սիրաստի 113, 119, 385, 404,
405
Նորվեգիա 142, 150
Նոր Տարան 113
Նոր Տիգրանակերտ 113, 119
Նորաշեն (այժմ՝ Սավառակ)
113, 119
Շահաբյանի շրջան 449
Շապին-Պարանիսար 37
Շեռաս 36
Շիր 206
Շիրվան 249, 301
Շիլլերգրա 159, 249, 416, 420
Շեռան 420
Շիրվանի 294
Չանգրեր 31
Չիխադակի 52, 414
Չիխազ 377
Չլենաստան 229, 238, 241, 301
Չարնի 53, 177, 195, 196, 205,
226, 229, 230, 292, 241, 245,
322
Չալին 401, 405
Չալենաստան 104
Չարսաստան 3, 85
Չարսենա 59
Չարսուզ 39
Չիրյա 52
Չիրվիկ 189, 420
Չիրվիկի 142
Չոպանի 38, 173
Չուսա 33
Չուրե Հունու 337
Չիլի 193, 231, 244, 245, 349
Չեղով 139, 188
Չիրք 206
Չոլիա 86, 95, 99, 178, 209, 216,
234, 240, 262, 266

Փաս-ուլ-Ալե 36
Փնչ 196
Փոքոսա 26
Փասաբի 202
ՓՈՅՈՅ 47, 78
Փասական Հայաստան, տե՛ս Արևի-
յան Հայաստան
Փաստասան 3, 39, 43, 61, 62, 142,
331, 353, 354
Փաս 420
Փաշալի 285
Փասիկա 48, 159, 154, 172, 181,
188, 194, 203, 208, 209, 216,
227, 236, 238, 241, 248, 249, 253,
301, 322, 361, 414, 416
ՓՍՀ, տե՛ս Սիրիա
Փամասա 74, 86, 338
Փարիկի 52, 90, 91, 100, 317
Փան Պասաթ 385
Փասան 37
Փարգաթա 44, 95, 123, 126,
440
Փարսաթաթի դուշ 127, 429
Սիրասախ 33, 113, 401
Սիլվան Պարսաստան 3
Սիխան 186
Սիրիա 16, 19, 33, 50, 51, 95, 105,
111, 122, 125, 165, 175, 177,
181, 190—192, 203, 204, 206, 208,
209, 211, 216, 225—228, 230,
231, 235, 236, 238, 241, 244, 245,
248, 249, 255, 257, 263,
263, 264, 270—272, 277, 279—
282, 287, 292, 299, 302, 304,
322, 324, 331, 337, 338,
348, 389, 390, 416, 417, 420,
424, 427—433
Սն 102, 103
Սովետական Հայաստան, տե՛ս աշխ-
ատարյան գրեթե բոլոր կետով
Սովետական Միության 99, 100, 105,
114, 126, 140, 158, 171, 172, 173,
177—179, 181—183, 195, 201—
202, 206, 209, 210, 212, 214,
222, 223, 225, 225, 234, 236, 257,
242, 245—250, 252, 254—258, 260,

261, 264—266, 271, 276, 277,
280, 284, 294, 297, 303, 304,
317, 326, 334, 335, 350, 354,
362, 366, 374, 377, 414, 416,
427, 437, 438, 446—450
Սովետական Ռուսաստան 43, 44, 46,
56, 62, 70, 84, 85, 142, 143
Սափիա 189, 381, 420
Սպանոն 196, 209, 294
Սպիտակ 277
ՍՍՀՄ (ԽՍՀՄ), տե՛ս Սովետական
Միություն
Ստալինգրադ 201
Ստամբուլ 260, 350, 351, 352, 390,
423
Սունձորդ 387
Սովկամական 96, 116, 186, 233,
309
Սուրան 52, 198, 199, 245, 427
Սանդիա 33, 37
Սովետի 285
Սամգար 285
Սավար 36
Սարեմական 102, 103
Սարմալա 60
Սևան 269
Սև ջուր 127, 149
Սևր 121
Վալանա 195, 389
Վաղարշապատ, տե՛ս Էջմիածին
Վան 31, 37, 74, 87, 105
Վանաշեն 449
Վանա 318, 420
Վասպուրական 74, 76, 406
Վեդու շրջան (այժմ՝ Աբաղառի շրջան)
85, 86, 219, 221, 228, 274, 276,
279, 281, 284, 285, 287, 291, 292,
301, 449
Վենետիկ 53, 413, 414
Վիննա 31, 309, 414
Վիսնոս Լոպս 394
Վրաստան 46, 61, 62, 65, 83, 124,
285
Տակաստան, տե՛ս Բուրխա

Տարև 20, 404
Տարև—Տարսրեան 329, 406, 407
Տեսիլ 389
Տեր-Ջուր 36
Տիգրանակերտ 33
Տրանսիլվանիա 51
Տրապիզոն 33, 352
Տրիպոլի (Թրիպոլի) 337
Ռվերսին 47, 61
Ռուսիա 74, 86
Ռուզվալ 50, 203, 228, 232, 249,
252, 253, 255, 263, 268, 278,
301, 315, 378, 380, 403, 412,
427, 431
Ռոֆա, տե՛ս Եղեթիս
Փարիզ 10, 27, 28, 39, 45, 78, 112,
114, 115, 133, 138, 144, 157, 162,
165, 168, 185, 194, 195, 207, 220,
307, 318, 329, 357, 368, 377,
378, 381, 389, 405, 408, 418
Փենկի 196
Փիմալուֆ (այժմ՝ Աելզ) 224
Փոֆր Սախ 36
Փաղցրաշեն 449
Փարսկերտ 286
Փեսաղ 33, 349
Փեֆարսիս 52
Փիլիս 33
Փրմամբան 78
Փոփ 407
Փովիլիք 5, 278, 301
Ռիսա 153
Օսմանյան կայսրություն 3, 25, 36,
447
Ֆիլիպի 88
Ֆրանկա 165
Յոնասոն 233
Յրանսիա 5, 17, 51—54, 56, 89,
94, 95, 114, 115, 117, 119, 138,
155, 158—60, 162, 171, 208—209,
227, 229, 236, 238, 241, 245, 249,
263, 271, 278, 293, 294, 301, 318,
322, 357, 378, 386, 387, 389,
391, 403, 414, 416—421, 424, 427,
428, 432, 442, 443

ԲՈՎԱՆՎԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Կղզի առաջին.— Փամանակահից սփյուռքի առաջացումը և նրա կազմաբաղաձուրը զեպի Սովետական Հայաստան	25
Կղզի երկրորդ.— Առաջին մեծարևմտեցիկ զաղթանակության հարցի լուծման ուղղությունը	60
Կղզի երրորդ.— Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1921—1936 թվականներին	73
1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման առթիվներին	74
2. Հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացումը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1926—1936 թվականներին	110
Կղզի չորրորդ.— Հայ զաղթանակության հարցը Ազգերի լիգայում և և Նանտեյնյան ծրագրեր	121
Կղզի հինգերորդ.— Հայաստանի պետության կոմիտեի գործունեությունը հայրենիք-սփյուռք կապերի զարգացման և հայրենադարձության իրականացման ուղղությամբ	152
Կղզի վեցերորդ.— Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը 1946—1948/1949 թվականներին	171
1. Սփյուռքահայերի հայրենադարձության նախապատրաստումը	177
2. Հայրենադարձների քաղաքների արտերթը և նրանց տեղափոխումը հանրապետությունում	211
Կղզի յոթերորդ.— Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1962—1982 թվականներին	246
Կղզի ութերորդ.— Տարբեր զիջորդուններ հայրենադարձության նկատմամբ	266
Կղզի իններորդ.— Հայրենիք-սփյուռք անջուրկությունների հետագա զարգացումը և Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործունեությունը	359
Վերջապան	447
Резюме	451
Summary	455
Անվանումների ցանկ	459
Տեղանունների ցանկ	469

ՀԱՅՐԵՆԻՔ — ՍՓՅՈՒՌՔ ԱՌԵՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԳԱՐՂՈՒԹՅՈՒՆԸ (1920—1980 ԹԹ.)

Հասարակության և ներկայացրել
համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնը

Հրատարակչության խմբակը՝ Ա. Մ. Գաբրիելյան
Եկարիչ՝ Յ. Հ. Կանդիկյան
Գեղարվեստական խմբակը՝ Ն. Ա. Քավսեսյան
Տեխնիկական խմբակը՝ Հ. Ս. Ալվերջյան
Վերստույգող սրբազրիչ՝ Գ. Պ. Խաչատրյան

ԹԲ 664

ՎՅ 03223. Պատվեր 1181. Տպարանակ 4000: Հանձնված և շարժված է շարժված է 25.05
1985 թ.: Ստորագրված և տպագրության 06.08.1985 թ.: Քույր Ս 1,
չափեր՝ 84x108¹/₂: Տպատեսակը սովորական: Տպագրության էզեմպլը՝
«Քարեր»: Հրատարակչական 23,4 մամուլ: Տպագրական 14,875 մամուլ =
զայժ. 25,0 մամուլ: Գինը՝ Շա. 10 կոպ.:

Երևանի համալսարանի Հրատարակչության, Երևան, Մոսկվայի փ. Ս 1:
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Мравяна, № 1.
Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Երզնայի փ. Ս 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Мбовяна, № 52.